

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (537)
листопад–грудень
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №13 від 30.11.2017 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2878
Підписано до друку 28.12.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoli. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ДО 60-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

***

Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України **В.А.Смолія** з нагоди 60-річчя видання 4

***

Матях В.М. Медієвістично-ранньоновістичний конструкт «Українського історичного журналу»: проблемно-видова структура та евристичні ракурси 19

Бацак Н.І., Реєнт О.П. Проблеми й напрями досліджень історії України ХІХ – початку ХХ ст. в історіографічній практиці «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.) 61

Верстюк В.Ф. Революція 1917–1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа «Українського історичного журналу») 105

Кульчицький С.В. Міжвоєнна та повоєнна історія радянської України на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.) 123

Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття 140

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами «Українського історичного журналу») 163

Удод О.А. Питання історичної дидактики на сторінках «Українського історичного журналу» 176

СТОРІНКИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

Першопочатки «УІЖ» за документами ЦДАГО України (<i>вступна стаття й публікація О.Г.Бажана</i>)	190
«Український історичний журнал» у дзеркалі діаспорних часописів: дайджест 1958–1992 рр. (<i>вступна стаття й публікація О.В.Яся</i>)	207
Звернення головного редактора до читачів першого числа «Українського історичного журналу»: програмна стаття Ф.Шевченка 1957 р. (<i>вступна стаття й публікація О.В.Яся</i>)	251

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Шевченко Ф.П. Про суд історії (До 60-річчя заснування «Українського історичного журналу» та 50-ліття першої публікації статті Ф.Шевченка) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	266
--	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	285
--	-----

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2017 р.	289
--	-----

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://history.org.ua/uk/post/2>

ДО 60-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

***

ІНТЕРВ'Ю ГОЛОВНОГО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В.А.СМОЛІЯ З НАГОДИ 60-РІЧЧЯ ВИДАННЯ

– Валерію Андрійовичу, цьогоріч «Українському історичному журналові» виповнилося шістдесят. Кругла дата й поважний вік академічного часопису продукують чимало роздумів, а ще більше питань. Але найперше, гостре та злободенне: якою ви бачите роль старого, заснованого ще 1957 р., видання нині – за часів надзвичайно динамічних суспільних метаморфоз, масштабних інтелектуальних викликів і тотальних культурних колізій?

– Ви слушно вказали на ті асоціації та враження, котрі викликає вік «Українського історичного журналу», адже 60 років – це проміжок життя кількох поколінь істориків. Тож цілком природно у цьому сенсі назвати його старим академічним часописом, але насправді 60 років буття часопису продукують значно глибші та розмаїті смисли, пов'язані з його цікавою, своєрідною, багат шаровою історією.

Передусім нагадаю, що «Український історичний журнал» з'явився через 25 років після того, як припинив існування часопис «Україна» 1932 р. Де-факто це означає, що чверть століття на обширах радянської України спільнота істориків та вчених-гуманітаріїв не мала власного фахового журналу. Підкреслюю – не з вини істориків!

Ще 1947 р. мій майбутній учитель, а тоді ще молодий фахівець, пізніше – член-кореспондент АН УРСР і перший головний редактор «Українського історичного журналу» Федір Павлович Шевченко неодноразово на партійних нарадах обстоював думку і доносив свою позицію про потребу фахового друкованого органу в республіці. До речі, у той час тільки за публічне виголошення такої пропозиції можна було легко потрапити до категорії «ворогів», «прибичників буржуазних націоналістів». Більше того, напередодні німецько-радянської війни співробітники академічного Інституту історії України не тільки доводили потребу в періодичному фаховому виданні, а навіть планували

його відновлення 1941 р. Пізніше питання про заснування історичного часопису неодноразово порушували, обговорювали, відтерміновували, допоки в умовах хрущовської лібералізації проект журналу після нескінченних узгоджень, перевірок, затверджень було, урешті-решт, санкціоновано партійним керівництвом.

Отож для істориків часопис не був таким собі «подарунком долі», а проектом, виплеканим, у певному розумінні вимученим, упродовж низки років. Уявіть собі на хвильку становище українського історика, котрий не мав більш-менш реальної можливості опублікувати свою розвідку, позаяк до купи ідеологічних, політичних, проблемно-тематичних застережень долучалися ще інституціональні обмеження, насамперед відсутність фахового журналу. Спробуйте-но в ті часи пробитися до союзного чи опублікувати фахову розвідку в літературному або суспільно-політичному виданні!..

Звісно, радянська доба в історії «Українського історичного журналу» – дуже складний, суперечливий та ідеологічно заангажований час, який наклав виразний відбиток практично на всі публікації. На шпальтах нашого часопису неодноразово порушувалася ця проблематика, зокрема в низці статей чесно, без прикрас і недомовок, представлено й тодішню редакційну політику, ідеологічний тиск, втручання партійних функціонерів, тривалу стагнацію, вихолощення та примітивізацію текстів розвідок, рецензій, матеріалів тощо. Приміром, у публікації документів і матеріалів до історії «УІЖ» у попередні роки висвітлено, так би мовити, «залаштункову» історію часопису, зокрема змагання й інтриги, котрі точилися навколо певних публікацій та авторів. Нині ми дивимося на минуле журналу не зашореним, а відкритим та критичним поглядом.

Однак гадаю, що зображувати радянський період в історії «Українського історичного журналу» винятково чорною фарбою було б невірно, а найголовніше – означало б суттєво спотворювати і спрощувати нашу минувшину. Представники кожного покоління істориків, у тому числі за радянської доби, робили те, що могли. Поважну, ба навіть ключову роль відігравав у цьому наш часопис. Актуалізація джерелознавчих і методичних проблем, програма створення історичного атласу, спроби переоцінки й навіть паліативної реабілітації спадщини ряду українських істориків дожовтневої доби, збагачення та розширення фактографічних відомостей з історії України – це те, що безсумнівно можемо занести до позитивних здобутків тогочасного «УІЖ». Скажімо, саме за радянського періоду, у 1966 р., на сторінках журналу Ф.Шевченко зробив спробу часткової реабілітації М.Грушевського. А зворотний зв'язок тодішньої редакції з колегами з різних міст, самотутні, можливо дещо наївні листи-дописи від читачів, які надходили звідусіль, джерельні знахідки, оприлюднені у часопису!.. Ці сторінки з історії нашої науки не можна викреслити.

Звичайно, вони не визначали (і не могли визначити!) загальне обличчя журналу за тоталітарного режиму. Адже добре розуміємо, що академічна свобода й тоталітаризм – несумісні поняття. Проте справжню ціну кожного, навіть дуже маленького кроку, зробленого задля студіювання та осягнення історії України під тотальним контролем, ідеологічним тиском і диктатом «старшого

брата», усвідомлюєш лише тоді, коли знаєш, чого в дійсності це коштувало авторам – історикам. У цьому світлі призначення «Українського історичного журналу» за радянських часів було зорієнтоване на збереження функціонування фахової корпорації українських істориків, хоч і в умовах викривленого, обмеженого, деформованого, заідеологізованого, спотвореного суспільного середовища.

Та ваше питання більше звернене до сучасності, аніж до минувшини... Мені видається, що варто говорити не про якусь одну-єдину роль сучасного фахового журналу з історії України, а про низку різноманітних, взаємопов'язаних ролей, які відіграє та має відігравати часопис.

Насамперед, «Український історичний журнал» – це фаховий майданчик, на якому апробують свої ідеї, пропозиції, візії, концепції різні покоління науковців. У широкому сенсі – це дослідницька лабораторія, в якій кожен автор репрезентує колегам з історичного цеху власні розробки, здобутки та напрацювання. Значення спеціального видання загальнонаціонального масштабу складно переоцінити. І хоч на сьогодні існує чимало інших можливостей для репрезентації, однак наш журнал є не тільки унікальним форматом для апробації, а й важливим осередком академічної комунікації. Причому йдеться не лише про обмін актуальною науковою інформацією, позаяк у віртуальну та цифрову епоху її циркуляція відбувається з блискавичною швидкістю. Натомість ведемо мову про дослідницькі рефлексії, поточну аналітику, рецензійні статті, котрі потребують не миттєвої реакції, а солідної попередньої підготовки, вивчення, осмислення. Такий канал комунікації досі не можуть повною мірою замінити навіть більш оперативні електронні журнали, а тим паче дописи у соціальних мережах.

Окрім того, часопис відіграє велику дидактичну роль, зокрема він виховує, плекає нове покоління авторів, які входять до академічного простору. Досвід співпраці з журналом корисний і повчальний для всіх дослідників-початківців, що їм редколегія повсякчас намагається надати слово на шпальтах видання. Щиро тішуся з того, що Інститут історії України НАНУ є установою з доволі молодим кадровим складом. Тож ця роль журналу надзвичайно важлива.

Урешті, часопис став осередком наукової культури, себто одним із найважливіших способів академічного буття.

– Валерію Андрійовичу, нині побутує візія про те, що традиційні функції фахових видань із гуманітаристики й суспільних наук чимдалі більше диференціюються, шириться спеціалізація, з'являються вузькофахові наукові часописи. Уповні логічно постає питання: чи на часі збереження такого універсального формату періодичного видання, як в «Українському історичному журналі»?

– На теренах соціогуманітаристики відбуваються різні, часом контраверсійні метаморфози, котрі годі звести до якоїсь однієї домінуючої, тим паче генеральної тенденції. Існували, існують та існуватимуть різноманітні типи академічних спільнот із відмінними, конкуруючими дослідницькими стратегіями,

взірцями, інституціональними моделями тощо. Академічний світ апріорі не може бути одноманітним. І це добре, адже не можна механічно калькувати будь-які, навіть дуже оптимальні, рішення й успішні моделі, тим більше виходячи з першого погляду чи враження. Пробачте за банальність, але зруйнувати – набагато простіше, аніж щось створити, особливо за нинішніх, дуже динамічних і непростих, часів.

Тому не варто формулювати, точніше бачити, цю проблематику в однобічному розрізі: спеціалізація чи уніфікація. Натомість вважаю більш перспективною взаємодоповнюючу модель, в яку включено різні види фахових періодичних або продовжуваних видань, котрі забезпечують функціонування, чи то пак повноцінне життя професійної спільноти.

З одного боку, потреба у вузькопрофільних виданнях, приміром, з обсягу окремих сегментів, як-от спеціальні галузі історичної науки, медієвістика, литуаністика (студіювання історії Великого князівства Литовського), військова, соціальна, регіональна, інтелектуальна історія, назріла давно. До речі, майже кожна галузь або дисципліна історичної науки в Інституті історії України НАНУ розробляється групою фахівців, які мають свій «верстат праці» – спеціалізований збірник, до якого залучаються як колеги з усієї країни, так і з-за кордону. Я навіть не відразу зможу перерахувати всі збірники з пам'яті – їх понад двадцять. Щоправда, залишається питання про подальші перспективи, позаяк є різні шляхи розвитку: перетворення збірників на повноцінні журнали, за рахунок укрупнення чи сполучення зі спорідненими науковими сегментами, трансформація в е-видання, практика спеціалізованих випусків, перехід у формат щорічників тощо. Тим паче, сучасне життя не зупиняється, не завмирає на одному місці й пошук у цьому напрямі триває.

З іншого боку, сучасний академічний світ інтердисциплінарний. У цьому світі за багатоманітними каналами відбувається циркуляція, взаємовплив, змагання ідей, візій, теорій, урешті-решт поширення найрізноманітнішої інформації й відмінних концептуальних пропозицій. Ба більше, уже ХХ ст. стало часом розквіту інтелектуальних мутацій, вкраплень, запозичень, перетікань між різними дисциплінарними системами та академічними спільнотами. Із такої перспективи штучно звужувати формат журналу якимось тематичними, хронологічними чи спеціальними обмеженнями недоцільно. Адже історія України на шпальтах «УІЖ» репрезентується, як висловилися б модерністи, у розрізі уявленої чи сконструйованої цілісності з багатьох масштабів, ракурсів і контекстів. Причому, хочу наголосити, не штучно ізольованої цілісності, а включеної, сполученої, пов'язаної безліччю каналів і зв'язків з європейською та світовою історією! Саме такий підхід робить наш журнал привабливим для фахівців із найрізноманітнішою спеціалізацією, адже дозволяє оперативно ознайомитися з тим, що роблять колеги з інших дисциплінарних або проблемних сфер.

– Гаразд, проте ваші коментарі повертають нас до інших питань: як можна вмістити чи сполучити в такому невеликому форматі, як

«Український історичний журнал», представлення всіх періодів нашої минушини? Якою є та має бути редакційна політика часопису з таким універсальним спрямуванням?

– Справді, наш журнал порівняно невеликий. Обсяг одного числа становить близько 20 умовних друкованих аркушів. Якщо взяти до уваги періодичність – 6 разів, то у сухому залишку маємо 120 умовних друкованих аркушів на рік. Для такої величезної предметної області, як історія України – це небагато. Та журнальної площі хронічно бракує за будь-яких форматів та обсягів, оскільки завжди є перспективна й цікава проблематика, котру хочеться висвітлити і представити в академічній періодиці. Отож існує вічна редакційна дилема, точніше постійне сито редакційного добору.

Звісно, не може бути прописаних, однозначних та незмінних рецептів, як і так званої «золотої середини» й т. п. Тому редакційна політика «Українського історичного журналу» тією чи іншою мірою завжди відображала та відображає поточну пізнавальну ситуацію в національному історієписанні, котра висуває й формулює запити, вимоги, настанови фаховій спільноті. Досі в редакційній політиці журналу ми трималися принципу відкритої рубрикації, тобто не формалізували його. Натомість гнучко впроваджували до структури «УІЖ» потрібні сегменти, що дозволяло оперативнo реагувати на актуальні проблеми та виклики. Приміром, на початку 1990-х рр. після руйнації радянського образу минушини у вигляді сумнозвісної «історії УРСР», визріла гостра потреба переформатування, навіть більше того – нового осмислення цілих періодів, епох історії України. Тож добір і наповнення редакційного портфелю журналу впродовж 1990-х рр. було скеровано на переосмислення феномена Української козацької держави XVII–XVIII ст., «довгого» XIX ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», Голодомору 1932–1933 рр., німецько-радянської війни тощо. Завдяки цим публікаціям сформувався цілий діапазон концептуальних пропозицій, які до кінця 1990-х рр. дозволили практично повністю заповнити «біля плями» та «білі поля» у загальних образах історії України. Проте на початку 2000-х рр. пізнавальна ситуація у вітчизняній соціогуманітаристиці суттєво змінилася і, природно, трансформувалися пріоритети редакційної політики: інтелектуальна, культурна, соціальна історія, методологічні й теоретичні проблеми історичної науки, зокрема українського гранд-нарративу, політики пам'яті, регіональна історія тощо. Звичайно наука, тим паче історична, функціонує у соціокультурному середовищі, точніше – не може існувати поза суспільством чи поза державою. Тому доленосні виклики, кинуті Україні – це виклики, кинуті й національній науці. Євромайдан, гібридна війна, осягнення регіонально-територіального й полікультурного розмаїття, сучасні комеморативні практики, історична енциклопедистика, академічна підтримка дидактичних проектів і програм – ця проблематика посіла чільне місце на шпальтах «УІЖ» останніх років. Окрім того, варто згадати про практику спеціалізованих рубрик, присвячених знаковим постатям і подіям в історії України, котрі дозволяють представити своєрідний зріз актуалізованих знань з обсягу певної проблематики.

Утім редакційна політика журналу має й чимало проблем, які у жодному разі не можна ігнорувати. Варто згадати про низку просторово-хронологічних сегментів з історії України, украй епізодично репрезентованих як у часопису, так і на теренах нашої історичної науки, як-от доба античності, ранне середньовіччя та ін. Бракує оригінальних компаративних студій, в яких українська минувшина розглядалася б у світлі мультикультурності й етнічної багатоманітності на широкому тлі соціокультурних і міжнародних контактів. Віртуальна, цифрова доба, епоха масових соціальних мереж висувають нові вимоги й намічають цілий спектр новітніх викликів джерелознавству та спеціальним галузям історичної науки, як-от циркуляція й кодифікація е-версій джерел, введення веб-елементів до наукового апарату та навіть своєрідна технізація, віртуалізація наукової мови, змістовні елементи яких чимдалі глибше й міцніше входять до історичного письма. Ці виклики потребують реагування, опрацювання, усвідомлення. Загалом на часі сполучення традиційних і міждисциплінарних дослідницьких стратегій та методологічних взірців, які ми всіляко заохочуємо й намагаємося прищепити на сторінках журналу.

– Валерію Андрійовичу, буття будь-якого часопису нерозривно пов'язане з видавничими практиками та відповідними можливостями, особливо коли йдеться про 60-річний термін існування. Як склалися видавничі практики «Українського історичного журналу»? Як він пережив перехід від стабільно-планових радянських часів до існування в умовах ринкової економіки?

– Мушу вас розчарувати... Навіть за «стабільно-плановою» радянською доби «Український історичний журнал» потерпав від нестачі фінансових і матеріальних ресурсів. Отже, доводиться говорити про примарну, а не реальну «стабільність» тих часів. Наприклад, уже впродовж 1958–1959 рр. у видавництві АН УРСР, де друкували «УІЖ», утворилася величезна заборгованість – 1,5 млн руб. Грошей не вистачало не тільки на авторські гонорари, а й навіть на повноцінне забезпечення технічної підготовки журналу. Сутужне становище видання набуло настільки широкого розголосу, що про це писала навіть діаспорна преса. А втім коли потрібно було видрукувати в «УІЖ» розділи з курсу історії КПРС, то гроші відразу знайшлися. Тож наклади №5 і 6 (1958 р.), в яких вони публікувалися, зросли в п'ять разів – до 25 тис. примірників. Але згодом тираж «благополучно» зменшився, зокрема в 1959 р. впав майже у сім разів (№6 за той рік вийшов у кількості 3,7 тис.). Потім тривала напружена робота, щоб перетворити часопис із двомісячника на місячник, оскільки редакторський портфель у разі перевершував можливості друку, щороку зростав. Та знадобився певний час, доки 1965 р. видання стало місячником. Але й упродовж наступних десятиліть ситуація не була райдужною. Приміром, 1970 р. наклад «УІЖ» становив 9,7 тис., а вже 1985 р. – 2,4 тис. примірників. Це – кілька невеликих, але конкретних ілюстрацій щодо «стабільності» та «підкування партії» про, як тоді казали, республіканських істориків.

Звісно, пострадянські трансформації були складними і драматичними в історії «Українського історичного журналу», як і в історії всієї нашої країни

загалом. Адже у середині 1990-х рр. через фінансові негаразди взагалі постало питання існування часопису. Довелося знову перевести його у формат двомісячника, вишукувати внутрішні можливості й ресурси. Варто відзначити самовіддану, напружену роботу редакторів, редколегії, розуміння та підтримку колег як з інституту, так і поза його межами. Власне, саме завдяки спільним, колективним зусиллям нам удалося забезпечити подальше видання «УІЖ», попри величезні фінансові та матеріально-технічні проблеми 1990-х рр.

Упродовж 2000-х рр. журнал виходить у світ стабільно й регулярно, хоч, звичайно, нас і сьогодні не оминають численні проблеми. Проте ми видаємо не тільки паперову версію – на веб-сайті Інституту історії України НАНУ систематично викладаємо повнотекстові електронні варіанти часопису у форматі pdf. Більше того, опрацьовуємо та викладаємо у вільному доступі випуски за попередні роки. Станом на сьогодні оцифровано більшість чисел «Українського історичного журналу» за 1988–2017 рр., а також ряд номерів, виданих у попередні роки. Маємо амбітну мету, попри наші обмежені ресурси та можливості, повністю оцифрувати всі випуски – за 60 років. Кінцевим продуктом цього проєкту врешті-решт стане повний електронний архів «УІЖ», відкритий для всіх інтернет-користувачів.

– Валерію Андрійовичу, із нашої розмови випливає, що призначення «Українського історичного журналу» полягає в розробці, висвітленні й репрезентації історії України як національної історії. Натомість у західному науковому світі воліють більше говорити про транснаціональну, глобальну або мультикультурну історію. У зв'язку з цим чи не здається вам, що концепція національної історії є наскрізь архаїчною, тобто застарілою у XXI ст.? Можливо, українським історикам варто розробляти історію України не з національної, а транснаціональної чи якоїсь іншої концептуальної перспективи?

– Гадаю, що некоректно формулювати питання щодо наукової концептуалізації у вигляді *або/або*, тобто національна або транснаціональна, глобальна історія й т. п. Натомість сполучення *або/або* запропонував би замінити на сполучення *і* чи *та*.

Українській фаховій спільноті у жодному разі не можна відкидати або ігнорувати національні виміри концептуалізації, конструювання, представлення нашої історії. Та це у жодному разі не означає, що ми повинні відмовлятися від інших концептуальних пропозицій. Тому в дуже стислому вигляді моя відповідь була б такою: і національна, і мультикультурна, і транснаціональна/глобальна історія й низка інших конструкцій, які практично не застосовувалися на теренах історії України, як-от антропологічні, культурологічні, соціологічні та інші концептуальні пропозиції. Адже ХХ ст. вирізнялося незвичайним розквітом, просто-таки буйством дослідницьких стратегій і методологій у гуманітаристиці та суспільних науках, які з відомих причин були практично неприступними для українських істориків поза діаспорою аж до початку 1990-х рр. Отож штучно обмежувати дослідницькі потуги сферою дуже

модних, хоч і доволі перспективних на даному етапі напрямів, було б недоцільно й навіть шкідливо.

Пригадую, як на початку 1990-х рр. західні інтелектуали захоплювалися відомою візією Ф.Фукуями про «кінець історії» й «останню людину», або як на пострадянських обширах із палким прозелітським натхненням віддавалися постмодерністським експериментам... Але нині ці недавні інтелектуальні й, здавалося б, усесильні тренди сприймаються у зовсім іншому світлі, хоч вони, безперечно, залишили свій слід у науці. Тож гадаю, що здоровий скепсис (не апіорне заперечення!) не завадить при розгляді будь-яких концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій. Насамперед уважаю, що українським ученим не слід ставитися до найпривабливіших концептуальних пропозицій, епістемологічних взірців та інтелектуальних новацій як до якогось «вищого одкровення» чи «універсальної відмички» на ниві наукового пізнання. Адже кожна концептуальна пропозиція – лише один із багатьох дослідницьких інструментів, метафорично кажучи, невеличкий пізнавальний фрагмент у палітрі безмірного моря можливостей зі студювання нашої, європейської та світової минувшини. Тим паче, що базова настанова сучасного історієписання пов'язана з винятковою увагою до того, в який спосіб продукується нове знання.

Варто сказати й декілька слів про наукові концептуалізації у сфері національної історії. Нині побутують спрощені та нав'язані уявлення про національну історію як своєрідний інтелектуальний релікт XIX ст., яке афористично називають століттям націй і національних держав. Якщо керуватися винятково такими уявленнями, то у цьому світлі національна історія постає як застарілий, старомодний, старожитній та архаїчний інтелектуальний продукт, котрий відразу маркують, точніше таврують, як «спекулятивний» і «націоналістичний» апіорі. Годі навіть перерахувати численні закиди, що їх постійно чуємо на адресу національної історії як такої – штучна цілісність, націєцентричність, ексклюзивність, телеологічність, ідеологізованість, легітимацийне призначення й т. п.

Та постає питання: чому ми маємо керуватися щодо національної історії штучно накинутими архаїчними уявленнями XIX ст.?! Наприклад, жодному поважному дослідникові не спаде на думку ототожнювати сучасні концептуальні пропозиції у сфері соціальної історії з науковими канонами й неписаними дослідницькими конвенціями XIX ст. щодо вивчення соціальних спільнот.

Гадаю, що й конструювання минувшини України як національної історії варто сприймати з перспективи початку XXI, а не XIX ст. У світлі ж нашого часу концептуалізація національної історії постає не як формалізована, ексклюзивна, націєцентрична цілісність, а радше як низка взаємопов'язаних проєкцій щодо конструювання нашого минулого в розрізі суб-, мульти-, полі-, гетеро-, не-, прото-, донаціональних способів репрезентації. Більше того, на сьогодні актуальне питання про сполучення різних масштабів конструювання історії України з локально-регіональних, соціокультурних, культурологічних, антропологічних перспектив.

Урешті, чимало європейських учених і до сьогодні опрацьовують студії в розрізі саме національної історії, і ці праці мають солідну популярність як у читацького загалу, так і в академічному світі. Тим паче, що події сучасної історії, себто після 2014 р., переконливо свідчать, що національні спільноти зарано списувати «в архів». Та й рецепти мультикультурності, глобалізму на перевірку виявилися не такими вже дієвими чи адекватними, як це вважалося ще декілька років тому. Натомість нації відграють чимдалі більшу роль на сучасній європейській і світовій авансцені. Згадайте, приміром, нещодавній референдум у Каталонії чи шотландське питання у Великобританії.

Українська спільнота істориків має розробляти, висувати, оперувати різними концептуальними форматами та пропозиціями, позаяк саме змагання між ними може вберегти нас від фахової односторонності й методологічного монізму. Ба більше, убачаю привабливість історії України в її дивовижній версійності та культурній багатоманітності, котра дозволяє з успіхом застосовувати найрізноманітніші дослідницькі стратегії й пізнавальні взірці.

– Валерію Андрійовичу, ви неодноразово згадували про революційні та воєнні події 2014 р., їх вплив на академічну спільноту. Утім хотілося б почути вашу оцінку тих тенденцій у новітній історії, котрі проявилися впродовж останніх років.

– Передусім зауважу, що історики не є провісниками-футурологами, а вченими-гуманітаріями, вони оперують фактами та джерелами, а також техніками, методиками, стратегіями їх студіювання, урешті-решт більш-менш вірогідними концептуальними пропозиціями, висунутими на основі опрацювання віднайденої, здобутої, верифікованої інформації. Даруйте за трюїзм, але це – демаркаційна лінія, котра відділяє справжнього вченого, що усвідомлює фахову компетенцію, відповідальність, можливості й обмеження, від незчисленного сонмища новомодних медійних експертів з усіх можливих і неможливих сфер сучасного буття. Мабуть, засилля таких експертів-«усезнайок» – зворотний вияв нашої цифрової й віртуальної епохи, котра, на превеликий жаль, часто-густо стирає межу між ілюзорним і реальним.

Гадаю, що в 2014 р. не тільки Україна, а й весь світ увійшов у новітню історичну добу. Пострадянська епоха добігла свого кінця... І найпереконливішим свідченням цього є те, що саме у цій темпоральній точці було зруйновано не тільки писані й неписані домовленості щодо устрою післявоєнного світу, яких більш-менш дотримувалися після розпаду СРСР, а й де-факто поховано численні суспільні та громадські табу як в Україні, так і у світі. Інакше кажучи, відбулися кардинальні метаморфози суспільної, громадської, культурної свідомості. Приміром, разючі зрушення споглядаємо у сприйнятті насильства, кривавих терактів, миру, війни, ментальних настанов, національних упереджень і навіть цінності людського життя.

Недаремно після 2014 р. дедалі частіше споглядаємо у світі ті суспільні явища і процеси, котрі до цього часу видавалися неможливими, принаймні малоймовірними з багатьох причин, міркувань, переконань. До речі, це один із

критеріїв маркування чи нового опредметнення історичного часу. Практично кожен із нас на повсякденному рівні відчував, як прискорився біг часу 2014 р., коли події змінювалися блискавично, а історія немовби вривалася до наших помешкань, кабінетів, зокрема й до мого, де ми з вами зараз перебуваємо. У лютому 2014 р. сюди долетіло декілька куль...

Ще одне спостереження, пов'язане з сучасністю. Мабуть, якраз 2014 р. ми відчули те, що, як історики давно знали зі студій минувшини: немає однієї-єдиної версії сучасності. Натомість є конкуруючі версії й образи сучасності, котрі продукують відмінні, ба навіть контраверсійні можливості та перспективи. І від того, яка з них та в який момент переможе, і визначається конфігурація новітньої доби.

Звісно, історики здебільшого мислять ретроспективно, зокрема шукають подібності, прецеденти, паралелі, предтечі певних подій, явищ, процесів у нашій і чужій минувшині. Таких різноманітних історичних аналогій дуже багато, годі їх навіть побіжно перерахувати. Та хочу наголосити на тому, що жодні культурні, інтелектуальні, ідеологічні метаморфози, чи то пак гучні медійні події, котрі забуваються вже наступного тижня, не можуть скасувати базової настанови – без представлення нашої країни, нації, держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема науково-історичних проекцій її минувшини, неможливо реалізувати успішний суспільний, національний, державний проект. Адже на сьогодні споглядаємо не лише кардинальну кризу політики мультикультурності, кризу ідентичності, кризу загальнолюдської толерантності, а й бачимо низку інших доленосних викликів. Це драматично актуалізує й до краю загострює пошуки нашого місця як на політичній та економічній, так і на культурній, інтелектуальній мапах світу в новітню історичну добу.

Наприклад, подивіться на реакцію деяких наших сусідів на недавнє ухвалення Верховною Радою України закону про освіту, а саме мовної статті 7. Гадаю, що це переконливо й наочно демонструє, наскільки дорого суспільству може обійтися навіть тимчасова порожнеча в інформаційному, культурному, освітньому, науковому просторі.

Зрештою, хотілося б сподіватися, що нинішня доба безперечно приведе нас до омріяного в попередніх віках суспільного процвітання і світової стабільності. Та, як історик, добре усвідомлюю, що це лише одна з багатьох можливих варіацій нашої сучасності, котрі нещадно змагаються між собою в дуже жорстокому й підступному світі.

– Валерію Андрійовичу, ви – фаховий історик із багаторічним стажем і величезним досвідом, якому є що та з чим порівнювати. На вашу думку, наскільки змінився фах історика, зокрема сприйняття ролі історичного знання, історієписання у сучасному суспільстві?

– Мабуть, ви помічали, що сама природа людського мислення звернена до минулого. Недаремно під час різних життєвих ситуацій людина повсякчас апелює чи звертається до попереднього досвіду, зокрема навіть тоді, коли міркує або проектує майбуття. Історична людина завжди намагалася в тому

чи іншому вигляді зафіксувати та відтворити досвід минувшини. Власне, від первісних часів походять усні перекази про минувшину – славнозвісна міфологічна, легендарна традиція, котра спершу передавалися вустами одного покоління до іншого. Та часи змінювалися. Із більш довершеною суспільною організацією функцію фіксації й кодифікації людського досвіду перебрала на себе письмова традиція, а з нею народилося історієписання.

Про історію, її значення й місце у житті кожного суспільства тривають нескінченні фахові (і не дуже) суперечки. Проте реальне усвідомлення історієписання як культурного й духовного феномену у суспільному житті зазвичай відбувається лише з висоти історичного часу.

Простенький приклад. Ми всі з дитячих років знаємо про Стародавню Елладу, котра вважається фундатором європейської цивілізації, та її «батька історії», принаймні західної, окцидентальної традиції – Геродота. Але чи багато ви згадаєте, скажімо про Фінікію? Навряд... Швидше за все проступають лише окремі, невиразні згадки з університетського курсу історії Давнього Сходу. Між тим низка істориків тієї доби вважають, що за розмахом і багатьма досягненнями історія Фінікії не поступалася минувшині Греції! Проте, за іронією долі, злий і підступний жарт із фінікійцями зіграла їхня зародкова письмова традиція. Тож Давня Греція назавжди посіла місце на культурній мапі людства, а тогочасна Фінікія з її легендарними мореплавцями-кушцями, майстерними архітекторами, талановитими митцями, вигадливими та довершеними ремісниками й досі залишається оповитою мороком часів такою собі «terra incognita».

Якщо говорити про фах історика, то варто усвідомити, що це – вислід праці багатьох людських поколінь, інтелектуальних, культурних, духовних потуг. За різних часів традицію історієписання представляла ціла галерея діячів – писці, жерці, хроністи, монахи-літописці, відлюдники-переписувачі, мандрівні мужі, антиквари, ерудити, придворні історіографи, мислителі нового часу, поважні члени університетських корпорацій, любителі-аматори, незалежні дослідники та ін. Усі вони століттями прокладали шлях до перетворення Клію від служительки мистецтва до навчительки життя, від хранительки фактів до порадиці прагматичного розуму, від філософської візіонерки до науки про історичну людину.

Зауважу, що саме в такому багатовіковому горнилі думки, котра неодмінно конфронтувала з реаліями історичного буття, і народився фах історика-інтелектуала. Та тернистий шлях будь-якого вченого на ниві своєї науки на теренах Клію лише помножувався на ті складні світоглядні й культурні колізії, що завжди розгорталися навколо вічного питання: як влада і як суспільство хочуть, прагнуть бачити свою минувшину? Писар та фараон, літописець і князь, історіограф і самодержець, професор й імперська наука, інтелектуал і прес партійної ідеології, гуманітарій і дика пострадянська ринкова стихія – це тільки принагідний перелік тих незчисленних драматичних і трагічних колізій з історії нашого фаху.

Просте й банальне питання з обсягу очевидної житейської логіки на обшарах науки історії продукує неймовірне багатство та розмаїття відповідей, коли

«так» або «ні» перетворюються на величезну і строкату феєрію історичного дійства зі своєрідною грою барв, тонів і відтінків. Тому доволі часто, коли суспільство чи громадська думка хоче отримати від історика конкретну, однозначну й категоричну відповідь, точніше заперечення чи підтвердження, отримує натомість низку відповідей на кшталт «можливо», «вірогідно», «правдоподібно», «імовірно», «за певних передумов», «за таких обставин», «за свідченням фактів й історичних джерел» і т. п. Це об'єктивно відображає версійність, варіативність, розмаїття, багатоплановість історичного знання. Часом це викликає роздратування, а насправді виявляє повне нерозуміння природи й особливостей історичного знання, зрештою призначення фаху історика у суспільстві.

Та якраз у цьому неповторному розмаїтті історії й переховується чар нашого фаху, який приваблює, захоплює, змушує присвятити пошукам та досягненню минувшини багато років, а то й усе життя. Ба більше, із цими пошуками нерозривно пов'язаний життєвий вибір інтелектуала, котрий, за відомим висловом історика М.Блока, ціле життя оволодіває добротним ремеслом. Поміж французьких інтелектуалів свого часу побутував навіть напівжартівливий, напівсерйозний афоризм – досягнути щось на теренах Кліо може лише той, хто прожив більшу частину свого життя, студіюючи минувшину.

На превеликий жаль, у нинішню цифрову, віртуальну добу, коли втаємниченість чи то колишня інтимність творчої праці інтелектуала попередніх часів не тільки відходить на другий план, а, навпаки, нерідко публічно афішується й підкреслюється (як кажуть, піариться) у мас-медіа, професія історика часто-густо асоціюється чи сприймається як той або інший різновид так званого спічрайтерства. Це абсолютно викривлена, хибна думка, котра зводить роль історика до звичайного писарчука, що «творить» за замовленням «згорі».

Мабуть, ви неодноразово чули від багатьох людей категоричні, безапеляційні розумування про історію, котрі зазвичай спираються на власний життєвий досвід, або у крайньому разі на уривки чи крихти якоїсь інформації, вилученої в Мережі чи деінде в мас-медійних потоках. Ледей чи не кожен вважає себе якщо не експертом, то, як мінімум, добре обізнаною і кваліфікованою особою в питаннях нашої історії. Але, на жаль, навіть досить освічена людина не усвідомлює величезну різницю між повсякденними чи аматорськими судженнями, про адекватність і достовірність яких зазвичай ніхто не замислюється, та високоякісним і професійним інтелектуальним продуктом у царині історії, котрий опрацьовується роками.

Гадаю, що ключове питання фаху історика пов'язане із зануренням в іншу уявну історичну реальність, в якій розгорталося буття людини минулого. У нашому професійному середовищі часто-густо можна почути про колегу, що він «живе» у часи України-Гетьманщини, улюбленому ХІХ ст. або подумки «блукає» десь у просторі античності. У творчому сенсі таке занурення передбачає розлоге, пильне й докладне вивчення історичних джерел, оволодіння відповідним соціогуманітарним компендіумом знань із певної епохи, особисту комунікацію з колегами по цеху, непросте входження до фахової корпорації, урешті-решт усвідомлення, розуміння, ба навіть відчуття руху, кольорів, барв, настроїв, почувань, думок, духу обраної доби.

Афористично кажучи, учений в якийсь момент відчуває, занурюється у плин іншого, паралельного світу. Це – момент величезної інтелектуальної й духовної насолоди, за якою переховуються роки каторжної праці, постійних сумнівів і високої психологічної напруги. Недаремно серед колег по цеху циркулює афоризм, своєрідне переформулювання метафори М.Вебера, що справжнім науковцем можна бути лише за покликанням, а не за дипломом.

Звісно, наша сучасність принесла кардинальні новації в усі сфери, зокрема й до фаху історика. Проте технологічні досягнення лише почасти полегшують працю сучасного історика або вченого-гуманітарія. Та й чимало благ цивілізації малопрístupні, а то й зовсім недоступні для багатьох українських інтелектуалів.

Хочу підкреслити, що історія як наука залишається зіпертою, головним чином, на людський досвід і його антропологічне, культурологічне осягнення в найрізноманітніших виявах історичного буття. Цей досвід не відтворити у жодній лабораторії, не прорахувати в колонках цифр і статистичних показників за найдосконалішими формулами, не здобути механічним шляхом, послуговуючись найновішими технологічними засобами й т. п. За великим рахунком, усі ці засоби до сьогодні залишаються допоміжними, другорядними, периферійними у царстві Клію. Адже справжній фах історика здобувається завдяки багаторічній роботі з джерелами, складним і повсякденним потугам думки навколо тлумачень фактів і подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими та молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів і нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчуті історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо.

Ваше питання про фах історика навіяло й болісні, невтішні, проте злободенні роздуми. На сьогодні існування, точніше буття цеху істориків як спільноти забезпечують конкретні й живі люди – представники кількох поколінь, різного віку, досвіду, відмінних творчих можливостей, зацікавлень, уподобань і досягнень, у чомусь неперевершені фахівці, а у чомусь – недосконалі (як усі ми) люди зі своїми чеснотами й вадами. Розірвати цей людський, комунікативний зв'язок, цей самобутній ланцюг поколінь насправді означає знищити середовище, в якому він плекається десятиліттями. Хотілося б, щоби наше суспільство та громадськість замислювалися, переймалися, опікувалися не лише суто утилітарними і прагматичними проблемами ціни, вартості, а й культурними та інтелектуальними потребами. Адже неможливо спроектувати й, урешті-решт, збудувати успішне майбуття, спираючись на морок забуття своєї минувшини.

– Ви неодноразово згадували про студії науковців Інституту історії України НАН України в різних контекстах. Проте хотілося б більше дізнатися про найважливіші проекти установи, про перспективи їх реалізації.

– Передусім слід згадати про студії з регіональної історії. Цей напрям має давню та міцну традицію у стінах інституту, зокрема спирається на солідні

методологічні й теоретичні розробки ряду співробітників. Від 2014 р. ми переводимо свої напрацювання у практичний формат як проект книжкової серії «Студії з регіональної історії», у межах якого впродовж 2014–2017 рр. опубліковано ряд оригінальних досліджень з історії Південної та Східної України, а також праць з історичної регіоналістики. Цей проект має важливе значення як науково-методичний ресурс, зокрема активно використовується у вітчизняному інформаційному просторі, а також для потреб історичної дидактики.

Справжніми явищами в інтелектуальному житті України (й не лише) за останні десятиліття стали історичні альманахи «Ruthenica» (19 випусків), «Соціум» (11 випусків), «Ейдос» (9 випусків), на чиїх сторінках, як правило, друкуються матеріали інноваційного характеру, присвячені киеворуській добі, соціальній та інтелектуальній історії. Започаткована й почала поновлюватися серія книг з історії повсякденного життя України.

Одним із найбільших проектів інституту стала багатотомна «Енциклопедія історії України». До 2013 р. ми видали 10 томів. Це – фундаментальний інтелектуальний і довідково-інформаційний ресурс, який дозволяє суттєво інтенсифікувати циркуляцію наукової інформації з історії України та забезпечити широкий діапазон академічних, дидактичних, культурно-просвітницьких і популяризаторських потреб у царині національної соціогуманітаристики. Щиро тішуся з того, що групу істориків – найбільш активних учасників цього проекту – було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки за 2016 р. Але робота над проектом триває й далі. Готуються до друку додаткові томи, а також спеціалізований том «Україна – українці», котрі, сподіваюся, побачать світ ближчим часом.

Незважаючи на хронічний брак фінансових і матеріальних ресурсів, інститут ініціював перехід від книжкового, паперового до цифрового, електронного формату «Енциклопедії історії України». Нині на нашому веб-сайті у вільному доступі розміщено всі десять томів. Більше того, співробітники інституту розробляють проект мультимедійної версії з історичної енциклопедистики. Плекаємо й інші амбітні плани, зокрема плануємо трансформувати «Енциклопедію історії України» з тимчасового на постійний проект із технічною підтримкою, науковим супроводом, регулярним оновленням й актуалізацією інформації у словникових статтях. До речі, це відображає провідні тенденції сучасної світової енциклопедистики.

Від початку 2000-х рр. інститут опрацьовує концептуальні пропозиції, методологічні й теоретичні засади багатотомного синтетичного курсу з історії України. Зауважу, що наші співробітники мають величезний досвід у підготовці масштабних, багатотомних праць із різних сфер і зрізів історії, котрі ми розглядали як свого роду підготовчі студії до цього проекту. Приміром, варто згадати двотомні «Історію українського селянства» (2006 р.) та «Історію українського козацтва» (2006 р.), шеститомну «Україна: хронологія розвитку» (2007–2011 рр.), п'ятитомну «Історію державної служби в Україні» (2009 р.), двотомні «Економічну історію України» (2011 р.), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011–2012 рр.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси» (2011 р.) та «Велика війна 1914–1918

і Україна» (2014–2015 рр.). На сторінках «Українського історичного журналу» ми ініціювали публічну дискусію щодо проблем і викликів, пов'язаних із підготовкою українського гранд-наративу. Утім проект великої, масштабної історії України потребує не тільки фундаментальної наукової підготовки, котру ми проводили всі ці роки, а й відповідного фінансового забезпечення.

Урешті хочу підкреслити, що наукові проекти інституту не локалізуються вузьким академічним обширом, а розраховані на широке коло споживачів. Наприклад, на сьогодні веб-сайт нашої установи – це один із найбільших електронних ресурсів з історії України у Всесвітній мережі, де у вільному доступі представлено повнотекстові колекції історичних джерел і наукових праць. Більше того, представники інституту беруть активну участь у цілій низці наукових проектів, які мають важливе суспільне, громадське та культурно-просвітницьке значення, як-от проекти відкритого е-архіву найвидатнішого українського історика М.Грушевського або «Історичний фронт: Лікбез».

Звісно, маємо чимало інших планів, проектів, попередніх напрацювань, які хотілося б розгорнути, трансформувати в повноцінні, масштабні наукові студії, капітальні та фундаментальні видання з історії України. Та нині робимо те, що реально можемо опублікувати ближчим часом.

– Валерію Андрійовичу, дякую за цікаву та змістовну бесіду!

**Записав кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
О.М.Донік**

***

В.М.МАТЯХ *

МЕДІЄВІСТИЧНО-РАНЬОНОВІСТИЧНИЙ КОНСТРУКТ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»: ПРОБЛЕМНО-ВИДОВА СТРУКТУРА ТА ЕВРИСТИЧНІ РАКУРСИ

Розглядається процес висвітлення у видавничій практиці «Українського історичного журналу» досягнень історичної науки у вивченні українського середньовіччя й раннього нового часу. Увага акцентується на основних проблемно-тематичних зрізах та пропонується на різних історіографічних періодах пошуково-інтерпретаційних моделях, апробаційним полем для яких виступили шпальти часопису.

Ключові слова: «Український історичний журнал», історична періодика, середньовіччя, ранній новий час, науковий конструкт.

Рубіж ХХ–ХХІ ст. засвідчив формування у проблемно-тематичному просторі історіографії стійкого інтересу до наукової періодики, що засвідчує, зокрема, практика звернення дослідників до вивчення різних аспектів, пов'язаних як із виданням фахових історичних часописів, так і виявленням гносеологічної та джерелознавчої перспектив аналізу їх тематичного фонду¹. Так, М.Романюк зробив наголос на тому, що «на шпальтах періодичних видань фіксувався історичний час з усіма його найхарактернішими ознаками: суспільно-соціальним та економіко-правовим статусом, рівнем матеріального й духовного розвитку, станом національної самосвідомості»². Дослідники відзначили поліфонізм фахової періодики як історичного джерела, загальноаналітичний і конкретно-аналітичний контексти її дослідження³, специфічну динаміку розвитку, своєрідний характер представлення історичних презентацій⁴ тощо. Ключовою при цьому видається теза щодо особливого значення академічної періодики як «самодостатнього історіографічного фактора, що справляє вплив на весь історіографічний контекст в цілому» через поєднання у собі «функцій відбиття поточного

---

* Матях Валентина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу

¹ Див., напр., написані з урахуванням таких підходів праці: *Алаторцева А.И.* Советская историческая периодика, 1917 – середина 1930-х годов. – Москва, 1989; *Её же.* Советская историческая периодика середины 30-х – конца 50-х годов // *История и историки: Историографический ежегодник.* 1977. – Москва, 1980; *Беляев А.С.* Историческая периодика и издание документов по отечественной истории XVIII–XIX вв. – К., 1988; *Емельянов Ю.М.* Историческая проблематика периодических изданий Академии наук (1725–1747) // *История и историки.* – Москва, 1978; *Зайцев А.Д.* Исторический журнал как предмет источниковедческого изучения (некоторые наблюдения) // *Мир источниковедения.* – Москва, 1995; *Рыжков В.* Периодическая печать: место в системе исторических источников // *Отечественные архивы.* – 2010. – №3 та ін.

² *Романюк М.М.* Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: До постановки проблеми // *Поліграфія і видавнича справа.* – 2002. – №39. – С.9.

³ Там само. – С.17.

⁴ *Сабирова А.И.* Новейшая российская историческая периодика как источник по изучению истории национальных отношений в Российской империи и СССР: Дисс. ... канд. ист. наук. – Казань, 2006.

наукового процесу і його активного формування»⁵; її взаємопов'язаності з проблемою професійної саморефлексії академічного загалу⁶.

Вагомий прошарок фахового професійного середовища в будь-якій національній історіографії традиційно утворюють фахівці з класичних періодів історії, зокрема середньовічної і ранньомодерної доби. Відповідно важливим сегментом побудови наукових моделей національного історичного гранд-нарративу в історіографічних просторах модерну та постмодерну виступала медієвістична й ранньоновістична проблематика, переважно оформлена у формат індивідуальної монографії. У специфічних же умовах повоєнного часу, коли в українській історіографії склалася парадоксальна в цілому ситуація маргіналізації індивідуальних форм творчості з одночасним наданням переваги великому колективному формату, до того ж втисненому у лещата жорстких детермінант як щодо регулювання проблемно-тематичного поля, так і самих дослідницьких процедур і текстуальних викладів, ледь не єдино реальним виходом для вчених стала переорієнтація на малі дослідницькі форми. З одного боку, це відкривало певні горизонти для індивідуалізації дослідницької ініціативи та розширення пошукових можливостей, з іншого – журнальні статті, завдячуючи своєму невеликому обсягу та значно пришвидшеним, порівняно з монографічною продукцією, темпам проходження шляху від свого написання до читацької аудиторії, дають змогу своєчасно винести на порядок денний нагріті проблеми, загострити увагу на питаннях дискусійного характеру, організувати широку полеміку, виявити малодосліджені або взагалі не підняті на поверхню пласти історичного минулого. Крім того, як засвідчує досвід, саме у форматі часопису або тематичного збірника вдається найбільш успішно реалізувати координаційну складову, коли до реалізації продуктованих науковим середовищем ідей залучається широкий фаховий загал.

Без сумніву, найбільшим академічним проектом останніх шістдесяти років, ініційованим невдовзі після закінчення Другої світової війни Інститутом історії АН УРСР, стала фундація «Українського історичного журналу». Історія започаткування та видання цього флагмана національної історичної думки, супутніх цьому суспільно-політичних умов та процесів знайшла своє висвітлення як на сторінках самого часопису, так і, зокрема, у присвяченому йому монографічному дослідженні⁷, низці видань з інституціональної історії провідної академічної установи історичного профілю, які було підготовлено останніми роками⁸. Так, не вдаючись у деталі, зазначимо лише, що фактично майже через тридцятирічний період відсутності в Україні спеціалізованого часопису (до речі, в Білорусі подібна ситуація затягнулася до початку 1990-х рр.), улітку 1957 р. вітчизняний

⁵ Сабирова А.И. Новейшая российская историческая периодика как источник...

⁶ Степанов Б.Е. Историческая периодика и проблема профессиональной саморефлексии // История: электронный научно-образовательный журнал. – 2010. – №1. – С.6–7.

⁷ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004.

⁸ Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження. – К., 2016; Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. – К., 2011; Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. – К., 2016; Ясь О. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. – К., 2016.

загал істориків нарешті отримав свій постійний друкований орган універсального характеру, на шпальтах якого знайшов відображення весь багатогранний та багатовіковий історичний процес на етнічному українському ареалі.

Започаткування тісної співпраці українських фахівців у галузях медієвістичного та ранньоновістичного студювання з новоутвореним фаховим часописом, а відповідно й вибудова на його сторінках статейним форматом медієвістично-ранньоновістичного конструкту, припадає на збіг 1950-х рр., що, по суті, виявилися своєрідною межею між безальтернативним пануванням сталінської репресивної системи й зародженням як у самому суспільстві, так і у суспільствознавчих науках паростків так званої «хрущовської відлиги», із появою відповідно більш широких можливостей у галузі українознавства, але водночас із ще більшою заангажованістю історичної науки в обслуговування «партійно-державних інтересів»⁹. Підпорядкованість «політ[ичним] цілям і наказам ком[уністичного] уряду», за визначенням О.Оглоблина, характеризувала всю тогочасну діяльність «укр[аїнських] советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць»¹⁰. Утім явним перебільшенням видається характеристика відомим діаспорним науковцем українського історика повоєнної доби як «історіографічного робота»¹¹. У цей час в УРСР продовжували працювати вчені, «негласними критеріями професіоналізму» яких «залишалися позитивістські постулати, що передбачали широке знайомство зі спеціальною літературою та джерелами при вивченні тієї чи іншої проблеми, особливо віддаленої від сучасності»¹². Справедливість останньої тези, наприклад, переконливо засвідчує ознайомлення з науковим апаратом дисертаційних досліджень та монографічних праць І.Гуржія, Ф.Шевченка, І.Крип'якевича, О.Компан та ряду інших визнаних на сьогодні вчених, які у своїх висновках опиралися на потужну джерельну основу, а під зовнішнім прикриттям «критики буржуазних націоналістів» демонстрували глибоку обізнаність із доробком представників попередніх наукових поколінь. Отже логічним видається висновок, що для істориків, котрі спеціалізувалися у середньовічній та ранньомодерній добі, а відповідно мали змогу працювати з історіографічною спадщиною, відкривалися цілком реальні можливості для віднайдення певної «альтернативи офіційному історичному наративу в народницьких схемах», збережених в історіографії 1920-х рр.¹³ Саме ці принципи й обумовили переважаючий сутнісний струмінь підготовлених академічними фахівцями в галузях медієвістики й новістики впродовж 1960 – першої половини 1980-х рр. для друку в «Українському історичному журналі» наукових матеріалів різножанрової належності та доволі широкого тематичного діапазону.

⁹ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією і наукою // Історія та історіографія в Європі. – Вип.1/2 (2003). – С.125.

¹⁰ Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Л., 1994. – С.891.

¹¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.23.

¹² Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.509.

¹³ Там само.

Поза тим, що основну тенденцію в еволюції тогочасної історичної науки продовжували визначати догми партійної ідеології, тиск державної бюрократії, надання пріоритетності проблематиці революційного руху перших десятиліть ХХ ст. та «соціалістичного будівництва», викривленості у висвітленні історичного процесу у бік вивчення розбудови соціалістичного та комуністичного суспільств і діяльності їх ідейно-керівних органів – КПРС та КПУ, завдячуючи зусиллям редакційного колективу, насамперед тих відомих не лише в Україні, а й далеко за її межами фахівців у середньовічній і ранньоновій добі (І.Бутич, І.Гуржій, І.Крип'якевич, М.Котляр, Ф.Шевченко), які в різні роки входили до складу редколегії, а дехто з них (Ф.Шевченко) тривалий час очолювали її, медієвістична та новістична проблематика зі сторінок цього фахового видання українських істориків упевнено прокладала шлях до широкого читацького загалу. У цілому впродовж 1960–1980-х рр. в «Українському історичному журналі» було надруковано близько 250 студій з української історії доби раннього та пізнього середньовіччя, а також початків нового часу (зауважимо, що сюди зараховано і праці джерелознавчого та історіографічного характеру, з проблематики спеціальних історичних дисциплін, які в можливостях власного дослідницького інструментарію зверталися до історичних або історіографічних сюжетів, пов'язаних із давнішими періодами української історії).

Статистику співвідношення публікацій з давньої, середньовічної і ранньонові історії України до загального числа наукових студій (до них не враховано матеріали декларативного, рецензійного характеру, інформативної хроніки наукового життя тощо) відбивають дані таблиці за перші десять років видання часопису.

Рік видання	Кількість номерів	Загальна кількість наукових студій	Давня історія	Середні віки	Ранній новий час
1957	3	46	0	0	2
1958	6	68	0	2	2
1959	6	76	3	3	8
1960	6	86	0	9	9
1961	6	88	1	3	4
1962	6	111	0	2	6
1963	6	133	2	4	6
1964	6	111	0	1	3
1965	12	234	0	11	11
1966	12	225	0	11	24

Загалом за цей проміжок часу в «Українському історичному журналі» було опубліковано 6 матеріалів з давньої історії України, 46 медієвістичних та 75 ранньоновістичних розвідок. Пік видавничої активності в означених хронологічних межах припав на 1967–1969 рр. Тоді на сторінках часопису було вміщено 7 археологічних матеріалів, 16 статей і повідомлень стосувалися давньої

історії, 26 відбивали середньовічну проблематику, 40 було присвячено ранньому новому часу, з них 13 висвітлювали історію українського козацтва. Крім того, дотичність до медієвістичної та ранньоновістичної проблематики мали 9 історіографічних і джерелознавчих публікацій.

Сьогодні в історіографії відомі спроби пояснити таке пошвавлення уваги до медієвістичних і ранньоновістичних студій у 1960 – на початку 1970-х рр. перебуванням тоді на владних посадах в УРСР так званих «провідників» «контрольованого автономізму», зокрема П.Шелеста, складовою політичних амбіцій якого стало доведення «особливого місця України у номінально-федеративній організації СРСР», у тому числі й шляхом апеляції до історичної пам'яті народу та пригадування «самотності і повноцінності» його історії¹⁴. Однак чи не першу роль у цьому, поза зовнішніми, відігравали фактори внутрішні. Насамперед на початок 1960-х рр. в академічному середовищі (і перш за все у його спеціалізованому підрозділі – відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) склався невеликий чисельно, утім достатньо потужний колектив фахівців у галузі давньої і нової історії України, репрезентований такими непересічними в українській історіографії другої половини ХХ ст. особистостями, як доктори історичних наук М.Брайчевський, В.Голобуцький, В.Дядиченко, І.Бойко, І.Гуржій, К.Стецюк, кандидати історичних наук Д.Мишко, О.Апанович, О.Компан, навколо яких гуртувалися більш молоді науковці. Значний вплив на формування наукових кадрів у цей час (як, втім, і наступні кілька десятиліть) справляв учений широкої ерудиції, визнаний джерелознавець, історіограф, фахівець з історії України в діапазоні від найдавніших часів до новітньої епохи, член-кореспондент АН УРСР Ф.Шевченко.

Утім уже 1972 р. продемонстрував тенденцію до помітного зменшення числа статей з класичних періодів української історії. Так, за цей рік було вміщено 4 матеріали з археології, 2 з давньої доби, 6 середньовічних і 8 ранньоновістичних. Наступного року в цих категоріях відповідно було надруковано 1, 3, 2 та 6 матеріалів. Рекордно низькими виявилися показники 1976 й 1977 рр. – 1, 0, 3, 3 та 0, 1, 3, 2 відповідно. Така загальна картина, пов'язана зі зміною політичних настроїв у вищих ешелонах влади та черговою хвилею переслідувань інакомислення, що прокотилася країною після 1965 р., є характерною і для першої половини 1980-х рр. Попри певні позитивні здобутки, які мали місце у вивченні окремих аспектів медієвістичної та ранньоновістичної проблематики, загальним результатом соціогуманітарної політики владних структур стало те, що майже на півтора десятиліття дослідження середньовічного і ранньоновістичного періодів української історії фактично зникає з обшару наукових зацікавлень істориків у радянській Україні, хоча і не переривається остаточно.

Перелом у розробці проблематики українського історичного процесу доби середньовіччя – раннього нового часу припадає на середину 1980-х рр. Спричинився до цього збіг низки обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Поступове звільнення історичної науки в роки так званої «перебудови»

¹⁴ Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у добу Шелеста // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.159.

від ідеологічного тиску супроводжувалося зростаючим інтересом до вузлових проблем української історії доби середньовіччя – раннього нового часу незаангажованої молоді, яка вливалася до фахового середовища. Цей процес збігся у часі з певною кадровою ротацією в Інституті історії АН УРСР, внаслідок чого ініціатива у формуванні дослідницьких напрямів у галузях медієвістики та новістики перейшла у компетенцію молодішої наукової генерації, яка пройшла перед цим ґрунтовний академічний вишкіл.

Такий поворот відразу розширив спектр пошукових можливостей. Посилюється джерельне підґрунтя наукових досліджень, активізується археографічна робота, що уможливило доступ до засвоєння історіографічного спадку представників не лише попередньої вітчизняної історіографічної традиції, а й більш ґрунтовного ознайомлення з науковим доробком учених діаспори, надбаннями світової методології. Поступово відходили у минуле великі колективні праці, які, надаючи для масового читача значний масив інформації (хоч і з помітними тематичними перекосами та ідеологічними викривленнями) з різних епох і періодів української історії, водночас помітно гальмували реалізацію індивідуальних можливостей окремих науковців та підпорядковували інтерпретаційні схеми виробленій у кабінетах владних структур загальній концепції бачення місця України в імперсько-радянських моделях історичного процесу.

Унезалежнення національного державного організму в серпні 1991 р. означало остаточний перехід української історичної науки на нові методологічні засади, хоча рудименти попереднього часу ще довго давалися взнаки, особливо в аспектах методологічного супроводу процесів становлення нової національної концепції історії України, вироблення загальнодержавної історичної політики та формування у сучасного українського суспільного загалу «уніфікованої», за висловом З.Когута, моделі історичної пам'яті¹⁵, випрацювання сучасного понятійно-термінологічного апарату тощо.

В цілому ж з середини 1980-х рр. було взято курс на добір і виховання перспективних наукових кадрів, розширення тематичного поля дослідницьких практик, розробку актуальних, таких, що не піднімалися на попередньому етапі, проблем з історії України доби середньовіччя і раннього нового часу (а по суті, реанімацію дослідницьких пошуків у цих напрямках), створення сприятливої для наукової творчості атмосфери. Прорив ізольованості від світового історіографічного потоку як першочергове висував на порядок денний завдання засвоєння накопиченого за цей час в історичній думці практичного та теоретичного досвіду, творчого адаптування для власних потреб апробованих роками методик та одночасного випрацювання нових методологічних підходів, збагачення дослідницького інструментарію тощо. Загалом же йшлося про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука»¹⁶.

¹⁵ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.298.

¹⁶ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001. – С.177.

Без сумніву, не міг пройти поза викликами часу і єдиний на тому етапі історичний друкований орган. У планах редколегії часопису відводилася важлива роль у справі апробації пошукових результатів такої масштабної переорієнтації наукової галузі. «[...] без перебільшення можна сказати, що з кінця 80-х рр. “УІЖ” виконує роль одного із своєрідних орієнтирів у формуванні нової вітчизняної історіографії, – підкреслювалося у присвяченій його діяльності монографії. – На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які довгий час фальсифікувались або замовчувались. Журнал відкрив невідомі, чи повернув забуті і напівзабуті імена, висвітлив утаємничені факти та події, засвідчив якісно вищий рівень української історіографічної школи»¹⁷. Помітно змінилася і пропорційність охоплення публікаціями часопису різних хронологічних періодів українського минулого, що можна побачити, зокрема, за даними наведеної нижче таблиці.

Рік видання	Кількість номерів	Загальна кількість наукових студій	Давня історія	Середні віки	Ранній новий час
2008	6	83	1	8	10
2009	6	88	1	10	13
2010	6	86	3	13	18
2011	6	81	0	8	13
2012	6	73	0	13	19
2013	6	82	1	14	8
2014	6	73	1	13	11
2015	6	68	2	14	10
2016	6	56	1	12	8
2017	4	49	1	6	7

Загалом у 2008–2017 рр. (тут не враховано дані за два останніх номери поточного року) в «Українському історичному журналі» було надруковано 11 публікацій з давньої історії України; 111 медієвістичних студій, з них з давньоруської тематики – 61, литuanістики – 38; ранньоновістичних – 127. Якщо порівняти наведені цифри з даними за перше десятиліття діяльності часопису, суттєві подвиги стають очевидними.

Однак статистичні показники окреслюють радше зовнішній бік проблеми. Її сутнісне наповнення можна прослідкувати лише на підставі виявлення проблемно-тематичних горизонталей зведеного на сторінках «Українського історичного журналу» медієвістично-ранньоновістичного конструкту. При цьому слід зауважити, що фактично у справі формування його проблемно-тематичного поля злилися два основоутворюючі потоки – концептуальна спрямованість

¹⁷ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – С.80.

редакційного колективу часопису і персональний інтерес його дописувачів, що формувався у змінних горизонтах загальноісторіографічних спроможностей.

Спробуємо з'ясувати, наскільки багатою впродовж шістдесяти років діяльності друкованого органу є тематична палітра його медієвістичних та ранньоновістичних публікацій. Зрештою, це дасть змогу прослідкувати зміну на означеному періоді загальних тенденцій в українській історичній думці щодо наукового вивчення національного історичного процесу від доби Київської Русі до кінця XVIII ст., що, зокрема, становить основне проблемне поле науково-дослідницьких пошуків одного із структурних підрозділів Інституту історії України – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу, а разом з тим важливу складову загальної концепції українського історичного минулого.

Проблемно-тематичне поле конструкту формувалося у двох вертикальних зрізах – медієвістичного та ранньоновістичного знання, формами репрезентації якого виступили як аналітичні та конкретно-історичні розвідки і повідомлення про окремі факти чи події української історії, добірки джерел та історіографічні екскурси в історію дослідження тієї чи іншої теми, так і студії, спрямовані на концептуалізацію тих чи інших знакових у минулому епох або явищ. Його своєрідним підґрунтям став прошарок публікацій з давньої доби української історії, що засвідчував хронологічну тяглість історичного процесу, а водночас демонстрував зародження саме в цій добі багатьох тенденцій, які виявили себе вже на нових цивілізаційних витках.

У цій вертикалі основні проблемно-тематичні лінії формувалися у площинах дослідження давніх культур на історико-географічному ареалі України та первинного культурно-господарського освоєння його окремих частин (М.Бондар, І.Бугаївський, В.Гладилін, М.Гладких, Є.Максимов, О.Мальований, С.Смирнов, Л.Солдатенко, Д.Телегін, О.Черниш, М.Шмаглій, І.Шовкопляс, Б.Шрамко, С.Юренко, Е.Яковенко та ін.), скіфської цивілізації (В.Андреев, Й.Брашинський, П.Каришковський, В.Петров, М.Скржинська, А.Хазанов, В.Шипов), українського античного Північного Причорномор'я (О.Жданович, В.Збенович, В.Зуц, В.Кадеєв, П.Каришковський, І.Лісовий, О.Одрін, А.Русяєва, М.Скржинська, Є.Черненко) та кочових цивілізацій Криму (О.Лесков, О.Махньова, М.Мацкевой, А.Щепинський). Розглядалося також питання взаємовідносин людини та природи в первісну епоху (В.Гладилін). Потужний внесок у розробку історії давніх епох зробили дослідження українських археологів (І.Артеменко, Е.Балагурі, В.Баран, Л.Гераськова, С.Матрос, І.Пилипчук, Б.Случанко, Б.Тимошук, М.Шарлемань, І.Шовкопляс та ін.).

Студювалися питання слов'янського етногенезу та переростання слов'янських племінних союзів у територіальні об'єднання (М.Котляр, 1978 р., №1; О.Приходнюк, 1972 р., №2 та ін.); основних етапів розвитку слов'янської ранньосередньовічної державності (В.Королук, 1965 р., №8; Г.Ловмянський, 1969 р., №1; О.П'янков, 1965 р., №8); освоєння слов'янами нових територій, взаємодії слов'янських народів із сусідами та їх господарської діяльності (К.Айвазян, М.Кучінко, С.Пачкова, В.Пашуто, М.Рудь, Б.Тимошук та ін.).

Тематична репрезентація історії киево-руського періоду на сторінках «Українського історичного журналу» на радянському етапі його існування, попри усталений історіографічний стереотип, демонструє доволі широку палітру дослідницьких інтересів, причому як в аспектах звернення до широких наукових проблем, так і відтворення казуально-локальних сюжетів.

Пріоритетом серед дописувачів користувалися питання формування територіальних кордонів Київської Русі та адміністративно-територіального устрою давньоруських земель (О.Зайцев, 1974 р., №5; М.Корінний, 1981 р., №7; А.Поппе, 1960 р., №7; В.Ричка, 1983 р., №2; 1985 р., №9); місця та ролі іноземних етнічних елементів у процесі формування давньоруської народності (О.Толочко, 1984 р., №7). Водночас приділялася увага питанням демографічного освоєння різних історико-географічних регіонів¹⁸.

Чільне місце на сторінках часопису посідала проблематика, пов'язана з дослідженням соціально-економічного та політичного розвитку давньоруських міст, оформлення зверхності київського князя над удільними князівствами. Так, на основних проблемах історії давньоруського міста зосередив свою увагу М.Котляр (1985 р., №9). У студіях М.Брайчевського та В.Петрова відбулася тогочасна дискусія про першопочатки Києва й походження його назви. У фокусі наукових інтересів О.Головка (1982 р., №2), В.Довженка (1959р., №6) та П.Толочка (1966 р., №10) виявилися питання політичного лідерства Києва в період феодальної роздробленості. Розгляду основних тенденцій еволюції міст Чернігово-Сіверської землі присвятив увагу В.Коваленко (1983 р., №8). Висвітлювалися також і локальні епізоди з історії інших давньоруських міст. Зокрема дослідники спробували дослідити етимологію назви міста Богуслава, уточнити час заснування літописних Ізяслава та Бердичева, дослідити історичну топографію Чернігова й Білгорода, локалізувати місцезнаходження давнього Болохова тощо. Традиційною практикою було вміщення спеціальних статей до ювілейних дат в історії давніх міських центрів.

Помітне місце приділялося питанням зовнішньополітичної діяльності київських князів, зокрема міждержавним стосункам Русі з Візантією (М.Котляр, 1966 р., №3; А.Сахаров, 1982 р., №10), Угорщиною (Я.Штернберг, 1983 р., №12), Польщею (О.Головка, 1983 р., №6), Болгарією (П.Атаносов, 1960 р., №4), Північним Причорномор'ям (І.Гапусенко, 1960 р., №6), боротьбі давньоруської держави з оточуючими кочовими племенами (В.Добрушкін, 1972 р., №8; М.Котляр, 1965 р., №1; М.Корінний, 1984 р., №7; Л.Рутківська, 1965 р., № 11). М.Котляр спробував з'ясувати характер політичних відносин Києва й Новгороду (1986 р., №9), розглянути результативність походів русичів на Дунай (1966 р., №9).

У галузі соціально-економічної історії автори статей зосереджували увагу насамперед на питаннях складання феодального землеволодіння в Давній Русі

¹⁸ *Кравченко Н.М.* До історії населення Східного Поділля середини першого тисячоліття н.е. // Український історичний журнал. – 1966. – №12; *Сухобоков О.В.* Населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням Київської Русі // Там само. – 1971. – №6; *Тимошук Б.О.* Північна Буковина в IX–XI ст. // Там само. – 1980. – №9; *Гапусенко І.М.* Слов'янське населення на Північному узбережжі Чорного і Азовського морів // Там само. – 1960. – №6.

(М.Котляр), становлення поземельної форми данини в ІХ–Х ст. (О.Толочко), характері соціальних конфліктів та специфічних формах виявлення соціального протесту (М.Брайчевський, О.Жужундзе, В.Пашуто, І.Фроянов та ін.). У цілому у 1960 – середині 1980-х рр. соціально-економічна проблематика історії Київської Русі на сторінках часопису помітно поступалася місцем темам суспільно-політичної історії.

У центрі дослідницької уваги перебували також питання військової справи¹⁹, зброярства²⁰ та фортифікаційного мистецтва русичів²¹. Натомість лише незначною мірою висвітлювалося культурне життя Давньоруської держави (більш менш компактний блок становлять хіба що матеріали з історії Софійського собору в Києві (С.Висоцький, А.Поппе) та історії давньоруського літописання).

Фактично ігнорувалися питання церковної історії (за винятком статті Я.Щапова). Лише на рубежі 1980–1990-х рр. релігійна тематика посіла чільне місце в киево-руському проблемно-тематичному блоці «Українського історичного журналу», що було безпосередньо пов'язано із започаткуванням в українській історіографії нових дослідницьких практик. Звернення уваги науковців на історію церкви обумовило появу низки публікацій з питань церковного устрою Київської Русі, практики функціонування давньоруських монастирів (В.Ричка). Серію статей на цьому етапі було присвячено проблемі християнізації Давньоруської держави (А.Жуковський, М.Корінний, М.Котляр, О.Рапов, О.Толочко). Інноваційним у цей же час стало звернення авторів часопису до питань політичної культури (О.Толочко), духовності і традиційної свідомості давньоруського суспільства (В.Пуцько, Ю.Писаренко). На новий рівень було виведено висвітлення в цілому традиційної проблеми відносин Київської Русі з Візантією (О.Головка, А.Поппе).

Традиційно достатньо різноманітною сюжетно залишається проблематика історії Давньоруської держави і на наступному етапі. Вчених, котрі спеціалізуються у цій сфері, цікавить досить широкий спектр питань, починаючи з етнічної історії²² і закінчуючи сторінками повсякденного життя русичів²³. Оригінальними постановочними підходами і при цьому достатнім рівнем теоретизації позначені такі розвідки, як «Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України» (1993 р., №1) А.Жуковського; «Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. ХІІІ ст.)» (2004 р., №6) О.Головка;

¹⁹ *Вілінбахов В.Б.* З історії військової справи стародавньої Русі (ХІ–ХІІІ ст.) // Український історичний журнал. – 1977. – № 1; *Кирпичников А.М.* Битви стародавньої Русі (ІХ–ХІІІ ст.) // Там само. – 1969. – №10.

²⁰ *Кирпичников А.М.* Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів ІХ–ХІ ст. // Там само. – 1972. – №7; *Його ж.* Вивчення давньоруської зброї // Там само. – 1970. – №10 та ін.

²¹ *Бугай А.С.* Змійові вали Київщини // Там само. – 1970. – №6; *Його ж.* Один із стародавніх озброєних рубежів на території Київщини // Там само. – 1971. – №7; *Іванюк Я.Г.* Містофортеця Полтава (ХІ–ХІІІ ст.) // Там само. – 1976. – №4; *Самойловський І.М.* Переяславські Змійові вали // Там само. – 1971. – №3; *Силин О.П.* Стародавні укріплення і фортеці Києва // Там само. – 1975. – №9.

²² *Волощук М.М.* До питання східнослов'янського походження Петра Петуні // Там само. – 2011. – №3; *Моця О.П.* Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі // Там само. – 2015. – №1.

²³ *Ричка В.М.* Чи «в руку» сон? Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі // Там само. – 2010. – №3; *Його ж.* Над чим сміялися в Київській Русі // Там само. – 2014. – №5.

«Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення» (2006 р., №2), «Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів» (2007 р., №1) О.Моці та ін. На сторінках часопису було розглянуто питання генеалогії поняття «давньоруська народність»²⁴; наведено дискусії, що точаться в наукових колах навколо терміну «Русь»²⁵; оприлюднено новий погляд на «полюддя»²⁶, а також норманську гіпотезу заснування Давньоруської держави²⁷. З сюжетів політичної історії увагу дослідників привернули проблеми давньоруської державності²⁸, утворення окремих земель-князівств²⁹, історія взаємин між політичними центрами Русі – Києвом і Новгородом³⁰. Традиційно досліджувалися міждержавні русько-візантійські відносини³¹. Було розглянуто місце Східної Волині у зовнішній політиці Давньоруської держави³². Польський дослідник А.Юсупович торкнувся маловідомої сторінки польсько-руських відносин кінця X – початку XI ст. (2015 р., №5). М.Котляр порушив питання феномену удільної роздробленості Русі (2011 р., №3; 2013 р., №2). Розглядалися також питання організаційних та репрезентаційних форм верховної влади (В.Ричка, 2009 р., №1), політичної спадщини Володимира Мономаха (В.Ричка, 2013 р., №3), ролі Північного Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Києворуської держави (О.Головко, 2014 р., №1) та ін.

У центрі дослідницької уваги опинився феномен княжого двору. Крім присвяченої цій проблемі теоретичної статті М.Котляра (2006 р., №4), його дослідженню присвятили свої розвідки С.Пушик, С.Висоцький, В.Козюба та В.Ричка³³. Було також уточнено події, пов'язані із загибеллю князів Бориса

²⁴ Юсова Н.М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // Там само. – 2006. – №4.

²⁵ Шин Н.А. Дискусія про термін «Русь» // Там само. – 2002. – №6; Котляр М.Ф. Початки Русі: Довкола 862-го року // Там само. – 2012. – №2.

²⁶ Балушок В.Г. Полуддя: прагматична дія і ритуал // Там само. – 1994. – №1.

²⁷ Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Там само. – 1994. – №1.

²⁸ Котляр М.Ф. Давньоруська держава кінця XI – початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації) // Там само. – 1997. – №2; Його ж. Давньоруська державність: до і після Любеча // Там само. – 1997. – №4; Його ж. Спадок Ярослава Мудрого (до проблеми історичної пам'яті літопису) // Там само. – 2000. – №4; Яценко Б.І. Розвиток державного устрою України-Руси наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») // Там само. – 1997. – №3.

²⁹ Котляр М.Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // Там само. – 1995. – №6; Його ж. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Там само. – 2000. – №1.

³⁰ Куза А.В. Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI – початку XII ст. // Там само.. – 1994. – №5.

³¹ Головко О.Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // Там само. – 1989. – №1; Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Там само. – 1990. – №6; Кушинська Л.А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // Там само. – 1999. – №6; Ричка В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства // Там само. – 2012. – №4.

³² Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // Там само. – 2000. – №4.

³³ Пушик С.Г. Княздвір на Гуцульщині // Там само. – 1992. – №4; Висоцький С.О. Великий Ярославів двір стародавнього Києва // Там само. – 1998. – №4; Козюба В.К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі // Там само. – 2003. – №1; Ричка В.М. Про склад і структуру великокнязівського двору середньовічного Києва // Там само. – 2007. – №3.

й Гліба³⁴ та смертю Рюрика Ростиславича³⁵. Т.Вілкул зробила спробу реставрувати образ Володимира Мономаха за текстами давньоруських літописів³⁶. Ця ж дослідниця торкнулася також таких літописних текстологічних аспектів, як трактування суспільного інституту віча та соціального інтерпретування терміну «чадь»³⁷, розглянула трактування Галицько-Волинським літописом епізоду з остриженням князя Войшелка³⁸. Проблему походження літописних оповідей про нашестя Батия на руську землю порушив у своєму дослідженні В.Стависький³⁹.

Сфери воєнної історії торкнулися у своїх розвідках В.Беліков, І.Добродошов, В.Кучкін та В.Бережинський⁴⁰. М.Котляр розглянув проблему сприйняття війни і воїнської слави давньоруськими книжниками⁴¹.

Важливе місце на сторінках часопису посіла проблема християнізації Русі, різні аспекти якої відбито в розвідках Я.Затилюка (2014 р., №1), М.Котляра (2008 р., №5), В.Рички (2013 р., №5), В.Ульяновського (2013 р., №5).

Розглядалася соціальна структура давньоруського суспільства (М.Котляр, 2015 р., №6), еволюційні процеси у суспільній сфері Києворуської держави (М.Котляр, 2015 р., №6), становлення давньоруської провінції (М.Котляр, 2017 р., №4), міського самоврядування (М.Котляр, 2016 р., №1), давньоруської правосвідомості (В.Ричка, 2010 р., №2).

Окрему групу складають розвідки з історії Галицько-Волинського князівства, зокрема розглянуто джерельні згадки про останній похід князя Романа Мстиславича (О.Головка, 2009 р., №4), відносини галицько-волинських князів із Німецьким орденом (Л.Войтович, 2010 р., №6; Т.Горбач, 2017 р., №2), грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст. (Г.Козубовський, 2016 р., №1) тощо.

У порівнянні з попереднім часом на сторінках «Українського історичного журналу» з кінця 1980-х рр. з'явилися публікації з нової проблематики, зокрема історії будівництва давньоруських храмів⁴², повсякденного монастирського

³⁴ Котляр М.Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. – 1989. – №12.

³⁵ Толочко О.П. Про місце смерті Рюрика Ростиславича // Там само. – 1997. – №5.

³⁶ Вілкул Т.Л. Володимир Мономах: тексти і версії // Там само. – 2004. – №1.

³⁷ Вілкул Т.Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів // Там само. – 1998. – №4; *Ії ж.* Давньоруське «чадь»: соціальна інтерпретація терміна і поняття // Там само. – 1996. – №4.

³⁸ Вілкул Т.Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка // Там само. – 2007. – №4.

³⁹ Стависький В.І. Проблема походження літописних оповідей про нашестя Батия на руську землю у 1237–1241 рр. // Там само. – 1993. – №9.

⁴⁰ Беліков В.О. Про похід князя Ігоря на половців у 1185 р. // Там само. – 1967. – №2; Добродошов І.Г., Кучкін В.А. Про дату битви новгород-сіверського князя Ігоря Святославича з половцями в 1185 р. // Там само. – 1989. – №12; Бережанський В.Г. Війни Київської Русі з печенігами // Там само. – 1996. – №6.

⁴¹ Котляр М.Ф. Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників // Там само. – 2005. – №2.

⁴² Логвин Г.Н. Про час спорудження Софійського собору в Києві // Там само. – 1987. – №2; Ви-соцький С.О. Хто й коли побудував Софійський собор у Києві? // Там само. – 1990. – №2; Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору // Там само. – 2010. – №5; Архилова Є.І. Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Там само; Пуцько В.Г. Про заснування Десятинної церкви у Києві // Там само. – 1990. – №9; Кабанець Є.П. Про первісне освячення Успенського собору Києво-Печерського монастиря // Там само. – 1998. – №6; Моця О.П. Південноруські храми (розміщення, розміри, хронологія) // Там само. – 2004. – №3 та ін.

життя⁴³, порушувалися питання шлюбних відносин за часів Київської Русі⁴⁴. У статті В.Воробійової було здійснено спробу розглянути обрядовість християнських свят⁴⁵. В.Пуцько та О.Ковалевська присвятили свої дослідження вивченню світських елементів у духовній культурі стародавнього Києва⁴⁶. Увага дослідників зверталась також на питання сприйняття князівських ловів традиційною свідомістю давньоруського суспільства⁴⁷.

Традиційним залишався блок публікацій з історії давньоруських міст та архітектурних пам'яток давньоруської спадщини⁴⁸. Натомість упродовж останніх більш ніж двадцяти років не було опубліковано жодного дослідження з питань економічного життя Давньоруської держави.

Пізнє середньовіччя, складовою якого є так звана литовсько-польська доба української історії (цей час ми умовно обмежуємо XIV–XVI ст.), що майже до кінця 1980-х рр. фактично залишалася поза увагою науковців, а відповідно й редколегії «Українського історичного журналу», у перші тридцять років його видання має доволі незначну представленість як у кількісному, так і тематичному відношенні. Першість у цій групі публікацій посідають студії з історії звільнення руських земель з-під монгольської зверхності, ролі у цих процесах місцевого населення; його боротьби в XV–XVI ст. з турецько-кримськими завойовниками (М.Борисов, В.Крот, В.Петренко, Н.Рашба, Г.Хорошкевич, Ф.Шабульдо); політичного підпорядкування земель Південно-Західної Русі, зокрема Київського князівства, Литви (Ф.Шабульдо). Низку розвідок присвячено міжнародним політичним, економічним та культурним зв'язкам українських земель (М.Брайченко, Я.Ісаєвич, Я.Матвіїшин, Л.Мельник, Н.Рашба), конфесійним аспектам (В.Мацкевич, А.Поппе), питанням економічного й політичного освоєння Галичини (П.Сіреджук) та Мароморощини (В.Маркуш), розвитку міського ремесла (Д.Мишко, Н.Подоляк) та міського самоврядування (П.Сас) упродовж XV – першої половини XVI ст., історії заснування першого братства (О.Дзюба), розвитку друкарської справи (М.Гамрецький, Я.Дашкевич, Г.Дробчак, С.Пасинецький, А.Смідович).

Однак надалі тематичний репертуар литuanістичних публікацій помітно розширюється як за рахунок розвідок із традиційних проблем суспільно-політичної історії, так і з соціально-економічної проблематики, питань судочинства та самоврядування, церковно-культурного життя тощо. Переважна їх

⁴³ Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Слецького) монастиря у Чернігові // Там само. – 2016. – №6; Ричка В.М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі // Там само. – №5.

⁴⁴ Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Там само. – 1992. – №1.

⁴⁵ Воробійова І.П. Християнські свята в середньовічному Києві // Там само. – 2000. – №3.

⁴⁶ Ковалевська О.О. До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської // Там само. – 2012. – №1; Пуцько В.Г. Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва // Там само. – 1996. – №3.

⁴⁷ Писаренко Ю.Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // Там само. – 1993. – №7/8.

⁴⁸ Куриленко В.С. До локалізації літописного міста Хоробора // Там само. – 1993. – №1; Баран В.Д. Княжий Галич в історії України // Там само. – 2001. – №4; Баженів О.Л. Міста давньоруського Пониззя в літописах // Там само. – 2004. – №6; Ричка В.М. Галич – другий Київ: середньовічна формула чи історіографічна метафора? // Там само. – 2006. – №1; Воронова О.А. З історії дослідження Звіринських печер у Києві // Там само. – 1995. – №5; Ричка В.М. Корсунь в історії й культурі Київської Русі // Там само. – 2015. – №3 та ін.

більшість датована другою половиною 1990-х рр. – початком 2000-х рр., коли в литуаністиці розпочався помітний процес позитивних зрушень, обумовлений припливом у галузь нових наукових сил, що мало своїм наслідком порушення монополізації цієї сфери, активізацію науково-дослідної роботи, а відповідно і значне кількісне зростання наукової продукції. Утім увага до литуаністичних сюжетів не послаблюється і надалі. Зокрема у часопису звернуто увагу на такий важливий аспект, як перебування частини українських земель у складі Московського князівства з кінця XV ст.⁴⁹; порушено проблему політичної лояльності населення Великого князівства Литовського⁵⁰; розглянуто питання міжконфесійних взаємин і суспільно-політичних рухів в Україні⁵¹; здійснено спробу проаналізувати умови угод кінця XIV ст. між Литвою та Московією⁵². У галузі воєнної історії увагу звернуто на дві переломні для долі України битви – біля Синіх Вод та на р. Ведроша⁵³. Останніми роками започатковано такі дослідницькі аспекти, як правління Коріатовичів на Поділлі та їх васальні стосунки з Казимиром III і Людовіком Угорським; формування території історичного Поділля у другій половині XVI ст. (В.Михайловський, 2009 р., №5; 2010 р., №4; 2017 р., №3), Радзивілли та Україна (О.Русина, 2014 р., №6; 2015 р., №2), генеалогія литовської знаті (О.Вінниченко, 2009 р., №5; В.Поліщук, 2008 р., №2). В аспектах дослідження історії повсякдення порушено питання про читацькі зацікавлення населення Великого князівства Литовського на початку XVI ст. (К.Кириченко, 2011 р., №2), розглянуто сюжет, пов'язаний з одруженням Станіслава Оріховського (Д.Вирський, 2014 р., №1) тощо.

В економічно-правному блоці розглянуто формування ринку землі у Великому князівстві Литовському (А.Блануца, 2010 р., №1) та шляхетського й монастирського землеволодіння (А.Блануца, 2010 р., №2; Т.Люта, 2015 р., №6); нормативно-правове регулювання митних відносин (О.Дячок, 2013 р., №1). Порушено проблему впровадження волочної поміри на українських землях у складі Литви⁵⁴, а також окремі питання розвитку торгівельних відносин⁵⁵; еволюцію суспільно-територіальних форм сільської громади⁵⁶ та копного суду у

⁴⁹ Русина О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №4.

⁵⁰ Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Там само. – 2003. – №6.

⁵¹ Любащенко В.І. Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV–XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожидовлення») // Там само. – 1996. – №4; Русина О.В. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Там само. – 2006. – №3.

⁵² Василенко В.О. Литовсько-московські угоди 60-х – 80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Європи) // Там само. – 2005. – №6.

⁵³ Козир І.А., Чорний О.В. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Там само. – 2012. – №2; Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Там само; Шабуньдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти // Там само. – 1996. – №2; Казаков О.О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Там само. – 1998. – №5.

⁵⁴ Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Там само. – 1996. – №4.

⁵⁵ Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. // Там само. – 1995. – №1; Подоляк Н.Г. «Битва за Балтику» і зміни в торговій політиці Ганзи в XV–XVI ст. // Там само. – 2002. – №2.

⁵⁶ Гурбик А.О. Сільська громада в Україні XIV–XVI ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Там само. – 1997. – №5.

XIV–XVI ст.⁵⁷; досліджено процеси становлення й розвитку литовської правової системи та формування на теренах цієї держави правової культури⁵⁸; проаналізовано земельні контракти волинської шляхти⁵⁹, правові й економічні джерела, що стосуються інституту «старини» та «новини»⁶⁰; також розглянуто окремі аспекти функціонування органів міського самоврядування в середньовічних містах України⁶¹.

Що стосується історії церкви, то тут основна увага дослідників зосереджена на сюжетах, пов'язаних із церковними уніями останньої третини XVI ст. (примітно, що вони привертала увагу не лише українських, а й російських фахівців і були покликані до життя переважно відзначенням 400-ї річниці Берестейської унії)⁶². Оригінальний сюжет, що характеризує стан релігійності українських елітарних кіл, покладено в основу розвідки В.Ульяновського⁶³. Було також поставлене питання про православні парафії Подільського воеводства⁶⁴, роль візантійсько-київської спадщини в культурному розвитку Великого князівства Литовського⁶⁵; проаналізовано полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст.⁶⁶ Увагу дослідників привернули також початковий період київського книгодрукування⁶⁷; середньовічної житлової забудови в Кам'янці-Подільському⁶⁸ тощо.

⁵⁷ Гурбик А.О. Кошні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Там само. – 1990. – №10.

⁵⁸ Ващук Д.П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. // Там само. – 2015. – №2; *Його ж.* Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. // Там само. – 2014. – №1.

⁵⁹ Блануца А.В. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // Там само. – 2005. – №6.

⁶⁰ Блануца А.В., Ващук Д.П. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Там само. – 2006. – №2; Ващук Д.П. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Там само. – 2011. – №1.

⁶¹ Климовський С.І. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // Там само. – 1997. – №4; Білоус Н.О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. // Там само. – 2005. – №5; *Йі ж.* Луцьке війтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників // Там само. – 2015. – №4; *Поліщук В.В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр. // Там само. – 2005. – №1; *Капраль М.М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // Там само. – 2006. – №5.

⁶² Кочан Н.І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // Там само. – 1996. – №1; *Флоря Б.М.* Східні патріархи і західноруська церква // Там само; *Тимошенко Л.В.* Артикули Берестейської унії 1596 р. // Там само; *Харішин М.В.* Українська церква між двома уніями (1569–1596 рр.) // Там само. – №4; *Зема В.Є.* Флорентійська унія та автокефалія церкви // Там само. – 2003. – №1.

⁶³ Ульяновський В.І. Велика передсмертна молитва князя Іллі Острозького: форми і прояви релігійності та есхатологічні мотиви // Там само. – 2013. – №6.

⁶⁴ Михайловський В.М. Православні парафії Подільського воеводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. // Там само. – 2012. – №6.

⁶⁵ Пуцько В.Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Там само. – 1998. – №5.

⁶⁶ Зема В.Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // Там само. – 2001. – №5.

⁶⁷ Харламов В.О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Там само. – 1990. – №9; *Фрис В.Я.* Перший київський буквар // Там само. – 1992. – №4.

⁶⁸ Платеницька О.А. Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Там само. – 1987. – №3.

Історію пізньосередньовічного Криму в останні роки представлено сюжетами, в яких розглядаються відносини Кримського ханства з суспільно-державними центрами Північного Причорномор'я й Великого князівства Литовського (В.Гулевич, 2013 р., №1; 2014 р., №6), також охарактеризоване правління Джанібєка Султана впродовж 1476–1477 рр. (В.Гулевич, 2017 р., №1).

Однак, слід зауважити, що загалом розвідки з історії українського пізнього середньовіччя поступаються публікаціям з історії Київської Русі не лише за кількісним показником (1:2). Певній їх частині притаманний радше описовий, аніж аналітичний характер, при цьому часто порушуються суто локальні сюжети.

Безальтернативно лідерство в медієвістично-новістичному комплексі статей і повідомлень упродовж трьох перших десятиліть (як, до речі, і на наступному етапі) закріплюється за студіями з історії України другої половини XVI–XVIII ст. В «Українському історичному журналі» було вміщено комплекс оглядових статей із соціально-економічної проблематики (переважно стосовно Лівобережної України та Правобережжя). Їх автори (О.Гуржій, І.Гуржій, П.Михайлина, О.Путро, І.Слабеев, М.Ткаченко, І.Шульга та ін.) головну увагу зосередили на питаннях ролі та місця окремих прошарків і станів у соціальній структурі тогочасного українського суспільства⁶⁹, а також тих диференційних процесах, що мали місце у XVII–XVIII ст. у промисловому розвитку окремих регіонів⁷⁰; проблемах торгівлі та зміцнення торговельно-економічних зв'язків України з сусідніми державами⁷¹. Було також розглянуто основні засади соціально-економічної політики гетьманської адміністрації в роки Визвольної війни⁷², виявлено закономірності формування грошово-ринкової системи в Гетьманщині⁷³.

⁶⁹ Слабеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII–XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – №2; Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Там само. – 1964. – №1; Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Там само. – 1980. – №9; Гуржій О.І. Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму // Там само. – 1985. – №3.

⁷⁰ Бойко І.Д. Промисли на Україні в XVII ст. // Там само. – 1962. – №1; Голобуцький І.В. Російські вчені XVIII ст. про стан ремесел, промислів та промисловості на Україні // Там само. – 1977. – №6; Пеняк П.С. Виробничі і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII – першої половини XIX ст. // Там само. – 1982. – №9; Маркуш В.М. Соціально-економічне становище Мараморощини в XIV–XVII ст. (на матеріалах Закарпаття) // Там само. – 1971. – №7.

⁷¹ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Там само. – 1959. – №5; Його ж. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVII – першої половини XIX ст. // Там само. – 1960. – №5; Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // Там само. – 1963. – №6; Подградська О.М. Про вивіз ремісничих виробів із Молдавії на Львівський ринок у XVI–VII ст. // Там само. – 1965. – №1; Її ж. До питання про роль Кам'янець-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI–XVII ст. // Там само. – 1969. – №9; Кулаковський В.М. Торговельні зв'язки Лівобережної України з Польщею у XVIII ст. // Там само. – 1978. – №6; Його ж. Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. // Там само. – 1975. – №7; Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. // Там само. – 1975. – №6; Смолій В.А. Зміцнення торговельно-економічних зв'язків Правобережної України з Росією в другій половині XVIII ст. // Там само. – 1978. – №9; Шульга І.Г. З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVII – першій половині XIX ст. // Там само. – 1965. – №6.

⁷² Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Там само. – 1979. – №1.

⁷³ Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // Там само. – 1986. – №8; Чернов Є.І. З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII–XVIII ст.) // Там само. – 1959. – №1; Гісцова Л.З., Котляр М.Ф. Фальшивомонетники в Полтавському

Серія публікацій присвячена питанням поземельних відносин в Україні, концентрації великих земельних угідь у руках шляхтичів, католицького духівництва та козацької старшини й одночасного збідніння (а згодом і закріпачення) мас рядового козацтва і селянства⁷⁴, проблемам економічно-адміністративного розвитку міст, а також промислово-мануфактурного виробництва⁷⁵.

У суспільно-політичній проблематиці (загалом цей зріз мав порівняно обмежене представництво в загальному репертуарі часопису) превалюють дослідження зовнішньополітичних відносин⁷⁶, протистояння України з Туреччиною та Кримом⁷⁷.

Окрему нечисленну групу становлять публікації з історії українського козацтва. Постановочним характером з-поміж них відзначаються статті М.Котляра⁷⁸ та Б.Флорі⁷⁹. О.Апанович порушила питання щодо доцільності активізації пошукової роботи в козакознавчій проблематиці⁸⁰, а також розглянула

полку на початку XVIII ст. // Там само. – 1970. – №9; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // Там само. – 1971. – №4; *Його ж.* Монета й грошова лічба на Лівобережній Україні XVIII ст. // Там само. – 1972. – №2; *Його ж.* Історія грошового ринку України XVI ст. в тогочасних письмових пам'ятках // Там само. – 1972. – №10; *Балабушевич Т.А.* Рух цін у Східній Галичині в середині XVIII ст. // Там само. – 1973. – №5.

⁷⁴ *Коцієвський О.С.* Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Там само. – 1961. – №2; *Спаська Є.О.* Господарство крелевських окупників Риндінних (на Чернігівщині в XVII–XIX ст.) // Там само. – 1962. – №5; *Пірко В.О.* Помісне господарство Галицького Прикарпаття в першій половині XVIII ст. (На матеріалах Перемишльської землі) // Там само. – 1969. – №1; *Козловський П.Г.* Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст. // Там само. – 1973. – №3; *Балабушевич Т.А.* Вплив розвитку фільварково-панщинного господарства на становище селян магнатських маєтків Східної Галичини в середині XVIII ст. // Там само. – 1975. – №2; *Гуржій О.І.* Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Там само. – 1979. – №11; *Його ж.* Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х роках XVIII ст. // Там само. – 1981. – №5; *Зінченко А.Л.* Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Там само. – 1984. – №1.

⁷⁵ *Кісь Я.П.* Джерела поповнення львівського міщанства в XVII–XVIII ст. // Там само. – 1960. – №1; *Дерев'янкін Т.І.* Про долю посесійної мануфактури в період промислового перевороту на Україні (Ряшківська суконна мануфактура) (XVIII ст.) // Там само. – 1962. – №6; *Романовський В.О.* Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVI ст. // Там само. – 1966. – №2; *Яценко Г.А.* Деякі питання розвитку товарного виробництва у пізньофеодальну добу (XVIII ст.) // Там само. – 1966. – №4; *Михайлина П.В.* З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Там само. – 1969. – №11; *Тхор В.М.* Про стан вивчення історії міст України XVII–XVIII ст. // Там само. – 1974. – №8; *Його ж.* Про органи управління в містах України другої половини XVII–XVIII ст. // Там само. – 1975. – №12; *Сас П.М.* Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV–XVI ст. // Там само. – 1982. – №9.

⁷⁶ *Атанасов Петко.* З минулого болгаро-українських зв'язків (XI ст. – 1877 р.) // Там само. – 1960. – №4; *Олійник Л.В.* З історії російсько-українських відносин (1660–1665 рр.) // Там само. – 1963. – №2; *Флоровський А.В.* Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст. // Там само. – 1965. – №3; *Дашкевич Я.Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Там само. – 1971. – №9.

⁷⁷ *Подгородецький Л., Раїмба Н.С.* Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // Там само. – 1971. – №9; *Санін Г.О.* Боротьба України і Росії проти турецької агресії в 1672 р. // Там само. – 1971. – №12; *Панащенко В.В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Там само. – 1977. – №8.

⁷⁸ *Котляр М.Ф.* Хто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва) // Там само. – 1969. – №5.

⁷⁹ *Флоря Б.М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Там само. – 1978. – №8.

⁸⁰ *Апанович О.М.* Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців // Там само. – 1967. – №7.

передумови та наслідки ліквідації Запорозької Січі⁸¹. Окрему публікацію було присвячено місцю і ролі Хортиці в історії козацтва⁸². На питаннях участі запорожців разом з донським козацтвом у справі відбиття кримсько-турецьких нападів зупинилася у своїй статті В.Панашенко⁸³. У центрі уваги дослідників опинилися також доля П.Калнишевського⁸⁴, деякі аспекти культурного життя козацької спільноти⁸⁵, розвитку козацького прапорництва⁸⁶. В окрему групу можна винести частину публікацій з козакознавчої проблематики, для якої є характерною вузькотематична спрямованість.

Найбільш системно на етапі 1960 – початку 1980-х рр. в «Українському історичному журналі» представлено тематику соціальних і визвольних змагань українського народу у XVII–XVIII ст. Серія публікацій присвячена першим козацьким повстанням та соціальній боротьбі населення українських земель напередодні⁸⁷ та в роки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького⁸⁸, участі українців у селянських війнах у Росії у другій половині XVII–XVIII ст.⁸⁹, опришківському та гайдамацькому рухах⁹⁰. Важливі теоретичні

⁸¹ *Апанович О.М.* Передумови та наслідки ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1970. – №8.

⁸² *Кищенко М.П.* Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва // Там само. – 1968. – №8.

⁸³ *Панашенко В.В.* Спільна боротьба запорозьких та донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI – перша половина XVIII ст.) // Там само. – 1979. – №4.

⁸⁴ *Фруменков Г.Г.* Доля останнього кошового отамана Запорозької Січі (П.І.Калнишевського) // Там само. – 1966. – №1.

⁸⁵ *Гуменюк А.І.* Сторінка з історії культурного життя запорозьких козаків (Пісні, танці, XVII–XVIII ст.) // Там само. – 1966. – №6.

⁸⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Там само. – 1963. – №1.

⁸⁷ *Шекера І.М.* Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. // Там само. – 1959. – №6; *Мишко Д.І.* Селянсько-козацьке повстання під проводом Павла Бута (До 300-річчя повстання) // Там само. – 1967. – №6; *Його ж.* Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні // Там само. – 1968. – №4; *Кулаковський В.М.* До 375-річчя селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка // Там само. – 1969. – №11; *Його ж.* Перше селянсько-козацьке повстання на Україні // Там само. – 1972. – №5; *Натицак П.І.* З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Там само. – 1978. – №3; *Щербак В.О.* Повстання 1630 року на Україні під проводом Тараса Федоровича // Там само. – 1980. – №11; *Його ж.* Антифеодальна боротьба народних мас України напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. // Там само. – 1984. – №8 та ін.

⁸⁸ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649–1650 рр.) // Там само. – 1975. – №1; *Сергієнко Г.Я.* Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Там само. – 1978. – №8; *Шевченко Ф.П.* Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Там само. – 1978. – №11; *Сергіійчук В.І.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648–1654 рр. // Там само. – 1982. – №7 та ін.

⁸⁹ *Муравльова Т.М.* З історії спільної боротьби народних мас Росії та України проти кріпосницького гніту в 70-х роках XVIII ст. // Там само. – 1958. – №5; *Мишко Д.І.* Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (До 300-річчя від дня початку) // Там само. – 1970. – №4; *Рознер І.Г.* Участь українців у селянській війні 1774–1775 рр. // Там само. – 1974. – №4; *Сергієнко Г.Я.* Селянська війна в Росії під проводом К.О.Булавіна і піднесення антифеодальної боротьби на Україні // Там само. – 1977. – №9; *Стецюк К.І.* Спільна боротьба народних мас Росії та України проти феодально-кріпосницького гніту під час селянської війни 1667–1671 рр. // Там само. – 1979. – №7; *Шевченко Ф.П.* 375-річчя селянської війни, очолюваної Іваном Болотниковим // Там само. – 1981. – №5 та ін.

⁹⁰ *Грабовецький В.В.* Виступи галицьких опришків у другій половині XVII ст. // Там само. – 1959. – №4; *Маруня П.Ю.* Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40–70-ті роки XVII ст.) // Там само. – 1961. – №2; *Грабовецький В.В.* Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні // Там само. – 1962. – №2; *Його ж.* Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях // Там само. – 1968. – №6; *Гуржій І.О.* Повстання в Кліщинцях (До 200-річчя з часу початку) // Там само. – 1967. – №6; *Храбан Г.Ю.* З історії гайдамаччини //

питання дослідження соціальної боротьби в Україні порушили у своїх студіях О.Апанович, І.Бойко, Л.Мулявічюс, В.Смолій⁹¹. О.Касименко зосередив увагу на актуальних (безперечно, у рамках панівної на той час концепції) аспектах дальшої наукової розробки історії Визвольної війни українського народу⁹². В.Крижанівська зробила акцент на проблемі взаємозв'язку національно-визвольної боротьби населення Правобережної України та зовнішньої політики уряду Речі Посполитої⁹³.

Також було звернуто увагу на соціальні виступи поспільства Слобожанщини, селян Північної Буковини та українського козацтва у другій половині XVII–XVIII ст.⁹⁴ Водночас у полі зору фахівців опинилися такі великі соціальні виступи, як повстання 1794 р. у Правобережній Україні⁹⁵ та події у с. Турбаї⁹⁶. Певною популярністю у дослідників користувалися питання, пов'язані із спільною соціальною боротьбою українського, молдавського та білоруського етносів⁹⁷; було, зокрема, розглянуто окремі її форми⁹⁸.

Поряд із традиційною для української історіографії проблематикою політичної та соціально-економічної історії на сторінках «Українського історичного журналу» започатковується вивчення питань, пов'язаних із світоглядом та формуванням суспільної свідомості українського соціуму наприкінці XVI – у XVIII ст.⁹⁹, розробляються питання його духовності й культурного розвитку¹⁰⁰,

---

Там само. – 1968. – №6; *Його ж.* Коли ж саме здобуто повстаннями Умань у 1768 р.? // Там само. – 1969. – №5; *Шевченко Ф.П.* Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Там само. – №9; *Боровой С.Я.* До хронології історії гайдамаччини // Там само. – №10; *Мицик Ю.А.* Перша згадка про гайдамаків // Там само. – 1981. – №10.

⁹¹ *Апанович О.М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Там само. – 1965. – №12; *Бойко І.Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Там само. – 1966. – №2; *Мулявічюс Л.П.* Про методи та методику вивчення селянських рухів // Там само. – 1971. – №1; *Смолій В.А.* Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Там само. – 1975. – №10.

⁹² *Касименко О.К.* Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни: 1648–1654 рр. // Там само. – 1958. – №5.

⁹³ *Крижанівська В.В.* Про вплив класової боротьби селян Правобережної України на зовнішню політику Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті рр. XVIII ст.) // Там само. – 1974. – №11.

⁹⁴ *Мойсенко О.З.* До 300-річчя повстання на Слобідській Україні // Там само. – 1970. – №9; *Путро О.І.* До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій половині XVIII ст. // Там само. – 1971. – №8; *Кожоляно Г.К.* Антифеодальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Там само. – 1978. – №9.

⁹⁵ *Смолій В.А.* Повстання 1794 р. під керівництвом Т.Костюшка і Правобережна Україна // Там само. – 1974. – №2.

⁹⁶ *Гуржій І.О.* Героїчна сторінка історії України (До 180-річчя Турбаївського повстання) // Там само. – 1969. – №6.

⁹⁷ *Грабовацький В.В.* З історії спільної антифеодальної боротьби селян України та Молдавії в XVI–XVIII ст. // Там само. – 1973. – №7; *Атюшевський О.П.* З історії спільної боротьби трудящих України і Білорусії в середині XVII ст. // Там само. – 1980. – №2.

⁹⁸ *Путро О.І.* Шукання козацтва як форма антифеодальної боротьби // Там само. – 1969. – №11; *Борисенко В.Й.* Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. // Там само. – 1984. – №8.

⁹⁹ *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVIII ст. // Там само. – 1966. – №2; *Натикач П.І.* До питання про соціально-політичні погляди учасників селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст. // Там само. – 1977. – №1; *Пушкар'єв П.М.* Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // Там само. – 1984. – №3; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст. // Там само. – 1985. – №6.

¹⁰⁰ *Коляда Г.І.* З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст. // Там само. – 1964. – №1; *Гамрецький М.М.* Початок книгодрукування в Києві (До 350-ліття з часу заснування

еволюції освітянської сфери, зокрема наведено характеристики стану початкової, середньої та вищої освіти у XVIII – першій половині XIX ст.¹⁰¹, простежуються діяльність Києво-Могилянської академії¹⁰² та Харківського колеґіуму¹⁰³, принципи організації навчання козацьких дітей на Запорозжжі¹⁰⁴. У центрі уваги перебували також українсько-російські освітянські зв'язки XVIII ст., які традиційно трактувалися в контексті загального українсько-російського зближення¹⁰⁵.

Започаткування (після значної перерви) циклу публікацій з українського державотворення раннього нового часу відбулося ще до проголошення незалежності України. Так, восени 1990 р. в «Українському історичному журналі» надруковано велику статтю В.Смолія та О.Гуржія¹⁰⁶, в якій порушено проблему періодизації державотворчого процесу, визначено головні чинники, що сприяли становленню національного державного організму й означено його «основні функціональні параметри»¹⁰⁷. Наступного року вироблення концептуальних підходів до дослідження Української держави раннього нового часу було продовжено в теоретичних статтях В.Смолія¹⁰⁸ та В.Степанкова¹⁰⁹. Дещо пізніше у часопису друкуються розвідки з проблеми становлення в Україні монархічної форми правління¹¹⁰; формування владної вертикалі, зокрема у зрізі функціонування інституту полковника¹¹¹, діяльності гетьманського уряду в 1733–1735 рр.¹¹²;

друкарень // Український історичний журнал. – 1966. – №11; *Дашкевич Я.Р.* Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні) // Там само. – 1966. – №12; *Панашенко В.В.* До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. // Там само. – 1968. – №12; *Мацкевич В.А.* До експансії папства на Україні в XVI ст. // Там само. – 1969. – №7; *Марков А.П.* Питання культури українського народу XVII–XVIII ст. // Там само. – 1971. – №2.

¹⁰¹ *Удод О.П.* Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Там само. – 1969. – №9; *Його ж.* Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Там само. – 1970. – №6.

¹⁰² *Штернберг Я.В.* Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині у XVIII ст. (з історії українсько-угорських культурних зв'язків) // Там само. – 1965. – №4; *Шевченко Ф.П.* Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Там само. – №6; *Хижняк З.І.* Київська академія – перший вищий учбовий заклад на Україні // Там само. – 1971. – №1; *Бородій М.К.* Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. // Там само. – 1980. – №3 та ін.

¹⁰³ *Кук В.С.* Харківські школи – Колегія та Додаткові класи // Там само. – 1970. – №7.

¹⁰⁴ *Пуха І.В.* Про школи в Запорізькій Січі // Там само. – 1969. – №3; *Панашенко В.В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Там само. – 1972. – №2.

¹⁰⁵ *Шип Н.А.* З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. // Там само. – 1975. – №11; *Йі ж.* Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (Друга половина XVIII ст.) // Там само. – 1976. – №8.

¹⁰⁶ *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності // Там само. – 1990. – №10.

¹⁰⁷ *Гуржій О., Капітан Л.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – С.85.

¹⁰⁸ *Смолій В.А.* Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – №4.

¹⁰⁹ *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Там само. – 1991. – №9, 11.

¹¹⁰ *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Там само. – 1995. – №4.

¹¹¹ *Горобець В.М.* Полковник Війська Запорозького та його влада // Там само. – 2014. – №4; *Його ж.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Там само. – 2015. – №5.

¹¹² *Мельник Л.Г.* Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) // Там само. – 2001. – №5.

знищення інституту гетьманства¹¹³ тощо. З нових підходів досліджувалися процеси становлення політичної еліти Української держави¹¹⁴. Розкрито соціополітичне тло, на якому розгорталася подія т. зв. «чорної ради» 1663 р.¹¹⁵ Т. Чухліб спробував подивитися на проект так званого «козацького князівства» крізь призму його можливої альтернативності політичному устрою Гетьманщини¹¹⁶. Синтезними підходами позначена велика розвідка Р.Симоненка, в якій висвітлюється роль геополітичного фактора в історії України¹¹⁷. У рамках розгортання просторових досліджень порушено питання про візію українським козацтвом територіального ареалу Української держави¹¹⁸, боротьби за збереження її територіальної цілісності¹¹⁹, діяльності губернської межової служби в південному регіоні¹²⁰.

У низці статей порушувалися питання політики українських урядів на міжнародній арені. Зокрема в публікації Л.Мельника увагу зосереджено на українсько-турецькому векторі взаємовідносин в політичних проектах Пилипа Орлика¹²¹. Перебуванню гетьмана-емігранта у Швеції присвячено невелику студію дослідника з цієї країни¹²². Тема українсько-шведських відносин знайшла своє продовження також у статті Я.Федорука, побудованої навколо дипломатичної акції кримського хана 1655 р.¹²³ У розвідках Т.Чухліба та В.Станіславського відбулися складні перипетії, пов'язані з визначенням зовнішньополітичних пріоритетів уряду І.Мазепи в роки Північної війни та впливу на їх формування українського козацтва¹²⁴. У великих студіях Я.Федорука¹²⁵, В.Станіславського¹²⁶, Т.Чухліба¹²⁷ розглянуто деякі аспекти українсько-польських відносин. Питанням

¹¹³ *Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Там само. – 1993. – №7/8.

¹¹⁴ *Стеланков В.В.* Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Там само. – 2016. – №6.

¹¹⁵ *Горобець В.М.* «Чорна рада» 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст // Там само. – 2013. – №4.

¹¹⁶ *Чухліб Т.В.* Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Там само. – 2014. – №4.

¹¹⁷ *Симоненко Р.Г.* Про геополітичний фактор в історії України // Там само. – 2001. – №3; 2002. – №6.

¹¹⁸ *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича // Там само. – 2011. – №3; *Тайрова-Яковлева Т.Г.* До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Там само. – 2012. – №4.

¹¹⁹ *Гуржій О.І.* Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра I // Там само. – 2015. – №3.

¹²⁰ *Коник Ю.О.* Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межової служби Півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. // Там само. – 2011. – №3.

¹²¹ *Мельник Л.Г.* Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Там само. – 1997. – №6.

¹²² *Хеггман Б.* Пилип Орлик у Швеції // Там само. – 1996. – №3.

¹²³ *Федорук Я.О.* Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Там само. – 2010. – №5.

¹²⁴ *Станіславський В.В.* Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Там само. – 2008. – №5; *Чухліб Т.В.* Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції // Там само. – 2009. – №2; *Його ж.* Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. // Там само. – 2011. – №1.

¹²⁵ *Федорук Я.О.* Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. // Там само. – 2012. – №5.

¹²⁶ *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Там само. – 1998. – №6; 1999. – №1.

¹²⁷ *Чухліб Т.В.* Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру // Там само. – 2002. – №1.

формування раднотського зовнішньополітичного курсу Б.Хмельницького присвячено публікацію А.Гурбика¹²⁸. Однак найбільш широко представлена проблематика українсько-російських відносин в XVII–XVIII ст. Зокрема визначено їх основні тенденції, особливості, характер, етапи¹²⁹, місце і значення в їх розвитку білоруського фактора¹³⁰; порушено питання про посольство Війська Запорозького до Москви в 1620 р.¹³¹; досліджено російський вектор зовнішньополітичних програм окремих українських гетьманів¹³² тощо. Цикл статей присвячено висвітленню певних аспектів українсько-московського договору 1654 р.¹³³ та зовнішньополітичного курсу українських урядів після Переяслава¹³⁴, а також супутнім укладанню Гадяцької угоди подіям та ролі останньої в українській історії¹³⁵. Додаткові штрихи внесено в політичний курс Петра I в українському питанні¹³⁶. Останніми роками увага дослідників все частіше звертається на такі регулятори суспільно-політичної сфери, як зрада, донос, образа гетьманської честі або ж інститут самозванства та їх вияви на українському ґрунті¹³⁷.

У контексті дослідження Української держави раннього нового часу на увагу заслуговують також розвідки з історії розбудови війська¹³⁸, стратегії і

¹²⁸ Гурбик А.О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 2008. – №6.

¹²⁹ Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Там само. – 1992. – №10/11. – С.13–23; Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Там само. – 1997. – №1.

¹³⁰ Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659 рр.) // Там само. – 1998. – №1–2.

¹³¹ Сас П.М. Посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича (1620 р.) // Там само. – 2003. – №6; 2004. – №1.

¹³² Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Там само. – 1995. – №4; Його ж. Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Там само. – 2003. – №6; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Там само. – 2005. – №2; Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Там само. – 2005. – №1; Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І.Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Там само. – №2.

¹³³ Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Там само. – 2003. – №1; Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Там само. – №6; 2004. – №1; Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Там само. – 2003. – №1, 3–4.

¹³⁴ Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Там само. – 2000. – №1–2; Чухліб Т.В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Там само. – 2007. – №1.

¹³⁵ Горобець В.М. «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Там само. – 2009. – №4; Чухліб Т.В. Гадяцька угода та ідеї її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладання) // Там само. – 2008. – №3.

¹³⁶ Серов Д.О., Тайрова-Яковлева Т.Г. Смерть Петра Полуботка в Петербурзі: як це сталося й що саме планував Петро I // Там само. – 2015. – №6.

¹³⁷ Бовгира А.М. Самозванство в Україні XVII–XVIII ст. // Там само. – 2015. – №6; Його ж. Образа честі гетьмана у XVIII ст. // Там само. – 2016. – №2; Його ж. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Там само. – 2013. – №1; Моця О.П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи // Там само. – 2012. – №5.

¹³⁸ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Там само. – 1995. – №4; Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Там само. – 1998. – №1; Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині

тактики українських воєначальників в окремих битвах¹³⁹, участі іноземних контингентів у російсько-шведському протистоянні під час Північної війни¹⁴⁰.

Помітне місце на сторінках «Українського історичного журналу» посідають статті, присвячені ролі кримського фактора в історії ранньомодерної України. Зокрема розширено інформацію про татарські набіги на українські землі¹⁴¹. Було також означено проблему селянської колонізації півострова в кінці XVIII ст.¹⁴² Окремі публікації присвячено походам російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр.¹⁴³, витокам кримської політики Б.Хмельницького¹⁴⁴. Політичні відносини Запорозжя з Кримським ханством розглядаються в ґрунтовних, зіпертих на багату джерельну базу статтях В.Станіславського¹⁴⁵. Наведено українську та російську версії розвитку українсько-кримських політичних відносин у 1660-х рр.¹⁴⁶

Традиційну проблематику національно-визвольних змагань українців за доби раннього нового часу, починаючи від 1990-х рр., у вміщених у часопису публікаціях представлено з нетрадиційних ракурсів. Зокрема В.Смолій порушив дискусійні питання історії Коліївщини¹⁴⁷, тягlosti традицій національно-визвольної війни у соціальних та національно-визвольних виступах українського населення у другій половині XVII–XVIII ст.¹⁴⁸ А.Зінченко та Г.Сергієнко звернулися до виявів соціального й національного протестів на теренах Правобережної України¹⁴⁹.

1669–1765 рр. // Там само. – 2006. – №4; *Його ж.* Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Там само. – 2012. – №4.

¹³⁹ *Панащенко В.В.* Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) // Там само. – 1991. – №2; *Свешніков І.К.* Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. // Там само. – 1991. – №12; *Стороженко І.С.* Битва на Жовтих Водах // Там само. – 1995. – №4–5; *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // Там само. – 1998. – №3–4; *Чухліб Т.В.* Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С.Куницького (1683–1684 рр.) // Там само. – 2000. – №5; *Гурбик А.О.* Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // Там само. – 2006. – №6; *Мицик Ю.А.* Облога Збаражя (1649 р.): відоме й невідоме // Там само. – 2008. – №5; *Сокирко О.Г.* Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 // Там само. – 2009. – №2; *Вирський Д.С.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Там само. – 2010. – №6; *Його ж.* Виправа князя С.К.Корецького у Степове Побужжя (серпень – жовтень 1644 р.) // Там само. – 2015. – №1.

¹⁴⁰ *Слісаренко О.М.* Волоські полки армії Карла XII та Петра I в кампаніях 1708–1709 рр. // Там само. – 2017. – №1; *Його ж.* Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 р. (зауваження щодо одного історичного міфу) // Там само. – 2015. – №5.

¹⁴¹ *Галенко О.І.* Про татарські набіги на українські землі // Там само. – 2003. – №6.

¹⁴² *Гнезділов О.Ф.* Заселення російськими та українськими селянами Криму в кінці XVIII ст. // Там само. – 1987. – №6.

¹⁴³ *Заруба В.М.* Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр. // Там само. – 1992. – №9.

¹⁴⁴ *Брехуненко В.А.* Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Там само. – 1995. – №4.

¹⁴⁵ *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Там само. – 1995. – №6; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Там само. – 1998. – №1.

¹⁴⁶ *Газін В.В.* Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Там само. – 2001. – №1; *Яковлева Т.Г.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Там само. – 2003. – №2.

¹⁴⁷ *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Там само. – 1993. – №10. – С.21–29.

¹⁴⁸ *Смолій В.А.* Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) // Там само. – 1991. – №1.

¹⁴⁹ *Зінченко А.Л.* З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Там само; *Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна: відродження козацької

Абсолютно новими для часопису виявилися теми, пов'язані з історією ранньомодерного етногенезу¹⁵⁰, українського націєтворення¹⁵¹ та політичної культури українців на етапі раннього нового часу¹⁵². Зокрема новаційний ракурс переломлення киево-руської спадщини та давньоруської історії світоглядом міщанських кіл і духовенства Гетьманщини запропонований Я.Затилуком¹⁵³. В аналогічному зрізі написана стаття В.Рички «Пригадування Русі (осмислення спадщини св. Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.)» (2012 р., №1), а також студії М.Котляра (2009 р., №6) та російського фахівця О.Іщенка (2015 р., №1; 2016 р., №1).

Натомість традиційна для попереднього часу соціально-економічна проблематика помітно втратила у своєму кількісному вимірі. Так, за останні тридцятиліття в «Українському історичному журналі» її представлено лише кількома публікаціями, в яких розглядаються питання типології й еволюції основних суспільно-територіальних форм сільської громади в Україні¹⁵⁴, общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України¹⁵⁵, торгівельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною частинами¹⁵⁶, а також північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною¹⁵⁷, місце Чернігівщини в економічному просторі XVII ст.¹⁵⁸, питання козацького землеволодіння¹⁵⁹ та основні аспекти земельної політики уряду Павла I на правобережних теренах¹⁶⁰. У постановочному плані

державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – №3.

¹⁵⁰ *Балушок В.Г.* Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // Там само. – 2016. – №3; *Моця О.П.* Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Там само. – 2010. – №1.

¹⁵¹ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Там само. – 1995. – №4; *Струкевич О.К.* Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // Там само. – 1999. – №6; *Його ж.* Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження // Там само. – 2001. – №5.

¹⁵² *Сас П.М.* Реформаційні погляди Івана Вишенського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Там само. – 1987. – №6; *Його ж.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // Там само. – 1991. – №1; *Його ж.* «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля // Там само. – 2000. – №5; *Мельник Л.Г.* Склад депутації від України до Комісії по укладанню нового «Уложення» 1767–1768 рр. // Там само. – 1999. – №2; *Вирський Д.С.* «Зем'яни» Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // Там само. – 2005. – №6.

¹⁵³ *Затилук Я.В.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Там само. – 2011. – №5; *Його ж.* Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії // Там само. – 2012. – №6.

¹⁵⁴ *Гурбик А.О.* Сільська громада в Україні в XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Там само. – 1997. – №5.

¹⁵⁵ *Сироткін В.М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Там само. – 1987. – №6.

¹⁵⁶ *Мельниченко В.М.* Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Там само. – 1998. – №1.

¹⁵⁷ *Тимченко В.М.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Там само. – 2009. – №2.

¹⁵⁸ *Пиріг П.В.* Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Там само. – 1991. – №12.

¹⁵⁹ *Путро О.І.* До питання про форми власності на землю українського козацтва // Там само. – 1992. – №2.

¹⁶⁰ *Рудакова Ю.К.* Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Там само. – 2005. – №3.

окреслено питання фінансово-економічної адаптації Буковини після включення її до складу Австрійської імперії¹⁶¹, порушено проблему становлення та розвитку купецького стану в Лівобережній і Слобідській Україні¹⁶², на підставі нових архівних матеріалів розглянуто механізми ідентифікації українського купецтва¹⁶³. Також проаналізовано соціально-економічні погляди Федора Туманського¹⁶⁴.

Блок соціально-побутової історії на шпальтах «Українського історичного журналу» останніми роками позначено цікавими знахідками та новаційними дослідницькими підходами. Зокрема заслуговують на увагу спроби висвітлення питань соціального дисциплінування¹⁶⁵, соціальних прерогатив від обіймання полковницьких посад та інших старшинських урядів¹⁶⁶. Уперше порушено питання встановлення церковного контролю за мораллю парафіян¹⁶⁷ та з'ясування основ народної побожності¹⁶⁸. Також в полі уваги науковців опинилися аспекти повсякденного життя представниць козацько-старшинських родин¹⁶⁹, кримінальної відповідальності та шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної церкви¹⁷⁰. У межах дослідження річпосполитських повсякденних практик розглянуто механізми регулювання шляхетської поведінки¹⁷¹, традиції укладання шляхетських заповітів¹⁷², шлюбних звичаїв

¹⁶¹ *Огуй О.Д.* Проблеми грошового обігу Буковини за часів військової адміністрації (1775–1786 рр.): фінансово-економічна адаптація краю після його анексії Австрією // Там само. – 2008. – №2.

¹⁶² *Гуржій О.І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Там само. – 2004. – №3.

¹⁶³ *Станіславський В.В.* Ідентифікація українських купців Війська Запорозького у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.) // Там само. – 2015. – №4.

¹⁶⁴ *Литвинова Т.Ф.* Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського // Там само. – 2007. – №1.

¹⁶⁵ *Горобець В.М.* Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) // Там само. – 2008. – №5.

¹⁶⁶ *Горобець В.М.* Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманщині: шляхетство, маєтності, соболі... // Там само. – 2017. – №1; *Його ж.* Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Там само. – 2012. – №4.

¹⁶⁷ *Романова О.О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Там само. – 2008. – №4; *Її ж.* Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. // Там само. – 2012. – №1.

¹⁶⁸ *Романова О.О.* Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.) // Там само. – 2010. – №1.

¹⁶⁹ *Тайрова-Яковлева Т.Г.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Там само. – 2008. – №3.

¹⁷⁰ *Маслійчук В.П.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Там само. – 2010. – №2; *Петренко І.М.* Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної Церкви (XVIII ст.) // Там само. – №5.

¹⁷¹ *Старченко Н.П.* Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) // Там само. – 2012. – №3; *Її ж.* Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) // Там само. – №6.

¹⁷² *Вінниченко О.В.* Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського ґродського суду) // Там само. – 2008. – №5.

мешканців Самбірської економії¹⁷³, повсякденного життя та професійної діяльності мистецьких осередків¹⁷⁴ тощо.

Розглядалися також питання формування національної інтелігенції¹⁷⁵. Окремі публікації присвячені діяльності українських навчальних закладів у XVIII ст.¹⁷⁶ Так, у руслі інтелектуальної історії написано статтю В.Кононенка, в якій порушено проблему співвідношення традиційного й модернізаційного в політичній культурі XVIII ст.¹⁷⁷ Характеристику інтелектуального співтовариства українців в імперській столиці (в контексті дослідження проблеми «свої – чужі») та практику використання їх інтелекту навела у своїх розвідках О.Дзюба¹⁷⁸. Вона ж загострила увагу на ролі в інтелектуальному житті епохи мемуаристів Я.Марковича та М.Ханенка¹⁷⁹, зупинилася на питанні ідентичності листів І.Мазепи до Мотрі Кочубеївни¹⁸⁰. Проблеми застосування примусу в інтелектуальному житті XVIII ст. торкнувся О.Лукашевич¹⁸¹.

Окремо слід відзначити статті з питань демографії, міграційних процесів, історії національних меншин, що проживали на українських теренах¹⁸². Останніми роками помітно поживалося студювання у царині українського права¹⁸³.

У цілому незначною кількістю публікацій представлено культурологічні сюжети та аспекти релігійної історії. Серед них заслуговують на увагу позначені новаційними підходами і спостереженнями розвідки П.Саса, присвячені

¹⁷³ Герасимчук М.С. Посаг, віно та «внесення» у шлюбній практиці мешканців Самбірської економії першої третини XVII ст. (на підставі записів до замкової книги від 1614–1632 рр. // Український історичний журнал. – 2015. – №6.

¹⁷⁴ Лильо О.М. Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини XVIII ст. // Там само. – 2017. – №2.

¹⁷⁵ Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Там само. – 1997. – №2; Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Там само. – 1998. – №2; Даниш М. Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Там само. – 1991. – №3; Даниляк П.Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Там само. – 2009. – №2.

¹⁷⁶ Кагамлик С.Р. Роль Київської академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Там само. – 1991. – №3; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) // Там само. – 2000. – №5–6.

¹⁷⁷ Кононенко В.П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (до 350-річчя Павла Полуботка) // Там само. – 2010. – №4.

¹⁷⁸ Дзюба О.М. Інтелектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760–1780-х рр.: «свої – чужі» // Там само. – 2011. – №5; Її ж. Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини) // Там само. – 2012. – №6.

¹⁷⁹ Дзюба О.М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко (перша половина XVIII ст.) // Там само. – 2016. – №3.

¹⁸⁰ Дзюба О.М. Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні? // Там само. – 2009. – №6.

¹⁸¹ Лукашевич О.А. Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні XVIII ст. (примус до творчості) // Там само. – 2010. – №5.

¹⁸² Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X–XIX ст. // Там само. – 1991. – №12; Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // Там само. – 1993. – №4/6; Гедьо А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Там само. – 2001. – №1; Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Там само. – 2000. – №2.

¹⁸³ Білоус Н.О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // Там само. – 2008. – №1; Бовгиря А.М. «...Я вашого царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Там само. – 2008. – №5; Вацук Д.П. «Інститут старшини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Там само. – 2011. – №1.

дослідженню рукописного Євангелія Петра Сагайдачного та питанням відновлення ієрархії Київської митрополії¹⁸⁴. Загалом увага до історії церкви посилюється з 1990-х рр. Зокрема з цієї тематики було опубліковано такі ґрунтовні розвідки, як «Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (IX–XVI ст.)» В.Косика (1993 р., №2/3–4/6); «З історії православної релігійної культури Сяноцької землі (X–XVII ст.)» М.Бендзи (2008 р., №5); «Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні» Т.Євсєєвої (1999 р., №2); «Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.» О.Шевченко (1994 р., №1) та дослідників зі стамбульського наукового центру О.Кула й О.Кульчинського (2016 р., №6); «Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657)» М.Харишина (1995 р., №4–5); «Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами» К.Резакевича (1996 р., №3), «Київський патріархат у проектах Петра Могили» Ю.Мицика (2007 р., №1). Спеціальну розвідку було присвячено розкриттю процесів залучення українського населення до діяльності ордену єзуїтів у межах Речі Посполитої¹⁸⁵.

На пріоритетні ж позиції у цей час вийшла козакознавча проблематика, поштовхом до чого послужили відзначення у першій половині 1990-х рр. 500-річчя виникнення козацької спільноти в Україні та 400-річного ювілею будівничого Української ранньомодерної держави гетьмана Б.Хмельницького. Як наслідок, лише впродовж означеного періоду в «Українському історичному журналі» було вміщено низку ґрунтовних розвідок з історії походження українського козацтва та його попередників¹⁸⁶; козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.¹⁸⁷; розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Національно-визвольної війни середини XVII ст.¹⁸⁸; оприлюднено результати археологічних обстежень місць розташування козацьких Січей¹⁸⁹; проаналізовано причини ліквідації «запорозьких вольностей» у другій половині XVIII ст.¹⁹⁰; порушено питання локалізації запорозьких зимівників¹⁹¹; визначено політичну лінію, обрану урядом Б.Хмельницького щодо рядового козацтва¹⁹² тощо.

¹⁸⁴ Сас П.М. Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного» // Там само. – 2006. – №4; Його ж. Відновлення православної ієрархії церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) // Там само. – 2010. – №4.

¹⁸⁵ Шевченко Т.М. Рекрутація русинів до єзуїтського ордену (остання чверть XVI – середина XVII ст.): на прикладі викладацького складу шкіл в українських землях провінції Товариства Ісуса // Там само. – 2011. – №6.

¹⁸⁶ Головко О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Там само. – 1991. – №11; Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Там само. – 1992. – №12; Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Там само. – 1991. – №11; Його ж. Джерела формування українського козацтва // Там само. – 1994. – №2/3.

¹⁸⁷ Леп'яко С.А. С.Наливайко і повстання 1591–1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків // Там само. – 1992. – №2; Його ж. Повстання К.Косинського (1591–1593 рр.) // Там само. – 1994. – №4–5.

¹⁸⁸ Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Там само. – 1995. – №5.

¹⁸⁹ Телєгін Д.Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р. // Там само. – 1992. – №7/8.

¹⁹⁰ Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Там само. – №2.

¹⁹¹ Олійник О.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // Там само. – №10/11.

¹⁹² Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Там само. – 1995. – №4.

Інтерес до козацької проблематики зберігся і на наступному етапі. Зокрема 1999 р. у часопису було порушено питання перебування українських козаків на державній службі¹⁹³; виникнення першої Запорозької Січі¹⁹⁴; ролі, яку відіграли порубіжні території у процесі генезису козащини¹⁹⁵. Важливі аспекти історії українського козацтва було відтворено у розвідках П.Саса, котрий торкнувся питань політико-правових засад служби козаків польському королеві¹⁹⁶, чисельності запорозького війська у Хотинській війні¹⁹⁷, вступу Війська Запорозького до Ліги християнської міліції¹⁹⁸. Цікавим і самодостатнім дослідженням є праця російського історика К.Кочегарова, присвячена участі козаків у Башкирському повстанні 1704–1711 рр.¹⁹⁹ Нетрадиційними підходами позначено статті С.Плецького²⁰⁰ та О.Ковалевської²⁰¹, в яких розглядаються деякі організаційно-побутові та іконографічні сюжети.

Від самих початків своєї діяльності редколегія «Українського історичного журналу» помітно активізувала роботу з публікації біографічних матеріалів. На шпальтах часопису відтворено яскраві соціально-політичні портрети українських гетьманів Богдана Хмельницького²⁰², Івана Виговського²⁰³, Петра Дорошенка²⁰⁴, Івана Мазепи²⁰⁵, Пилипа Орлика²⁰⁶, Івана Скоропадського²⁰⁷, Данила Апостола²⁰⁸, Кирила Розумовського²⁰⁹; реставровано політичні образи й уточнено факти з біографій гетьмана Юрія Хмельницького²¹⁰, наказного гетьмана Івана Сулими²¹¹ та малознаного гетьмана Правобережної

¹⁹³ *Леп'яво С.А.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Український історичний журнал. – 1999. – №3.

¹⁹⁴ *Гурбик А.О.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Там само. – №6.

¹⁹⁵ *Боечко В.Ф., Чабан А.Ю.* Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Там само. – №2.

¹⁹⁶ *Сас П.М.* Політико-правові засади військової служби запорозьців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Там само. – 2005. – №6.

¹⁹⁷ *Сас П.М.* Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Там само. – 2010. – №2.

¹⁹⁸ *Сас П.М.* Чи вступили запорозьці до Ліги Християнської міліції? // Там само. – 2009. – №1.

¹⁹⁹ *Кочегаров К.О.* Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Там само. – 2010. – №6.

²⁰⁰ *Плецький С.Ф.* Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) // Там само. – 2006. – №2.

²⁰¹ *Ковалевська О.О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи (до 320-ї річниці обрання І.С.Мазепи на гетьманство) // Там само. – 2007. – №3.

²⁰² *Смолій В.А.* Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // Там само. – 1995. – №4; *Чухліб Т.В.* Богдан Хмельницький очима сучасників // Там само.

²⁰³ *Соловійова Г.В.* Постає гетьмана Івана Виговського в листах папських нунціїв // Там само. – 2010. – №6.

²⁰⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Гетьман Петро Дорошенко // Там само. – 1992. – №7/8.

²⁰⁵ *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Там само. – 1991. – №2.

²⁰⁶ *Матях В.М.* Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика // Там само. – 2001. – №4.

²⁰⁷ *Гуржій О.І.* Гетьман Іван Скоропадський // Там само. – 1998. – №6. – С.77–90; 1999. – №1–2.

²⁰⁸ *Герасименко Н.О.* Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Там само. – 1992. – №3.

²⁰⁹ *Путро О.І.* Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) // Там само. – 2003. – №5.

²¹⁰ *Луняк Є.М.* Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // Там само. – 2012. – №1.

²¹¹ *Сергійчук В.І.* Козацький гетьман Іван Сулима // Там само. – 1987. – №5.

України Андрія Могили²¹², сподвижників володаря Української козацької держави полковників Івана Богуна²¹³, Михайла Криси²¹⁴, Данила Нечая²¹⁵, Максима Кривоноса²¹⁶, Євстафія Гоголя²¹⁷ та Антона Ждановича²¹⁸, а також сумського полковника Герасима Кондратьєва²¹⁹, генерального підскарбія Якова Марковича²²⁰. Увагою дослідників не були обійдені і проводирі великих національно-визвольних і соціальних виступів Семен Палій²²¹ та Максим Залізняк²²². На особливу увагу заслуговують студії Я.Дашкевича, присвячені політичній діяльності Василя Капніста²²³, та С.Іваненка-Коленди, який повернув в українську історію постать митрополита Гавриїла Коленди²²⁴. Окрему розвідку присвячено тому внеску, який залишили представники роду Дорошенків у сферах громадсько-політичного та культурного життя модерної України²²⁵.

Важливим сегментом творення на шпальтах «Українського історичного журналу» медієвістично-ранньоновістичного конструкту стало долучення українських істориків та читацького загалу шляхом здійснення циклу археографічних публікацій до інтелектуальної спадщини вітчизняних учених ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., а також дослідників з української діаспори. Початок такої роботи припадає на злам 1980–1990-х рр., що пояснюється загальним курсом на методологічну переорієнтацію історичної науки та відродження діяльності Української археографічної комісії. Зокрема впродовж першої половини 1990-х рр. редколегія часопису сприяла републікації таких фундаментальних творів, як «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» В.Антоновича та В.Беца (1990 р., №9; 1991 р., №3, 5, 7); «Свадьба Тимоша Хмельницкого (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений)» С.Венгрженовського (1995 р., №6; 1996 р., №2); «Мазепа» (1988 р., №8–12; 1989 р., №1–2, 4, 7–9, 11; 1990 р., №1, 3–6), «Мазепинць» (1990 р., №8, 10–12; 1991 р., №1–2) та «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» (1993 р., №10–11/12) М.Костомарова; «Україна на

²¹² Чухліб Т.В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Там само. – 1993. – №9; Станіславський В.В. Гетьман України Андрій Могила // Там само. – 2002. – №4.

²¹³ Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Там само. – 1998. – №1; Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна // Там само. – 1991. – №5; Її ж. Іван Богун: проблеми біографії // Там само. – 2000. – №2, 4.

²¹⁴ Вирський Д.С. Полковник Михайло Криси малознаний герой/антигерой Козацької революції // Там само. – 2009. – №5.

²¹⁵ Сигидин М.В. Про загибель Данила Нечая // Там само. – 1992. – №6.

²¹⁶ Мицик Ю.А. Максим Кривонос // Там само. – 1992. – №12.

²¹⁷ Чухліб Т.В. Є.Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Там само. – 1997. – №1.

²¹⁸ Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Там само. – 1998. – №3.

²¹⁹ Маслійчук В.Л. Сумський полковник Герасим Кондратьєв // Там само. – 2006. – №4.

²²⁰ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Там само. – 1997. – №5.

²²¹ Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С.Палія // Там само. – 1990. – №9.

²²² Смолій В.А. Максим Залізняк // Там само. – №3.

²²³ Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Там само. – 1991. – №7.

²²⁴ Іваненко-Коленда С.І. Митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда // Там само. – 2006. – №5.

²²⁵ Андрєєв В.М., Руденко А.С. Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (ХVІІ – початок ХХ ст.) // Там само. – 2015. – №1.

переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» В.Липинського (1992 р., №2, 4–5); «Українсько-російські договори в XVII–XVIII віках» А.Яковлева (1993 р., №4/6–9, 11/12; 1994 р., №1–4, 6; 1995 р., №2, 6); менш форматні розвідки В.Антоновича «Иван Гонта (1768 г.)» (1993 р., №9); М.Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» (1991 р., №2); М.Драгоманова «Пропаший час: Українці під Московським царством (1654–1876)» (1991 р., №9); П.Єфименка «Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691–1803» (1990 р., №12); М.Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (1994 р., №5), а також його листування навколо піднятого питання (1992 р., №5). Було передруковано твори польських авторів І.Ролле «Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века» (1991 р., №3–4) та К.Шайнохи «Домна-Розанда»; Б.О'Коннара «Історія Польщі (фрагменти, що стосуються України)» (1995 р., №2); праці діаспорних учених В.Січинського «Чужинці про Україну» (1991 р., №3–4, 6); І.Борщака «Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії» (1991 р., №8–9, 11) та великий синтетичний курс О.Субтельного «Україна: Історія» (1991 р., № 4, 6–9, 11–12). Усі вони супроводжувалися ґрунтовними передмовами та коментарями. Однак із середини 1990-х рр. інтерес до подібного роду публікацій згаснув. Із початком 2000-х рр. з'явилася лише одна подібна публікація, упорядкована Я.Дзирою: «Микола Гоголь: “Роздуми Мазепи”» (2002 р., №2). Чергова хвиля перевидання археографічної спадщини припадає вже на 2014–2017 рр., переважно завдячуючи подвижницькій праці О.Яся. Так, за ці роки в «Українському історичному журналі» побачили світ твори М.Костомарова «Мысли об истории Малороссии» (2014 р., №6), С.Томашівського «Схід і Захід: історично-політичний нарис» (2015 р., №2), «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (2014 р., №5) та «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив сього досліджу» (2016 р., №1) М.Грушевського, М.Кордуби «Найважливіший момент в історії України» (2016 р., №4), П.Куліша «Історія України од найдавніших часів» (2016 р., №3), Д.Чижевського «Культурно-історичні епохи» (2017 р., №2). До 100-літнього ювілею О.Компан було надруковано її працю «Кипень у “казані історії”», де феномен Запорозької Січі введено у широкоформатний всесвітньоісторичний контекст (2016 р., №2).

У своїй джерелознавчій складовій медієвістика й рання новістика представлені блоком публікацій як теоретично-методологічного змісту, так і конкретної націленості. До перших, зокрема, відносяться праці І.Бутича «Правила видання історичних документів» (1971 р., №5), Я.Дзири «Про відтворення тексту історичних джерел» (1970 р., №3) та «Ще раз про публікацію історичних джерел» (1972 р., №2), Л.Пушкарьова «Види письмових історичних джерел» (1968 р., №9), В.Стрельського «Комплексне вивчення джерел – важлива умова їх наукового використання» (1981 р., №1), Т.Юшкевич «Мемуари та історична правда» (1971 р., №6). Другу групу становлять розвідки М.Скржинської «Перші писемні свідчення про слов'ян» (1974 р., №5), «Джерела з історії християнства в Криму» (О.Фарбей, 2000 р., №4), Б.Галковича «Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст.» (1971 р., №9),

Є.Степанович «Матеріальні пам'ятки ремесла та промислів як історичне джерело (гутництво XII–XVII ст.)» (1978 р., №3), Г.Боряка «Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст.» (1981 р., №12), М.Котляра «Історія грошового ринку України XVI ст. в тогочасних письмових пам'ятках» (1972 р., №10), О.Купчинського «Унікальні документи ЦДІА УРСР у Львові» (1968 р., №10), Ф.Шевченка «Документи з історії Північної Буковини XIV–XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні» (1958 р., №2), В.Зайцева та І.Слабеєва «Україна кінця XVI – першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців» (1966 р., №8), І.Кіку «Значення актових книг як джерела з історії України XVI–XVIII ст.» (1983 р., №1), І.Шекери «Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.» (1959 р., №6), В.Страшко «Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України» (2011 р., №6), М.Бородія «Архівні джерела з історії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст.» (1981 р., №9) та ін. Ґрунтовністю відзначається також низка аналітичних джерелознавчих статей та оглядів, присвячених, зокрема, джерелам доби Національної революції²²⁶, пізнішим часам існування Української держави²²⁷ та перебування частини української території у складі Речі Посполитої²²⁸ тощо. Так, Я.Ісаєвич порушив питання забезпечення джерельним матеріалом проблеми формування західних кордонів української етнічної території у середньовічну добу (1968 р., №12).

За роки свого існування «Український історичний журнал» зробив помітний внесок у розширення джерельної бази українського медієвістичного та ранньоновістичного студіювання. Упродовж 1965 р. О.Бевзом було здійснено новий варіант републікації двох найраніших пам'яток українського ранньомодерного літописання – Львівського літопису й Острозького літописця,

²²⁶ *Барабой А.З.* Про яке «пророцтво» йдеться в листах Б.Хмельницького до російського уряду // Там само. – 1973. – №12; *Ватуля Б.С.* Публікації джерел з історії визвольної війни 1648–1654 рр. та воз'єднання України з Росією // Там само. – 1979. – №5; *Мицик Ю.А.* «Кройника о землі Польской» Ф.Софоновича про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією // Там само. – №6; *Його ж.* Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Там само. – 1988. – №9; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Там само. – №6; *Його ж.* Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Там само. – 1999. – №6; *Плохій С.М.* Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І.Пасторія // Там само. – 1984. – №2; *Мельник Л.Г.* До історії Берестецької битви (огляд джерел) // Там само. – 1995. – №5; *Різаліні Р.* Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукки // Там само. – 1999. – №3; *Яковлева Т.Г.* Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела // Там само. – 2006. – №4; *Соловійова Г.В.* Постаць гетьмана Івана Виговського в листах палських нунцій // Там само. – 2010. – №6.

²²⁷ *Ковальський І.С.* Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Там само. – 1962. – №2; *Його ж.* Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // Там само. – 1960. – №6; *Стрілько А.А.* Україна кінця XVIII ст. у щоденниках Франсіско де Міранди // Там само. – 1981. – №9; *Кривошея І.І.* «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело // Там само. – 2009. – №3; *Дзюба О.М.* Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. // Там само. – 2014. – №1.

²²⁸ *Кеннеді Г.* Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1659–1673 рр.) // Там само. – 1989. – №5; *Єзерська І.В.* Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень Катедрального костелу Львова XVII ст. // Там само. – 2010. – №2; *Осіпян О.Л.* «Topographia civitatis Leopoldinae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії // Там само. – 2010. – №4.

що відбивають багатий матеріал з господарських занять, культури та побуту українського соціуму періоду, який передував Національній революції. На сторінках часопису було надруковано документальну розповідь «Шестибожжя князя Володимира» авторства А.Членова (1971 р., №8). Також опубліковано добірки листування православних ієрархів XVII ст. (2014 р., №6; 2017 р., №3); нововіднайдених документів з історії повстання 1591–1596 рр. (2002 р., №2); Української революції XVII ст. (1987 р., №5; 1998 р., №6; 2001 р., №1; 2012 р., №1); матеріали до життєписів Інокентія Гізеля (2017 р., №4), Б.Хмельницького (1995 р., №4; 2013 р., №1, 5) та Андрія Могили (2003 р., №5), до історії родини Максима Кривоноса (2013 р., №6); гетьманських універсалів (1966 р., №11; 1970 р., №12); невідомі листи Тимофія Хмельницького (1984 р., №1) та кримського хана Девлета Гірея (2016 р., №3); новий документ про загибель Олексія Довбуша (1957 р., №3) та два акта, що стосуються подій Коліївщини (1966 р., №2). У журналі також уперше було видрукувано «Сенсацію про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича» (1999 р., №6); уривки зі щоденника Я.Радзивілла (2007 р., №4); «Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову» (1993 р., №2/3); «Протокол допиту гайдамаки Симена Гаркуші» (1990 р., №10–11); «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» (1993 р., №7/8–9); фрагмент «Денних записок генерального підскарб'я Якова Марковича», переданий за копією В.Модзалевського (2017 р., №3). Слід зауважити, що пік таких публікацій припав на 1990-ті рр. Із початком 2000-х рр. їх кількість стрімко зменшується, певна динаміка в бік зростання спостерігається лише останніми роками. Натомість типовою за останні десятиліття стає практика додання нововіднайдених джерел до тематичних авторських розвідок.

Чимало уваги дописувачі часопису приділяли історіографічним аспектам висвітлення стану дослідження українського середньовіччя та раннього нового часу на різних етапах еволюції національної історичної думки, вивченню засобами історіографії дискусійних аспектів створення та поширення давніх пам'яток вітчизняного історієписання, найбільш важливих аспектів їх тематичного наповнення. Найчастіше при цьому історики зверталися до давніх зразків історико-літературної творчості, насамперед давньоруського літописання²²⁹, літописів литовсько-польської²³⁰ та козацької²³¹ доби. Чималий внесок

²²⁹ Котляр М.Ф. Руська земля в літописах XI–XIII ст. // Український історичний журнал. – 1976. – №11; Його жс. Народні перекази про заснування Києва в літописах XI–XVII ст. // Там само. – 1981. – №7; Його жс. Воїнські повісті в південноруському літописанні XII ст. // Там само. – 2009. – №4; Магнер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Там само. – 1969. – №7; Моця О.П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» // Там само. – 2010. – №6; Ставицький В.І. До питання про загальноруське літописання XIII ст. // Там само. – 1991. – №8 та ін.

²³⁰ Вілінбахов В.Б. Галицько-Волинський літопис як воєнно-історичне джерело // Там само. – 1974. – №4; Кириченко К.В. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Там само. – 2012. – №6; Її жс. Методи роботи укладачів легендарної частини літописів Великого князівства Литовського: на прикладі запозичень із тексту Іпатіївського літопису // Там само. – 2014. – №2; Котляр М.Ф. Засади і методика створення коментованого видання Галицько-Волинського літопису // Там само. – 2004. – №2; Його жс. Імовірна спадковість структури й форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика) // Там само. – 2006. – №3.

²³¹ Бевзо О.А. Феодосій Сафонович та його «Кройнік» // Там само. – 1968. – №8; Коваленко О.Б. Маловідомий список «Літопису Самовидця» // Там само. – 1972. – №12; Стецюк К.І. Літопис

у цю складову останніми роками зробили В.Арістов²³², Т.Вілкул²³³, О.Русина²³⁴. М.Котляр порушив питання висвітлення киево-руського етапу та форми тогочасної державності у «Слові о полку Ігоревім» (1985 р., №11). У центрі уваги М.Брайчевського опинилося питання звернення такої давньоруської пам'ятки, як «Руська правда», до втеч як однієї з поширених форм соціального протесту (1977 р., №11). У певних історіографічних ракурсах розглядалися «Устав про холопів» (О.Зимін, 1966 р., №7); «Слово о погибели Рускыя земли» та «Слово Данила Заточника» (Б.Яценко, 1970 р., №2; 1971 р., №12). Ю.Петрова проаналізувала київський список «Подорожі патріарха Макарія (2013 р., №6). Значення праці О.Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» для вивчення історії Лівобережної України відзначила О.Апанович (1960 р., №5). Непоодинокими виявилися і звернення до історичних творів іноземного походження, автори яких торкалися різноманітних сюжетів з українського минулого²³⁵. Зокрема в 1972 р. у часопису було вміщено велику розвідку Д.Наливайка «Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках». У численних історіографічних оглядах висвітлювалися питання «класової боротьби на Україні за доби феодалізму» (І.Гапусенко, 1966 р., №12); Визвольної війни та «возз'єднання України з Росією» (І.Гапусенко, 1968 р., №12; С.Заремба, 1978 р., №10; Ю.Пінчук, 1971 р., №2, 1979 р., №7, 1986 р., №9); козацької проблематики в українській

Самовидця – визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст. // Там само. – 1964. – №2; *Котляр М.Ф.* Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. // Там само. – 1970. – №1; *Бовгура А.М.* «Літопис Грабянки»: питання першоснови // Там само. – 2003. – №4; *Мишко Д.І.* Густинський літопис як історичне джерело // Там само. – 1971. – №4; *Тайрова-Яковлева Т.Г.* Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Там само. – 2012. – №2 та ін.

²³² *Арістов В.Ю.* Раннє літописання про улчів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О.О.Шахматова) // Там само. – 2011. – №6; *Його ж.* Любецька битва 1016 р. в ранньому літописанні (до дискусії навколо ідей О.О.Шахматова) // Там само. – 2013. – №1; *Його ж.* Літописний звід: історія терміна та еволюції поняття // Там само. – 2013. – №4; *Його ж.* Коли і як виник Початковий літописний звід // Там само. – 2015. – №2.

²³³ *Вілкул Т.Л.* «Въшествие в Иерусалимъ» Александра Македонського. «Хроника» Георгія Амартола в «Александрії Хронографічній» // Там само. – 2011. – №5; *Її ж.* Створення легенди про Свія в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. // Там само. – 2012. – №4; *Її ж.* Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або Як змінюється смисл історичних повідомлень // Там само. – 2013. – №1; *Її ж.* Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // Там само. – 2014. – №2; *Її ж.* Джерела статті Новгородського першого літопису 6428 р. та «Повісті временних літ» 6449 р. про похід русі на Константинополь // Там само. – 2015. – №1 та ін.

²³⁴ *Русина О.В.* Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерпеляції літературних пам'яток XV ст. // Там само. – 2008. – №2; *Її ж.* Українські аспекти білорусько-литовського літописання (історія й історіографія) // Там само. – 2016. – №6; *Її ж.* «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Там само. – 2016. – №1.

²³⁵ *Боровський Я.С.* Вірменський варіант давньоруського переказу про заснування Києва // Там само. – 1981. – №9; *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція // Там само. – 2008. – №5; *Його ж.* Анонімний «Катафалк рицарський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // Там само. – 2012. – №6; *Лимонов Ю.О.* Хроніка Польщі Матвія Меховського та її давньоруські джерела // Там само. – 1975. – №3; *Мицик Ю.А.* До питання про авторство «Книги о побойці Мамає» // Там само. – 1980. – №9; *Його ж.* Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Там само. – 1982. – №2; *Мицик Ю.А., Пухальська Н.Я.* Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1633 рр.) // Там само. – 2010. – №3; *Свердлов М.Б.* Відомості про Київ у хроніці Титмара Мерзебурзького // Там само. – 1971. – №8.

та іноземній історіографіях раннього нового часу (В.Голобуцький, 1960 р., №1); історії Києва в епоху середньовіччя і нового часу (В.Смолій, 1982 р., №5). Порушувалися питання про висвітлення засобами історіографії проблеми походження Русі (С.Кириленко, 2011 р., №6), стану вивчення киево-руської спадщини в російській та українській історіографії XIX ст. (В.Ричка, 2011 р., №2); урбаністичних процесів на ранньомодерному етапі (В.Тхор, 1974 р., №8); общини та общинного землеволодіння (П.Лаптігін, 1970 р., №6; Н.Герасименко, 1986 р., №7; В.Голубев, 2009 р., №5); соціально-економічних процесів та відносин (І.Голобуцький, 1977 р., №6; А.Сторчак, 1966 р., №8), шлюбно-сімейних відносин у козацькій державі (І.Петренко, 2014 р., №5), досліджувалися інтерпретації Люблінської унії 1569 р. (Н.Білоус, 2010 р., №1) тощо. Цікавий історіографічний сюжет, пов'язаний зі східноєвропейською політичною кризою середини XVII ст. та її відгомоном в Україні, порушив Я.Федорук (2011 р., №3). Було підготовлено також історіографічний нарис «Причорноморська Азовська Русь» (2004 р., №3). О.Ясь торкнувся питання візії О.Лазаревським та О.Оглоблиним історичних образів України (2009 р., №3). Низку історіографічних сюжетів присвячено проблематиці окремих наукових праць видатних українських істориків минулого²³⁶. У цьому ряду варто виділити студію О.Рубльова, присвячену обговоренню в Інституті історії відомої праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», з доданням до тексту оригіналу стенограми (2016 р., №5). Поряд із таким ґрунтовним комплексом існує й низка публікацій вузької тематичної спрямованості.

Традиційно медієвістична та ранньоновістична проблематика присутня і в блоці спеціальних історичних дисциплін. Зокрема ще на початку видання «Українського історичного журналу» в ньому порушувалися питання щодо застосування до українського середньовіччя і раннього нового часу методологічних можливостей історичної хронології (С.Заремба, Д.Мишко) та метрології (О.Сидоренко, О.Каменцева, а на сучасному етапі Н.Герасименко), історичної географії та картографування (П.Іваньков, Л.Пономаренко, А.Юрченко). Сьогодні до дослідження культурологічних і соціальних аспектів з історії Гетьманщини XVII–XVIII ст. широко залучаються засоби іконографії (О.Ковалевська). Розглянуто міську геральдику Лівобережної України (В.Румянцева, О.Овсієнко), можливості залучення як геральдичного джерела пам'яток мистецтва (М.Петренко). Цікаву розвідку з історії печатки з гербом Війська Запорозького надрукував 2009 р. П.Сас. Водночас на сторінках часопису започатковується ракурс висвітлення практики використання історичних сюжетів у літературних творах (В.Щербак, В.Яременко та ін.).

²³⁶ Герасименко Н.О. Справа Андрія Безбородька у висвітленні Олександра Лазаревського // Український історичний журнал. – 2010. – №3; Гончар О.Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) // Там само. – №1; Пінчук Ю.А. Питання національного самоусвідомлення у студії М.Костомарова «Гетманство Бруховецького» // Там само; Шевченко Н.О. Християнські старожитності давнього Києва в науковій спадщині М.Максимовича // Там само. – 2013. – №5; Ясь О.В. Монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» у науковій спадщині Ф.Шевченка (до 100-ліття від дня народження) // Там само. – 2014. – №3 та ін.

Фактично одночасно із закладенням проблемно-тематичних горизонталей уїжівського медієвістично-ранньоновістичного конструкту починає формуватися і його методологічна вертикаль. По суті, конкретика її наповнення вже на радянському етапі видання часопису (до речі, надалі у цій публікаторській частині, а саме в її медієвістично-ранньоновістичному сегменті, спостерігається певний кількісний і якісний відкат) вступає у суперечність з усталеним історіографічним стереотипом щодо перебування української історичної думки другої половини минулого століття на периферійному плані загального піднесення інтересу до теоретично-методологічних аспектів наукового пізнання історії.

На відміну від закордонних практик, в УРСР саме статейний формат актуалізував для вітчизняних учених у 1960–1980-х рр. методологічно-гносеологічний вимір історичної науки²³⁷, можливості наукового прогнозування та історико-логічного аналізу²³⁸, взаємозв'язку історії й соціології²³⁹, природи історичного факту²⁴⁰, методологічних аспектів моделювання історичного процесу²⁴¹ тощо. Зокрема на завданнях історичної методики, необхідності підготовки теоретичного вступу до історичної науки, ролі в її поступі фахової, при цьому неупередженої дискусії акцентували увагу І.Крип'якевич²⁴² та Ф.Шевченко²⁴³. Торкаючись значення останньої в лабораторії наукового пізнання, Федір Павлович зазначив, що вона є закономірною і необхідною складовою наукового поступу, оскільки «йдеться про відкрите зіткнення протилежних думок, спори, бо тільки шляхом дискусії» відбувається перемога нового над віджилим, «бо тільки так народжується істина в науці»²⁴⁴. При цьому він наголошував на необхідності дотримуватися в дискусійних практиках принципу толерантності наукової критики²⁴⁵.

Паралельно з цим ставилися і більш конкретні теоретично-методологічні проблеми. Порушувалися питання активізації дослідницької роботи в сегменті історії стародавнього суспільства (С.Бібіков), теоретичних основ дослідження

²³⁷ Кілунов А.Ф. Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження // Там само. – 1966. – №11; Його ж. Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні // Там само. – №2; Санцевич А.В. З приводу статті про світогляд і метод в історичному дослідженні // Там само. – №6; Петряев К.Д. Про методіку історіографічних досліджень // Там само. – 1967. – №6; Лубський А.В. Про поняття методології та методу в історичній науці // Там само. – 1983. – №7.

²³⁸ Добров Г.М. Наукове прогнозування та історико-логічний аналіз // Там само. – 1967. – №1.

²³⁹ Гевський А.М., Шевчук Г.М. Історична наука і соціологічні дослідження // Там само. – 1966. – №6; Кілунов А.Ф. Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження // Там само. – 1966. – №7; Орлов А.Ф., Петренко В.С. Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях // Там само. – 1966. – №10.

²⁴⁰ Кілунов А.Ф. Про природу історичного факту // Там само. – 1965. – №8.

²⁴¹ Косолапов В.В. Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу // Там само. – 1965. – №8.

²⁴² Крип'якевич І.П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики // Там само. – 1967. – №2–4, 7–9.

²⁴³ Шевченко Ф.П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Там само. – 1959. – №1; Його ж. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // Там само. – 1965. – №3; Його ж. Про суд історії // Там само. – 1967. – №2.

²⁴⁴ Шевченко Ф.П. Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки. – С.29.

²⁴⁵ Там само. – С.36.

етногенезу (М.Брайчевський). Поряд з українськими вченими (В.Лапін, А.Санцевич, М.Скржинська, Д.Телегін) методологічні аспекти історичного джерелознавства, зокрема його зв'язку з конкретно-історичними дослідженнями, в «Українському історичному журналі» висвітлювали і представники російської історіографічної школи (Л.Пушкарьов).

На цьому загальнотеоретичному тлі привертають увагу дві публікації, що безпосередньо стосуються теоретичних аспектів науково-дослідницької роботи в галузі українського середньовіччя й раннього нового часу. Перша з них, що була написана у час так званої «хрущовської відлиги» та порушила проблему вписання української історії у всесвітньо-історичний контекст, належить перу О.Компан. Торкнувшись питання щодо більш активного впровадження в методологічне поле української історіографії порівняльно-історичного методу, авторка зауважила, що «відсутність послідовного додержання цього принципу в радянській і, зокрема, українській історіографії створює враження, ніби історичні шляхи нашого народу докорінно відрізнялися від тих, якими йшли народи інших країн Європи, особливо Західної»²⁴⁶. Вона також підкреслила той факт, що термін «середньовіччя» «взагалі випав з праць дослідників вітчизняної історії», тим самим першою порушивши проблему невідповідності «форми і хронологічних рамок цілого ряду явищ феодальної історії народів Радянського Союзу західноєвропейським еталонам феодалізму»²⁴⁷ (зауважимо, що до проблеми розмежування середньовічного і нового часу українські історики повернулися лише в публікаціях 2003²⁴⁸ та 2008²⁴⁹ років). Розвідка В.Голобуцького, навпаки, припадає на початок нової хвилі згорання індивідуальних дослідницьких практик у класичних періодах української історії після ініціювання так званої «справи Шелеста». Прикрившись типовою для радянської історіографії риторикою, автор рішуче виступив проти однобічного трактування історичних подій та явищ, «небажання розглядати об'єкт дослідження в широких і складних взаємозв'язках і взаємодіях»²⁵⁰. Окреслюючи пошукову перспективу медієвістичного й ранньоновістичного студіювання, він як нагальні виділив низку проблемних блоків, зокрема комплексу питань з історії Давньоруської держави; зіставлення давньоруської общини з аналогічними явищами в історії інших країн; становища України під владою Литви й Польщі; історії визвольних рухів XVI–XVIII ст. з акцентуацією уваги на їх ідеологічній складовій та соціально-політичних вимогах, задіяних у них соціальних групових та індивідуальних акторів, ролі в цих рухах міст і міщанства тощо. До центральних в історії ранньомодерної України В.Голобуцький відніс козакознавчу проблематику, феномен покозачення як нового соціального

²⁴⁶ *Компан О.С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження зрілого феодалізму // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С.41.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ *Войтович Л.В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Там само. – 2003. – №4.

²⁴⁹ *Матях В.М.* Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків // Там само. – 2008. – №6.

²⁵⁰ *Голобуцький В.О.* Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків // Там само. – 1973. – С.25.

явища. «Деякі сучасні автори, – зазначав при цьому автор, – бажаючи дати своє пояснення причин зруйнування Запорозької Січі, [...] оголошують історичним пережитком, анахронізмом, не феодально-кріпосницький лад, і не самодержавство, а Запорозьку Січ»²⁵¹.

Із конкретизацією на більш вузькі проблеми теоретично-методологічні аспекти порушувалися у студіях О.Касименка²⁵², О.Апанович та І.Бойка²⁵³, О.Михайлюка²⁵⁴, І.Болясного²⁵⁵, В.Смолія²⁵⁶. Подією для тогочасної української історіографії стала поява 1968 р. статті І.Бойка «До питання про державність українського народу в період феодалізму», в якій автор рішуче заперечив тезу про відсутність у минулому в українського народу практики самостійного державного існування. «З точки зору матеріалістичного розуміння розвитку суспільства, – зазначав історик, – вона не витримує будь-якої критики і є політично шкідливою, бо солідаризується з історіографією, що відмовляє українському народу у здатності створити свою національну державність і тим виправдовує агресивну загарбницьку політику іноземних панівних класів та їх урядів щодо України»²⁵⁷. Початки ж виникнення української державності І.Бойко відносив у докиївський період існування українського етносу. Із ліквідацією Київського князівства, на його думку, закінчилося й існування ранньосередньовічної державності на українських теренах²⁵⁸. І лише на рубежі XVI–XVII ст. тут спостерігаються перші паростки ранньомодерної державності, вищий етап формування якої припадає на період Національно-визвольної війни українського народу²⁵⁹. За оцінкою І.Бойка, наслідком приєднання стало те, що було започатковане складання «незначних рис колоніальності», Україна здобула імпульс для розвитку своєї національної культури. Водночас створювалися передумови для завершення процесу формування української нації. Історик далі наголошував на тому, що після 1654 р. козацька старшина зберігала надзвичайно широке внутрішнє самоврядування, хоча це йшло всупереч основам політики Московської централізованої держави. «Важливим показником автономної державності України, – підкреслював автор, – було відмовлення царського уряду від втручання у судове право. Український суд від вищого до нижчого був незалежний від російської адміністрації»²⁶⁰.

²⁵¹ Там само. – С.38.

²⁵² Касименко О.К. Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648–1654 рр. // Там само. – 1958. – №5.

²⁵³ Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму (Україна XVI–XVII ст.) // Там само. – 1965. – №12; Бойко І.Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму (відгук на статтю О.М.Апанович) // Там само. – 1966. – №2.

²⁵⁴ Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху // Там само. – 1969. – №9.

²⁵⁵ Болясний І.Л. Проблема влади в теорії встановлення класових суспільств // Там само. – 1970. – №2.

²⁵⁶ Смолій В.А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму // Там само. – 1983. – №9.

²⁵⁷ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Там само. – 1968. – №8. – С.27.

²⁵⁸ Там само. – С.29.

²⁵⁹ Там само. – С.31.

²⁶⁰ Там само. – С.36.

Із настанням 1980-х рр. на сторінках часопису започатковується практика обговорення актуальних наукових проблем. Зокрема в 1981 р. на широкий загальний було винесено нову концепцію академіка АН СРСР Б.Рибаківа, що стосувалася передісторії Київської Русі (оприлюднена автором у центральному журналі – «История СССР», №1–2 за той рік). По суті, йшлося про оригінальну авторську теорію зародження і створення давньоруської державності. В обговоренні взяли участь провідні українські фахівці, котрі представляли різні наукові інституції, – В.Ауліх, В.Баран, Я.Ісаєвич, М.Котляр, Г.Сергієнко, Ф.Шевченко, Б.Шрамко. Вони відзначили новаційний характер пропонуваного підходу, оригінальність авторських висновків, водночас наголосили на необхідності глибшого обґрунтування окремих положень концепції та їх конкретизації.

У 1986 р. у 12-му числі часопису було опубліковано матеріали суспільно-політичних читань «Історія класів і соціальних груп Української РСР», у ході яких історичні аспекти формування стратифікованого соціуму представлено повідомленнями молодого покоління медієвістів і новістів – О.Гуржія, В.Рички, П.Саса, В.Щербака.

Водночас не можна скидати з рахунку й того факту, що більшість публікацій перших трьох десятиріч існування «Українського історичного журналу» має на собі відголосок тих загальних тенденцій, що визначали тоді поступ радянської медієвістики та новістики. Насамперед це відбилося на тематичному доборі матеріалів, обумовивши в окремих випадках певну односторонність, довільність в оперуванні історичними фактами. Часопис не був вільним від таких негативних явищ, «як догматизм і антиісторизм, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я», спроби спрощення складного історичного процесу²⁶¹. Особливо цим позначені публікації історіографічного характеру, які, замість того, щоб науково узагальнити набутий у практиці медієвістичного й ранньоновістичного студіювання досвід дослідження тих чи інших проблем, цілковито підпорядковувалися примарним цілям «боротьби з фальсифікацією минулого українського народу». За незначним винятком, у журнальних публікаціях (як і в працях монографічного формату) складний і багатоаспектний національний цивілізаційний процес середньовічної та ранньоновістичної доби інтерпретувався крізь призму теорії «єдності походження і спільності всього історичного і культурного розвитку» українців і росіян, позитивності акту «возз'єднання двох братніх народів» 1654 р., «економічного й культурного розвитку України у складі Російської держави» тощо. Водночас зведення часопису (принаймні на радянському історіографічному етапі) до рівня «провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу»²⁶² видається дещо суб'єктивним (власне, у цьому відбивається загальний процес багаторічного методологічного протиставлення українській радянській історіографії історичної складової українознавства діаспори).

²⁶¹ Історичні джерела та їх використання. – Вип.1. – К., 1964. – С.4.

²⁶² *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.8.

Загальні тенденції, що обумовили на рубежі 1980–1990-х рр. курс на подальшу якісну зміну методологічних пріоритетів у дослідженні медієвістичної та ранньоновістичної проблематики, знайшли відгосок в публікаторській діяльності «Українського історичного журналу». Звільнення історичної науки від ідеологічного тиску та прихід у неї нового творчого потенціалу, а також зросла майстерність медієвістів і новістів середнього покоління сприяли кількісному збільшенню студій у рубриках «Методологія та методика історичних досліджень», «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», в яких ставилися і вирішувалися важливі проблеми теоретичного та методологічного характеру, зокрема виявлення теоретичних основ дослідження етногенезу (М.Брайчевський); ідеї давньоруської етнокультурної єдності в історичному розвитку східного слов'янства (М.Котляр, В.Пашуто); стану і перспектив вивчення слов'янської культури (М.Брайчевський) та характерних рис феодалізму в Київській Русі (В.Довженок) тощо. Як дискусійні на шпальти часопису було винесено розвідки «Давньоруська народність» і «Київська Русь: результати та перспективи досліджень» (О.Моця), «До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі», «Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі» (М.Котляр), «Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації» (В.Ричка). На нових методологічних підходах побудовано розвідки «До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства» (М.Котляр), «Чи існувала “балтійська цивілізація” раннього середньовіччя» (М.Котляр, О.Толочко), «Про еволюцію назви “Русь” в етнополітичній історії України» та «Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі» (В.Ричка). Важливе місце в цьому блоці посідає також розвідка А.Гурбика «Огульний гіперкритицизм та фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної литуаністики». Як дискусійні виносилися питання авторського права (на прикладі одного із друкованих видань, присвячених Хотинській війні 1621 р.) (2012 р.), проблеми історизму у фольклорі (2012 р.), рівня рецензійної критики (2009 р.) та ін.

Готовність редакційного колективу до реорганізації роботи часопису засвідчили, зокрема, круглі столи. Одним із перших таких заходів стала дискусія «У пошуках історичної правди» за участі провідних українських медієвістів та новістів, у ході якої відбулося обговорення не лише тогочасного стану справ в історичній науці, а й було накреслено перспективи розвитку медієвістичної та ранньоновістичної сфер²⁶³. Дискусійні питання щодо дослідження проблематики історії Київської Русі порушувалися під час роботи круглих столів на теми: «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі» (2001 р.) та «Початок Русі: Південь і Північ» (2008 р.). Методологічні аспекти вивчення середньовічної доби також обговорювалися під час роботи круглого столу «Проблеми українського середньовічного села» (2003 р.). Слід зауважити, що хронологічно виступи його учасників поширювалися й на ранній новий час. Аргументуючи доцільність винесення проблеми на широке обговорення, фахівці відзначили, що «без вивчення середньовічних сільських поселень

²⁶³ У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Український історичний журнал. – 1991. – №10; 1992. – №2.

неможливо вивчити багато з актуальних історичних проблем»²⁶⁴. Зокрема у своїх виступах вони торкнулися історіографічного доробку в дослідженні українського села та перспектив подальших наукових пошуків у цій царині, розглянули місце українського селянства в етносоціальних процесах тощо.

У грудні 1990 р. з ініціативи редколегії журналу відбувся круглий стіл на тему: «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми», під час роботи якого провідні вітчизняні історики не лише обмінялися думками стосовно шляхів виходу із ситуації, що склалася, а й намітили перспективні напрями розвитку козакознавчих досліджень на майбутні роки. Зокрема В.Смолій підкреслив невичерпні можливості студіювання у цій тематичній галузі. Серед найважливіших завдань він виокремив проблему попередників українських козаків, питання виникнення козацтва як соціального явища та його історичної еволюції, з'ясування етапів, які пройшло українське козацтво на шляху свого перетворення на окремий суспільний стан, його соціальної природи, потенційних можливостей тощо. Унікальність українського козацтва у світовій історії підкреслив у своєму виступі й Ю.Мицик. Важливі проблемні завдання було накреслено у виступах інших учасників круглого столу – В.Замлинського, О.Путра, В.Степанкова, Я.Дашкевича, В.Щербака²⁶⁵. Отже ініційований редколегією часопису науковий захід, без перебільшення, можна вважати своєрідним поштовхом до розгортання в Україні широкомасштабних наукових пошуків у царині козакознавчої проблематики. Своєрідною ж концептуалізацією поглядів на сутність українського козацтва як національного суспільного феномена стала теоретична стаття В.Смоля, опублікована у часопису 1991 р.²⁶⁶ Автор підкреслив державотворчий характер діяльності козацтва, його позитивний вплив на формування національної свідомості, репрезентативність у його політичних програмах сподівань і соціальних запитів українського ранньомодерного соціуму.

В умовах незалежної України провідні вітчизняні фахівці здебільшого саме у статтях та замітках, підготовлених для «Українського історичного журналу», проводили першу апробацію своїх творчих пошуків, оприлюднювали свої концептуальні підходи до розв'язання важливих проблем, які згодом втілювали у великі монографічні формати. Зокрема саме так сталося з роботою концепції Української національної революції 1648–1676 рр., основні положення якої було викладено у двох великих теоретичних статтях, надрукованих у часопису 1997 та 1998 рр.²⁶⁷

У 2012 р. редколегія «Українського історичного журналу» запропонувала широку верифікацію на його шпальтах методологічних підходів та поглядів

²⁶⁴ Проблеми українського середньовічного села (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С.3.

²⁶⁵ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Там само. – 1990. – №12.

²⁶⁶ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Там само. – 1991. – №5.

²⁶⁷ Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Там само. – 1997. – №1; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Там само. – 1998. – №1–3.

на перспективу створення в полі сучасного історієписання новітньої версії національного гранд-нарративу, проте, на жаль, українські медієвісти та новісти (за винятком члена-кореспондента НАНУ О.Толочка) фактично не відреагували на пропонування дискусійно-методологічний формат.

«Вважаю взагалі, – писав у своїх споминах академік М.Грушевський, – що журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім та науковим матеріалі»²⁶⁸. Суголосним цим словам є й віддалений майже на вікову відстань у часі погляд наших сучасників на історичну періодику як одну із важливих детермінант розвитку всієї наукової галузі²⁶⁹. У проекції на «Український історичний журнал» зберігає свою актуальність запис, зроблений Ф.Шевченком на десяту річницю від дня його фундації: часопис був і залишається «своєрідним барометром стану науки, тих зрушень, що в ній відбуваються»²⁷⁰. Утворений на його сторінках медієвістично-ранньоновістичний конструкт, відповідно, відбиває не лише зміну реалій двох кардинально відмінних одна від одної історіографічних епох, для кожної з яких характерний власний набір світоглядних засад, з яких формуються наукові парадигми, схеми і концепції. Одночасно він демонструє динаміку та різноманітність дослідницьких практик; тяглість звернення до певних тематичних зрізів або ж різке переключення дослідницької уваги не лише на нові наукові напрями, а й, здавалося б, непомітні або невиразні тематичні сюжети, що в кінцевому разі нерідко розставляють нові акценти в розумінні загального цілого; щільність покриття науковим знанням хронологічних і територіальних локацій (у цьому відношенні основний вектор спрямовано на Лівобережний, меншою мірою Правобережний регіони, водночас демонструється переважання давньоісторичної проблематики для Північного Причорномор'я та Криму). У можливостях сучасної історіографії він приховує у собі величезний евристичний потенціал.

Ідеться не лише про перспективу пошуку за допомогою малого наукового формату нових інтерпретаційних моделей, підходів до вдосконалення та впорядкування понятійно-термінологічної бази медієвістичного й ранньоновістичного студіювання (як неважко помітити, згаданий конструкт реально продемонстрував практику переходу від концепції «спільного початкового періоду в історії трьох східнослов'янських народів» до концепції їх цивілізаційної окремішності, від концепції «меншого зла», «приєднання України до Росії» до

²⁶⁸ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №12. – С.121.

²⁶⁹ Полова Т.М., Панасюк В.Б. Об инфраструктуре исторической науки // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип.5. – Одеса, 1997. – С.134–135; Урсу Д.П. Современная историография стран тропической Африки (1960–1980 гг.): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1984. – С.17.

²⁷⁰ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Український історичний журнал. – 1967. – №6. – С.4.

концепції «возз'єднання»²⁷¹ і зворотний процес; заміну терміна «визвольна війна» на дефініцію «національно-визвольна війна», зрештою – «Українська національна революція»; означень «Малоросія», «Гетьманщина» – на «Українська ранньомодерна (козацька) держава», «Український Гетьманат» тощо; утвердження в історіографічному полі понять «ранньоновістична проблематика», «українська новістика» – подібні приклади, хоч і менш масштабні, можна віднаходити й далі). Ідеться і про більш щільне фактологічне наповнення різних зрізів історичного знання, показ можливостей подальшої інтеграції вітчизняного середньовічного та ранньоновістичного історичного сегменту у глобальний цивілізаційний проект.

Із персонологічної проекції матеріали часопису, наприклад, демонструють не тільки розширення горизонтів індивідуальних дослідницьких інтересів та рефлексивних зрізів, а й виявляють не завжди помітні на великому форматі ракурси для характеристики формування сучасного професійного середовища фахівців, котрі практикують у медієвістичній і ранньоновістичній дослідницьких галузях, формування в них наукових шкіл, зрештою – спадкової тягlostі/розриву з попередніми науковими поколіннями, процесів зміни різних вікових груп тощо. Загалом із радянської доби з «Українським історичним журналом» тісно співпрацювали фактично всі провідні історики – носії знання про середньовічний і ранньоновістичний український час. Не менш щільно (хоч і з різною мірою активності) згуртований навколо часопису й сучасний академічний загал медієвістів та новістів.

²⁷¹ Див.: Яць О. «На чолі республіканської науки...»... – С.176.

In this article author lightens up the process of coverage in the publishing practice of the "Ukrainian Historical Journal" of the achievements of historical science in the study of Ukrainian medieval and early modern times. Attention is paid to the main problem-thematic sections and the proposed in the different historiographical periods of the search-interpretation models. The pages of the journal became an approbation field for it.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", historical periodicals, Middle Ages, early modern period, scientific construct.

Н.І.БАЦАК, О.П.РЕЄНТ *

**ПРОБЛЕМИ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст. В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2017 рр.)**

Публікації академічного часопису відбивають найбільш актуальні в кожний період його розвитку напрями дослідження історичної проблематики XIX – початку XX ст. У статті робиться спроба виявити тенденції розподілу тематичного репертуару у журнальній історіографії впродовж усього часу існування видання.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», історіографія, тематичний репертуар.*

Із другої половини 1950-х рр., коли в інтелектуальному просторі тодішньої радянської України з'явився «Український історичний журнал», чимало сторінок майже кожного його випуску присвячувалося різноманітним проблемам історії XIX – початку XX ст. Авторів цих статей – знаних спеціалістів і дослідників-початківців з університетських та музейних центрів усіх регіонів нашої країни й інших держав – цікавлять аспекти соціокультурного, суспільно-політичного, духовного, соціально-економічного, етнічного життя людських спільнот на українських теренах.

Проблематика опублікованих у часопису праць певною мірою відбиває еволюцію проблемно-тематичних пріоритетів у сучасній українській історичній науці й дозволяє провести аналітичний огляд найбільш актуальних питань історіографії XIX ст., чий розвиток став частиною діяльності «Українського історичного журналу». Зауважимо відразу, що, незважаючи на вибір інституціонального аспекту нашої теми, у фокусі уваги не перебувають суто «соціологічні» її виміри (на кшталт нормативної й діловодної документації часопису, кількісних показників його діяльності, структурних та інших змін у контексті фахової/державної системи). Більш цікавою видається спроба окреслити стрижневі тенденції й основні змістові моменти цих історіографічних матеріалів. І перш за все через те, що центральна наукова періодика завжди відігравала провідну роль як інститут творення і трансляції суспільної думки, як засіб формування історичної свідомості сучасників, агрегації в ній уявлень про українські спільноти – як у середовищі самого народу України, так і сусідів.

Отже, не ставлячи за мету проаналізувати зміст усіх публікацій часопису з історії України XIX – початку XX ст. за весь тривалий період його існування, розглянемо тут основні тенденції тематичного репертуару відповідних досліджень, які, на наш погляд, характеризують різні періоди діяльності видання.

* Бацак Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст., e-mail: nat_batsak@ukr.net

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.

Гранки «відлиги»

Суперечливі десятиліття¹ напівсвободи, ставши колискою «Українського історичного журналу», заклали до основ діяльності часопису (попри тривання ідеологічного насильства над особистістю) низку інноваційних кодів – тематичну й жанрову свободу, орієнтацію на індивідуальність «свого» читача² – фахового історика, шкільного вчителя, університетського викладача, студента, музейника, лектора-популяризатора тощо. Серед комплексу завдань, які журнал ставив перед собою, було підтримання активного ідейного обміну, забезпечення координації історичних досліджень, виявлення в них прогалин і лакун, а також окреслення перспективних напрямів.

У цей період часопис був єдиним фаховим періодичним виданням УРСР, покликаним поширювати найновіші наукові досягнення, висвітлювати багатогранний і складний поступ історичного пізнання, консолідувати навколо вирішення цих завдань «активну наукову громадськість». У ньому – переважно завдяки праці співробітників академічного Інституту історії – послідовно обстоювався принцип, згідно з яким «історична наука зможе нормально розвиватися [...] лише в разі, коли всі її періоди та напрями розроблятимуться рівномірно, коли їм приділятиметься належна увага»³. Отже дослідження історії України XIX ст. на шпальтах журналу впродовж кінця 1950 – початку 1970-х рр. з'являлися систематично, загалом демонструючи досить широкий проблемно-тематичний діапазон і жанрове розмаїття.

Соціальна тематика висвітлювалася переважно у характерному для епохи аспекті «героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави». Однак робилися спроби долати монотематику, нав'язану ідеологічними установками. Іноді ставала можливою поліфонія голосів, і в результаті подеколи виникали множинні аспекти, нетрадиційність сюжетних ліній.

Чільне місце у цей період посідала розробка тематики *аграрної історії*. Вирішуючи назрілі наукові проблеми, автори публікацій водночас намагалися формулювати актуальні уроки з історії аграрних відносин XIX – початку XX ст. й аграрної політики держав, у складі яких перебувала Україна, привертати увагу громадськості до ключових соціальних та економічних потреб найбільш безправної соціальної групи.

Серед першорядних тем на сторінках часопису з кінця 1950-х рр. висвітлювалися різноманітні соціальні й економічні процеси, пов'язані з генезою та

¹ Деяке часове подовження періоду «відлиги» після відсторонення М.С.Хрущова в більшості радянських республік відбулося через поступовість згорання тенденцій лібералізації, що тривало до подій у Чехословаччині 1968 р., відтак остаточно перевтілювалось у «неосталінізм». У життєчасі українського суспільства межа риска проходить дещо далі – її прокреслила зміна в партійних «верхах» республіки 1972 р., коли посаду першого секретаря ЦК КПУ після П.Ю.Шелеста заступив В.В.Щербицький, а куратором ідеологічної сфери став В.Ю.Малапчук.

² Факти, що характеризують погляди першої редакційної колегії часопису на принципи організації роботи як з авторами, так і з аудиторією, наводять О.І.Гуржій та О.М.Донік (див.: *Гуржій О.І., Донік О.М.* «Український історичний журнал»: півстоліття в науці // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.9).

³ *Шевченко Ф.* «Українському історичному журналу» 10 років // Там само. – 1967. – №6. – С.8.

розвитком капіталістичних відносин в українському селі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.⁴ Загальна тенденція гуманізації позначилася у цих дослідженнях своєрідною «реабілітацією» життя «низів» («простих людей») у всій його значимості. У центрі уваги опинилися зміни, що відбувалися в майновому й соціальному статусі, способі життєдіяльності, життєвому рівні поміщицьких і державних селян, аграрних робітників та інших категорій селянства. М.П.Герасименко й А.З.Барабой присвятили розвідки соціальному розшаруванню сільського населення Галичини та Правобережної України впродовж першої половини XIX ст.⁵ Відповідні проблеми, пов'язані з пореформеним розвитком села, зокрема у середовищі селянства Криму наприкінці XIX ст., досліджувалися Г.Н.Губенко на початку 1970-х рр.⁶ Економічні та соціальні аспекти найманої праці в аграрній галузі знайшли відображення у статтях А.З.Барабой та О.І.Лугової⁷.

Не менш стійку увагу істориків привертала теми розвитку аграрних відносин (у працях М.Н.Лещенка, С.Д.Плахотнюка та ін.)⁸, кризи кріпосного господарства і скасування кріпосного права (Ю.О.Курносів, Б.С.Абаліхін)⁹. Специфікою аграрної проблематики у цей період став вихід її за межі суто академічної сфери. Будучи пов'язаною із загостренням уваги громадськості до проблем села та аграрного виробництва¹⁰, вона в умовах політико-ідеологічного монополізму комуністичної партії ставала частиною суспільно-політичної дискусії. Тема визволення селян з усіма її екзистенціальними смислами й ціннісними пріоритетами – свободи, життя в неволі та реалії розкріпачення, справжньої свободи та ілюзорної – не випадково набувала суспільно-політичного звучання для істориків покоління 1960-х рр. «Селяни України неухильно прагнули до повного звільнення від [...] неволі»¹¹, – промовистий лейтмотив численних публікацій часопису, присвячених селянській реформі 1861 р.

⁴ Гуржій І.О. Огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. // Там само. – 1958. – №5. – С.190–195.

⁵ Герасименко М.П. Пауперизація і соціальне розшарування сільського населення Галичини в першій половині XIX ст. // Там само. – 1959. – №1. – С.28–42; Барабой А.З. Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. // Там само. – 1960. – №4. – С.37–46.

⁶ Губенко Г.Н. До питання про класове розшарування селянства в Криму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1970. – №11. – С.94–98.

⁷ Лугова О.І. До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на півдні України в останній чверті XIX ст. // Там само. – 1959. – №2. – С.77–88; Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Там само. – 1962. – №1. – С.125–128.

⁸ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в 1900–1901 рр. // Там само. – 1968. – №11. – С.24–34; Плахотнюк С.Д. Аграрні відносини на Поділлі напередодні Жовтня 1917 р. // Там само. – 1968. – №11. – С.124–126; Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Там само. – 1962. – №4. – С.67–73.

⁹ Курносів Ю.О. Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні (40–50-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1959. – №3. – С.46–61; Абаліхін Б.С. Антикріпосницьке повстання ратників міліції в листопаді – грудні 1807 р // Там само. – 1967. – №12. – С.114–119.

¹⁰ Ситуація була викликана проведенням аграрних реформ 1953–1965 рр., доволі неоднозначних і суперечливих, оскільки у самій аграрній політиці компартії поєднувалися суперечливі спрямування. Подолання антиселянських тенденцій колишнього аграрного курсу, яке здійснювалося за допомогою старих, побудованих на примусу, політико-адміністративних механізмів управління, спричиняло неоднозначний суспільний резонанс.

¹¹ Із незнаною трансформацією наведено цитату з праці: Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Український історичний журнал. – 1958. – №2. – С.52.

Проте дослідницьку активність у цій царині дещо обмежували тогочасні методологічні труднощі у студіюванні, зокрема невирішеність питання про шляхи еволюції селянського господарства й переважні його типи (лише згодом з'являться публікації, які пропонували вирішення цих проблем¹²).

У 1958–1963 рр. на сторінках часопису розгорнулася дискусія з ряду спірних питань історії селянських протестів. У ній узяли участь М.Н.Лещенко, Ю.О.Курносів, А.З.Барабой, П.Ф.Щербина, Д.П.Пойда, Н.А.Сироватська, Б.Г.Литвак та ін. Неабиякий інтерес дослідників викликав селянський рух XIX ст. Серед найбільш значущих, опублікованих у розглядуваний час, розвідок – студії Н.А.Сироватської¹³ про виступи селян кінця XVIII – першої чверті XIX ст., а також статті Ю.О.Курносова й О.П.Крижанівського¹⁴, присвячені повстанням 1840–1850-х рр. Центральне місце тут належить студіям М.Н.Лещенка¹⁵ і П.Ф.Щербини¹⁶ про селянські заворушення, пов'язані з реформою 1861 р. У дослідженнях І.С.Лободи¹⁷ та А.З.Барабой¹⁸ висвітлювалася участь селян у заворушеннях пореформеного періоду. Вивчення цієї теми одержало характерне продовження у статтях А.К.Волощенко¹⁹, С.Д.Плахотнюка²⁰ та О.М.Коломійця²¹, присвячених селянському рухові останньої третини XIX – першої чверті XX ст.

У працях М.Н.Лещенка обґрунтовано положення про те, що порівняно ширший розмах селянського руху в губерніях Правобережної України зумовлювався наявністю там більш глибоких, ніж в інших українських регіонах, кризових явищ, викликаних реформою 1861 р., а також існуванням багатих традицій визвольної боротьби, зокрема гайдамацького руху. Дослідник подає багатofакторну типологію селянських заворушень: за масштабами, за спрямованістю, за формами практик²².

¹² Див.: *Лещенко М.Н., Мамалига А.І.* Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. // Український історичний журнал. – 1976. – №9. – С.81–92.

¹³ *Сироватська Н.А.* Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Там само. – 1961. – №2. – С.81–86; *Його ж.* Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. // Там само. – 1966. – №5. – С.56–60.

¹⁴ *Курносів Ю.О.* До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1960. – №3. – С.159–163; *Крижанівський О.П.* Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. // Там само. – 1970. – №3. – С.105–106.

¹⁵ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Там само. – 1958. – №2. – С.39–52; *Його ж.* Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

¹⁶ *Щербина П.Ф.* Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. // Там само. – 1963. – №5. – С.103–107.

¹⁷ *Лобода І.С.* Аграрні відносини та селянський рух на Чернігівщині в пореформений період // Там само. – 1959. – №1. – С.79–89.

¹⁸ *Барабой А.З.* Історичне значення повстання 1863–1864 рр. // Там само. – 1963. – №1. – С.24–34.

¹⁹ *Волощенко А.К.* Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Там само. – 1965. – №9. – С.89–96.

²⁰ *Плахотнюк С.Д.* Селянський рух на Поділлі в роки нового революційного піднесення 1910–1914 рр. // Там само. – 1968. – №5. – С.114–115.

²¹ *Коломійця О.М.* Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні в 1900–1904 рр. // Там само. – 1969. – №3. – С.93–99.

²² *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Там само. – 1958. – №2. – С.39–52; *Його ж.* Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

З іншого боку, у дослідженні А.З.Барабоя дістала розвитку проблема польського національно-визвольного руху 1863–1864 рр. та його впливів на суспільне життя Правобережної України. Наголошується, що польські події спричинилися до поглиблення соціально-економічних процесів у регіоні та поживавлення українського руху за національне визволення, збагативши його арсеналом нових методів самоорганізації і підпільної боротьби²³.

Зрештою А.К.Волощенко, висуваючи на перший план завдання глибше дослідити масштаби соціальних виступів селянства Правобережної України впродовж 1876–1881 рр., розглядала свій предмет як «один з компонентів другої революційної ситуації» 1870-х рр. На основі статистичних методів аналізу архівних джерел авторка намагалася довести, що селянські заворушення цього періоду були значно активнішими, аніж це зазвичай вважається, та в рамках ленінської парадигми «революційної ситуації» робила висновок, що більшість їх мали аграрний характер і були спрямовані на «революційне розв'язання питання про землю»²⁴.

Характерною рисою вивчення селянських рухів став пошук нових підходів. Уже на початку 1960-х рр. була спроба зібрати й вивчити вимоги селян, тобто досліджувати ідейний бік руху. Подальший розвиток цієї тенденції проявлявся в інтересі істориків до суспільної свідомості селянства, намаганні дослідити їх настрої, визначити позиціонування, неоднорідність ставлення, про що свідчать праці М.Н.Лещенка²⁵, В.У.Павелка²⁶.

Інший підхід до традиційної теми властивий публікаціям Д.П.Пойди, А.К.Волощенко та ін. Ю.О.Курносів²⁷ порушив надзвичайну актуальну проблему статистичних методів дослідження та започаткував тривале обговорення на шпальтах «Українського історичного журналу» особливостей їх застосування при вивченні селянського руху. У другій половині 1960-х рр. до методологічної дискусії долучилися М.Н.Лещенко, Д.П.Пойда, Б.Г.Литвак²⁸. Ключовим питанням її (та водночас і наріжним каменем) стало обрання статистичної одиниці обліку. Найбільш задовільні результати, на думку деяких дослідників, давало застосування схеми, запропонованої Б.Г.Литваком, – вона базувалася на врахуванні кількості охоплених виступами сіл. Проте складність соціального життя українського села та різномірність форм селянського спротиву робили вразливими більшість застосованих методів обліку. Зрештою це

²³ Див. прим.18.

²⁴ Волощенко А.К. Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Там само. – 1965. – №9. – С.89–96.

²⁵ Лещенко М.Н. Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

²⁶ Павелко В.У. До 100-річчя польського повстання: Участь українців у повстанні // Там само. – 1963. – №1. – С.34–41.

²⁷ Курносів Ю.О. До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1960. – №3. – С.159–163.

²⁸ Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Там само. – 1966. – №5. – С.25–31; Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Там само. – 1966. – №5. – С.32–38; Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху – завдання принципової важливості // Там само. – 1967. – №1. – С.100–104.

стало провідною думкою відомого дослідника аграрної історії О.Г.Михайлюка, який зауважив, що висновки про інтенсивність селянського руху слід робити лише «за вищими формами виступів», тобто масовими²⁹.

Безпосередній зв'язок з аграрною тематикою мав інший потужний напрям досліджень, представлений на сторінках журналу з середини 1960-х рр., – *історія колонізаційних і переселенських рухів* на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. У цій площині активно працювали А.Д.Бачинський, А.М.Шлепаков, В.М.Кабузан, В.Я.Гросул, А.А.Стрілко. У фокусі їхніх досліджень були історія демографії та міграції. І.С.Фесуненко звернувся до проблеми змін у географічному розміщенні населення України у другій половині XIX ст.³⁰ Статті А.Д.Бачинського, В.М.Кабузана та І.О.Хіоні присвячено питанням внутрішніх міграцій та колонізаційних процесів, що стали своєрідним маркером епохи кінця XVIII – першої половини XIX ст.³¹ І.Щербатюк та В.М.Кабузан вивчали соціальні й міграційні механізми переселенських рухів до російських губерній³².

На початку 1970-х рр. актуальною стає тема еміграції українців в Європу та Америку. Різномірний характер, структура й напрями міграційних потоків, питання розселення та облаштування іммігрантів, деякі форми їх суспільного життя досліджуються у працях А.М.Шлепакова, В.О.Бориса, В.Я.Гросула³³. Неординарній темі присвячено розвідку А.А.Стрілка, який на матеріалах емігрантської періодики та інших джерел вивчає діяльність «Просвіти» у середовищі української еміграції у Бразилії наприкінці XIX – на початку XX ст.³⁴

Діапазон публікацій із соціальної історії XIX ст. у часопису значно розширила поліфонія суспільно-значущих тем: історія українського робітництва, його соціального складу і протестних рухів (О.А.Парасунько, В.С.Горякіна, Ю.П.Лавров, В.М.Ільїн та ін.)³⁵, дослідження соціальних процесів серед чумацтва (І.С.Славеев)³⁶ тощо.

²⁹ Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.114–115.

³⁰ Фесуненко І.С. Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині XIX ст. // Там само. – 1962. – №3. – С.117–120.

³¹ Бачинський А.Д. Народна колонізація Пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // Там само. – 1964. – №2. – С.97–101; Хіоні І.О. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769–1817 рр.) // Там само. – 1965. – №8. – С.126–128; Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Там само. – 1969. – №12. – С.85–90.

³² Щербатюк І. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.) // Там само. – 1964. – №6. – С.101–103; Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. // Там само. – 1971. – №2. – С.65–70.

³³ Шлепаков А.М. Біля джерел української трудової еміграції в Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1966. – №6. – С.50–58; Борис В.О. З історії української трудової еміграції з Галичини в Бразилію в 90-х роках XIX ст. // Там само. – 1970. – №8. – С.68–71; Гросул В.Я. Українська революційна еміграція на Балканах у першій половині 60-х років XIX ст. // Там само. – 1972. – №3. – С.57–65.

³⁴ Стрілко А.А. Про громадське життя українських іммігрантів у Бразилії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1972. – №10. – С.103–109.

³⁵ Парасунько О.А. До питання про становище робітничого класу України в другій половині XIX ст. (Умови праці і промисловий травматизм) // Там само. – 1958. – №6. – С.59–77; Горякіна В.С. З історії робітничого руху в Таврії (1912–1914 рр.) // Там само. – 1962. – №2. – С.110–113; Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1965. – №7. – С.43–53; Ільїн В.М. Про використання статистичних джерел і методів при вивченні робітничого руху на Україні в 1900–1917 рр. // Там само. – 1966. – №7. – С.22–33.

³⁶ Славеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII–XIX ст. // Там само. – 1959. – №2. – С.88–99.

У царині економічної історії України XIX ст. найважливішим напрямом досліджень упродовж 1950 – початку 1970-х рр. було вивчення генези й розвитку капіталізму у промисловості. Проблеми історії становлення та розвитку монополістичного капіталізму в Україні, його специфіки, характерних особливостей були серед першорядних у численних розвідках з економічної історії, друківаних на шпальтах «Українського історичного журналу». Їх концепції будувалися зі врахуванням результатів тогочасних досліджень у суміжних галузях: філософії, соціології, економіці.

У 1950–1960-х рр. переживала піднесення вітчизняна економічна думка, шукаючи відповіді на давно назрілі питання. У працях економістів В.І.Терещенка, Є.Є.Слущького (саме тоді перевиданих і повернених читачеві), В.П.Корнієнка, І.І.Лукінова, Ю.М.Пахомова, І.С.Ястремського та інших розроблялися теоретичні засади впровадження господарського розрахунку, вивчалися роль і значення товарно-грошових відносин в економічному розвитку. Особливе місце належить теоретичній розробці ідей ринку й використання ринкових форм економіки. Цілком симетрично питання розвитку товарно-грошових відносин в Україні XIX – початку XX ст., формування системи української економіки, участь у міжнародних економічних взаєминах стали темами низки праць істориків – провідних авторів «Українського історичного журналу» 1950–1960-х рр.: І.О.Гуржія, В.Г.Сарбея, С.Я.Борового, Г.І.Ковальчака, А.П.Гриценка й ін.

Із початку 1960-х рр. у журналі з'являються ґрунтовні студії з історії промисловості України XIX ст. в галузевому та локальному аспектах. На матеріалі найбільш «просунутої» в капіталістичному розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості С.І.Потолов розглядав об'єктивні передумови й сам хід її монополізації, виникнення та діяльність ранньомонополістичних об'єктів (картелів) наприкінці XIX ст., роль у цьому процесі протекціоністської політики уряду³⁷. Також побачили світ праці Я.І.Корчмаря (1960 р.) та Ю.П.Лаврова (1964 р.) з історії української металургійної промисловості, стаття Г.М.Рейтер стосовно цукрової промисловості Правобережної України (1964 р.), Е.Д.Нестерової – з історії керамічного виробництва (1968 р.), розвідки С.В.Кульчицького щодо залізничного транспорту (1968, 1972 рр.), Н.П.Стасенка, присвячена проблемам історії гірничодобувної галузі (1969 р.), В.І.Стрельського – щодо суднобудівництва (1971 р.).

Досить плідною виявилася розробка промислової тематики в регіональному вимірі. Було опубліковано дослідження Г.І.Ковальчака (1959 р.) та П.Я.Сироїда (1962 р.) з історії виробничих галузей Східної Галичини, статті С.Й.Апшатова (1962 р.), Ю.П.Лаврова (1964 р.) і В.М.Сигая (1970 р.) про заводи півдня України, В.П.Весніна – щодо історії транспортних перевезень Маріупольського порту (1971 р.).

Вагомим поступом тогочасної історіографії стала активізація вивчення історії торгівлі та фінансів. Увагу ряду дослідників (П.Я.Сироїда, С.Й.Апшатова,

³⁷ Потолов С.І. Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці XIX ст. // Там само. – 1958. – №2. – С.21–33.

Ю.П.Лаврова, М.Г.Кукурудзяка та ін.) привернула роль іноземних інвестицій у промисловому секторі економіки різних регіонів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На широкому архівному матеріалі вдалося відтворити шляхи та інтенсивність проникнення, а також галузевий розподіл західноєвропейського капіталу в українській економіці. Також аналізувалися характер імперської політики – австро-угорської й російської, – спрямованої на залучення іноземного капіталу до найбільш прибуткових галузей господарства. Підкреслюючи загалом негативні економічні та соціальні наслідки такої політики, дослідники, утім, з обережністю вказували, що «в економічному житті України, зокрема у становленні південної металургії, приплив іноземних капіталів викликав певне прискорення промислового розвитку»³⁸.

Формування торговельних зв'язків західноукраїнських земель аналізували А.П.Гриценко та І.Г.Шульга. У працях С.В.Кульчицького, М.М.Гуревичева³⁹ та інших висвітлювалася специфіка форм діяльності акціонерних товариств у різних галузях, розкривалися деякі аспекти розвитку кредитної та банківської справи. Зокрема у статті С.В.Кульчицького на основі вивчення документів 1860–1890-х рр. із фондів ради міністра внутрішніх справ та різних департаментів відомства обґрунтовано велику роль державно-монополістичних тенденцій у транспортно-залізничній сфері. Також спростовувався усталений стереотип щодо перетворення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. акціонерних товариств галузі на сферу винятково приватнокапіталістичної власності банківських монополій⁴⁰.

У 1960-х рр. здійснювалися серйозні кроки у вивченні історії економіки й торгівлі України у працях І.О.Гуржія. Статті зnanого історика, опубліковані журналом у цей період, розкривали великий комплекс актуальних питань господарсько-економічного життя кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Зокрема аналізувався розвиток внутрішньої торгівлі, значення в ній транспортного сполучення, усеросійських економічних зв'язків, а також посилення ролі українських міст як центрів ярмаркової торгівлі⁴¹. Історик виявив взаємозв'язок зростання промисловості й розвитку товарного виробництва, проникнення товарно-грошових відносин в аграрне господарство наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.⁴² Принципове значення у вивченні місця України в міжнародній торгівлі Російської імперії мав висновок дослідника про те, що провідною рисою російської урядової політики стосовно економіки України було втручання в

³⁸ Лавров Ю.П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України (ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С.74.

³⁹ Гуревичев М.М. До історії фінансової групи Ярошинського (1913–1917 рр.) // Там само. – 1964. – №2. – С.88–89.

⁴⁰ Кульчицький С.В. З історії діяльності банківських монополій у приватному залізничному господарстві України // Там само. – 1972. – №6. – С.95–99.

⁴¹ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Там само. – 1959. – №5. – С.36–52; Його ж. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті рр. ХІХ ст.) // Там само. – 1963. – №5. – С.48–57; Його ж. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Там само. – 1965. – №10. – С.15–23.

⁴² Гуржій І.О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-ті рр. ХІХ ст.) // Там само. – 1964. – №6. – С.39–50; Його ж. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Там само. – 1966. – №10. – С.26–38.

господарську діяльність, протекціонізм відносно певних галузей виробництва й торгівлі, окремих підприємств і виробників⁴³.

Із другої половини 1960-х рр. почалася розробка як тематичних напрямів історії художньої й духовної культури (статті Ф.І.Стебля, Г.А.Любченка, О.М.Коваленка, замітка Б.А.Бондаренка та ін.), освіти та шкільництва (праці О.М.Титової, В.Й.Борисенка й ін.), минулого української преси (П.І.Воробей)⁴⁴. Зазначимо, що культура та мистецтво розглядалися істориками серед інших домінант національного життя, котрі так само, як мова, література, національна школа, не мали умов для вільного розвитку в підросійській Україні на початку XX ст. Зокрема О.М.Коваленко репрезентував культурно-мистецьку сферу як поле, в якому формується «віра у себе» пригнобленої нації; обґрунтовував роль інтелігента-митця, чия діяльність спрямована на «пробудження народу до культурного життя», у перетворенні спонтанного народного потягу до прекрасного на «необхідність засвоювати передові досягнення світової і вітчизняної культури»⁴⁵. Як взаємозалежні розумілися процеси культурного піднесення та зростання суспільної й національної свідомості.

Водночас окремими сюжетами, певна річ викривально-критичними, з'являлася на шпальтах часопису історія релігійного життя на Наддніпрянщині (Л.В.Олійник, М.А.Челак)⁴⁶.

Із *політичної історії* періоду XIX – початку XX ст. розроблялися переважно тематичні напрями розвитку соціал-демократичного руху в містах та подій революції 1905 р. в різних регіонах України⁴⁷. Традиційною темою радянської історіографії, що знайшла різнобічне втілення на сторінках журналу, була історія революційного руху та суспільної думки XIX ст. У цій ділянці історіографія кінця 1950 – початку 1970-х рр. багата спадщиною введених до наукового обігу джерел, що їх було досліджено під певним кутом розгляду низки загальних та окремих проблем.

Моноліт цієї тематики дещо урізноманітнюють вкраплення публікацій із дискусійних питань. У статті Ф.Я.Горовського пропонувався аналіз поглядів різних політичних сил, представлених у складі IV Державної думи, щодо вирішення українського національного питання⁴⁸.

⁴³ *Гуржій І.О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Там само. – 1960. – №5. – С.51–63; *Його ж.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1962. – №5. – С.35–47.

⁴⁴ *Воробей П.І.* З історії української преси в Росії // Там само. – 1971. – №10. – С.48–56.

⁴⁵ *Коваленко О.М.* Перші народні пересувні виставки В.К.Розвадовського на Україні (1904–1906 рр.) // Там само. – 1968. – №10. – С.105.

⁴⁶ *Олійник Л.В.* Антинародна роль церкви у період проведення реформи 1861 року // Там само. – 1961. – №2. – С.89–95; *Челак М.А.* Антиклерикалізм і атеїзм селянства України на початку XX ст. // Там само. – 1970. – №12. – С.51–56.

⁴⁷ *Лось Ф.Є.* До питання про розвиток революційної свідомості робітничого класу України в кінці XIX і на початку XX ст. // Там само. – 1958. – №5. – С.98–109; *Матушанська Ц.В.* Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906 – червень 1907 рр.) // Там само. – 1959. – №1. – С.62–72; *Рудько М.П.* Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні // Там само. – 1965. – №7. – С.15–29; [*Шморгул П.М.*] Нові матеріали про перші кроки соціал-демократичного руху в Києві // Там само. – 1959. – №4. – С.121–132; [*Рудько М.Л.*] А.І.Желябов у «процесі 193-х» (З передмовою М.Л.Рудька) (Документи 1874 і 1877 рр.) // Там само. – 1965. – №4. – С.123–127.

⁴⁸ *Горовський Ф.Я.* Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі // Там само. – 1958. – №2. – С.3–20.

Упродовж другої половини 1960-х рр. публікація актуальних і дискусійних матеріалів в «Українському історичному журналі» значно активізувалася. Привертають увагу праці, в яких автори порушували ряд нетрадиційних для радянської історіографії проблем: участь українців у війні 1812 р. (Г.Ю.Гербільський)⁴⁹, зародження українського автономізму (М.М.Лисенко)⁵⁰, громадівський рух (М.П.Рудько)⁵¹, організація товариства «Просвіта» (І.Д.Красовський)⁵², суспільно-політична діяльність М.П.Драгоманова в дискурсі народництва (В.Г.Сарбей, Р.П.Іванова, В.С.Дмитриченко, М.П.Рудько та ін.)⁵³, повернення з еміграції М.С.Грушевського (Ф.П.Шевченко)⁵⁴, національно-визвольний рух в Україні на початку ХХ ст. (П.І.Воробей)⁵⁵ тощо.

Публікація в кількох числах за 1966 р. праць Ф.П.Шевченка, В.Г.Сарбея, С.М.Злупка, В.С.Дмитриченка, М.П.Рудька, Р.П.Іванченка (Іванової), Е.Горнової стала новаторською спробою часопису подолати інерцію радянських табу, «реабілітувати» та «повернути» вітчизняній історіографії імена видатних національних діячів. Лібералізм М.П.Драгоманова як важливу складову українського народництва й соціалізму аналізувала у своїй розвідці Р.П.Іванченко (Іванова). Акцентуючи федералістські погляди українського інтелектуала та піддаючи критиці характерні для його умонастроїв ілюзії, авторка послідовно виокремила ряд провідних аспектів у поглядах видатного діяча. Серед таких, на думку дослідниці, концепція вирішення національного питання, заклик підпорядкувати визвольний рух національним, а не класовим цілям та неухильне обстоювання демократичних принципів суспільства, критика централізму в політичних організаціях. Також у статті обґрунтовувалося, що важливою домінантою політичних поглядів М.П.Драгоманова була етична зорієнтованість і заперечення тероризму (та будь-яких злочинних дій узагалі) як засобу політичної боротьби.

Праця М.М.Лисенка, будучи внеском до розлогої історіографії декабризму, водночас розкрила маловідомі сторінки з історії ідей українського визвольного руху на початку ХІХ ст. Автор піддав переоцінці діяльність різноманітних товариств і духовних організацій на Лівобережжі, зокрема масонських, дослідив

⁴⁹ Гербільський Г.Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С.24–34.

⁵⁰ Лисенко М.М. До питання про Малоросійське товариство (1821–1825 рр.) // Там само. – 1967. – №4. – С.66–75.

⁵¹ [Рудько М.П.] Революційне народництво 70-х років ХІХ ст. і українські «Громади»: (лист С.А.Подолінського про «українську соціально-демократичну партію») // Там само. – 1968. – №9. – С.126–134.

⁵² Красовський І.Д. До 100-річчя створення товариства «Просвіта» // Там само. – 1968. – №12. – С.122–123.

⁵³ Дмитриченко В.С., Рудько М.П. Соціалістичні погляди М.П.Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років ХІХ ст. // Там само. – 1966. – №9. – С.36–45; Іванова Р.П. М.П.Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст.) // Там само. – С.46–58; Злупко С.М. М.П.Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // Там само. – С.59–71.

⁵⁴ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – №11. – С.13–30.

⁵⁵ Воробей П.І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. // Там само. – 1966. – №1. – С.26–35; Михайлина П.В. Революційні події на Буковині під час революції 1905 р. // Там само. – С.114–116.

їх зв'язки з декабристським рухом. І на підставі аналізу матеріалів із фондів Держархіву РФ (тодішнього ЦДАЖР СРСР) зробив висновок про значний вплив «ще живих мрій про відновлення автономії України» – ідей автономізму – серед освіченої громадськості, частини дворянства підросійської України. На думку історика, провідним речникам цих ідей на тому етапі бракувало рішучості та послідовності для оформлення програмних вимог.

Цілком очевидно, що на шпальтах часопису до початку 1970-х рр. досить часто порушувалися назрілі для науки проблеми, і за певних обставин навіть удавалося підносити їх до рівня суспільно значимих тем: що є нація? чого вона прагне? чи існує прірва між народом та інтелігентом – поборником його визволення? якими є глобальні соціальні, політичні та історіософські ілюзії, що ними може жити людина? Певна річ, що ані обсяг журнальних статей, ані ідеологічний формат академічного наукового видання не дозволяли відверто формулювати ці проблеми. Проте самий факт наполегливого артикулювання їх стрижневих концептів у провідному суспільствознавчому виданні справляв значний вплив на суспільну думку, скеровуючи її до пошуку відповідей.

У цілому опубліковані в «Українському історичному журналі» праці адекватно відбивали загальну картину розвитку української історичної науки кінця 1950 – початку 1970-х рр. Це, зокрема, охоплення досить широких пластів актуальної проблематики в різних напрямках і контекстах національної історії XIX ст. – соціально-економічних, політичних, міжнародних, культурних, краєзнавчих; усталення практики відкритих дискусій із суперечливих питань. Важко переоцінити напрацювання журналу й у плані освоєння архівів, в аспекті публікацій джерел, їх вивчення та коментування.

В умовах ідеологічного диктату партійного чиновництва провідний історичний часопис розвивався як частина науково-інформаційно-пропагандистського комплексу, слугував інструментом соціально-політичного керування суспільною думкою. Історіографічна ситуація ускладнювалася тим, що багато тем були або табуйованими, або їх не випадало досліджувати об'єктивно, натомість необхідно було послуговуватись ідеологічними кліше та догматичними оцінками. Серед авторів «Українського історичного журналу» чимало серйозних дослідників зосереджувалися на вивченні проблем, в яких так чи інакше можна було «обходити» ідеологічний диктат. Таким чином їм удавалося, уникаючи пастки кон'юнктурщини, публікувати вартісний доробок.

Завдяки цьому, а також сприйняттю нової гуманітарної парадигми мислення часопис здобув авторитет серед вітчизняних і закордонних фахівців. Упродовж десятиліть нелегкого й суперечливого свого становлення, що припало на період «відлиги», академічний журнал узяв на себе важливі ролі – культуротворчу, інформаційну, комунікативну, інтеграційну. Саме тоді видання набуло тих головних функціональних рис, які характеризують його й сьогодні.

Від початку 1970-х рр., коли ситуація в науці вимушено змінилася під впливом реставраційних процесів, і під тиском цензури відновилися багато колишніх догматів, вагомі здобутки епохи шістдесятих перетворилися на значуще ідейне послання, націлене в майбутнє.

Пунктир на шпальтах: скорочення спектру дослідницьких тем у 1970–1980-х рр.

Поворот у діяльності «Українського історичного журналу» принесли зміни історіографічної ситуації, коли в політиці центральних партійних органів СРСР посилювався тиск сталіністів. У суспільствознавчих науках реставраційні тенденції призвели до переривання практики десталінізації та заміни її апологетикою сталінізму. Для істориків доконечною стала вимога з боку партійного керівництва збільшувати питому вагу тематики, «актуальної з точки зору комуністичного будівництва».

Відтоді ідейно-тематичний «формат» часопису орієнтовано на висвітлення переважно радянського періоду. Через необхідність дотримуватися принципу «комуністичної партійності» перевага на шпальтах видання віддавалася в основному «сфальсифікованим студіям з історії соціалістичного та комуністичного будівництва»⁵⁶. Помітно поступалися їм дослідження «дожовтневого періоду», особливо з історії ХІХ – початку ХХ ст., які з'являлися вельми нечасто, в основному приурочені до ювілейних дат. Панувала практика видання партійних документів, присвячених річницям революцій, утворення СРСР та ювілеям політичних діячів – його засновників. Багато зусиль історики спрямовували на викривання «буржуазних фальсифікацій».

Головним об'єктом студій з історії ХІХ ст. в «Українському історичному журналі» окреслених десятиліть фігурував робітничий рух як складова частина революційного руху. Дослідження авторів спиралися на документальну базу, спогади пролетарських керівників, архівні матеріали.

У цей період серед журнальних авторів-дослідників історії ХІХ ст. з'явилася помітно велика частка молодих кваліфікованих спеціалістів, більшість яких – аспіранти й наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, а також молоді викладачі провідних вишів республіки. Як наслідок, відбувалося певне урізноманітнення репертуару тем у дослідженні робітничого руху. Публікувалися праці щодо легальних організацій працівників (В.І.Кізченко, В.Г.Сарбей), про розвиток профспілкового руху (Т.М.Гонтар), зародження окремих політичних традицій у середовищі українського робітництва (Н.А.Шип). Розгорталася дослідження становлення пролетаріату як суспільного класу в найбільших індустріальних центрах і регіонах України (Ф.Є.Лось, С.Ю.Кулінська, Я.С.Хонігсман та ін.)⁵⁷. При цьому за об'єкт аналізу бралася виробниче та повсякденне життя трудівників (П.С.Пеняк), умови життя і праці, життєвий рівень робітників різних галузей – морського транспорту (Л.Г.Мельник), залізниць (П.В.Лазечко) тощо.

⁵⁶ Гуржій О.І., Капітан Л.І. Ф.П.Шевченко – головний редактор «Українського історичного журналу» (До 90-річчя від дня народження Ф.П.Шевченка) // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.103–116.

⁵⁷ Лось Ф.Є. Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині ХІХ ст. // Там само. – 1974. – №5. – С.54–66; Хонігсман Я.С. Соціальна структура трудового населення Західної України в епоху імперіалізму // Там само. – 1973. – №8. – С.67–73.

У цілому найбільш інтенсивно вивчався робітничий рух початку XX ст. Л.Г.Мельник, Л.Е.Раковський⁵⁸, В.Г.Сарбей, О.М.Максимов, О.М.Полухіна⁵⁹, О.А.Парасунько, О.Г.Михайлюк⁶⁰ і А.М.Катренко⁶¹ виявляли причини його зростання, охарактеризували життєвий рівень соціальної групи, специфіку діяльності партійної системи в державі, суперечливий характер процесів капіталістичної модернізації тощо. У статтях показано процес виникнення революційного масового страйку як нової форми робітничого протесту (О.А.Парасунько, Н.М.Крестовська)⁶².

Упродовж першої половини 1980-х рр. став помітним поступ у вивченні революційних подій 1905–1907 рр. Більшість авторів часопису зосереджували увагу на ролі робітничого класу як каталізатора революції. Її історичне значення 1975 р. аналізували Ф.Є.Лось та А.Г.Шевелєв⁶³. За десять років В.Г.Сарбей також зробить спробу дати узагальнену оцінку цього складного й багатогранного явища⁶⁴.

Водночас ряд дослідників цікавили окремі течії опозиційних соціальних рухів. Зокрема М.Ф.Димирова та І.І.Червінкіна-Корольова – студентський рух⁶⁵, І.М.Шешунову – демократичного вчителства⁶⁶, П.Ю.Любарова – рух торгових працівників⁶⁷, Л.І.Люшину і А.І.Кормич – поштово-телеграфних службовців⁶⁸ тощо. Також порушувалося питання про вплив революційних подій початку XX ст. на суспільне життя українців Буковини⁶⁹ та Закарпаття⁷⁰.

З аграрної історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. перевага віддавалася вивченню «класової боротьби», проблематика якої нерідко розроблялася

⁵⁸ Мельник Л.Г., Раковський Л.Е. Перші виступи робітників цукроварень на Правобережній Україні в дореформений період (30–50-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1976. – №6. – С.95–101.

⁵⁹ Максимов О.М., Сарбей В.Г. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р. // Там само. – 1980. – №12. – С.63–70; Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-ті роки XIX ст. – 1903 р.) // Там само. – 1983. – №7. – С.71–81.

⁶⁰ Михайлюк О.Г. Перша народна революція епохи імперіалізму // Там само. – 1985. – №1. – С.27–35.

⁶¹ Катренко А.М. Пропагандистська діяльність харківських революційно-народницьких гуртків у середині 80-х років XIX ст. // Там само. – 1986. – №2. – С.113–122.

⁶² Парасунько О.А. Загальний страйк на Півдні Росії в 1903 р. – важливий етап у підготовці першої російської революції // Там само. – 1983. – №7. – С.81–88; Крестовська Н.М. До питання про статистику страйків робітників України // Там само. – 1985. – №12. – С.51–57.

⁶³ Шевелєв А.Г., Лось Ф.Є. Перша російська революція та її історичне значення // Там само. – 1975. – №3. – С.8–20.

⁶⁴ Сарбей В.Г. Місце революції 1905–1907 рр. в історії загальноросійського революційно-визвольного руху // Там само. – 1985. – №12. – С.14–25.

⁶⁵ Димиров М.Ф. Студентський рух на Україні в період нового революційного піднесення (1910–1914 рр.) у висвітленні газет «Звезда» і «Правда» // Там само. – 1986. – №10. – С.72–81; Червінкіна-Корольова І.І. Антивоєнні виступи демократичного студентства (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Там само. – 1975. – №8. – С.62–70.

⁶⁶ Шешунова І.М. Участь учителів у революції (1905–1907 рр.) // Там само. – 1985. – №12. – С.57–62.

⁶⁷ Любаров П.Ю. Торгові працівники в революційному русі в 1905 р. // Там само. – 1985. – №12. – С.72–80.

⁶⁸ Люшина Л.І., Кормич А.І. Участь поштово-телеграфних службовців у революції 1905–1907 рр. // Там само. – 1981. – №7. – С.110–115.

⁶⁹ Васюк Л.І. Вплив першої російської революції на посилення класової боротьби трудящих Буковини // Там само. – 1976. – №2. – С.89–96.

⁷⁰ Троян М.В. Революція 1905–1907 рр. й Закарпаття // Там само. – 1985. – №12. – С.97–102.

у зв'язку з офіційним відзначенням історичних дат. Наприклад, вивчалися селянські «повстання» на українських землях, зокрема у Східній Галичині в контексті загальноєвропейського революційного руху (статті Ф.І.Стебля, М.Н.Лещенка)⁷¹. В.А.Смолій звернувся до подій повстання у с. Турбаї, проаналізувавши практики відстоювання соціальних прав і форми вияву соціального протесту селянами й козаками-турбаївцями⁷². У статті Г.К.Кожолянка (1978 р.) висвітлювався селянський рух на Північній Буковині наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у праці В.Т.Трембовельського (1980 р.) – сторінки селянського повстання на Київщині середини XIX ст.

Розробка аграрної історії доби модернізації характеризувалася більш широкою проблематикою та появою різних оцінок рівня розвитку капіталізму у сільському господарстві України. У працях В.М.Шевченка з історії реформ 1860-х рр. увага переносилася з вивчення передумов та підготовки перетворень на дослідження їх реалізації, утілення у життя урядових програм, що дозволяє конкретизувати уявлення про грабіжницький характер проведених змін⁷³. При цьому узагальнення політичної ситуації перетиналося з аналізом конкретних економічних питань.

Продуктивним було дослідження трансформації аграрних відносин, великого поміщицького господарства впродовж другої половини XIX ст., зокрема у працях М.Н.Лещенка й А.І.Мамалиги⁷⁴, Л.І.Гайдая⁷⁵, а також М.А.Якименка, у розвідці якого детально висвітлено питання земельної оренди на початку XX ст. Соціально-економічне становище українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. та в роки світової війни стало об'єктом аналізу В.М.Ботушанського (1973 р.), В.О.Кудя (1973 р.), А.П.Дорохової (1978 р.), В.М.Шевченка (1982 р.). Конкретні історико-аграрні дослідження пов'язано з вивченням аграрної реформи П.А.Столипіна на українських землях. Зокрема у статті Л.І.Гайдая перетворення аналізувалися в аспекті заходів земської агрономії⁷⁶. Соціально-економічні та фінансові механізми реформи досліджували Д.П.Пойда й А.В.Опря⁷⁷. Політика підтримки еміграції селян з України до азійської частини Росії стали об'єктом вивчення у працях Н.Л.Проскури (1973 р.) та М.А.Якименка (1974 р.).

⁷¹ Лещенко М.Н. Посилення класової боротьби в українському селі в 1848 р. // Український історичний журнал. – 1973. – №2. – С.45–52; Стеблій Ф.І. Селянський рух у Східній Галичині під час революції 1848–1849 рр. // Там само. – 1973. – №6. – С.28–38.

⁷² Смолій В.А. 200-річчя повстання селян у с. Турбаї // Там само. – 1989. – №6. – С.124–129.

⁷³ Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1981. – №11. – С.61–66; Його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1982. – №9. – С.71–78.

⁷⁴ Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. // Там само. – 1976. – №9. – С.81–92; Їх же. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період // Там само. – 1977. – №11. – С.85–96.

⁷⁵ Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914 рр.) // Там само. – 1982. – №7. – С.116–123.

⁷⁶ Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи (1907–1914 рр.) // Там само. – 1978. – №11. – С.100–106.

⁷⁷ Пойда Д.П., Опря А.В. З історії боротьби трудящого селянства України проти грабіжницької політики Селянського поземельного банку (1906–1916 рр.) // Там само. – 1983. – №11. – С.105–108.

У цілому вивчення української історії часів кризи кріпосної системи і становлення капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. переважно зводилося до розгляду окремих аспектів політичного життя (головним чином революційного руху), більш поглибленого дослідження соціально-економічних процесів та фактологічного опису різних елементів історико-культурних реалій.

Відбитком помітних досягнень у вивченні аграрного устрою України кінця XIX – початку XX ст. стала низка публікацій Б.А.Кругляка про аграрний ринок, його функціонування в умовах імперіалізму. Також історик аналізував урядову політику у сфері народного споживання.

Дістала подальшого розвитку на шпальтах академічного видання тенденція розгляду локальних напрямів: історії еміграційних процесів та колонізації окремих територій (М.А.Якименко, С.П.Качараба), вивчення торговельно-економічних зв'язків українських земель з іншими регіонами (І.А.Гриценко, В.С.Задорожний, В.М.Томулець), питання орендних відносин (М.А.Якименко) тощо.

В ідеологічній ситуації 1970–1980-х рр. відбувся помітний спад у вивченні *соціально-економічної історії* України XIX – початку XX ст. Дослідження переважно базувалися на розробці проблеми економічних передумов низки революцій. З'являлися спроби висвітлення питання в контексті системного аналізу економічних явищ. Головним чином вивчалися проблеми промислового капіталізму, причому у центрі уваги окремих авторів перебували процеси формування та розвитку монополістичного капіталу (Л.Г.Мельник)⁷⁸. У журналі розглядалися проблеми розвитку великого виробництва, концентрації та монополізації; митна політика царського уряду щодо гірничопромислових монополій (В.В.Крутиков)⁷⁹; питання сприйняття монополістами російського промислового законодавства (Ю.П.Лавров)⁸⁰. Намітилася тенденція вивчення ролі промислових монополій у внутрішній торгівлі в Україні (Б.А.Кругляк)⁸¹.

Проблеми *політичної історії* першої половини XIX ст. вивчалися порівняно слабо. Виняток становили хіба що окремі питання внутрішньої політики. Актуальності набула тема «возз'єднання» українських земель, якій присвячено праці авторів кінця 1970–1980-х рр. (С.М.Возняк, І.А.Гриценко). Водночас деякі традиційні теми політичної історії отримували нове звучання, зокрема проблему декабризму А.В.Семенова (за звичаєм, із нагоди чергової річниці повстання) розглядала в контексті просопографії Капністів⁸².

Різноманітного вивчення набули окремі питання *«історії ідей»* в аспекті культурного просвітництва й суспільно-політичного руху XIX ст. У часопису

⁷⁸ Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток капіталістичної гірничої промисловості на Україні в 60-х – 90-х роках XIX ст. // Там само. – 1973. – №8. – С.111–114.

⁷⁹ Крутиков В.В. Гірничо-промислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. // Там само. – 1978. – №5. – С.81–88.

⁸⁰ Лавров Ю.П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років // Там само. – 1984. – №8. – С.95–104.

⁸¹ Кругляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Там само. – 1986. – №10. – С.81–90.

⁸² Семенова А.В. Родина Капністів і рух декабристів // Там само. – 1990. – №4. – С.121–125.

друкувалися дослідження Р.П.Іванченко та В.Г.Сарбея про видатних представників суспільної думки. Історики аналізували погляди, зіставляли програмно-ідеологічні форми демократичного руху, виявляли сутнісні риси світоглядних концепцій національної духовної еліти⁸³.

Більш інтенсивно впродовж 1970–1980-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» вивчалася політична історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Стрижнем більшості досліджень була проблема політичних організацій у революційному русі (Л.Г.Ляшенко, Р.П.Іванченко)⁸⁴. Історики аналізували роль народників у залученні робітництва до боротьби з самодержавством (Л.Г.Ляшенко, Р.П.Іванченко, А.М.Катренко), а також у розповсюдженні революційних ідей серед військовиків (П.Г.Усенко), розглядали діяльність «дрібнобуржуазних партій» (Ю.М.Гамрецький)⁸⁵ та власне робітничих організацій (С.П.Кириленко, Т.М.Гонтар). Особливу увагу звертали на зв'язок робітничого руху з марксизмом В.Г.Сарбей, О.М.Полухіна (1983 р.), І.І.Глизь (1980, 1983 рр.), В.І.Кізченко (1980 р.) та ін.

Менш активно досліджувалася політична система та еволюція політичного устрою Російської та Австро-Угорської імперій, а також локальна політика в різних сферах. Частина праць присвячувалася окремим аспектам цієї проблематики. Так, у дослідженнях першої половини 1970-х рр. аналізувалася політика щодо народної освіти в Україні. У статті Н.М.Лещенка розглядалася політика різних партій у цьому аспекті⁸⁶. Важливе питання електоральних очікувань селян під час виборів до ІІІ Державної думи порушив у своїй статті В.І.Попик⁸⁷. Варті уваги праця Ю.П.Лаврова (1984 р.) про відносини царизму з промисловою буржуазією та його політику щодо пролетаріату впродовж 1880–1890-х рр., а також публікації, тематика яких лежала у суміжній царині питань внутрішньої та зовнішньої політики царату, скажімо, стосовно подій Семирічної (В.Д.Шевченко)⁸⁸, Східної (П.А.Луньов)⁸⁹ та російсько-японської (Ю.П.Лавров)⁹⁰ воєн.

Загалом більшість публікацій із політичної історії ХІХ – початку ХХ ст. характеризується схематизмом і залежністю від партійних догматів,

⁸³ *Іванова Р.П.* Роль М.І.Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х роках ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1983. – №12. – С.76–84; *Його ж.* П.В.Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. ХІХ ст. // Там само. – 1984. – №11. – С.87–95; *Сарбей В.Г.* М.М.Аркас і його «Історія України-Русі» // Там само. – 1990. – №7. – С.100–113; *Його ж.* Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С.26–34.

⁸⁴ *Ляшенко Л.Г.* З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х роках ХІХ ст. // Там само. – 1973. – №8. – С.46–50; *Іванова Р.П.* Об'єднавча діяльність «Землі і волі» на Україні у 60-х рр. ХІХ ст. // Там само. – 1988. – №9. – С.60–70.

⁸⁵ *Гамрецький Ю.М.* Криза дрібнобуржуазних партій на Україні // Там само. – 1976. – №12. – С.74–81.

⁸⁶ *Лещенко Н.М.* Боротьба класів і партій навколо питань народної освіти на Україні напередодні Великого Жовтня // Там само. – 1974. – №2. – С.62–68.

⁸⁷ *Попик В.І.* Селянські маси України і вибори до ІІІ Думи // Там само. – 1978. – №7. – С.81–88.

⁸⁸ *Шевченко В.Д.* Бригадир В.П.Капніст – герой Семилітньої війни // Там само. – 1986. – №10. – С.139–147.

⁸⁹ *Луньов П.А.* Вклад населення України в оборону Севастополя у 1854–1855 рр. (До 130-річчя Кримської війни) // Там само. – 1985. – №8. – С.135–138.

⁹⁰ *Лавров Ю.П.* Початок російсько-японської війни і посилення революційного руху на Україні // Там само. – 1974. – №2. – С.26–34.

перебільшенням ролі соціал-демократичного руху та марксистської партії. Вимога суворого дотримання принципу партійності нав'язувала історикам роль «ілюстраторів» положень офіційної доктрини. За таких умов не було місця неупередженому пошуку та об'єктивному науковому аналізу, догматичний тягар перетворював творчий процес на начотництво. Чимало праць із цієї проблематики не було забезпечено достатньою джерельною базою. Серед причин – тенденція закриття доступу до певних архівних фондів, адже впродовж «застійних» десятиліть багато вітчизняних (і, тим більше, закордонних) архівних фондів стали недоступними для дослідників.

Вельми незначною була у цей час в «Українському історичному журналі» частка публікацій з *історії культури та освіти*. Засвоєна в попередній період діяльності видання гуманітарна парадигма мислення в ідеологічній системі 1970 – першої половини 1980-х рр. опинилася в умовах «пограничного існування». Нові моделі її інтерпретації у світосприйнятті істориків змусили їх звертати увагу на духовно-культурні, культурно-пізнавальні та, меншою мірою, естетичні виміри життя людини й суспільства. Низка досліджень Л.Г.Мальцевої, А.П.Ткачука та В.І.Кізченко продовжували традицію вивчення освітніх практик у демократичному русі⁹¹. Досить фрагментарно висвітлювалися питання історії української культури та суспільної думки XIX ст. Упродовж першої половини 1980-х рр. побачили світ розвідки В.Г.Сарбея, Л.Г.Мальцевої, присвячені науковому життю Києва⁹², а також статті Ф.І.Стеблій⁹³ та В.С.Горякіної⁹⁴ про російсько-українські зв'язки у сфері культури. У невеликій частині публікацій аналізувалися процеси іншого характеру: діяльність студентських наукових товариств (С.П.Степанович), стан освіти селян Лівобережної України (В.Й.Борисенко), революційно-пролетарська художня творчість 1905–1907 рр. (В.Г.Сарбей і О.М.Машкін) тощо.

Із другої половини 1980-х рр. «перебудова», яка в економіці позначилася постановкою завдань «прискорення», у духовно-культурному житті українського суспільства знайшла прояв у лейтмотиві «відкритості». На історіографічну практику відчутно вплинула офіційна концепція «нового мислення», конкретизована у пропагандистських гаслах: «Більше демократії, більше соціалізму!», «Назад, до Леніна!». Політика відкритості розширювала рамки суспільних і наукових дискусій, щоправда, лише з дозволу керівництва, і суто в тих межах, які воно визначало. На шпальтах «Українського історичного журналу» під впливом нового політичного курсу з'явилися дослідження, присвячені характерній проблематиці. Поряд із «творчим прочитанням»

⁹¹ Кізченко В.І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції // Там само. – 1981. – №11. – С.94–101; Кізченко В.І., Ткачук А.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності // Там само. – 1985. – №12. – С.81–87; Іх же. До історії харківських курсів для робітників // Там само. – 1986. – №9. – С.77–83.

⁹² Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Там само. – 1982. – №3. – С.67–76; Мальцева Л.Г. Викладання історії в Київському університеті в 30–50-ті роки XIX ст. // Там само. – 1985. – №3. – С.96–101.

⁹³ Стеблій Ф.І. Культурні зв'язки західноукраїнських земель з Росією в першій половині XIX ст. // Там само. – 1979. – №9. – С.51–59.

⁹⁴ Горякіна В.С. Російсько-українські культурні зв'язки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1982. – №3. – С.79–87.

політико-публіцистичних праць В.І.Ульянова (Леніна), позначеним намаганням відійти від тенденційності, дати об'єктивний джерелознавчий аналіз, пов'язати діяльність політика з історичними обставинами (В.Г.Сарбей та ін.), деякі автори зверталися до іншої популярної тоді проблеми – діяльності самоврядних органів. А.М.Зубко аналізує статистичні обстеження земськими органами різних параметрів соціально-економічного розвитку України⁹⁵. У статті М.С.Костецької висвітлюються сторінки історії добровільних товариств⁹⁶.

Перелом у розробці модерної історії, зокрема періоду українського національного відродження, відбувся на рубежі 1980–1990-х рр. Причому каталізатором цього процесу виступила демократична публіцистика, котра першою ступила на шлях історичної правди. У дописах журналістів і кореспондентів таких друкованих засобів інформації, як «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна», «Вечірній Київ», «Комсомольское знамя»⁹⁷, порушувалися проблеми «білих плям» вітчизняної історії. Паралельно на шпальтах самвидаву вперше друкувалися заборонені радянською цензурою дисидентські літературні та публіцистичні твори⁹⁸. Преса відігравала одну із провідних ролей у пошуку нових шляхів вирішення проблем оновлення й демократизації суспільства. Не беручи участі безпосередньо в науково-історіографічному процесі, публікації в демократичній періодиці вплинули на його розвиток, кристалізацію наукових і громадянських позицій фахових істориків, забезпечення виходу вітчизняного суспільствознавства на «закриті» теми.

Серйозні ЗМІ, що мали високий авторитет у суспільстві, у цей переломний час загострили його увагу на ключових проблемах національної історії, і на своєму рівні випередили академічну науку в об'єктивному їх висвітленні. Ці публікації значною мірою підготували ґрунт для появи в українській історіографії праць, які позначили початок ревізії радянських стереотипів щодо національної історії.

Від 1990 р. «Український історичний журнал» започатковує рубрики «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії» та ін.⁹⁹ Але й поза тим автори часопису дедалі частіше керувалися у своїх дослідженнях «новими підходами», звертаючись до питань міжнаціональних відносин

⁹⁵ Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С.130–138.

⁹⁶ Костецька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України // Там само. – 1988. – №9. – С.90–97.

⁹⁷ Костишева С.О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2004. – 36 с.; Нечипоренко Л.І. Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.) // Література та культура Полісся. – Вип.69. – Ніжин, 2012. – С.369.

⁹⁸ Кініані В. У пошуках самвидаву // Український журнал. – 2009. – №4. – С.29.

⁹⁹ Структурне й тематичне оновлення часопису стало можливим в умовах звільнення від цензурування. Як зазначає О.С.Рубльов, переломним для журналу виявився 1990 р., коли від студіювання (й фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові структурні підрозділи та свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ «Документи та матеріали», з'явилися такі рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо (див.: Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.48).

у минулому (Я.Р.Дашкевич)¹⁰⁰, проблем історії соціал-демократичної течії (П.М.Шморгун)¹⁰¹, біоісторіографічних студій (В.Г.Сарбей)¹⁰² тощо.

Актуалізовані новою політичною кон'юнктурою, виразну суспільно-політичну спрямованість мали теми щодо витоків аграрної кризи та шляхів реформування аграрного ладу країни. Історики на теоретичному рівні долучалися до злободенних проблем пошуку перспектив розвитку сільського господарства України. Автори праць намагалися розробляти різні моделі соціально-економічної організації села. Кроком у цьому напрямі стали публікації Т.І.Лазанської¹⁰³, М.А.Якименка¹⁰⁴, В.С.Мазурика¹⁰⁵, у котрих під новим кутом зору висвітлювалися традиційні теми розвитку капіталістичних відносин в аграрному господарстві, а також вивчалися проблеми земельних відносин. О.Л.Леценко обрав предметом аналізу аграрні комуні канадців¹⁰⁶. В.М.Волковинський та Ю.А.Левенець присвятили розлоге дослідження аспектам російської внутрішньої політики, зокрема аграрному, у контексті вивчення життєвого шляху П.А.Столипіна та його діяльності як державника, зокрема щодо України¹⁰⁷.

Отже в підсумку тенденції 1970 – першої половини 1980-х рр. призвели до значного скорочення на шпальтах «Українського історичного журналу» публікацій з історії модерної доби. Через насаджуване згори «осучаснення» тематики видання виникла однобічність, ігнорування рівнозначності й незамінності історичних періодів, нехтування принципом історизму.

Чільне місце серед студій, присвячених різним сюжетам історії XIX ст., посідали праці з соціально-політичної проблематики. Причому помітна диспропорційність погляду в них: власне політичний факт привертав значно більшу дослідницьку увагу, аніж пошук та аналіз його підґрунтя у соціальних, культурних, релігійних, етнічних або що суперечностях. При висвітленні багатьох проблем, надто в дослідженні питань політичної історії, партій і рухів, революційних подій брав гору так званий «ілюстративний підхід». Інакше кажучи, суворе дотримання принципу «партійності» залишало історикові тільки «аргументувати» непорушні положення офіційної доктрини. За таких умов не було місця неупередженому пошуку та об'єктивному науковому аналізу різноманітних процесів минулих століть.

¹⁰⁰ Дашкевич Я.Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1990. – №10. – С.63–73.

¹⁰¹ Шморгун П.М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.): новий підхід // Там само. – 1990. – №2. – С.3–15.

¹⁰² Сарбей В.Г. Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С.26–34.

¹⁰³ Лазанська Т.І. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарствах державних селян Лівобережної України в 30–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1985. – №9. – С.91–99.

¹⁰⁴ Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Там само. – 1991. – №2. – С.54–63.

¹⁰⁵ Мазурик В.С. Прагнення і вимоги селянства України першої половини XIX ст. в ході антифеодальної боротьби // Там само. – 1986. – №12. – С.98.

¹⁰⁶ Леценко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні // Там само. – 1991. – №10. – С.58–69.

¹⁰⁷ Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності // Там само. – 1991. – №2. – С.115–124; №4. – С.116–123; №8. – С.122–130; №9. – С.87–95; №11. – С.107–116.

Із предметної сфери вивчення було практично виключено широкий діапазон складних історичних, часто дискусійних, процесів, явищ, пов'язаних із різними суспільними верствами, соціальними групами, що їх марксистська концепція визнавала «ворожими» пролетаріату. Таким самим чином і весь складний спектр просвітницьких, національно-культурних, суспільно-політичних течій та рухів, чимало аспектів розвитку політичної думки були позбавлені дослідницької уваги, хоча б і з позиції «викривальної» критики на догоду більшовизму.

Серед інших втрат тогочасної історіографічної практики «Українського історичного журналу» – обговорення дискусійних проблем. Фактично зникла колишня рубрика «Повертаючись до надрукованого». Отже «поза форматом» залишалося широке творче обговорення ключових питань, замінене методами ідеологічного тиску, розгромної критики та «роз'яснювальної роботи».

На думку колишнього головного редактора часопису (у 1988–2001 рр.) М.В.Ковалю, «надмірна політизація, пристосування до утилітарних потреб сьогодення [...] мали для журналу українських істориків сумні наслідки»¹⁰⁸. У подальшому сформовану практикою останніх десятиліть ХХ ст. тенденцію гіпертрофованої політизації досліджень успадкували наступні періоди діяльності видання, хоча тепер вона й зазнала відповідних трансформацій у «перемудреному» каноні.

Із кінця 1980-х рр. історіографічна ситуація змінювалася. Низка публікацій журналу, присвячена актуальним аспектам модернізаційних процесів, поклала початок поверненню суспільству пам'яті про раніше замовчувані/сфальсифіковані події національної історії. Знов увійшли до наукового вжитку й тематичного тезаурусу значущі імена та визначальні явища соціально-політичних, етнічних, економічних процесів. «Український історичний журнал» став частиною нового культурно-історіографічного простору, характерні тенденції розвитку якого активізувалися після проголошення державної незалежності України.

Коректура 1990-х рр.: повернути й надолужити. «Реабілітовані» теми та методологічний плюралізм

За часів перехідного етапу у житті українського суспільства академічні історичні дослідження переживали важкий період, сповнений як суто внутрішніх, так і суперечностей позанаукового характеру. У певному сенсі, це був розвиток не стільки «завдяки», скільки «всупереч». Системні зміни торкнулися багатьох його чинників та засадничих основ. Передусім, на історіографічній практиці позначилося звільнення від цензури, зникнення ідеологічного диктату¹⁰⁹. З іншого боку, фактором впливу стала руйнація системи держав-

¹⁰⁸ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.14.

¹⁰⁹ За свідченням М.В.Ковалю, у практиці часопису українських істориків діяла щонайменше потрійна цензура: «1) загальна – з боку директивних органів на рівні формування проблематики, авторських концепцій і підходів; 2) практична – з боку Головліту [...] цензори [якого] брали на себе не тільки функцію охорони державної таємниці, а й втручалися у суто наукові проблеми, у питання ідеології; 3) самоцензура, що вироблялася у редакторів й авторів як свого роду захисний механізм» (див.: Там само. – С.15).

них видавництв, зникнення усталених каналів розповсюдження періодичних і книжкових видань, занепад мережі науково-освітніх бібліотек. Через зростання витрат на друкарські послуги «Український історичний журнал», який виходив щомісяця у видавництві «Наукова думка» (друкувався Київською книжково-журнальною типографією наукової книги), із 1994 р. був змушений скоротити періодичність випусків удвічі¹¹⁰.

Нова фаза в історіографічній практиці часопису була пов'язана також із початком змін теоретичних основ вітчизняного історієписання. Хронологічно вони не збігалися з моментом проголошення нової держави 1991 р., а «проростали» з тенденцій, які спостерігалися вже з кінця 1980-х рр. Поворотна ситуація в розвитку української історіографії перебувала в резонансі із загальною ідеологічною та соціокультурною кризою. Точку відліку цілісних ідеологічних і соціокультурних зрушень західна культурологія й соціологія¹¹¹, як і вітчизняні дослідники сучасної історії та культури, віднаходять на схилі радянських часів, пов'язуючи її з символічною координатою – Чорнобильською катастрофою. На думку В.А.Смоля, саме ця подія стала піком напруги, що змінила характер горбачовської «перебудови», перетворивши її з типового в тоталітарно-авторитарних системах «реформування згори» на глибокий усеохоплюючий процес, генератором якого стали рухи «низів»¹¹². У культурно-антропологічних підходах Т.І.Гундорової ця трагічна подія мала «символічний, цивілізаційний сенс»¹¹³. Цивілізаційний вимір Чорнобиля не раз підкреслював Ж.Бодріяр, на думку якого катастрофа задала траєкторії низки подій, як-от зникнення «залізної завіси», падіння Берлінської стіни тощо¹¹⁴. Отже в новій, «післячорнобильській», соціально-політичній атмосфері «Український історичний журнал» переживав прискорену «кризу історіографії – [...] коли старі наукові парадигми більше не працюють [...] і не узгоджуються із загальним темпом»¹¹⁵, а їм на зміну невідворотно мають прийти нові.

Ці сутнісні зміни в осмисленні вітчизняної історії відбувалися наприкінці 1980 – у 1990-х рр., будучи мотивовані публікаціями зарубіжної немарксистської філософії історії та історичної й соціологічної думки. Тоді до кола читання українських істориків увійшли книги К.Ясперса, А.Дж.Тойнбі, Х.Ортеги-і-Гассета, Е.Карра, Ф.Броделя, Л.Февра, М.Блока, М.Вебера та ін. Паралельно відбувалися й інші важливі процеси: 1) «повернення до витоків», тобто спадщини вітчизняних істориків початку XX ст.; 2) «шлях додому» творів українських істориків зарубіжжя¹¹⁶.

¹¹⁰ Там само. – С.13.

¹¹¹ Див. докл.: *Гундорова Т.И.* Пост-Чернобыль: катастрофизм и нуклеарная сублимация // Русская антропологическая школа: Труды. – Вып.11. – Москва, 2012. – С.101–118.

¹¹² *Смолий В.А.* Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вып.21. – К., 2016. – С.9.

¹¹³ *Гундорова Т.* Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. – К., 2005. – С.9.

¹¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=155639>

¹¹⁵ *Пирогова-Таран Л.В.* Етнологія та/чи історична антропологія // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.119.

¹¹⁶ На думку Г.В.Касьянова, який вказав на цей фактор у процесі самовизначення (та формування стратегій адаптації) історичної корпорації в переломну добу, найбільше враження на спільноту фахівців справляли «стиль думання й викладу», а також понятійно-термінологічна

Для певної частини науково-історичного співтовариства зрештою стали пріоритетами перегляд попередньої традиції, подолання неповноти/«ущербності» української історіографії, прагнення «модернізувати» її та віднайти своє місце в європейському просторі¹¹⁷. Спроби йти шляхом розв'язання цих проблем призвели у середині 1990-х рр. до змін «історіографічного стилю»¹¹⁸ та методологічних домінант вітчизняних досліджень. Поряд із найбільш масовим традиційним мейнстрімом національно-переформульованого канону, що до його формаційної методології-основи інтегровано українсько-національну орієнтацію, почали формуватися дослідницькі напрями іншого спрямування.

Наскільки очевиднішою ставала недостатність зовнішньо-подієвої, економічно та соціально детермінованої історії, настільки вкорінювалося усвідомлення необхідності погляду на історичну реальність з перспективи сприймання, уявлень і цінностей самих учасників історичного процесу. Дедалі більшого поширення в українському історієписанні набувало впровадження принципів міждисциплінарної методології. Нині визнаний і в зарубіжній, і у вітчизняній історіографії культурологічний (або «культуральний») підхід до аналізу історії детермінує розгляд минулого спільнот як частини світу культури (з його ціннісними нормативами, «культурним побутом» тощо). У рамках становлення антропологічної парадигми у сучасній історіографії набуває абрисів нове проблемне поле зі зростаючою увагою до особистості, з акцентом на параметри «внутрішньої соціальності». Українські історики цього напрямку у своїх дослідженнях орієнтуються на досягнення кількох поколінь французької школи «Анналів»¹¹⁹, а також пов'язаної з нею німецької школи «повсякденної історії».

У 1990-х рр. нові тенденції позначилися й на урізноманітненні методологічних основ, і на розподілі тематичного репертуару публікацій «Українського історичного журналу» з історії XIX – початку XX ст. Їх кардинальну вісь утворювала національна спрямованість та проблематика українського національного відродження, що довкола них розгорталися дослідження політичних і соціальних процесів доби.

Від початку 1990-х рр. не згасав інтерес фахівців до макрорівневих проблем цієї сфери. На шпальтах часопису відбувався обмін думками щодо визначення концепції вивчення українського національного відродження як політичного, соціального, національно-культурного та національно-визвольного руху.

основа і професійна сумлінність цих досліджень (докл. щодо професійної рефлексії історика див.: *Касьянов Г.В.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: збутки і проблеми* / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.61–62).

¹¹⁷ *Решт О.П.* Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // *Український історичний журнал*. – 2007. – №6. – С.218–232; *Його ж.* Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип.1. – К., 2000. – С.6–38.

¹¹⁸ Див.: *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: взлёт и падение метафоры. – Москва, 2003. – С.167.

¹¹⁹ Л.В.Таран нараховує три покоління школи у Франції, її національні відгалуження (як-от Німеччини, Італії, Великобританії, Польщі, Росії) та пов'язані зі школою напрями постмодернізму (або «лінгвістичного повороту», започаткованого в Італії та США), історії повсякденності й пануючого сьогодні у світі постпостмодернізму (див.: *Таран Л.В.* Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – початок XXI ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.).

У ньому брали участь як відомі історики (В.Г.Сарбей, П.Р.Магочій, Н.А.Шип), так і молоді дослідники (Л.Г.Іванова та ін.). У публікації П.Р.Магочія розглядаються наявні в історіографії моделі (марксистські й немарксистські) трактування українських національних рухів¹²⁰. Критикуючи слабкі сторони цих підходів, історик запропонував нову структуру аналізу українського національного відродження, намагаючись не лише поставити український рух у ширші, європейські контексти, але й узяти до уваги специфічні риси українського досвіду. У цій площині висувалася теза щодо «природної ієрархії численних лояльностей» діячів національного руху (як-от малоросіяństwo, русинство тощо).

Спробою аналітичного узагальнення дискримінаційної національної політики самодержавства, з одного боку, та форм культурно-національної діяльності української інтелектуальної еліти, її політизації, з іншого, стала стаття Н.А.Шип¹²¹, в якій простежувалася тяглість у розвитку національно-політичної думки від кирило-мефодіївців до громад. Авторка виявила соціальні причини виникнення й загострення суперечностей у вирішенні царатом національного питання в Україні, підкреслила нездатність політики російського уряду давати адекватну відповідь на виклики, сформовані об'єктивними соціально-економічними процесами у суспільстві.

Роль національної свідомості як важливого феномену національного відродження акцентувалася у статті Л.Г.Іванової, присвяченій вивченню одного з етапів становлення української нації¹²². Увага дослідниці зосереджувалася на діяльності української інтелігенції як чиннику процесу утвердження національної свідомості.

У публікаціях В.Г.Сарбея національне відродження розглядалося як цілісне явище у зв'язку з традиційною моделлю загальної історичної та соціально-економічної еволюції¹²³. Формування етнонаціональної свідомості представлене в душі соціального детермінізму як «закономірний результат складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників». Історик обґрунтовував періодизацію процесу українського відродження XIX ст. в ракурсах розвитку національно-визвольних ідей та зростання національної самосвідомості¹²⁴.

У кількох подальших розвідках дослідника, також опублікованих на шпальтах академічного часопису, аналізувалися політичні концепції та політико-економічні погляди діячів українського національного відродження в контексті соціальних процесів та ідейної боротьби¹²⁵. Фахівець фактично про-

---

¹²⁰ *Магочій П.* Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.97–107.

¹²¹ *Шип Н.А.* Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Там само. – 1991. – №3. – С.25–33.

¹²² *Іванова Л.Г.* Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті – 40-ві роки XIX ст. // Там само. – 1991. – №8. – С.83–94.

¹²³ *Сарбей В.Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Там само. – 1991. – №5. – С.3–16.

¹²⁴ *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Там само. – 1993. – №7. – С.3–17.

¹²⁵ *Сарбей В.Г.* До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання // Там само. – 1991. – №9. – С.60–70; *Його ж.* Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Там само. – 1995. – №6. – С.79–91.

понував новий аспект розгляду проблеми – кризь призму світу ідей та, фрагментарно, уявлень різних учасників цього процесу. Він намагався показати не лише суто політичні мотиви, якими керувалися представники українського національного руху та російський уряд, але й ідейні.

У річищі подібних підходів, з акцентом на індивідуальному началі, висвітлював зовнішньополітичну місію Василя Капніста 1791 р. Я.Р.Дашкевич. Авторові вдалося реконструювати складне переплетіння ідейних і політичних визначників, якими обумовлювалася доля реалізації «індепендентських планів українського дворянства»¹²⁶. Надалі, особливо впродовж другої половини 1990-х рр., на шпальтах видання з'являлися публікації, котрі засвідчували продуктивність цієї дослідницької моделі: статті М.П.Савичева, В.Ю.Франчук, Г.Я.Сергієнка, А.М.Федірка¹²⁷ тощо, присвячені різноманітним аспектам декабризму, історії Кирило-Мефодіївського товариства, іншим проявам національно-визвольного й автономістського руху.

Проте вивчення історії політичних процесів та ідей XIX ст. на сторінках фахового журналу у цей час не обмежувалося лише реконструкцією діяльності національно свідомої інтелігенції та етнічно українських «мас». Історики, звільнившись від ідеологічного диктату, намагалися репрезентувати мозаїчну картину суперечливих змагань і взаємовпливів різних за спрямуванням ідейних течій та етнонаціональних груп. Цьому сприяло значне розширення джерельної бази, а також можливість використання наукового потенціалу не-марксистської історіографії. Поступово відходив у минуле вульгаризований формаційний підхід, відкривалися якісно нові перспективи у вивченні нових тем та переосмисленні традиційних сюжетів. На сторінках «Українського історичного журналу» побачили світ цікаві дослідження О.О.Крижановської з історії вивчення масонства в Україні¹²⁸, С.І.Світленка (1997 р.) – щодо категоризації українського демократичного руху другої половини XIX ст. тощо.

У фокусі уваги вітчизняної історіографії опинилася політична історія рубежу XIX–XX ст., котра випереджала в тематичному репертуарі багато топових напрямів досліджень. На другий план відійшло навіть вивчення соціально-економічних процесів, що активно відбувалося перед тим. У публікації М.В.Кугутяка про радикальну партію в Галичині (РУРП) аналізувалися її соціальна база, структура, ідеологічне спрямування та політична програма. У цьому документі, як підкреслював автор, уперше було висунуто концепцію незалежної соборної Української держави як головної мету політичної боротьби¹²⁹.

¹²⁶ Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.78–82.

¹²⁷ Савичев М.П. Декабристи Муравйови-Апостоли (До 170-річчя створення Південного товариства декабристів) // Там само. – 1991. – №3. – С.112–119; Сергієнко Г.Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Там само. – 1996. – №1. – С.14–28; Франчук В.Ю. Декабристи і родина Потебень // Там само. – 1992. – №3. – С.66–74; Федірка А.М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Там само. – 1998. – №2. – С.77–83.

¹²⁸ Крижанівська О.О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1997. – №1. – С.87–93.

¹²⁹ Кугутяк М.В. Радикальна партія в Східній Галичині // Там само. – 1990. – №10. – С.55–63.

Вирізняється активністю розробка партійної тематики: О.М.Лебеденком – анархістських груп в Україні в 1903–1908 рр.¹³⁰, Ю.А.Левенцем – українських ліворадикальних партій, зокрема РУП¹³¹. І.Г.Самарцев, В.Б.Любченко, В.М.Волковинський публікували у часопису праці, де розкривали різні аспекти діяльності російських монархічно-шовіністичних організацій в Україні, аналізували їх роль у боротьбі проти українського національного руху та в радикалізації суспільства напередодні революції¹³².

На принципах звільнення від ідеологічних упереджень та соціальних атиюдів розкриває тему участі українців у становленні російського парламентаризму стаття О.О.Коника¹³³. Автор проаналізував соціальний склад і статуси, загальнокультурний рівень, світогляд та політичні вподобання «селянських» (до певної міри умовна категорія) депутатів, їхнє бачення кардинальних політичних питань, шляхів реалізації власних групових інтересів, особистих амбіцій.

Значно розширив тематичний репертуар «Українського історичного журналу» 1990-х рр. спалах дослідницького інтересу до *національної політики* російського імперського режиму на українських теренах. Поглиблене й неупереджене вивчення сутнісних аспектів ставлення державної влади до єврейського населення відбивали публікації І.Г.Самарцева, А.Ю.Подольського, І.М.Погребінської¹³⁴. Робилися спроби дослідити під новим кутом зору економічні та релігійні аспекти переселенської політики царської влади щодо українського населення (стаття П.П.Литвинова), а також її колонізаційних практик на етнічних українських землях (публікація Я.В.Бойка та Н.О.Данилової)¹³⁵. Із питаннями національної політики уряду перетинаються проблеми історії міжнаціональних процесів у Ф.І.Степанова, чюю розвідку присвячено болгарським колоніям у південноукраїнському регіоні, О.В.Добржанського – про українське й румунське населення Буковини та І.Т.Лісевича – щодо історії польської етнічно-соціальної групи в Україні¹³⁶.

¹³⁰ *Лебеденко О.М.* Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. // Там само. – 1991. – №11. – С.36–43.

¹³¹ *Левенець Ю.А.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Там само. – 1992. – №3. – С.23–31.

¹³² *Самарцев І.Г.* Чорносотенці на Україні (1905–1907) // Там само. – 1992. – №1. – С.90–97; *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Там само. – 1996. – №2. – С.55–65; *Волковинський В.М.* Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1999. – №3. – С.63–74.

¹³³ *Коник О.О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Там само. – 1995. – №1. – С.58–66.

¹³⁴ *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок XX ст. // Там само. – 1994. – №4. – С.19–29; *Подольський А.Ю.* Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1995. – №6. – С.61–65; *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1996. – №4. – С.124–132; *Феллер М.Д.* Єврейська історія і культура в Україні // Там само. – 1998. – №1. – С.138–145.

¹³⁵ *Литвинов П.П.* Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1996. – №2. – С.47–55; *Бойко Я.В., Данилова Н.О.* Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // Там само. – 1992. – №9. – С.54–65.

¹³⁶ *Степанов Ф.І.* З історії переселення болгар у Південну Україну в 50–60-х роках XIX ст. // Там само. – 1996. – №1. – С.76–81; *Лісевич І.Т.* Польська національна меншіна в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Там само. – 1997. – №2. – С.43–54; *Добржанський О.В.* Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX – початку XX ст. // Там само. – 1998. – №6. – С.37–46.

В.С.Сідак опублікував у часопису дві статті (майже з річним інтервалом), в яких у контексті історії імперських спецслужб показав закулісну політику правлячих кіл Росії, Німеччини та Австро-Угорщини на українських землях початку ХХ ст. Автор окреслив методи агентурної, розвідувальної та репресивної діяльності службовців різних відділів розвідувальних апаратів трьох держав¹³⁷. Дослідник переконливо довів, що «українські землі стали ареною запеклої боротьби між спецслужбами Австро-Угорщини, Росії та Німеччини». Вони вирішували завдання «створити агентурні позиції в Україні», вивчити економічний потенціал, характер політичних течій, а також «схилити широкомасштабними пропагандистськими акціями на свій бік» частину населення¹³⁸. Доволі популярний з кінця 1990-х рр. напрям досліджень діяльності різноманітних підрозділів державної служби представляє на сторінках «Українського історичного журналу» й публікація А.Г.Томіленка¹³⁹.

На перетині *політичної* та *соціально-економічної історії* знаходиться тематика опублікованих у часопису праць про класи і стани суспільства Наддніпрянської України початку ХХ ст. Однією з перших у цьому тематичному руслі стала стаття В.В.Крутікова, де з позиції «нового погляду» на предмет (при дотриманні базової традиційної схеми) розглядаються кількість і соціальний склад вищих шарів промислового й торговельного підприємництва, з'ясовано джерела його поповнення, проаналізовано співвідношення класових та станових характеристик. Автор переглянув низку усталених тез і намагався показати, що напередодні 1905 р. торговельно-промислова буржуазія України «значною мірою змінила свій становий купецький характер» та перетворилася на клас, що об'єднав у собі «різноманітні соціальні елементи», у тому числі представників міщанства, заможного селянства, чиновництва, інтелігенції, іноземних підданих та ін.¹⁴⁰

Схожим чином публікації Б.А.Кругляка, Т.І.Лазанської, О.М.Машкіна, А.О.Гуменюка та інших поєднали у собі риси як традиційної для радянської історіографії концепції, так і нової парадигми. Незважаючи на відмінність у предметі дослідження, більшість цих праць об'єднує спільне проблемне ядро – виявлення багатонаціональної структури різних соціально-економічних груп: торговельної буржуазії (Б.А.Кругляк)¹⁴¹, великих промисловців (О.М.Машкін)¹⁴², міського населення Правобережної України (А.О.Гуменюк)¹⁴³. Аналіз перетворень у соціальному складі цих категорій

¹³⁷ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.45–58.

¹³⁸ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – 1998. – №3. – С.92.

¹³⁹ Томіленко А.Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 1999. – №4. – С.89–97.

¹⁴⁰ Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Там само. – 1992. – №3. – С.57–66.

¹⁴¹ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81.

¹⁴² Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 1998. – №2. – С.83–91.

¹⁴³ Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) // Там само. – 1993. – №10. – С.77–87.

автори співвідносили зі змінами етнічними, встановлюючи у висновках каузальні зв'язки між специфікою цих процесів в Україні та поглибленням ринкових відносин, демократизацією суспільства, зростанням національної свідомості тощо.

Тема *міжконфесійних відносин* на початку XX ст. з'явилася на сторінках часопису у статті Г.М.Надтоки¹⁴⁴. Історик досліджує обставини й чинники протистояння християнських конфесій в умовах політичних реформ і лібералізації віросповідного законодавства в Наддніпрянській Україні.

Різноманітні аспекти культурно-освітнього життя міських верств Правобережжя, рівень їхнього добробуту стали предметом розгляду в публікації В.Б.Молчанова¹⁴⁵.

В нових умовах усунення ідеологізованих упереджень позначилися сучасні підходи до вивчення *аграрної історії* України. Ряд ключових проблем аграрної економіки кінця XVIII – першої третини XIX ст., довгий час замовчуваних у радянській історіографії, порушено в публікації С.О.Борисевича¹⁴⁶. У центрі уваги авторів журналу – дослідників селянської історії перебував період модернізації, великих реформ аграрної економіки. Як у силу наукової та соціальної значущості цієї теми для осмислення розвитку українського суспільства в минулому, так і через нагальну потребу в оволодінні історичним досвідом як основи для вироблення політичної стратегії економічних і соціальних перетворень в аграрній сфері, до різних сюжетів цієї багатогранної тематики зверталися М.А.Якименко (1996 р.), Б.А.Кругляк (1992 р.), О.М.Краснікова (1999 р.) та ін.

Деякі автори намагалися представити життя соціальних груп села, які довгий час в історії, писаній на матеріалах винятково державно-офіційного походження, розглядалися в ролі об'єктів, а не суб'єктів історичного процесу (за Ж.Бодріаром, «мовчазна більшість»). У новій «демократизованій» оптиці такі соціальні групи – селяни, наймані працівники тощо – поставали носіями ідентичностей, ментальностей, культурних та етичних цінностей, традицій, специфічного життєвого досвіду. Безперечний інтерес викликає дослідження Ю.П.Присяжнюка¹⁴⁷, присвячене аналізу ментальності українського селянства, що визначається як ціннісне бачення світу, спроектоване на всі уявлення спільноти – політичні, економічні, інтелектуальні, релігійні, етичні. У публікації Н.П.Калениченко та Ж.Д.Ільченко розглядалися різнорівневі проблеми запровадження національної освіти, при цьому фрагментарно відтворюється повсякдення учнів та вчителів народної школи в українському селі Наддніпрянщини рубежу XIX–XX ст.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1998. – №5. – С.86–99.

¹⁴⁵ Молчанов В.Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку XX ст. // Там само. – 1999. – №5. – С.44–49.

¹⁴⁶ Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) // Там само. – 1992. – №3. – С.84–91.

¹⁴⁷ Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1999. – №3. – С.23–33.

¹⁴⁸ Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1994. – №1. – С.72–81.

У руслі популярної з кінця 1980-х рр. *гендерної історії* Т.В.Сухенко аналізує розвиток жіночої освіти в Україні¹⁴⁹. Л.О.Смоляр звертається до історії жіночого руху початку ХХ ст. на прикладі Київського товариства захисту жінок¹⁵⁰.

До певної міри ці розвідки, а також декілька інших публікацій часопису допомагають реконструювати важливі *культурно-історичні аспекти* епохи. Зокрема М.С.Поліщук досліджує місце учительських семінарій у розвитку народної освіти на Правобережжі другої половини ХІХ ст.¹⁵¹ А.М.Катренко й С.Д.Денисенко розглядають діяльність як члена Київської громади композитора М.В.Лисенка, акцентуючи особистісний чинник процесів національно-визвольного руху¹⁵².

У другій половині 1990-х рр. на шпальтах «Українського історичного журналу» увиразнилося відродження *регіональної історіографії*, пов'язане з подоланням ідеї уніфікації історичних процесів. Частина авторів часопису зверталася до специфіки локальної історії, формуючи нові підходи історичної регіоналістики (Г.Я.Сергієнко, Я.В.Верменич, Л.Д.Федорова та ін.)¹⁵³.

Таким чином, упродовж 1990-х рр. в історіографічній практиці академічного часопису відбувалися позитивні зрушення щодо розподілу тематики досліджень, методологічної багатоманітності. При цьому поліфонія методологій та формальні відмінності свідчать не про слабкість історіографічного процесу, а про його нормальний розвиток. Частина публікацій цього часу позначено політизованістю оцінок, до певної міри публіцистичністю. Розвиток історіографії відбувався у складних умовах. На економічному рівні – скорочення державного фінансування сфери науки та освіти, глибока криза видавничої справи. На рівні ідеології – знакове звільнення від ультимативного обслуговування державно-політичних інтересів (формальне, оскільки де-факто воно відбувалося й раніше, адже наукове співтовариство й у 1960-х рр. притишено опиралося ідеологічному диктату). У цьому процесі поставала тенденція відмови від ідеологічної кон'юнктури, відродження атмосфери дискусій. Формувалися концептуально альтернативні погляди на національну історію, починали складатися методологічні напрями.

На тлі помітного розширення тематичного репертуару публікацій з історії ХІХ – початку ХХ ст. формувалося ядро найбільш актуальної проблематики: національно-визвольних рухів, розвитку суспільно-політичної думки та вчень в Україні, появи й діяльності національних політичних партій. Вивчалися етнополітичні, соціально-економічні причини виникнення національного руху,

¹⁴⁹ Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.63–74.

¹⁵⁰ Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905–1916 рр.) // Там само. – 1998. – №3. – С.92–100.

¹⁵¹ Поліщук М.С. Учителські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. // Там само. – 1994. – №4. – С.54–60.

¹⁵² Катренко А.М., Денисенко С.Д. М.В.Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 1992. – №7. – С.48–59.

¹⁵³ Верменич Я.В. Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Там само. – 1998. – №2. – С.92–101; Сергієнко Г.Я. Діяльність Т.Г.Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Там само. – 1991. – №3. – С.43–54; Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837–1936) // Там само. – 1991. – №12. – С.134–140.

основні тенденції еволюції його цілей, завдань і характеру, форми та методи боротьби, проблеми розстановки сил між різними ідейно-політичними течіями. Також пріоритетними виявилися питання історії формування станів та верств українського суспільства, специфіки соціально-економічних відносин, державотворчих процесів, історії громадських організацій, міжнаціональних і міждержавних відносин. Ставала помітною тенденція виснаження інтересу авторів до дослідження історії залежних соціальних станів на користь домінуючих суспільних груп. Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створювала нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України.

Історія дев'ятнадцятого століття у живому історіографічному процесі

Рубіж минулого й теперішнього століть для певної частини вітчизняної історіографії позначився продовженням процесів кардинальних змін. По-перше, у площині комунікаційного середовища історичних досліджень відбулося ускладнення його структури та форм. Характер комунікації істориків – внутрішньонаукової, міждисциплінарної та позаакадемічної – визначається впливом процесу інформатизації. У глобальній мережі проходить формування повноцінного науково-освітнього комунікаційного простору, який сприяє якісному заповненню інформаційних лакун (спричинених географічними, культурними, економічними та іншими факторами). Інформаційно-комп'ютерна техніка забезпечує нові можливості для широкого обміну думками між ученими, окремими масивами знань. Ця взаємодія, звільнена завдяки засобам інформатизації від рутинних практик, стає більш ефективною. У новому просторі відбувається корпоративне спілкування та наукова самоорганізація українських істориків.

Зростає вплив використання інформаційних систем (баз даних, пошукових тощо) й у практичних методах проведення історичних досліджень. Процес інформатизації охоплює найважливіші історичні ресурси – архівні, музейні, бібліотечні, – роблячи їх більш доступними для фахівців. Творчу лабораторію українських істориків, авторів та редакторів «Українського історичного журналу» нині годі уявити без інформаційних технологій (засобів створення й обробки електронних текстів, таблиць, фотодокументів, картографічних матеріалів тощо), без веб-ресурсів, мультимедійної техніки.

Поява низки нових як для наукового видання ресурсних можливостей пов'язана з початком цифрового «життя» «Українського історичного журналу» в мережевому просторі. Із 2003 р. електронна версія часопису функціонує в мультипортальній системі управління контентом електронних періодичних та серійних видань Інституту історії України НАНУ¹⁵⁴. Крім того, її наповнення забезпечене вже цілим рядом видань різної дискурсивно-тематичної

¹⁵⁴ Докл. див.: *Жданович О.В.* «Український історичний журнал» – десять років у Мережі // Там само. – 2013. – №1. – С.106–118.

спрямованості, започаткованих у цей час колективом інституту. Серед них на вітчизняній історії «довгого століття» спеціалізується збірник «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.»¹⁵⁵. Деякі напрями й рівні тематики цього періоду доволі активно розробляються на сторінках часопису «Краєзнавство», а також авторськими колективами збірників «Гуржіївські історичні читання», «Міждисциплінарні гуманітарні студії», «Історико-географічні дослідження», «Регіональна історія України» та ін.

По-друге, у площині науково-теоретичних основ сучасної історіографічної практики на тлі збереження традиційного канону утверджуються нові, відзначені оригінальністю підходів, напрями. Більшість їх спираються на ряд концепцій, натхнених здобутками антропологічного, «культурального»¹⁵⁶, лінгвістичного та географічного «поворотів».

Міждисциплінарні взаємодії певною мірою стали поштовхом до розширення термінологічного й категоріально-понятійного апарату, радикального оновлення тематичного репертуару досліджень з історії ХІХ ст. на шпальтах «Українського історичного журналу». Нові виміри процесів минулого постають у публікаціях, автори яких удаються до активного використання концепцій, напрацьованих у теорії політично-правових учень, соціології, економіки, культурної антропології тощо. Інноваційні дослідження легалізуються на тлі успішного розвитку традиційної історіографії.

На високому рівні впродовж останніх десятиліть залишається дослідницький інтерес до історії *політичного життя* українського суспільства. У рамках провідної тематики, котра охоплює результати досліджень політичної сфери, виділяються чотири групи проблем: 1) питання різних напрямів внутрішньої державної політики щодо України; 2) історія партій і суспільно-політичних процесів в Україні та за її межами; 3) діяльність центральних владних інститутів; 4) здійснення адміністративно-державного управління на різних рівнях, а також організація самоуправління тощо.

Першорядними виступають публікації, у котрих висвітлюється історичний досвід суспільного життя на українських землях в аспектах ідеологій і цінностей, політичних норм, що регулювали соціальну, національну, фінансово-економічну, культурну, етноконфесійну й інші сфери, та у зв'язку з діяльністю державних (владних) інститутів.

Зокрема на сторінках часопису вперше за останні десятиліття розвитку вітчизняної історіографії переглядаються традиційні підходи до такого явища політичної історії, як «революції згори». У цьому полі підвищену напругу генерують дослідження реформ 1860–1890-х рр. Комплексний аналіз ідейно-політичних, репутаційних, економічних і соціальних витоків перетворень, що змусили царську адміністрацію виявити ініціативу та здійснити їх, випередивши внутрішнє

¹⁵⁵ Видається з 2000 р. відділом історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ за участі провідних фахівців інших наукових установ нашої країни та зарубіжжя. На сьогодні світ побачили двадцять шість випусків.

¹⁵⁶ Докл. див.: *Зашикільніак Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.* – Л., 2004. – С.35–53.

назрівання суспільної кризи, подано у статті О.П.Рейнта¹⁵⁷. Обґрунтовуючи нову оцінку реформи 1861 р., історик стверджує, що російське самодержавство, вправно маневруючи, розробило й реалізувало саме той варіант перетворень, який був винятково в інтересах існуючого державного устрою.

Сучасні погляди на мету і стратегії реформ 1860–1890-х рр. аналізуються у статті В.М.Шевченка. Важливою тезою стало визначення еволюції частини землевласників у торгово-підприємницьку верству як зміцнення позицій дворянства в оновленому суспільстві та перетворення дворян-підприємців на підпоручення «збереженого самодержавства проти амбіційних прагнень представників промислового та фінансового капіталу закріпитись у владних структурах Російської імперії»¹⁵⁸.

Працю В.С.Шандри присвячено розгляду такого маловивченого аспекту реформ другої половини XIX ст., як професіоналізація їх кадрового забезпечення в українських губерніях¹⁵⁹. Авторка аналізує нормативну базу, характер та критерії кадрового оновлення російського чиновництва. Серед провідних тенденцій цього процесу вона виділяє ту, що полягала в усуненні від управління у Правобережній Україні місцевої еліти на користь адміністраторів російського походження. На них, поза всіма іншими функціями, уряд покладав завдання російщення спочатку польського, згодом українського соціокультурного простору. В іншій площині репрезентують сучасні підходи в дослідженні державних адміністративних перетворень, зокрема земської (1864–1865 рр.), міської (1870 р.) та шкільної (1871 р.) реформ, статті Т.О.Шаравари¹⁶⁰. Як наслідок пропоміщицької спрямованості царської реформаторської політики показано процес підготовки і проведення ліквідації чиншового землеволодіння на Поділлі в публікації С.О.Борисевича¹⁶¹.

Помітно зростає впродовж останніх років увага істориків – авторів часопису до політичних контекстів етнонаціонального життя народів України у другій половині XIX – на початку XX ст. Низка публікацій розкриває його соціально-політичні визначники. Так, у студії В.С.Шандри йдеться про комплекс законодавчих заходів, ужитих центральною імперською владою після придушення польського повстання 1863 р., розкривається їх вплив на релігійну й національну ідентичності різних етносоціальних груп польської та української спільнот Правобережної України¹⁶².

Економічні, демографічні й соціальні обставини еміграції кримських татар до Османської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розглянув

¹⁵⁷ *Рейнт О.П.* До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.34–51.

¹⁵⁸ *Шевченко В.М.* Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування // Там само. – 2013. – №5. – С.117–124.

¹⁵⁹ *Шандра В.С.* Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії // Там само. – 2013. – №6. – С.92–111.

¹⁶⁰ *Шаравара Т.О.* Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників // Там само. – 2011. – №1. – С.166–179; *Її ж.* Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2011. – №5. – С.147–161.

¹⁶¹ *Борисевич С.О.* Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії // Там само. – 2005. – №2. – С.78–90.

¹⁶² *Шандра В.С.* Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Там само. – 2014. – №1. – С.106–119.

Р.Д.Алієв. Автор зосередився на чинниках зворотної, реєміграційної тенденції, яка спостерігалася в 1860-х рр., дослідив її соціальні та політичні регулятори. Зокрема показано систему двоспрямованих обмежувальних заходів російського уряду як щодо подальшої еміграції кримських татар, так і стосовно репатріантів¹⁶³.

Переважно у соціально-політичних вимірах постає на сторінках часопису релігійно-етнічне, громадське й економічне життя євреїв на теренах підросійської України кінця XVIII – початку XX ст. Так, формування юридичного підґрунтя обмежувально-заборонної державної політики стосовно єврейського населення у законодавчих актах із кінця XVIII ст. аналізується у статті Н.О.Щербак¹⁶⁴. Державні асиміляторські практики щодо молоді єврейських громад Волині через мережу навчальних закладів професійної освіти різного рівня розглядаються в публікації Н.В.Рудницької¹⁶⁵.

Більш причетними до «культурального повороту» є дослідження єврейських сюжетів у контексті історії міжетнічних конфліктів 1880–1910-х рр., представлені на сторінках журналу працями А.К.Тихонова (2007 р.), Л.В.Білоус (2011 р.) і М.В.Гаухмана (2013 р.)¹⁶⁶. У цих публікаціях, попри очевидне розходження авторських висновків (зокрема щодо проблеми антисемітизму російської бюрократії), зроблено спроби віднайти й дослідити приховані мотиви конфліктів – у народних уявленнях (А.К.Тихонов) та в політичній культурі російських урядових кіл, поліцейської служби (М.В.Гаухман), військового командування й цивільної адміністрації, а також у «масовізації імперського суспільства» (Л.В.Білоус).

Своєрідний варіант розробки процесів етнічного життя України в умовах глобального конфлікту представляє публікація Л.М.Жванко¹⁶⁷, чия студія присвячено формам етносоціальної самоорганізації польської, латиської, єврейської, української та інших національних спільнот українських губерній із метою підтримки й життєзабезпечення етнічних груп біженців у роки Першої світової війни. Авторка підкреслює значення цього добродійницького руху для мобілізації національних ідентичностей цих народів в умовах суспільно-політичної кризи.

У тісному зв'язку з історією культурно-національного життя на Наддніпрянщині ряд авторів «Українського історичного журналу» розглядають діяльність російських цензурних інститутів. О.П.Сарнацький, О.Ю.Кириєнко, І.А.Коляда аналізують різні аспекти цензурної політики російського уряду щодо національних літературних і політичних видань¹⁶⁸.

¹⁶³ Алієв Р.Д. Реєміграція кримських татар у 1860-х рр. // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.94–99.

¹⁶⁴ Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Там само. – 2004. – №6. – С.16–26.

¹⁶⁵ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2001. – №6. – С.123–132.

¹⁶⁶ Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Там само. – 2011. – №2. – С.65–79; Гаухман М.В. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Там само. – 2013. – №6. – С.112–128.

¹⁶⁷ Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни // Там само. – 2014. – №3. – С.38–55.

¹⁶⁸ Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) // Там само. – 2010. – №4. – С.83–98; Коляда І.А. Цензурна політика російського самодержавства

Високий ступінь актуальності досліджень історії міжетнічної та міжконфесійної взаємодії репрезентують на сторінках часопису публікації, присвячені історії відносин українців із сусідніми народами імперії й різноманітними етнорелігійними спільнотами України. Зокрема у статті О.П.Ресента представлено структуру українсько-білоруських взаємовідносин, в аналітично-порівняльному осмисленні подано характерологічні риси та систему взаємовпливів двох національно-визвольних рухів¹⁶⁹. Однією з важливих ділянок досліджень, що потребує окремої уваги, на думку автора, є вивчення співвідношення церковно-релігійних процесів двох народів і їх стосунків у цій сфері.

До минулого старообрядницьких громад із часів їх оселення на українських землях звертається С.В.Таранець. В аспекті законодавчих та політичних практик російського уряду він розглядає соціально-економічне становище, правовий статус, громадське й культурно-освітнє життя старообрядців¹⁷⁰. Автор цікавиться також повсякденними вимірами життя старовірів – у нетривіальному (для української історіографії) контексті традицій хабарництва й корупції. Віддаючи належне «антропології церкви», він розглядає важливі грані цього суспільного явища, зокрема світоглядну основу його прийнятності для спільноти, особливості здійснення щоденних практик корупції у взаємодії з судовою та поліцейською системами, світськими й церковними можновладцями¹⁷¹.

Суспільно-політичні чинники історії уніатської конфесії XIX – початку XX ст. в умовах етноконфесійної політики Російської імперії виявляють Н.Г.Стоколос і Р.М.Шеретюк¹⁷². Становище пізньопротестантських релігійних спільнот на рубежі XIX–XX ст. аналізується у статті І.А.Опрі¹⁷³.

Публікації «Українського історичного журналу» останніх десятиліть відбивають доволі високий інтерес до вивчення політичного досвіду, складного, і часом суперечливого, суспільного життя в Україні, діяльності партійних та громадських організацій. Дослідження політичних практик українських партій другої половини XIX ст. представлено працями Б.М.Янишина, В.В.Калініченка та Г.П.Шабельника. Стаття Б.М.Янишина звернена до проблематики

«українському питанні» (до історії відносин М.Коцюбинського з органами цензури) // Там само. – 2012. – №2. – С.58–72; *Сарнацький О.П.* Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Там само. – 2005. – №6. – С.66–72.

¹⁶⁹ *Ресент О.П.* Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX ст.: період становлення // Там само. – 2008. – №1. – С.161–169.

¹⁷⁰ *Таранець С.В.* Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2010. – №2. – С.86–95; *Його ж.* Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. // Там само. – 2012. – №3. – С.78–88; *Його ж.* Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2008. – №3. – С.75–86; *Його ж.* Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2009. – №4. – С.84–93.

¹⁷¹ *Таранець С.В.* Старообрядці й «культура» хабарництва в Росії // Там само. – 2011. – №2. – С.50–64.

¹⁷² *Стоколос Н.Г.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905 рр.) // Там само. – 2002. – №6. – С.41–60; *Шеретюк Р.М.* Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. // Там само. – 2010. – №2. – С.48–62.

¹⁷³ *Опрі І.А.* Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2011. – №2. – С.41–49.

народовської течії у суспільному житті Галичини 1870–1880-х рр. Автор стверджує, що народовці формували нову модель політичної культури галицьких русинів, визначає головні напрями діяльності – політично-пропагандистський, культурно-освітній, господарський¹⁷⁴. Натомість у фокусі аналізу А.І.Павка перебуває активізація діяльності партійних організацій на Східній Галичині й Наддніпрянщині та збільшення їх політичного впливу у громадському житті на початку ХХ ст.¹⁷⁵

До предметного поля цього напрямку, крім партійних структур, політичних явищ і процесів минулого, суспільних рухів та об'єднань, належать ідеї та погляди відомих політичних діячів, політична культура, цінності і ментальність спільнот України ХІХ ст. Не претендуючи на всебічність осягнення політичного досвіду, більшість авторів публікацій часопису намагаються застосовувати непарадигмальні підходи, зробити висновки з реальної практики політичного життя різних суб'єктів, що діяли в минулому на політичній арені. Зокрема Г.Д.Казьмирчук і Ю.В.Латиш наголошують на назрілій необхідності переосмислення концепції декабристського руху, очищення її від ідеологічної заангажованості (як-от штучної революціонізації суцільного явища)¹⁷⁶. Автори підкреслюють не лише ідейну неоднорідність руху декабристів, а й соціальну, національну, регіональну, організаційну, у питаннях стратегії, тактики.

Частина публікацій часопису присвячено політизації українського руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., діяльності окремих учасників національних процесів та ролі культурницьких і політичних ініціатив. Реконструкцію біографії організатора одеської «Просвіти» І.М.Луценка, його суспільно-політичні погляди та взаємини в колі однодумців представлено у статті Т.С.Вінцовського та О.Є.Музичка¹⁷⁷.

У праці С.О.Наумова й С.І.Посохова розкривається значення університетського середовища Харкова як осередку суспільно-політичного життя міста. На тлі драматичної колізії ідейної та політичної розрізненості харківської інтелектуальної еліти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. автори висвітлюють участь її опозиційної частини в русі за конституційне обмеження монархії, вирішальну позицію у процесах скасування дискримінаційних законів щодо української мови, легалізації українознавства в університетській освіті, у відстоюванні права українського народу на національну автономію. Підкреслюється також роль «академічної групи» в місцевому самоврядуванні та в діяльності Державної думи (1907 і 1912 рр.)¹⁷⁸.

Узагальнення політичного досвіду на найскладніших рівнях вимагає заглиблення в історію політичної думки (зокрема у статтях А.О.Копилова й

¹⁷⁴ Янишин Б.М. Народовці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.86–100.

¹⁷⁵ Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. // Там само. – 2002. – №5. – С.63–79.

¹⁷⁶ Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Там само. – 2005. – №6. – С.50–65.

¹⁷⁷ Вінцовський Т.С., Музичко О.Є. Іван Луценко в українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 2009. – №4. – С.94–106.

¹⁷⁸ Наумов С.О., Посохов С.І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 2005. – №1. – С.56–70.

А.А.Заводовського, В.В.Ткаченка)¹⁷⁹. Водночас до феноменологічного аналізу, що його потребують підходи до основ світоглядних цінностей як витоків політичної свідомості, удаються В.В.Калініченко і Г.П.Шабельник, Ю.С.Земський¹⁸⁰. Так, у статті останнього на основі публіцистичних та епістолярних джерел з'ясовується зміст світоглядних ідеалів українофілів, хлопоманів і громадівців, робиться спроба реконструювати модель майбутнього України, характерну для бачення діячів національного руху середини XIX ст.

Серед пріоритетних напрямів (за питомою вагою публікацій у часопису) виділяється тематика, пов'язана з дослідженням практик російського адміністративно-державного управління різних рівнів, а також вивченням досвіду організації самоврядування в українських губерніях. Зокрема впродовж 2000-х рр. дослідницький інтерес спрямовано переважно на реформаторську діяльність в Україні російських урядовців. В.С.Шандра присвятила розгорнуті праці запровадженню політики адміністративно-економічної інтеграції українських земель у складі Російської імперії за часів М.Г.Репніна¹⁸¹ та М.С.Воронцова¹⁸². У них авторка намагалася виявити ідейне підґрунтя управлінських зусиль урядовців через внутрішньо-суб'єктивні начала. Встановлено залежність між стилем управління (і кар'єрної траєкторії) губернаторів та системою їх політичних, морально-духовних цінностей. У певному контексті підкреслено роль набутого європейського досвіду у житті (й вихованні) обох сановників у формуванні ознак європейськості їхньої «просвітницької» та, відповідно, «західноринкової» орієнтації.

До дослідження цього тематичного поля долучаються й молоді автори часопису. О.В.Маркевич присвятила статтю особливостям у владних повноваженнях, структурі, способах і джерелах формування чиновництва Волинського губерньського правління. Авторка висновує, що верховна російська влада через необхідність забезпечення ефективного адміністрування приєднаними територіями була змушена вдатися до розширення структури правління, гнучкість якої мала відповідати специфічним місцевим потребам¹⁸³.

Проблеми імперської політики центральної влади щодо України на початку XX ст. постають у публікаціях Л.В.Нізової та О.М.Машкіна¹⁸⁴.

---

¹⁷⁹ *Копилов А.О., Заводовський А.А.* Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. // Там само. – 2003. – №2. – С.56–66; *Ткаченко В.В.* Комунітарні ідеї в українському суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст. // Там само. – 2005. – №3. – С.111–119.

¹⁸⁰ *Калініченко В.В., Шабельник Г.П.* Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. (соціально-психологічний аспект) // Там само. – 2006. – №2. – С.38–48; *Земський Ю.С.* Соціальний проект для України за світоглядними переконаннями українофілів середини XIX ст. // Там само. – 2011. – №2. – С.21–40.

¹⁸¹ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г.Репніна (1816–1834) // Там само. – 2000. – №4. – С.79–90; №5. – С.78–88.

¹⁸² *Шандра В.С.* Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов (1823–1854) // Там само. – 2002. – №1. – С.67–79; №3. – С.125–137.

¹⁸³ *Маркевич О.В.* Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Там само. – 2012. – №3. – С.89–105.

¹⁸⁴ *Нізова Л.В.* Столипінський етап створення державно-монополістичного управління // Там само. – 2008. – №3. – С.101–123; *Машкін О.М.* П.А.Столипін та Україна // Там само. – 2012. – №2. – С.73–97.

Різним її проявам, зокрема в економічному житті, присвячено статті Ю.К.Рудакової, В.М.Орлика, С.О.Борисевича, Л.І.Синявської. На неоднозначному характері політики й законодавчої діяльності Павла I, зокрема щодо перерозподілу земельних маєтностей у губерніях Правобережної України, наголошується в публікації Ю.К.Рудакової¹⁸⁵. Соціальним аспектам податкової політики царського уряду присвячує свої статті В.М.Орлик¹⁸⁶. Визначення ролі заходів кредитно-фінансової політики російської влади у розвитку аграрної і промислової галузей українських земель становить проблемно-тематичне поле інших публікацій¹⁸⁷.

Надалі, упродовж 2010-х рр., пріоритети у зацікавленнях істориків тематикою державного управління зсуваються у площину його співвідношення із самоврядуванням, що засвідчує низка оприлюднених у журналі результатів досліджень. Спільне для них проблемне ядро охоплює коло питань представницького управління та розвитку форм самоврядування. Інтерес до багатого досвіду становлення громадянського суспільства в Україні втілено у працях авторів часопису по-різному, виходячи з аспектного й системного підходів. Так, практики національного самоуправління постають у статті Л.Г.Білоусової. Авторка розглядає його за багаторівневою типологією національних громадських об'єднань Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст. З урахуванням етнічного, конфесійного, політичного, фахового, станового, функціонального та інших критеріїв аналізується парадигма самоорганізації й самоуправління як провідної суспільної практики громади багатокультурного міста в умовах російського абсолютизму¹⁸⁸.

У праці О.Б.Шляхова досліджується інституціоналізація територіально-станово-професійного самоуправління великої буржуазії південноукраїнських губерній на початку 1910-х рр. Автор розглядає еволюцію ідейних і практичних засад діяльності представницького органу торгово-промислових кіл, що зорганізувалися для захисту і просування економічних та політичних інтересів при взаємодії з верховною владою¹⁸⁹.

Представницькі установи на регіональному рівні вивчають Н.А.Котельницький та Ю.І.Глизь. У статті першого зроблено спробу реконструювати сутнісні аспекти розвитку земсько-ліберального руху та реформаторські практики у представницьких установах Чернігівської губернії¹⁹⁰. Публікація другого

¹⁸⁵ Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.101–110.

¹⁸⁶ Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Там само. – 2005. – №4. – С.190–199; Його жс. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Там само. – 2007. – №1. – С.94–104.

¹⁸⁷ Борисевич С.О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст. // Там само. – 2008. – №5. – С.100–111; Синявська Л.І. Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914–1916 рр. // Там само. – 2014. – №3. – С.56–69.

¹⁸⁸ Білоусова Л.Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2017. – №2. – С.46–63.

¹⁸⁹ Шляхов О.Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) // Там само. – 2014. – №6. – С.39–57.

¹⁹⁰ Котельницький Н.А. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губерньському земському

розкриває специфіку фінансової діяльності київського міського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст.¹⁹¹

Проблеми організації народного представництва в інституціях державного рівня та коло вирішуваних ними суспільних проблем стали об'єктом дослідження у статтях О.М.Доніка¹⁹² та В.І.Милька¹⁹³. Зокрема останній порушує проблему наукової реконструкції представництва від українських губерній і міст у Державній думі та його участі в міжпартійній боротьбі й законотворчій діяльності.

Системний підхід до проблеми співвідношення самоуправління та імперського централізму покладено в основу праць В.С.Шандри. Фокус уваги дослідниці утримується на розкритті взаємодії верховної влади й місцевого самоврядування, їх регіональній специфіці. Авторка аналізує механізми суперечливого поєднання бюрократичного правління з представницьким і виборним принципами¹⁹⁴.

Рефлексія глибинних суспільно-політичних змін та оновлення соціальних практик, що відбуваються з кінця 1980-х рр. в Україні, спричиняє неухильне зростання в історіографії кількості досліджень минулого українського суспільства. Більшість із них ставлять завдання відтворити суспільне буття у складних взаємозв'язках його соціально-економічних та соціокультурних компонентів¹⁹⁵. На шпальтах «Українського історичного журналу» виокремлюються численні публікації, присвячені реконструкції соціальних портретів різних станів суспільства України XIX – початку XX ст. Характерно, що дослідження відбивають загальну тенденцію (в руслі подолання однобічних «класових позицій» радянської історіографії) – переважне зацікавлення історією домінуючих верств. У тематичному репертуарі журнальних статей схематично можна виокремити декілька напрямів. Найчисленніший становлять праці в рамках соціально-економічної історії, що в них розглядаються проблеми еволюції поміщицького господарства, купецького та дворянського підприємництва, землеволодіння й землекористування. Так, О.М.Гордуновський, В.В.Павлюк, О.М.Донік аналізують особливості процесу втягування в ринкові відносини господарств великих землевласників України впродовж XIX ст. У праці В.В.Павлюка на прикладах магнатських маєтностей (Сангушків, Радзивілів, Любомирських та ін.) показано їх перетворення в умовах суспільно-економічних змін на конкурентоспроможні капіталістичні економії, чия продукція займала провідні позиції в кількох сегментах внутрішнього та зовнішнього

зібранні (1868–1879 рр.) // Там само. – 2010. – №2. – С.62–74.

¹⁹¹ Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) // Там само. – 2015. – №4. – С.37–58.

¹⁹² Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Там само. – 2014. – №3. – С.22–37.

¹⁹³ Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз // Там само. – 2012. – №1. – С.153–170.

¹⁹⁴ Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судової практики // Там само. – 2009. – №2. – С.83–96; *її ж.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Там само. – 2010. – №4. – С.59–83.

¹⁹⁵ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Там само. – 1999. – №1. – С.85–91; Ресніт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Там само. – 2000. – №2. – С.10–11.

ринків¹⁹⁶. Аналізуючи проблему в більш широкій перспективі, О.М.Донік доходить висновку, що успішне проходження трансформаційних змін для дворян – великих землевласників залежало від станової політики царського уряду (збереження привілеїв і пільг), традицій дворянської корпоративної організації та від специфіки поміщицького підприємництва¹⁹⁷.

Також доволі продуктивний тематичний напрям представляють статті, присвячені соціально-становій стратифікації, взаєминам влади й домінуючих суспільних станів, ролі дворянства в політичній системі самодержавства, а також зростанню значення підприємницької верстви у суспільстві. Зокрема Т.Ф.Литвинова аналізує суспільні настрої та позицію шляхти стосовно ключових проблем громадського, культурного, економічного життя Лівобережжя, у відносинах із російським урядом на початку ХІХ ст.¹⁹⁸ І.О.Кочергін зосереджує дослідницьку увагу на суспільних і соціально-економічних змінах другої половини ХІХ ст., що відбувалися у дворянському середовищі Катеринославської губернії. Важливим став висновок про те, що переважна частина домінуючої верстви, утративши земельні маєтності, почала відігравати помітну роль у формуванні та розвитку інститутів місцевого самоврядування, будучи водночас як суб'єктом, так і об'єктом глибинних соціокультурних трансформацій¹⁹⁹.

У статті О.М.Доніка розглядаються правові та соціально-статусні аспекти купецтва як окремої соціальної групи Наддніпрянської України²⁰⁰. Автора цікавить її етнічна структура, джерела формування, станова та професійна організація, типові заняття, а також роль в економічному, громадському житті. Н.Й.Романюк робить спробу встановити суспільне й господарське значення в аграрній економіці Правобережжя різних за соціальним та етнічним походженням груп підприємців, розглядає найбільш придатні для них типи організації підприємств та аналізує їх ефективність у різних галузях²⁰¹.

Новим актуальним сюжетом в історіографії домінуючих суспільних страт стало вивчення етнонаціональних груп в їхньому середовищі, а також міжетнічних відносин. В «Українському історичному журналі» з'явилися публікації, присвячені етнічним та етноконфесійним вимірам дворянства (Л.Ф.Циганенко)²⁰², купецтва (О.М.Донік)²⁰³, підприємницької верстви (О.Б.Шляхов)²⁰⁴.

¹⁹⁶ Павлюк В.В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102–108.

¹⁹⁷ Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Там само. – 2007. – №5. – С.18–41.

¹⁹⁸ Литвинова Т.Ф. «Словные нужды и желанія» дворянства Лівобережної України на початку ХІХ ст. // Там само. – 2005. – №2. – С.67–78.

¹⁹⁹ Кочергін І.О. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) // Там само. – 2012. – №6. – С.74–84.

²⁰⁰ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // Там само. – 2006. – №3. – С.16–41.

²⁰¹ Романюк Н.Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – 2013. – №3. – С.113–127.

²⁰² Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.) // Там само. – 2009. – №4. – С.67–83.

²⁰³ Донік О.М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 2009. – №5. – С.71–96.

²⁰⁴ Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 2006. – №1. – С.61–83.

Найбільш пріоритетний сьогодні у часопису напрям дослідження соціальних портретів українського суспільства XIX ст. пов'язаний із вивченням менталітету, системи цінностей, традицій і культури окремих станів, суспільної свідомості та поведінкових моделей, а також побуту, суспільної комунікації. Зокрема В.О.Куліков аналізує європейські моделі в менеджменті іноземних підприємців Наддніпрянської України, традиції ділової етики²⁰⁵. Т.М.Ніколаєва робить спробу дати соціокультурну характеристику підприємців як суб'єктів громадської, благодійницької та освітньої діяльності, розглядає соціальну верству за таким параметром, як освіченість і ставлення до освіти²⁰⁶. О.М.Донік простежує відповідність між світоглядом типових представників різних соціальних груп та їхніми загальними культурними стереотипами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями у благодійницькій діяльності²⁰⁷. У статті О.Б.Шляхова виявляються базові моделі професійної поведінки підприємців-судновласників, аналізуються особливості групового менталітету, суспільної комунікації, з'ясовуються політичні пріоритети й національні почування, та на цій основі робиться спроба оцінити людський образ судновласника, його роль у суспільно-політичному житті краю²⁰⁸.

Побачили світ дослідження, в яких автори, використовуючи методи мікроісторії, прагнуть показати складні життєві процеси на індивідуальних прикладах, екстраполюючи життєвий досвід окремих представників на буття суспільних прошарків у цілому. До таких праць належать публікації І.О.Гуржій – про повсякденне життя, побут і звичаї, формування самосвідомості київських купців XIX ст.²⁰⁹; В.Б.Молчанова – щодо рівня добробуту, забезпеченості життєвих потреб, житлових умов, способів проведення дозвілля українського студентства другої половини XIX – початку XX ст.²¹⁰; О.Л.Вільшанської – про сутнісні зміни в усіх аспектах повсякденного життя різних верств українського суспільства в роки Першої світової війни²¹¹.

Помітно меншим є сьогодні рівень інтересу авторів часопису до вивчення життя «низів» міських і селянських станів. У дослідженні В.М.Шевченка характеризуються різні категорії селян-землевласників із погляду притаманності їм певних моделей господарювання та активності в ринково-земельних операціях²¹².

²⁰⁵ Куліков В.О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2014. – №3. – С.152–168.

²⁰⁶ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2005. – №1. – С.82–96; *Ії ж.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Там само. – 2011. – №3. – С.95–107.

²⁰⁷ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2005. – №4. – С.159–177.

²⁰⁸ Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2006. – №1. – С.61–83.

²⁰⁹ Гуржій І.О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // Там само. – 2009. – №6. – С.24–47.

²¹⁰ Молчанов В.Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2005. – №5. – С.39–53.

²¹¹ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Там само. – 2004. – №4. – С.56–70.

²¹² Шевченко В.М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2010. – №2. – С.75–85.

О.О.Крижановська аналізує чинники, які визначали менталітет кріпосного селянства Правобережної України другої чверті XIX ст., досліджує його ставлення до власності, трудову етику, соціальні настрої та уявлення щодо національних відносин²¹³. О.О.Боряк досліджує роль жінки-селянки в розвитку народної медицини як складової народної культури та, розглядаючи обрядові практики, властиві діяльності сільської баби-бранки, визначає місце цієї фігури у житті громад²¹⁴.

Сучасні автори «Українського історичного журналу» дедалі частіше звертаються до вивчення проблем міста й урбанізаційних процесів XIX – початку XX ст., розробляючи нові сюжети історичної урбаністики. Цей важливий напрям сьогодні переживає в Україні процес інституціалізації. Представлені у часопису результати досліджень лише частково відображають зацікавлення істориків-урбаністів. Статті конструюють процеси урбанізації України крізь призму регіональної (екістичної, соціальної, економічної тощо) політики імперського уряду та чинників соціальної стратифікації. Так, у публікації Т.С.Водотики предметом розгляду стали регіональні особливості соціальної структури міст Наддніпрянщини в контексті модернізаційних процесів кінця XIX ст.²¹⁵

Найбільш популярне в українській історичній урбаністиці вивчення проблем соціокультурної антропології міста. Дослідники фокусують погляд на історії промислових компаній, на розвитку міського благоустрою, історії суспільної комунікації (В.О.Куліков), соціальних і культурно-освітніх установ (С.М.Ховрич)²¹⁶, масових уявлень (І.В.Басенко), поведінкових стереотипів містян та повсякденні (О.Л.Вільшанська). Зокрема В.О.Куліков пропонує розглядати структуру міського життя і простору промислових міст на сході України, що масово постали наприкінці XIX – на початку XX ст., у ракурсі концепції «корпоративних міст»²¹⁷. Застосування ізоморфної моделі дозволяє розглядати окремі визначники міського життя (як-от географічна віддаленість, міграційний характер населення, плановість формування міського простору, соціально-етнічна сегрегація, відсутність ринкової інфраструктури, установлення патерналістських відносин тощо) як пов'язані соціокультурними смислами елементи відкритої динамічної системи. У руслі історії масових уявлень містян початку XX ст. І.В.Басенко досліджує техніки конструювання київською пресою образу «іншого» на початку Першої світової війни²¹⁸. Аналізуючи спектр уявлень про ворога, формованих у мешканців Києва, автор показує їх залежність від політичних поглядів та соціальних статусів київських публіцистів.

²¹³ Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.130–142.

²¹⁴ Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. // Там само. – 2001. – №2. – С.49–61.

²¹⁵ Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. // Там само. – 2013. – №5. – С.124–143.

²¹⁶ Ховрич С.М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Там само. – 2007. – №5. – С.55–65.

²¹⁷ Куліков В.О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля // Там само. – 2017. – №1. – С.41–59.

²¹⁸ Басенко І.В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Там само. – 2014. – №3. – С.70–77.

Отже дослідники минулого суспільного буття України прагнуть реалізувати модерністські підходи, розглядаючи соціально-економічні, політичні, ментальні й культурні процеси в каузальних зв'язках.

Тематичний розділ журнальної історіографії, який охоплює питання *економічної сфери*, значно поступається попереднім за кількістю публікацій, що відбиває зниження дослідницького інтересу до колись вельми популярного напрямку. У його проблемному полі впродовж останніх років сформувалися такі блоки: економічний розвиток України (її регіонів), економічна діяльність середнього класу, кредитно-фінансова система Російської імперії, торгівельні зв'язки тощо.

Як свідчить переважна частина публікацій у часопису, історики-дослідники економічних явищ і процесів пореформеної Наддніпрянщини, намагаються простежити основні тенденції та характер змін у різноманітних секторах економіки, головним чином на регіональному рівні (М.М.Москалюк, Р.Ковальчик та ін.)²¹⁹.

У складній історії економічних відносин XIX – початку XX ст. непересічну роль відігравали внутрішні та міжнародні торгівельні зв'язки, які охоплювали широкий спектр суспільної діяльності: від міжнародної і внутрішньої політики до взаємодії між соціальними групами у сфері економіки, культури тощо. У працях Д.В.Решетченка²²⁰, В.М.Томульця²²¹, Д.М.Чорного²²² розвиток торгівлі й торгівельних зв'язків представлено як стрижень економічних відносин, що багато у чому визначав темпи та напрям економічного розвитку українських міст і регіонів.

М.А.Якименко характеризує особливості функціонування кредитної інфраструктури в аграрній сфері України в умовах реформ другої половини XIX ст. (зокрема допоміжні ощадні та земські кредитні каси, сільські банки, кредитні товариства тощо), виділяючи роль Дворянського банку²²³.

Аналіз суспільно-економічних процесів і взаємовідносин, який здійснюють автори, є внеском до дискусії про модернізаційну (і постмодернізаційну) парадигму вивчення економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.

На сьогодні у процесі творення образу сучасної історіографії XIX ст. «Український історичний журнал» подолав значний відтинок шляху пошуків і здобутків. Безумовно, це дає підстави для певних підсумків. Принаймні попередніх, оскільки відносно невеликий термін не дозволяє розкритися цілком усім новим якимостям.

²¹⁹ Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2008. – №2. – С.75–85; Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму // Там само. – 2010. – №6. – С.73–89.

²²⁰ Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Там само. – 2007. – №4. – С.69–82.

²²¹ Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) // Там само. – 2005. – №5. – С.18–28.

²²² Чорний Д.М. Торговля в Харкові на початку XX ст. // Там само. – С.53–59.

²²³ Якименко М.А. Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2017. – №2. – С.64–75.

Публікації академічного часопису відбивають найбільш актуальні у цей час напрями дослідження історичної проблематики ХІХ – початку ХХ ст. Спроба виявлення в них тенденцій розподілу тематичного репертуару продемонструвала стабільне лідерство суспільно-політичної та соціальної сфер.

Суспільно-політичні дослідження утворюють широкий спектр у загальному тематичному полі, оскільки політичні інститути та процеси відіграють провідну роль у житті суспільства, спрямовують його розвиток на макрорівні. Саме об'єктивний аналіз політичної складової історичного досвіду України дозволяє поповнити знання про основні чинники історичного розвитку держави, системи її політичних і владних інститутів. Отже особлива актуальність політичної проблематики зрозуміла, і можна передбачити (враховуючи кон'юнктуру сьогодення), що вона залишатиметься такою принаймні найближчим часом.

Із кінця 1990-х рр. невпинно зростає інтерес до історії ідентичностей, тенденції до підвищення зберігає зацікавлення соціальною історією. У ній було відкрито нові дослідницькі сегменти: історія масових уявлень, історична антропологія, церковна історія й антропологія релігії, історична урбаністика, історія освіти та освіченості, гендерні студії, історія повсякдення. До концептуального апарату цих напрямів інкорпоровано багаж антропологічного, лінгвістичного й культурного «поворотів», таким чином у новій парадигмі представлено міждисциплінарні «схрещення» історії. Політичні науки з їх добре розробленим для дослідження міжнародних, міжетнічних, інституційних відносин апаратом представлено найбільшою мірою. Із соціології запозичуються й розробляються на історичному матеріалі такі концепти, як структури влади, соціальні ієрархії, ідентичність; із культурної антропології – поняття «іншого», уявлень, цінностей.

Зауважуючи наскрізно критерій локальності порушених проблем, з'ясовується, що рівень предметно-тематичної локалізації більшості публікацій журналу свідчить про збереження серед дослідників тенденції працювати з максимально узагальненими побудовами, переважно в рамках логіки структурного функціоналізму. Мікролокальні дослідження з їх «феноменологічним стилем», акцентуванням не на масових процесах, а на проявах повсякдення, механізмах і регуляторах життєдіяльності малих соціальних груп, міжособистісної взаємодії досі не здобули прихильності серед вітчизняних істориків у тій мірі, як це відбувається у світовій науці. Але, безсумнівно, вивчення проблем «локального знання», що, за О.М.Яницьким, «є знання про місцевий контекст, його специфічні характеристики, обставини, події і взаємини, а також про форми їх нормативної (сислової) інтерпретації»²²⁴, – стає дедалі більш затребуваним у вітчизняному історичному співтоваристві.

---

²²⁴ Яницький О.Н. Производство социально-экологического знания: Статья 2: Политический и культурный контекст // *Общественные науки и современность* (Москва). – 2006. – №6. – С.140.

***

Довгий час у практиці «Українського історичного журналу» особливе значення мала зовнішня комунікація, з одного боку орієнтована на владний рівень, а з іншого – на соціокультурний контекст епохи XX ст. Діяльність офіційного видання було підпорядковано специфічним канонам, пов'язаним із підтримкою запитів влади та, певна річ, із «політичною благонадійністю» авторів.

Проте часопис ще в перше десятиліття свого існування не лише став школою високого професіоналізму для кількох поколінь вітчизняних істориків, але й заклав основу трансформаційних стратегій, що придалися академічному виданню наприкінці XX ст., коли процеси глибинного перетворення охопили всі сфери суспільного та політичного життя країни.

Нині журнал міцно займає нішу одного з найдієвіших засобів самоорганізації наукового співтовариства у кризовий період суспільного поступу. Він консолідує кращі традиції фахових наукових видань і сучасний науково-інтелектуальний потенціал, чітко моделюючи специфіку актуальних епістемологічних інтересів на певному етапі розвитку.

Як академічне видання наукової історичної періодики «Український історичний журнал», по суті, є самостійним комунікативним простором у ряду так званої «друкованої комунікації», що сприяє найбільш явному розкриттю потенціалу наукового співтовариства. Крізь призму академічного часопису виразно проступають основні тенденції сучасної науки та проявляється ступінь активності наукової спільноти. «УІЖ» став комунікативною ланкою, приязно налаштованою й до «вченої молоді», і до відомих в історичній науці імен. Тут відбувається інтенсивне професійне спілкування, яке одночасно і презентує результати наукових обговорень, і задає імпульс до розгляду нових тем.

Спираючись на підвалини шістдесятирічного досвіду вивчення історичного минулого, часопис продовжує робити внесок у творення сучасної концепції історії України, акумулює новітні ідейно-теоретичні підходи, залучає дієвий інструментарій наукового дослідження.

Інша актуальна мета діяльності видання, що пов'язана з участю у формуванні громадянського демократичного суспільства, полягає у забезпеченні методично надійного інформування щодо фактів та механізмів життя народів нашої країни в минулому, розвінчуванні пропагандистських міфів, фальшивої свідомості, звільненні від ідеологічної омани. Упродовж останніх років помітно зросла кількість історико-публіцистичних виступів у засобах масової інформації з найрізноманітніших проблем минулого, зокрема періоду XIX – початку XX ст. як доби формування модерної української нації. Підвищення публікаційної активності істориків, удавання до заходів і засобів промоції свідчить про суспільну затребуваність історичного знання. Безперечно, що і для вітчизняної історичної науки конче важливо бути почутою суспільством, минуле якого вона вивчає.

Наприкінці зазначимо, що порушена тема цієї розвідкою не вичерпується. І перспектива проблеми вивчення публікацій українських істориків

на сторінках академічного часопису полягає в тому, щоб виявити критерії історичного дискурсу у фахових спеціалізованих виданнях, провести паралелі та вивчити взаємодію історичного співтовариства з іншими суспільствознавчо-профільними фаховими спільнотами як на рівні теоретичного оновлення знання, так і диверсифікації предметного поля досліджень. Зрештою, нові грані вивчення тематичного репертуару історичних публікацій із метою подальшої змістової інтерпретації виявлених закономірностей уможливило комп'ютеризований аналіз джерел (у першу чергу, метод контент-аналізу – дослідження їх як «єдиного тексту»). Виявлені таким чином «невловимі» рівні інформації, недоступні для вивчення традиційними методами, можуть слугувати додатковою базою наукової рефлексії, дослідження українського історичного співтовариства, його професійної свідомості та громадянських позицій.

Publications of the academic journal in each period of its development reflect the most relevant areas of the historical problems of the 19 – early 20 century investigations. The article is an attempt to identify trends in the distribution of the thematic repertoire in journal historiography throughout the period of the publication's activity.

Keywords: *“Ukrainian Historical Journal”, historiography, thematic repertoire.*

В.Ф.ВЕРСТЮК *

РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр. У РІЗНИХ ФОРМАТАХ (гортаючи числа «Українського історичного журналу»)

Зроблено спробу простежити, як упродовж багаторічної історії часопису на його сторінках змінювалося бачення подій революції 1917–1921 рр. У радянський період вона подавалася як «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» й висвітлювалася схематично переважно крізь призму діяльності більшовицької партії. Із падінням тоталітарного режиму цю парадигму було відкинуто, натомість відтворено детальну картину національної революції.

Ключові слова: «Український історичний журнал», революція, історіографія, «перебудова», незалежність.

60-річний ювілей «Українського історичного журналу» – добра нагода простежити шлях, який пройшла вітчизняна історична наука з другої половини ХХ ст. у висвітленні і трактуванні подій революції 1917–1921 рр. Довге перебування в удушливих обіймах тоталітаризму, служіння комуністичній ідеї, несподіване звільнення від неї, припинення боротьби з «буржуазними фальсифікаторами», відмова від «класового підходу», від сакралізації революції, пошуки нових підвалин і у житті, і в науці, вибудовування національного наративу, влиття в річище єдиної світової історичної науки. Це, якщо стисло, в одному реченні спробувати намалювати нехитрий ескіз. Насправді ця дистанція – життя і праця кількох поколінь науковців із різним світобаченням, розумінням сенсу науки загалом й історичної зокрема. Кожне з цих поколінь описало свою версію революції. Спробуємо показати їх відмінності.

Рубрику «Статті» в першому числі «Українського історичного журналу» відкривала розвідка завідувача відділу радянського будівництва академічного Інституту історії М.І.Супруненка «Участь трудящих України в підготовці соціалістичної революції». Микола Іванович працював тут із передвоєнних часів по закінченню Інституту червоної професури. Виріс як науковець, набув авторитет глибокого знавця революційних процесів. Пізніше він був моїм керівником в аспірантурі, а у приватних розмовах говорив, що, будучи секретарем партійної організації інституту, робочий день починав із відвідин ЦК КП(б)У, ішов по коридорах і запам'ятовував зниклі за добу таблички на дверях кабінетів. Це допомагало не лише в роботі, але й у виживанні. Дорогу у ЦК знав не лише Микола Іванович – її топтали в пізніші часи всі провідні співробітники інституту, та й ЦК не залишав його поза увагою (згадаємо сумнозвісну постанову 1947 р.). Дотримання партійних настанов було альфою й омегою радянських істориків.

---

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ
E-mail: vverst@ukr.net

Звичайно через десятиліття, в умовах хрущовської «відлиги», науковий клімат змінився, але не настільки потеплів, щоб ставити під сумнів вірність комуністичній ідеології, «керівну та спрямовуючу» роль партії, «класовий підхід», «єдність дій пролетарів російських та українських», як і «єдність» усього революційного процесу. Революція була одною, великою, соціалістичною й вивчалася за наративами Москви та Петрограда. Усе це було продемонстровано у згаданій статті. Хоча культ Й.В.Сталіна було засуджено ХХ з'їздом КПРС, схема відтворення подій революції залишалася сталінською, за «Коротким курсом», навіть сам «вождь» із неї не випав. Ключові тези статті виглядали так. Після Лютневої революції перед трудящими відразу постало питання про повалення буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду. Робітничий клас України рішуче протестував проти імперіалістичної політики уряду, на цей шлях його наставляла більшовицька партія, котра керувалася квітневими тезами В.І.Леніна. На VII (квітневій) конференції більшовицької партії Й.В.Сталін відстоював ленінську резолюцію з національного питання.

Фактично вся стаття була апологією більшовицької діяльності, а участь «трудящих» звелася до кількох ілюстрацій-фактів, узятих із місцевої преси, окремих спогадів, збірників документів. У «запеклій боротьбі» з «угодовцями» більшовики України досягли значного посилення свого впливу у фабзавкомках та профспілках, а головним чином вони працювали над створенням червоногвардійських загонів. Не забували вони й про селянство, якому наполегливо пропонували «приступити до організованого відбирання землі у поміщиків»¹. Така робота забезпечувала зміцнення «союзу робітничого класу і селянства» та «незаперечно свідчила про невпинну більшовизацію мас»².

Звичайно, автор не міг обійти повною мовчанкою національні аспекти революції. Знову ж тут не обійшлося без «пролетарської партії», під проводом котрої робітники й селяни України боролися за своє «соціальне і національне визволення [...] трудящі маси України в той же час вороже ставилися до спроб буржуазних націоналістів протиставити український народ російському, відірвати Україну від Росії»³. Хоча окремі керівники (Г.Л.П'ятаков, Є.Б.Бош) більшовицьких організацій стояли на «антиленінських позиціях» у національному питанні, партія успішно «викривала маневри українських буржуазних націоналістів», роз'яснювали «трудящим», що «тільки при єдиних діях пролетарів усіх національностей, у братському союзі з російським народом можна буде добитися соціального і національного визволення»⁴. Фактично на цьому твердженні сторінку з національним сюжетом революції було перегорнуто. Завершувалась стаття картиною боротьби «трудящих» з виступом генерала Л.Г.Корнілова, поразка якого відкривала більшовикам шлях до захоплення влади спочатку в радах, а потім й у всій країні. «Наступні місяці запеклої боротьби показали, – завершує статтю автор, – що більшовики успішно

¹ Супруненко М.І. Участь трудящих України в підготовці соціалістичної революції // Український історичний журнал. – 1957. – №1. – С.14.

² Там само. – С.16.

³ Там само. – С.18.

⁴ Там само. – С.20.

розв'язали це завдання»⁵. Я досить детально зупинився на цій студії тому, що вона фактично першою у журналі відтворювала схему, яка впродовж трьох наступних десятиліть, до кінця 1980-х рр., активно використовувалася історіографією УРСР. З іншого боку, не поспішаючи з однозначними оцінками вартості тогочасної історіографії про революцію, слід узяти до уваги той факт, що з середини 1930-х рр. вивчення історії революції перебувало у стані стагнації, викликаной як ідеологічними мотивами, так і сталінськими репресіями. Хрущовська «відлига», яка тільки розпочиналася, давала шанси до змін на краще.

Із 16 матеріалів, що склали зміст першого числа «Українського історичного журналу», 12 так чи інакше були прив'язані до історії революції. Це було не випадково, адже часопис почав виходити напередодні 40-річчя революції, яка у СРСР мала назву «Великої Жовтневої соціалістичної» і трактувалась як «поворотний момент» в історії людства. У пропаганді цієї події історикам відводилася помітна роль. У вступному слові «Від редакційної колеги» керівники журналу рапортували, що готові до її виконання: «Досягнення марксистсько-ленінської історіографії на Україні – це успіхи всього українського народу, який після перемоги Жовтневої революції добився величезних успіхів у будівництві суверенної Радянської держави, економічному та культурному розвитку. Історична наука в Радянській країні служить інтересам трудящих, бореться за зміцнення соціалістичного ладу, за перемогу комунізму в нашій країні»⁶. Не варто й говорити, що статті першого, як й інших чисел за багато років уперед, були ідейно суголосними статті М.І.Супруненка. Інакше не могло бути, вони сюжетно та тематично то нагадували, то доповнювали одна одну. Тексти були умовно авторськими, вони по декілька разів обговорювалися, правилися, узгоджувалися, рецензувалися, затверджувалися вченими радами, приймалися до видання, а там знову все повторювалося. Микола Іванович був учасником революції, у Червоній армії зазнав важкого поранення, але я ніколи не чув від нього жодних особистих спогадів про революцію. У його текстах, як і текстах його ровесників, не було нічого особистого, як і крайнього, що не узгоджувалося б із «лінією партії».

Друга стаття в першому числі «УІЖ» – «Робітники Донбасу в період мирного розвитку революції» – належала Н.П.Первакові. Здавалося, що читач, зацікавлений цією темою, знайде в публікації принаймні колективний портрет робітників регіону, ознайомиться з особливостями пролетаріату, його проблемами і способами їх вирішення. Утім стаття обходить мовчанкою характеристики робітництва. Її автора цікавить суто тема більшовицької партії на Донбасі. Не встигла в Петрограді перемогти Лютнева революція, а на Донбасі, як гриби після теплового дощу, почали з'являтися більшовицькі партійні комітети. Упродовж березня – квітня вони виростили в 15 разів. «Більшовики Донбасу, ознайомившись з рішеннями Квітневої конференції, ще ширше розгорнули роботу по завоюванню і вихованню мас, – писав автор. – Вони викривали

⁵ Там само. – С.27.

⁶ Там само. – С.4.

угодовство меншовиків і есерів з буржуазією, виходили з об'єднаних соціал-демократичних організацій і створювали більшовицькі організації⁷. Далі йшлося про регіональну більшовицьку пресу, яка успішно агітувала проти Тимчасового уряду. Наступний сюжет: створення рад робітничих депутатів, і знову ж таки під керівництвом більшовиків. І ось пасаж – автор мусить визнати, що в радах «переважну більшість місць захопили меншовики та есери»⁸. Він пояснював це тим, що робітники, котрі вперше брали участь у політичному житті, «проявляли довірливо-несвідоме ставлення до капіталістів, а при виборах до Рад голосували за меншовиків і есерів». Чи так голосували робітники з підказки більшовиків, чи всупереч їхній волі, автор не уточнює, але стверджує, що то було тимчасове явище, адже більшовики заходилися навколо більшовизації рад. Також вони не забували про профспілки й фабзавкоми. Лише на двох сторінках ідеться про непрості стосунки між працедавцями та працівниками. Перших зображено винятково як саботажників та дезорганізаторів виробництва, а других – як його рятівників, організаторів робітничого контролю, постачальників підприємств устаткуванням, паливом та сировиною. Більшості тверджень читач мав вірити на слово, адже доказова база статті неймовірно слабка. Вона й не могла бути іншою. Насправді революційні події на Донбасі розвивалися зовсім по-іншому. Робітники досить мляво зустріли перші повідомлення про революцію. Нову владу на місцях формували комісари Тимчасового уряду, вони були призначені в повітах, а для загально-го керівництва регіоном 18 березня 1917 р. уряд утворив Тимчасовий комітет Донецького басейну. Поряд із ними було створено в Луганську Тимчасовий громадський комітет, у Лисичанську – Тимчасовий комітет з охорони спокою населення, у Маріуполі – Громадський комітет. Члени перших громадських комітетів рекрутувались з ліберальної чи демократичної інтелігенції, вони були ініціаторами їх створення і становили в них більшість. Робітники лише долучались до них. Цікавим був склад перших органів влади у Гришинському районі. Незважаючи на наявність тут кількох великих вугільних шахт і десятка дрібних, 90% населення становило селянство. Тому до громадських комітетів потрапили в основному заможні селяни, земельні власники, священники, службовці, інтелігенція⁹. На чолі Горлівського комітету громадської безпеки стояв інженер Яциніч (кадет)¹⁰.

На шахтах ознакою революції стало створення тимчасових комітетів, на основі яких досить швидко почали виникати ради робітничих депутатів. Більшовицька література стверджувала, що цей процес був стихійним, адже тільки так можна було пояснити мізерний вплив більшовиків на ради весною – літом 1917 р. Сучасні дослідники говорять про те, що досить часто ініціаторами створення рад робітничих депутатів виступали громадські комітети. Такі ради утворювались як за виробничим (на окремих заводах і шахтах), так і

⁷ *Первак Н.П.* Робітники Донбасу у період мирного розвитку революції (березень – червень 1917 р.) // Український історичний журнал. – С.29.

⁸ Там само.

⁹ *Борьба за Октябрь на Артёмовщине: Сборник воспоминаний и статей.* – Х., 1929. – С.236.

¹⁰ Там же. – С.72.

територіальним принципом. Ради робітничих депутатів мали б наче представляти інтереси робітничих колективів, утім насправді вони часто виконували функції нагляду за робітниками, їх склад теж був далеко не пролетарським¹¹. Так, Бахмутську раду на 80% становили представники міської демократії, тобто ремісники, чиновники, службовці та інша інтелігенція¹². Безумовно й те, що ради зовсім не претендували на владу. Цікавою з цього погляду є перша конференція рад робітничих депутатів у Бахмуті, що відбулася 15–17 березня 1917 р. й об'єднала делегатів від 48 місцевих рад. У порядок денний конференції було внесено 8 питань, найбільш цікавими були про біжучий момент і ставлення до громадських комітетів. Конференція підтримала головні напрями діяльності Тимчасового уряду, голосувала за продовження війни з метою оборони «найвільнішої» країни світу¹³.

Історико-партійна тематика була постійною й характерною рисою журналу, вона виходила далеко за хронологічні рамки революції, але остання займала в ній центральне місце. Часопис, засновниками якого вважалися академічний Інститут історії та Інститут історії партії при ЦК КПУ, давав не лише розлогі статті з історії партії, підбірки документів, але й стежив за літературою, що виходила в республіканських видавництвах. У рубриці «Критика і бібліографія» можна було знайти рецензії на книжкові новинки. Іноді відгуки були доволі гострими. У 1959 р. у Харкові побачила світ книга Є.І.Мошняги «Більшовики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 р. – лютий 1918 р.)», в якій за наведеною вище схемою розповідалося про діяльність харківських більшовиків у 1917 р., їх боротьбу з Тимчасовим урядом, меншовиками та есерами, а також «українськими буржуазними націоналістами з оточення Центральної Ради». Однак книжка виявилася не бездоганною. Ю.М.Гамрецькому, тоді ще молодому фахівцеві, було доручено написати на неї критичну рецензію. Що він і зробив. Критик, визнавши тему актуальною, указав на вади, «які зводять нарівень її позитивні риси»¹⁴. Про що ж ішлося? Насамперед авторка обійшла питання про значення більшовицької фракції у Харківській раді, недостатньо показала роботу більшовиків у профспілках, фабзавкомках, а також і в міській думі. Не звернула увагу на «неухильне зростання» авторитету більшовиків напередодні «Жовтня». Серйозне заперечення рецензента викликало авторське твердження, що в Україні після Лютневої революції «на чолі національного руху за визволення з-під колоніального гніту стала національна буржуазна інтелігенція»¹⁵. Ю.М.Гамрецький зазначав, що інтелігенція не відіграла самостійної політичної ролі – у цьому разі вона лише «прислужник буржуазії».

¹¹ Ф.Зайцев згадував, що склад Юзівської ради був меншовицьким, її очолював меншовик Косенко, а у виконкомі була велика кількість адміністрації і взагалі мало «революційної публіки» (див.: Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917–18 гг. в Юзовке) // Летопись революции. – 1925. – №4. – С.134).

¹² Куранов Г. Советы Артёмовщины от февраля к октябрю // Борьба за Октябрь на Артёмовщине. – С.77.

¹³ Там же. – С.75.

¹⁴ Гамрецький Ю.М. Більше вимогливості і сумлінності // Український історичний журнал. – 1960. – №4. – С.126–128.

¹⁵ Мошняга Є.І. Більшовики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 р. – лютий 1918 р.). – Х., 1959. – С.69.

А от остання є головним противником пролетаріату в боротьбі за керівництво національно-визвольним рухом. На думку рецензента, «тільки пролетаріат, керований Комуністичною партією, був єдиною силою, здатною очолити національно-визвольний рух»¹⁶. Примітно, що це положення було одним із наріжних каменів марксизму-ленінізму й незмінно використовувалося радянськими істориками. До 50-річчя революції «УІЖ» опублікував розлогу статтю М.І.Супруненка «Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Україні», в якій ішлося про протистояння у жовтні 1917 р. більшовиків із Центральною Радою. Автор стверджував, що причиною розриву більшовиків з УЦР стала «буржуазна» політика останньої. У проголошеній УНР «нічого народного не було, бо створювалася вона не в інтересах українського народу». А «народною» її назвали для того, щоб «зручніше було обдурювати трудящих і захищати інтереси буржуазії, куркулів, поміщиків»¹⁷.

Через 9 років І.Ф.Курас опублікував у журналі статтю «Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень – жовтень 1917 р)». На той час вона виглядала майже революційною, адже автор визнавав як позитив наявність в Україні не «буржуазно-націоналістичної контрреволюції», а національно-визвольного руху. Однак усе звелось до звичного. Національно-визвольний рух об'єднував пролетаріат, селянство й інтелігенцію, «що стояла близько до трудящих». Натомість «українська міська і сільська буржуазія в особі своїх політичних партій, що об'єднувалися в Центральній Раді, виступала як сила ворожа соціалістичній революції і національним прагненням трудящих»¹⁸. Начебто робітники, селяни і «трудова інтелігенція» були силою соціалістичної революції, отже було незрозуміло, хто з ким мав зміцнювати союз, виходило, що сам із собою. Але й тут приберігався козир: виховна й керівна роль «пролетарської партії».

Необхідність подавати події революції винятково крізь призму діяльності більшовицької партії не сприяла об'єктивному вивченню теми. Із поля зору дослідників вилучалися величезні пласти матеріалу, встановлювалися негласні табу на велику кількість тем або їх змушували відтворювати специфічно, спотворено, висловлюючи сумнівні й суперечливі твердження, деформуючи отримані результати. Н.І.Миронець, готуючи кандидатську дисертацію, зібрала цікавий фактичний матеріал про розгром селянами поміщицьких маєтків у вересні – жовтні 1917 р. У журналі цей матеріал було представлено як «селянські повстання»¹⁹. Звісно, і тут не обійшлося без більшовиків, чия робота, як зазначала авторка, мала позитивні наслідки. Восени 1917 р. Поділлям прокотилися декілька хвиль погромів поміщицьких маєтків, цукрових, спиртових заводів. Н.І.Миронець уважала їх «повстаннями» й намагалася пояснити

¹⁶ Гамрецький Ю.М. Більше вимогливості і сумлінності. – С.127.

¹⁷ Супруненко М.І. Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Україні // Український історичний журнал. – 1967. – №10. – С.22.

¹⁸ Курас І.Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень – жовтень 1917 р.) // Там само. – 1976. – №12. – С.27.

¹⁹ Миронець Н.І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. // Там само. – 1965. – №2. – С.72–78.

«загостренням класової боротьби», що нібито дозволило з'єднати пролетарську революцію з аграрною. Насправді механізми цього явища були значно складнішими, вони свідчили про повне падіння авторитету влади, недієздатність державних інститутів, розвал армії, перетворення її на деструктивну силу, яка насамперед ініціювала згадані погроми, утягуючи в них місцеве селянство. У жодному документі, які наводила авторка, ми не зустрічаємо слово «повстання».

Не можна оминати особливу увагу «Українського історичного журналу» до особи В.І.Леніна та його праць, посилення на які були невід'ємною й показовою частиною «науковості» праць радянських істориків, для яких марксистсько-ленінська теорія стала найважливішою методологічною основою. У часопису створювалися періодичні рубрики до відзначення 90-ї, 100-ї та 110-ї роковин від дня народження «вождя світового пролетаріату». Сьогодні ця тема сприймається з легкою іронією, а тоді вона визначала рівень історіографії. Більшість статей «ленінської тематики» можна поділити на дві умовних групи: «Ленін про...» та «Ленін і...». Для прикладу, до першої групи потрапляли статті: В.І.Ленін про сільськогосподарське машинобудування, партію, науково-технічний прогрес, формування радянської інтелігенції, збройні сили, ідейне виховання селянства й робітничої молоді та навіть про становище негрів у США.

Незважаючи на ідеологічну заангажованість, час від часу на сторінках «Українського історичного журналу» з'являлися матеріали, які й донині не втратили своєї науковості. Цікавою та об'єктивною, на мій погляд, і сьогодні виглядає стаття С.М.Королівського про представництво України на II Всеросійському з'їзді рад²⁰. Важливі джерелознавчі уточнення у цю тему зробила розвідка Ю.М.Гамрецького, опублікована дещо пізніше²¹. Великий фактичний архівний матеріал про стан та керівництво промисловістю України в листопаді 1917 – березні 1918 рр. було зібрано А.П.Гриценко, хоча з багатьма її висновками й тезами згодитися важко²². Ж.П.Тимченко вмістила у журналі скрупульозно зібрані в періодиці та архівах відомості про 163 селянських з'їзди 1917 р.²³ Певний нестандартний резонанс мала стаття Ю.М.Гамрецького про стосунки більшовиків і Центральної Ради в листопаді 1917 р., в якій дослідник оприлюднив до того старанно замовчуваний факт визнання більшовиками Центральної Ради вищою владою в Україні²⁴.

Цікавий аналіз стану української радянської історіографії про революцію зробили М.І.Супруненко та М.А.Рубач. Провідні історики говорили про ілюстративність, схематизм, поверховість у відтворенні неймовірно складних

²⁰ Королівський С.М. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді рад // Там само. – 1960. – №4. – С.27–36.

²¹ Гамрецький Ю.М. Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад // Там само. – 1967. – №10.

²² Гриценко А.П. Робітничий клас України у здійсненні перших кроків управління промисловістю (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) // Там само. – 1965. – №10. – С.90–97.

²³ Тимченко Ж.П. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. // Там само. – 1969. – №11. – С.113–120.

²⁴ Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради у листопаді 1917 р. // Там само. – 1965. – №3. – С.65–77.

проблем, одночасно вони назвали велику кількість проблем, на які треба було спрямувати дослідницьку енергію, а саме звернути увагу на опонентів більшовизму, суперечності, що виникали в ході розвитку революції. На їхню думку, історію робітничого класу, «авангарду революції», було слабо представлено в історіографії, як і історію селянства. Особливий акцент робився на необхідності висвітлення національно-визвольного руху – зрозуміло, що в марксистсько-ленінській редакції²⁵.

Немає сумніву, що подібну статтю, яка виходила в рубриці «Назустріч 50-річчю Великого Жовтня», було узгоджено не лише з керівництвом Інституту історії, але й відділом науки ЦК КПУ. Очевидно, вони ініціювали появу на сторінках «Українського історичного журналу» в ювілейний рік двох статей, присвячених «краху політики буржуазно-націоналістичної контрреволюції»²⁶. Напевно, у появі цих матеріалів була й певна дослідницька логіка, яка вимагала розширення тематики, джерел, інтерпретації. Треба було також предметно відповідати на праці «буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів». Але робилося це надзвичайно обережно й дозовано, особливо коли йшлося про національні особливості революції. Слід сказати, що ще однією характерною рисою теми була наявність штатних кадебістських «борців із націоналізмом», які писали під псевдонімами. Вони мали доступ до спецховищ та архівів, але від того їхня «продукція» не ставала об'єктивнішою. Як зразок такої літератури варто згадати статтю В.П.Чередниченка «Універсал зради». Її ідея була примітивно простою й полягала в тому, щоб ще раз засвідчити факт «зради і запродавства українською буржуазією інтересів українського народу»²⁷. Автор звинуватив Центральну Раду у співробітництві з «буржуазним» Тимчасовим урядом, устанавленні тісних контактів із білогвардійським командуванням, перешкоджанні боротьби червоної гвардії з «контрреволюційним заголом генерала Каледіна», «зговорі з німецьким імперіалізмом», «охороні експлуататорського ладу», збереженні привілеїв «імущих класів» і т. ін. Важко назвати цю статтю науковою розвідкою. Очевидно, і мета її була не дослідницькою, радше це маркер, зразок, який через журнал пропонувала влада історичному загалу при формуванні його підходів до національних аспектів революції.

Період «застою», який розпочався після невдачі косигінських реформ, негативно вплинув на загальний стан історичної науки. На початку 1970-х рр. в УРСР відбулася зміна партійного керівництва. П.Ю.Шелеста звинуватили в потуранні «буржуазному націоналізму» й перевели на роботу до Москви. Місце першого секретаря ЦК КПУ дісталось В.В.Щербицькому, а секретарем ЦК з ідеології став В.Ю.Маланчук, під керівництвом якого розгорнулася нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». В Інституті історії АН УРСР тоді змінилася дирекція, а разом із тим – і методи роботи, підходи

²⁵ Супруненко М.І., Рубач М.А. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції // Український історичний журнал. – №10. – С.35–45.

²⁶ Куліченко М.І. Крах політики буржуазно-націоналістичної контрреволюції (кінець 1917 р. – початок 1918 р.) // Там само. – 1967. – №5. – С.3–18; Ткачук А.Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування у 1917 р. // Там само. – №8. – С.75–84.

²⁷ Чередниченко В.П. Універсал зради // Там само. – 1972. – №2. – С.56.

до вибору тематики й т. ін. У 1970 – на початку 1980-х рр. «Український історичний журнал» став неймовірно сухим, втратив науковість і пізнавальність. Лише в окремих замітках та повідомленнях можна було знайти новий фактичний матеріал. Статті головних рубрик подавалися як теоретико-методологічні, прив'язувалися до рішень чергових з'їздів КПРС або якихось ідеологічних дат. У цьому сенсі привертає увагу стаття А.Г.Шевелева (тодішнього директора Інституту історії АН УРСР) «Великий Жовтень і перемога влади рад на Україні», опублікована в рубриці «60-річчя встановлення Радянської влади на Україні». Матеріал сповнено комуністичними штампами та риторикою, яка не мала жодної наукової новизни. У ній лише п'ять посилань: одне – на постанову ЦК КПРС, три – на промови В.В.Щербицького й одне – на Л.І.Брежнєва. Минуло 20 років від опублікування журналом статті М.І.Супруненка, а в розумінні революції практично нічого не змінилося, лише розв'язанішою та цинічнішою стала риторика її відтворення. У статті А.Г.Шевелева революція виглядає не як реальна подія, а як сакральний предмет, навколо якого відбувається комуністичне священнодійство з проголошення намертво завчених молитов. Наведемо декілька цитат: «У жовтні 1917 р. героїчний робітничий клас Росії в союзі з найбільш бідним селянством під керівництвом партії більшовиків на чолі з великим Леніним прорвав фронт світового імперіалізму», – так починається текст. «Великий Жовтень – це закономірний результат суспільного розвитку»; «В.І.Ленін озброїв створену ним Комуністичну партію теорією соціалістичної революції, обґрунтував можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, створив струнку вчення про диктатуру пролетаріату»; «Більшовики провели велику роботу в справі виховання багатонаціональних трудящих мас Росії у дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи будь-які спроби буржуазії отруїти їхню свідомість націоналістичним і шовіністичним чадом»; «Справа Великого Жовтня – непереможна. З її торжеством у світовому масштабі нерозривно пов'язаний завтрашній день людства», – так звучав висновок і завершення статті²⁸. Близькою за тональністю та способом викладу матеріалу була праця Л.П.Нагорної «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції». Весь сенс статті зводився до того, що вона наочно продемонструвала «нездоланну життєву силу марксизму-ленінізму», а також «блискуче підтвердила» всі основні елементи «ленінської теорії соціалістичної революції»²⁹.

Чим більше таких текстів, малих і великих, з'являлося, тим гіршими ставали справи у «соціалістичному таборі». У середині 1980-х рр. СРСР став перед необхідністю глибоких структурних змін. Навесні 1985 р. у країні розпочалася «перебудова», метою якої було виведення із «застою». Зміни мали охопити всі сфери життя, у тому числі й історичну науку, котру радянські ідеологи розглядали і як ресурс до поліпшення образу влади, і як канал для спрямування негативної енергії, що накопичилася у суспільстві. Історія мала визначити ті

²⁸ Шевелев А.Г. Великий Жовтень і перемога влади Рад на Україні // Там само. – 1978. – №2. – С.33–40.

²⁹ Нагорна Л.П. Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції // Там само. – 1976. – №11. – С.12–23.

явища та проблеми, котрі нібито гальмували «поступ соціалізму», допомогти повернути йому (соціалізові) «людське обличчя», начебто спотворене сталінізмом. Фактично пропонувалося друге, але розширене, видання хрущовської «відлиги». Провідну роль у цій справі взяв на себе московський щотижневик «Огоньок». Насамперед редакційну політику було спрямовано на репресії 1930-х рр. Спочатку на історичне полотно почали повертатися репресовані сталінським режимом «старі більшовики-ленінці». Але те, що дозволено Юпітерові, не дозволено бикові. На сторінки «УІЖ» перші роки «перебудови» принесли надто мало новацій.

У 1987 р. у СРСР широко відзначалося 70-річчя революції. На спільному врочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР М.С.Горбачов говорив про соціалізм як реальну альтернативу капіталізму. Чим могли відповісти історики на такі послання влади?

Директор Інституту історії АН УРСР акад. Ю.Ю.Кондуфор 1988 р. опублікував статтю «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», в якій констатував ряд негативних проблем в історичній науці та накреслив шляхи їх подолання. Один із них, очевидно «магістральний», полягав у підготовці багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР». Робітничому класу відводилося три томи, селянству – два і стільки ж – інтелігенції. Автор інформував, що робота над семитомником мала сприяти «засвоєнню вчення основоположників марксизму-ленінізму про безкласове соціалістичне суспільство»³⁰. Тобто старий спосіб думання, а відповідно – і написання, зберігався. У цій же статті автор говорив, що 1987 р. вийшли у світ праці, створені співробітниками інституту в умовах «перебудови». «Слід сказати, що в окремих з них, і насамперед у дослідженнях, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, відчувається свіжий подих часу, що поступово охоплює історичну науку»³¹. Що ж це були за праці?

В УРСР до ювілею вийшли декілька помітних історичних студій: «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник», «Великий Жовтень і Україна», «Триумфальное шествие Советской власти на Украине» (Ю.М.Гамрецький, Ж.П.Тимченко, О.І.Щусь). Автори цих праць рухалися давно протореним шляхом, означеним у т.6 «Истории Украинской ССР». У схвальній рецензії на «Триумфальное шествие...» відомий тоді історик партії Б.Корольов відзначав, що актуальність дослідження «посилюється ще й тим, що буремні події тих місяців на Україні найбільш старанно пере-кручуються в численних працях зарубіжних буржуазних істориків»³². Рецензія вийшла в «Українському історичному журналі» 1989 р. Гортаючи річний комплект часопису за 1989 р. відчуваєш, як складно було фаховим історикам щось змінювати у своєму письмі, не змінюючи парадигму дослідження, залишаючись вірними «марксистсько-ленінській теорії». Швидше за все, це було

³⁰ Кондуфор Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // Український історичний журнал. – 1988. – №4. – С.9.

³¹ Там само. – С.7.

³² Там само. – 1989. – №8. – С.153.

схоже на імітацію «свіжого подиху», на інкрустацію старих схем і текстів фактами національного дискурсу, аніж на якісні зміни. Тут пошлюся на статтю А.П.Гриценко «Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917–1920 рр.)». Це – класичний зразок радянської схеми висвітлення революції. Однак тут згадувалося про створення Української Центральної Ради і робилося несміливе застереження «проти намагань деяких авторів характеризувати її (тобто УЦР – В.В.) з самого виникнення як орган влади української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Інша справа – подальший шлях Центральної Ради, який привів її у листопаді–грудні 1917 р. до збройної боротьби проти влади рад»³³. Наприкінці того ж 1989 р. журнал опублікував статтю Ю.Ю.Кондуфора «Великий Жовтень і доля інтелігенції». Національні сюжети теми автор подав дуже стисло й доволі однозначно: «В період найрізкішого зіткнення протиборствуючих сил, коли народ встановлював свою радянську владу, Центральна Рада, Директорія, партії та їхні лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу»³⁴.

Наступного року «Український історичний журнал» опублікував статтю Ю.М.Гамрецького «До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.». Виходячи з назви, можна було сподіватися, що тут буде спроба принаймні побіжно, штрих-пунктирно відтворити розвиток національно-визвольного руху. Та цього не сталося. Фактично автор продовжив давню схоластичну суперечку, яку вів відділ історії Жовтневої революції Інституту історії зі співробітниками Інституту історії партії доволі факту вступу київських більшовиків до Центральної Ради. Якщо провідний історик партії П.Л.Варгатюк засуджував цей, на його думку, помилковий крок, то Ю.М.Гамрецький уважав його виправданим, спрямованим на «рішуче викриття великодержавної урядової політики та буржуазних націоналістів, а також сприяння інтернаціональному згуртуванню трудящих». Завершальне речення статті закликало до «правдивого відтворення» минулого, що «дасть можливість глибше розкрити успіхи і труднощі боротьби за владу рад на Україні»³⁵. Ю.Ю.Кондуфор і Ю.М.Гамрецький на той час були чільними істориками революційної тематики. Доволі високу активність у той час у роботі над революційними сюжетами демонстрували А.П.Гриценко, А.В.Лихолат, І.К.Рибалка, ціла когорта істориків партії. Ці фахівці, життя та наукова діяльність яких пройшли в радянській системі, можливо й усвідомлювали її вади, але ментально не могли вирватися з її лабетів. Їм здавалося, що вона може бути дієздатною, треба лише внести (не)великі корективи. Редакційна політика «УІЖ» теж дотримувалася цієї лінії. Не випадково 1989–1990 рр. журнал опублікував у рубриці «Історія в особах» позитивні матеріали про відомих діячів революції: Є.Б.Бош, Я.Б.Гамарника,

³³ Гриценко А. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917–1920 рр.) // Там само. – №7. – С.74.

³⁴ Кондуфор Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції // Там само. – №12. – С.9.

³⁵ Гамрецький. Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // Там само. – 1990. – №12. – С.72.

В.П.Затонського, Ю.Л.П'ятакова, Х.Г.Раковського, Й.Е.Якіра. У цей же час з'явилися публікації І.С.Хмілья про В.К.Винниченка й С.В.Петлюру, написані у стилі згаданого вище «Універсалу зради»³⁶. На цьому тлі проривною виглядала розвідка В.М.Волковинського про Н.І.Махна. Її друкували впродовж двох років під характерною назвою³⁷. Студія внесла чимало цікавого в портрет відомого народного ватажка.

Із кінця 1970 – на початку 1980-х з'явилося нове покоління фахівців, долучених до теми революції. Це були молоді дослідники, не переобтяжені досвідом минулого, які лише розпочинали свій шлях у науці. Зміни давали їм добрий шанс сказати своє слово в історіографії. Б.І.Андрусин, О.Д.Бойко, А.О.Буравченко, Г.В.Бондаренко, В.Ф.Верстюк, О.І.Ганжа, В.М.Даниленко, О.О.Нестуля, О.П.Реєнт, В.М.Устименко, Д.Б.Яневський – ці прізвища почали звучати в молодіжній науковій аудиторії. Щоправда на сторінки «Українського історичного журналу» на рубежі 1980–1990-х рр. вони потрапляли спорадично, але багато хто з них узяв участь у підготовці численних випусків започаткованих в академічному Інституті історії «Історичних зошитів». Ці брошури користувалися великою популярністю й були певним чином конкурентом журналу.

«Перебудова» у ході свого розвитку породила глибоку кризу у суспільних науках, показала, наскільки радянський історичний дискурс був відірваним від реального життя. Пошуки виходу з кризи мали специфічний характер заповнювання «білих плям». 1989–1990 рр. запам'яталися широкою, крок за кроком, демократизацією життя й науки. Упала «залізна завіса», компартія втратила монополію на владу, зникла державна цензура, а з нею й ідеологічні табу, багато інших факторів на очах міняли суспільну свідомість – усе це підштовхувало істориків переосмислювати здобуте та шукати нові теми, способи їх вивчення. Однак самоцензура, старий вишкіл, набутий спосіб думання, традиційні джерела були серйозними бар'єрами, які гальмували пошуки нового дискурсу революції. С.В.Кульчицький, роздумуючи над феноменом перехідного часу та ситуацією для багатьох істориків, відверто писав: «Втрата колишніх орієнтирів і нездатність багатьох круто змінити позитивні оцінки на негативні і навпаки [...] – ось фактори їх розгубленості»³⁸.

Наскільки це був складний, суперечливий і болючий процес для істориків, можна пересвідчитись із чергової статті Ю.М.Гамрецького «Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради (1917–1918 рр.)». Назва статті звучала по-новому, без жодних натяків на «зраду». На початку автор називав УЦР ліберально-демократичним органом парламентського типу. Визнавав, що вона «очолила рух за національне відродження України і заклала основи національної державності»³⁹. Але далі у хід пішла ленінська методологія:

³⁶ Див.: Хміль І.С. Політична діяльність В.К.Винниченка // Український історичний журнал. – 1989. – №7. – С.82–91; Його ж. Петлюра і петлюрівщина // Там само. – 1990. – №3. – С.107–119.

³⁷ Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Там само. – 1989. – №7, 9–12; 1990. – №2, 4–9, 12.

³⁸ Кульчицький С.В. Історія і час: Роздуми історика // Там само. – 1992. – №4. – С.3.

³⁹ Гамрецький Ю.М. Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Там само. – 1991. – №8. – С.24.

сьогодні – одне, а завтра – уже інше, залежно від ситуації. У підсумку автор уважав, що «проголошення України самостійною не зумовлювалося внутрішніми потребами чи бажаннями побудувати національну державу власними силами»⁴⁰, а соціальна політика «не відповідала інтересам трудящих» і невдовзі призвела до «повного розриву з власним народом», що, зрештою, зумовило «крах» Центральної Ради й нібито «закономірний перехід» у «табір ворогів революції». Не мав особливих сентиментів до УЦР у той час і В.Ф.Солдатенко, котрий кваліфікував її як один із «наймогутніших центрів контрреволюції», до якої «стали звертати свої погляди і імперіалісти країн Антанти»⁴¹.

З особливою силою наявність цих свідомісних бар'єрів продемонструвала республіканська «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР»⁴². Вона, хоча й вийшла зі стін ЦК КПУ, була створена на основі пропозицій, які надійшли «знизу». Головну частину програми складав перелік випуску видань на майбутнє десятиріччя. У революційній тематиці домінувала, як і раніше, історико-партійна література, що її просував насамперед Інститут історії партії. Зокрема це «Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії КПЗУ», «В.І.Ленін і Компартія України в період громадянської війни (1918–1920)», «Більшовицькі організації України: організаційно-партійна діяльність (лютий 1917 – липень 1918 р.)», «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України». Інститут історії АН УРСР своєю чергою пропонував: «З'їзди рад України (1917–1937)», збірники документів про 12-ту, 13-ту, 14-ту радянські армії у «громадянській війні на Україні», «Трагедія і подвиг трудового народу: громадянська війна та іноземна інтервенція 1918–1920 рр. на Україні», популярний нарис «Історія Української РСР» та декілька інших видань, серед яких значилося й таке: «Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні». Утім практично нічого з пропонованого не було реалізовано, адже життя пішло іншим шляхом.

Проголошення незалежності України, декларування її демократичною державою, яка спирається на традиції Української Народної Республіки, одночасне прагнення відсепаруватися від тоталітарного минулого мали стати об'єктом не лише політичних вимірів, але й предметом безпосередньої діяльності інтелектуалів країни. У розбудженому та розкутому суспільстві відчувався справжній голод на історичні праці, особливої актуальності набула альтернатива радянській історії ХХ ст., у тому числі події 1917–1921 рр. Стало цілком зрозуміло, що стара парадигма вивчення революції абсолютно непридатна й лише повне та остаточне її відкинення може створити сприятливі умови для нових пошуків.

Демонтаж парадигми «Жовтневої революції на Україні» гальмувався нерозробленістю національної концепції революції, її структури, тематики окремих хронологічних блоків; історикам бракувало знання фактичного матеріалу,

⁴⁰ Там само. – №9. – С.29.

⁴¹ Солдатенко В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // Там само. – №7. – С.22.

⁴² Там само. – 1990. – №11–12.

понятійного апарату та методології. Редколегія «Українського історичного журналу» перебувала у складній ситуації: часопис треба було видавати, а нових матеріалів не вистачало. Їх намагалися замінити публікацією документів, документальними розповідями, друком спогадів. Так, поряд зі статтею Ю.М.Гамрецького про універсали Центральної Ради вміщувалися повні тексти цих документів, а згодом спогади Д.І.Дорошенка про буремні революційні роки⁴³.

У 1992 р. у журналі з'явилися дві публікації С.В.Кульчицького з революційної тематики⁴⁴. Автор був мало залучений у революційні сюжети раніше, тож йому вдалося підготувати, спираючись на літературу з колишніх спецфондів, розлогий, насичений фактами та позбавлений комуністичної риторики нарис про перші два роки Української революції. Хоча публікації було написано у стислі строки й сьогодні вони виглядають небездоганно, але саме їх я поставив би серед перших, що формували новий дослідницький дискурс революції. Центральна Рада з-під пера С.В.Кульчицького виглядала як очільник національного руху, борець за державні права народу, творець УНР.

Наступного року побачила світ стаття відомого дослідника революційних процесів на західноукраїнських землях О.Ю.Карпенка. Публікація мала довгу драматичну передісторію. Ще в 1950-х рр. автор намагався подати листопадові події 1918 р. у Львові як «народну революцію», за що був битий⁴⁵. І лише через 35 років зміг довести своє. Проблема українізації окремих частин і з'єднань російської армії та роль у ній Центральної Ради стала предметом вивчення В.Ф.Солдатенка. У порівнянні зі згаданою вище статтею 1991 р. оцінки УЦР суттєво змінилися, стали об'єктивнішими, а текст наповнився фактичним матеріалом. Автор присвятив військовій темі декілька статей⁴⁶. Згодом вона стала одним із самостійних напрямів сучасної історіографії. Саме багатомільйонна армія відіграла роль привідного механізму для розгортання революції. Рух за українізацію частин російської армії був опорою й одночасно предметом спеціальної діяльності Центральної Ради. Важливу для вивчення революції тему стосунків пролетаріату та УЦР порушив О.П.Реєнт. У радянській історіографії робітничий клас подавався як активний антипод «буржуазного націоналізму» й Центральної Ради. Натомість О.П.Реєнт стверджував, що факти свідчили про протилежне, наводячи дані виборів до Установчих зборів. За блок українських партій, які входили до УЦР, було подано голосів у 5 разів більше, ніж за більшовиків⁴⁷.

⁴³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле // Український історичний журнал. – 1992. – №6–9, 12; 1993. – №1–8.

⁴⁴ *Кульчицький С.В.* Центральна Рада: Утворення УНР // Там само. – 1992. – №5–6; *Його ж.* Українська Держава часів гетьманщини // Там само. – №7.

⁴⁵ Докл. див.: *Рубльов О.С.* «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Там само. – 2007. – №6. – С.19–22.

⁴⁶ *Солдатенко В.Ф.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Там само. – 1992. – №5. – С.38–51; *Його ж.* Центральна Рада та українізація армії // Там само. – №6. – С.38–51; *Його ж.* Запровадження автономії України і збройні сили республіки // Там само. – №7/8. – С.24–38; *Його ж.* Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 р.) // Там само. – №12. – С.42–58.

⁴⁷ *Реєнт О.П.* Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради // Там само. – 1994. – №4. – С.16.

Перша половина 1990-х рр. стала часом активного знайомства українських істориків із діаспорою та західною літературою, пошуку архівних матеріалів, формулювання концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб⁴⁸. Поступово тексти звільнялися від історико-партійної догматики, наповнювалися сюжетами національної історії революції: створення Центральної Ради, проведення Всеукраїнського національного конгресу, поїздка української делегації до Петрограда, проголошення універсалів. Величезне значення мало налагодження прямих контактів із зарубіжними дослідниками⁴⁹, проведення спільних наукових конференцій, конгресів українців, перший з яких відбувся у серпні 1990 р. Усе це сприяло утвердженню концепції Української революції⁵⁰, котра спиралася на самоназву, застосовувану її безпосередніми учасниками М.С.Грушевським, В.К.Винниченком, П.О.Христюком. Важливу роль відіграла кількарічна робота співробітників академічного Інституту історії над збірником документів «Українська Центральна Рада», підготовка двотомника «Історія України: нове бачення».

У другій половині 1990-х рр. ця концепція активно обговорювалася, дискутувалася, ускладнювалася, обростаючи новими темами, сюжетами й фактами. Зокрема 1996 р., який знаменував 130-ту річницю від народження М.С.Грушевського, став часом активного вмонтування цього діяча в історію революції⁵¹. А ось наступного року вперше врочисто відзначалася її 80-та річниця. У привітальному слові до учасників наукової конференції «Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради)» Президент України Л.Д.Кучма відзначив, що «найважливішим етапом національної революції, на чолі якої стояла Центральна Рада, було утворення демократичної Української Народної Республіки»⁵². Журнал друкував окремі конференційні матеріали, а п'яте число відкривала рубрика «80-річчя Української революції», де було опубліковано статті В.Ф.Солдатенка, В.М.Бойка та В.Ф.Верстюка. У тому ж числі містилася цікава розвідка О.Б.Кудлай про дискусії навколо «Тимчасової інструкції Генеральному секретаріату» на VI сесії УЦР та впорядковане Н.І.Миронець листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким. Згадану рубрику журнал вів аж до 2000 р. і за цей час опублікував 33 статті, повідомлення та підбірки документів⁵³.

⁴⁸ Згадаю тут науково-теоретичні читання «Центральна Рада на тлі Української революції», що відбулися в академічному Інституті історії України в березні 1995 р. Їх учасники обговорили велику кількість проблем, самим часом поставлених на порядок денний, особливо національні аспекти революції. «Український історичний журнал» подав докладну інформацію про цей захід (див.: Там само. – 1995. – №5. – С.143–146).

⁴⁹ «Український історичний журнал» неабияк сприяв цьому. У №4 за 1994 р. було вміщено статтю американського історика М. фон Гагена «Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого» (с.88–100), яку активно обговорювали у професійному середовищі.

⁵⁰ *Верстюк В.Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – №2, 5–6.

⁵¹ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С.Грушевського в концепцію Української революції // Там само. – 1996. – №5; *Копиленко М.Л., Копиленко О.Л.* М.С.Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави // Там само; *Верстюк В.Ф.* М.С.Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Там само.

⁵² Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Мат. наук. конф. 20 березня 1997 р.: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1997. – С.6.

⁵³ *Бойко О.Д.* Проблеми історії Української революції (1917–1921 рр.) в «Українському історичному журналі» // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.89.

Таким чином, можна стверджувати, що впродовж 1990-х рр. бачення революції докорінно змінилося⁵⁴. Українські історики провели величезну інтелектуальну роботу з відновлення національної картини революції, її сегментування, періодизації, наповнення фактичним матеріалом, зняли з неї нашарування комуністичної ортодоксії, міфів «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Із кожним роком ця картина розширювалася завдяки новим працям та появі нового покоління дослідників, котрі не були уражені хворобами радянської історіографії, не були «бійцями ідеологічного фронту». Поряд з історією Центральної Ради на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилися розвідки про гетьманську державу⁵⁵, УНР періоду Директорії⁵⁶, Західноукраїнську Народну Республіку⁵⁷ тощо. Українська національна тематика не заперечувала ролі інших національностей і національних меншин у революції⁵⁸. В її концепцію було вмонтовано й період боротьби з окупацією наших земель червоною та білою Росією⁵⁹. Поряд із державотворчими, політичними сюжетами активно розроблялися соціальні⁶⁰, військові⁶¹, культурні⁶², церковні. Дослідники намагалися наповнити історію революції якомога більшою кількістю персоналій⁶³. Варто звернути увагу на те, як історія революції

⁵⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.68–85; №2. – С.27–47.

⁵⁵ *Пиріг Р.Я.* Проблема виборів до Союму у внутрішній політиці гетьманату // Там само. – 2012. – №3. – С.28–35; *Його ж.* Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників // Там само. – 2008. – №4. – С.38–47; *Його ж.* Діяльність І.Кістяківського в уряді України Держави // Там само. – 2015. – №4. – С.59–84; *Терещенко Ю.І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Там само. – 2008. – №4. – С.19–37; *Гай-Нижник П.П.* Теоретичні засади фінансової системи Української Держави у 1918 р. // Там само. – 1998. – №4. – С.3–17.

⁵⁶ *Бойко О.Д.* Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. // Там само. – 2009. – №6. – С.35–47; *Лозовий В.С.* Аграрна політика Директорії УНР // Там само. – 1997. – №2. – С.68–76; *Його ж.* Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Там само. – 2000. – №5. – С.32–38.

⁵⁷ *Ресніт О.П.* Проголошення ЗУНР: проблема легітимації // Там само. – 2009. – №1. – С.4–11; *Пархоменко В.А.* Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі // Там само. – 2013. – №2. – С.95–104.

⁵⁸ *Устименко В.М.* Формування правничої бази для регулювання міжетнічних стосунків у період УЦР // Там само. – 2012. – №1. – С.79–88; *Потопенко М.* Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Там само. – 2010. – №6. – С.90–105.

⁵⁹ *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни // Там само. – 2002. – №4. – С.122–136; №5. – С.130–139; *Ковальчук М.А.* Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Там само. – 2009. – №5. – С.106–121; *Литвин М.Р.* Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У // Там само. – 1999. – №2. – С.126–130.

⁶⁰ *Ковальчук М.А.* Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Там само. – 2009. – №5. – С.106–121; *Щербатюк В.М.* Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Там само. – 2010. – №3. – С.186–204.

⁶¹ *Бойко О.Д.* Бій під Крутами: історія вивчення // Там само. – 2008. – №2. – С.43–54; *Ковальчук М.А.* Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях // Там само. – 2017. – №3. – С.46–58.

⁶² *Янковська О.В.* Культурне життя в Україні у період Національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) // Там само. – 2005. – №2. – С.105–118.

⁶³ *Дунандін О.І.* Громадсько-політична та державна діяльність Д.Дорошенка (До 125-річчя з дня народження) // Там само. – 2007. – №3. – С.36–45; *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Там само. – №2. – С.113–129; *Маркітан Л.П.* Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах // Там само. – 2004. – №4. – С.71–81; *Юренко О.П.* Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина // Там само. – 1999. – №6. – С.112–116; *Пиріг Р.Я.* «Білий кентавр українського козацтва»: до проблем міфологізації образу П.Скоропадського та ін. // Там само. – 2010. – №6. – С.136–143.

тематично й сюжетно розширилась у порівнянні з радянською версією, наповнилася фактичним матеріалом, позбулася кліше та догм.

Особливістю сучасної історіографії революції є її альтернативність, коли автори по-різному бачать і трактують окремі явища та факти. Як на приклад, пошлюся на статті про переворот 29 квітня 1918 р., який у журналі подавався в авторській візії В.С.Горака, В.Ф.Солдатенка, П.П.Гая-Нижника⁶⁴. Дещо відмінно оцінювали процес створення Центральної Ради Ф.Г.Турченко й В.Ф.Верстюк. Їхні статті часопис подав в одному номері⁶⁵. Звичайно, треба згадати про особливий погляд на тему С.В.Кульчицького⁶⁶, котрий спростовує твердження радянської історіографії про дві (Лютневу та Жовтневу) революції 1917 р., розглядає їх як єдину Російську, при цьому наголошує, що вона відрізняється від комуністичної, яка відбулася 1918 р. Якщо більшість сучасних українських істориків відділяють Українську революцію від Російської, то С.В.Кульчицький переконує в необхідності «поставитися до подій 1917 р. у центральних регіонах і на окраїнах Росії як до єдиного революційного процесу»⁶⁷. Одночасно він не заперечує факт національної революції та вважає, що такий підхід дозволить глибше проаналізувати перебіг останньої. Хоча з цим твердженням важко погодитися, але це – ще одне підтвердження альтернативності у сучасній українській історіографії.

Якщо користуватися формальними кількісними показниками, то сьогодні на сторінках «Українського історичного журналу» домінують фахівці старшого покоління, котрі неодноразово згадувалися у цій статті. Це закономірно, адже в них за спиною – великий досвід, накопичені знання, тісний багаторічний зв'язок із редакцією. Проте час іде вперед, наука розвивається й поряд із досвідченими виростають молоді амбітні наукові кадри, які пропонують часопису нові погляди на революцію, фокусують свою увагу на недостатньо розроблених проблемах. А їх не так мало. Скажімо, чим не перспективний напрям дослідження революційної масової свідомості, адже революція відбувалася насамперед у головах, а вже після цього вихлюпувалася на вулиці та майдани. Якою правосвідомістю керувалися люди, громлячи чуже майно й відбираючи приватну власність⁶⁸? Ще одна надзвичайно перспективна та необхідна тема – це вмонтування революційних подій в Україні у ширший контекст, передусім Першої світової війни й Центрально-Східної Європи. Це можна робити в різний спосіб: традиційно через дослідження міжнародних, зокрема

⁶⁴ Горак В.С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П.Скоропадського // Там само. – 2008. – №1. – С.59–74; Гай-Нижник П.П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П.Скоропадським // Там само. – 2011. – №4. – С.132–164; Солдатенко В.Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму (До 90-річчя гетьманату П.Скоропадського) // Там само. – 2008. – №4. – С.5–19.

⁶⁵ Турченко Ф.Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Там само. – 2007. – №2. – С.63–77; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // Там само. – С.23–46.

⁶⁶ Кульчицький С.В. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф // Там само. – 2007. – №2. – С.4–23.

⁶⁷ Там само. – С.5.

⁶⁸ Див.: Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Там само. – 2005. – №6. – С.88–94; Скальський В.В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції // Там само. – 2008. – №1. – С.46–59.

дипломатичних стосунків українських урядів⁶⁹, або через компаративний аналіз ситуації в окремих країнах, а також через дослідження ідейно-теоретичної спадщини лідерів Української революції⁷⁰.

Завершуючи цей стислий огляд, розумієш, що поза увагою залишилося чимало добротних матеріалів, які не вдалося згадати – хотілося б попросити в їх авторів вибачення за це та заохотити всіх, хто вивчає революційні процеси, і далі писати для «Українського історичного журналу». А самому часописові – побажати довгих років існування! Звичайно, треба було згадати не лише статті та повідомлення, але й документальні публікації, велику кількість рецензій, які пропагували та критично розглядали монографічну літературу. А скільки призабутої інформації можна знайти в рубриці «Хроніка»! Одним словом, «УІЖ» за невідмінної як для будь-якого друкованого видання наявності слабких місць – це знаменне явище в нашому науковому, культурному житті, якісне дзеркало стану сучасної української історіографії.

У радянський період події революції були чимось більшим, ніж історія, у них вкладався певний сакральний зміст початку «нової ери» в історії людства. Така мегаподія мала завжди залишатися непорочною «річчю у собі», добре прикритою густим шаром ідеології. Як бачимо, це не допомогло. Світ, збудований на фундаменті ілюзій, надзвичайно вразливий. Сьогодні «соціалістична революція» втратила своє священне значення, міф про неї розвінчано і, сподіваюсь, назавжди знищено. Натомість сучасні історики створили принципово іншу картину революції, значно меншого національного масштабу, але конструктивну за своєю суттю, спрямовану на побудову власної держави, вільної й демократичної, картину, наближену до сучасних проблем українського суспільства, його світосприйняття, ментальних особливостей, історичної пам'яті.

⁶⁹ Дауків І.Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.127–131; Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924 рр.) // Там само. – 2006. – №1. – С.112–130.

⁷⁰ Корольов Г.О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Там само. – 2010. – №5. – С.103–117; Його ж. Ідея чорноморської федерації у поглядах М.Грушевського // Там само. – 2011. – №6. – С.68–79; Його ж. Консервативна утопія В.Кучабського: «геополітичний трикутник», революція і Східна Європа // Там само. – 2012. – №3. – С.36–48.

In current article author made an attempt to trace how during a long-time history of the journal on its pages had changed the vision of the events of the revolution of 1917–1921. During the Soviet period it was presented as “The Great October Socialist Revolution in Ukraine” and covered schematically mainly through the prism of the activities of the Bolshevik Party. With the end of the totalitarian regime, this paradigm was rejected, but a detailed picture of the national revolution was reproduced.

Keywords: “Ukrainian Historical Journal”, revolution, historiography, Perestroika, independence.

С.В.Кульчицький *

МІЖВОЄННА ТА ПОВОЄННА ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2017 рр.)

Аналізуються найбільш важливі статті з міжвоєнної та повоєнної історії радянської України, опубліковані «Українським історичним журналом» за 60 років його існування.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», історія України 1920–1930-х рр., повоєнна історія радянської України, історіографія вітчизняної історії.*

«Український історичний журнал» тривалий час був науковим органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Восени 1990 р. історико-партійний інститут втратив зв'язок із московським центром і був реорганізований в Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ (від 1991 р. – Інститут національних відносин і політології АН України, з 1997 р. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), а Інститут історії став Інститутом історії України. Трансформація профілю обох установ докорінно змінила редакційний портфель журналу, а світоглядна революція в гуманітаристиці – авторський колектив. Учені, котрі залишилися на попередніх ідейних позиціях, випали з авторської обійми.

Упродовж 33 років із наявних 60 «Український історичний журнал» являв собою «ідеологічно виважений» орган, який під пильним наглядом ЦК Компартії України виконував свою основну функцію, що полягала в комуністичній пропаганді й популяризації російської історії під виглядом «історії СРСР». Наступні 27 років редколегія вбачала основне завдання часопису в популяризації історії України та висвітленні головних здобутків академічної історичної науки. Однак певна частина опублікованого в радянські часи редакційного портфеля й досі являє інтерес головним чином фактологічною основою.

Автор цього нарису друкує свої тексти в «Українському історичному журналі» вже 50-й рік. Аналізуючи зміст опублікованих матеріалів, не варто зупинятися на власних. Однак треба згадати про опубліковане часописом перше в радянській історіографії повідомлення про Великий голод 1932–1933 рр. в Україні (№3 за 1988 р.). Воно перебуває поза рамками особистої біографії.

---

* *Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.*

E-mail: s_kul@ukr.net

***

Міжвоєнний період вітчизняної історії відкривався в «Українському історичному журналі» радянських часів матеріалами про голод 1921–1923 рр. в південних губерніях України. Перша публікація Н.Расторгуєвої перебувала в руслі загальновідомих фактів про намагання В.Леніна скористатися голодом, щоб економічно підірвати церкву, звинувативши патріарха Тихона і всіх священнослужителів у небажанні віддати золоті та срібні предмети релігійного культу на потреби голодуючих¹. У 1985 р. співробітниця Інституту історії АН УРСР О.Мовчан захистила дисертацію на тему «Участь трудящих УРСР в загальнонародній боротьбі з голодом та його наслідками (1921–1923 рр.)», після чого опублікувала у журналі три ґрунтовних статті². Добре відомий, але недосліджений раніше істориками голод 1921–1923 рр., перестав бути «білою плямою».

У радянські часи в «Українському історичному журналі» з'явилися лише декілька публікацій на тему утворення СРСР³. У статті Є.Безродного події розглядалися за укладеним в оргбюро ЦК РКП(б) протоколом, тобто висвітлювався тільки зовнішній їх бік. Інший підхід до теми продемонстрував В.Мельниченко, коли аналізував наступну після утворення СРСР і пов'язану з ним подію: протистояння Х.Раковського та Й.Сталіна на XII з'їзді РКП(б)⁴. Щоправда, кінець 1980-х рр. разюче відрізнявся від початку. Тоді вже можна було згадувати прізвище репресованого Й.Сталіним голови уряду УСРР із січня 1919 до липня 1923 рр. – Х.Раковського.

Ініційована XII з'їздом РКП(б) кампанія коренізації влади в національних республіках і районах СРСР довгий час перебувала поза увагою дослідників. Причина одна: коренізація та її регіональні форми, у тому числі українізація, після Другої світової війни перетворилася на свою протилежність – російщення у прихованих або навіть відкритих формах. Перша стаття про кампанію українізації, а в ній – перша позитивна оцінка діяльності її очільників О.Шумського та М.Скрипника, з'явилася 1989 р.⁵

Політика коренізації в усіх своїх формах переслідувала одну головну мету: укорінення радянської влади в національних республіках і районах. Очільники Кремля справилися з цим завданням. Досвідчений політик В.Винниченко спромігся розібратися в суті більшовицького режиму, коли той втрачав окупаційний характер під впливом політики українізації. Однак десятки тисяч галичан, які емігрували в радянську Україну в 1920-х рр., повірили в те, що радянська влада в своїх національних формах втратила терористичну суть.

¹ *Расторгуєва Н.В.* До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921–1922 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – №1.

² *Мовчан О.М.* Державна допомога селянам півдня УСРР у подоланні наслідків неврожаїв 1921–1923 рр. // Там само. – 1986. – №6; *Її ж.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // Там само. – 1989. – №10; *Її ж.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // Там само. – 1990. – №10, 12.

³ *Безродний Є.Ф.* Радянська Україна в об'єднавчому русі за утворення СРСР // Там само. – 1982. – №7.

⁴ *Мельниченко В.Ю.* XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // Там само. – 1989. – №12.

⁵ *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20–30-х рр.: історія, проблеми, уроки // Там само. – 1989. – №3.

Чи повірив у це М.Грушевський, перебуваючи в еміграції? У статті Ф.Шевченка, опублікованій в «УІЖ» одразу після 100-річчя від дня народження вченого, на таке запитання немає відповіді⁶. Автор опрацював величезну кількість документального матеріалу, виставляючи на перший план позитивні висловлювання М.Грушевського щодо радянської влади й негативні – щодо С.Петлори (з яким у нього не склалися особисті відносини в добу визвольних змагань). Без такого підходу до відбору матеріалу стаття не мала шансів на опублікування. Причому успіхи українізації в публікації не згадувалися. Не можна сумніватися, однак, що такий ракурс національної політики більшовиків вплинув на рішення М.Грушевського приїхати в радянську Україну на постійне проживання.

Певна частина журнальних публікацій стосувалася проблем індустріалізації й робітничого класу в міжвоєнний період⁷. Як правило, статті будувалися за періодизацією, запозиченою з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Проте вони зберігають певне значення внаслідок насиченості архівними першоджерелами.

Істотно більше уваги журнал надавав «соціалістичним перетворенням» у сільському господарстві. Якщо не враховувати матеріалів, присвячених окремим місцевостям, – а таких була переважна більшість, то можна назвати небагато оглядових статей, де розглядалися різні етапи колективізації сільського господарства на підставі архівних джерел, які й сьогодні являють особливий інтерес для дослідників⁸. Як правило, це публікації 1960-х рр. Два наступні десятиліття характеризувалися помітним спадом інтересу істориків-аграрників до проблем колективізації сільського господарства, що позначилося й на редакційному портфелі журналу. А під час «перебудови» в журналі з'явилася велика стаття лідера харківських істориків І.Рибалки, присвячена наслідкам примусової колективізації сільського господарства⁹. Будучи на той час представником найстаршого покоління істориків, Іван Климентійович ґрунтовно переосмислив прищеплені з юнацьких років погляди на історичний процес та його специфіку в СРСР.

Статтю І.Рибалки можна вважати єдиною в редакційному портфелі журналу, яка в період «перебудови» розглядала проблеми міжвоєнного села в

⁶ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – №11.

⁷ Бельська М.В. Зміни в складі робітників України в роки другої п'ятирічки // Там само. – 1960. – №1; Горлач М.І. Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.) // Там само. – 1960. – №1; Слущкий О.Б. Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду // Там само. – 1960. – №5; Лобурець В.С. Відновлення кадрів робітничого класу України (1921–1925 рр.) // Там само. – 1962. – №2; Сирицова С.М. Виникнення і розвиток руху новаторів // Там само. – 1975. – №8; Шаталіна Є.П. Стаханівський рух і якісні зміни у складі робітничого класу // Там само. – 1985. – №8.

⁸ Ткач Н.І. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму (1934–1938) // Там само. – 1961. – №1; Шостак П.В. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933–1934 рр.) // Там само. – 1963. – №6; Кисельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні // Там само. – 1965. – №9; Ганжа І.Х. Колгоспні з'їзди на Україні // Там само. – 1968. – №10; Кунах Ю.І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. // Там само. – 1974. – №3.

⁹ Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни // Там само. – 1989. – №10–11.

руслі колективізації сільського господарства. Всі інші оглядові статті на цю тему були не науковими, а просвітницькими і друкувалися, як правило, в рубриці «На допомогу вчителю». Від 1988 р. історики переключилися на тему Голодомору. Треба зупинитись на обставинах, за яких в «УІЖ» з'явилася перша в радянській історіографії відповідна стаття.

Навколо голоду 1932–1933 рр. у країні склалася дивна ситуація. Суспільство знало про нього аж надто добре, адже він знищив мільйони людей в Україні, і на Кубані, у Поволжі та Казахстані. Однак розмови про голод та й навіть згадування його у приватній документації вважалися злісною антирадянською пропагандою і за життя Й.Сталіна каралися висилкою в концтабір. Міжнародна громадськість тоді дізналася про голод і запропонувала допомогу, але Сталін її не прийняв, заперечуючи факт голоду. Натомість під час голодів 1921–1923, 1946–1947 рр. радянські вожді не відкидали зарубіжної допомоги, і вона рятувала сотні тисяч людських життів. Пояснити причини такого заперечення наступники Й.Сталіна не могли, а тому далі робили вигляд, що ніякого голоду не існувало. В ювілейній промові на честь 70-річчя Жовтневої революції в листопаді 1987 р. М.Горбачов так само говорив тільки про успіхи колективізації села.

Коли під тиском діаспори Конгрес США заснував слідчу комісію з дослідження українського голоду 1932–1933 рр., ЦК Компартії України відреагував восени 1986 р. створенням комісії експертів під головуванням акад. А.Шлепакова. Як керівник підрозділу Інституту історії АН УРСР, який досліджував проблематику міжвоєнного періоду, до неї увійшов і я. Членів комісії зобов'язали науково довести, що твердження «українських буржуазних націоналістів» про тяжкий голод були фальсифікаторськими. Це означало, що останнє покоління компартійно-радянських керівників уявляло собі минуле таким, яким його конструювали для громадян країни вожді двох попередніх поколінь. Це не парадокс і не один-єдиний приклад нерозуміння реальної дійсності діячами «перебудовної» доби. Конституційною реформою 1988 р. М.Горбачов наважився розірвати зв'язок партії з радами, на якому трималася винайдена В.Леніним система влади. Він не розумів того, що тим самим руйнує «соціалістичний табір», СРСР, КПРС і власне становище в партії й державі.

Групі українських експертів відкрили доступ до «особих папок» архівної документації, в яких, на відміну від інших документів суворої секретності, дозволялося називати речі своїми іменами. Працюючи над цими документами, я зрозумів, що виконати доручене комісії завдання неможливо, і тому звернувся у ЦК КПУ з доповідною запискою, в якій пропонував визнати факт голоду. Тоді я був дуже далекий від розуміння механізму сталінського злочину, але вже пересвідчився, що голод стався внаслідок дій влади і жодним чином не пов'язувався з погодними умовами. У записці я виклав далеко не все, що вже знав. Щоб полегшити цекістам визнати факт голоду, у документі наголошувалося на тому, що партія робила все можливе для рятування людей від голодної смерті. Такий наголос зробити було тим легше, що в архівах відклалося багато матеріалів про допомогу голодуючим. Як виявилось через багато років, механізм сталінського злочину в Україні й на Кубані складався з чотирьох ланок:

конфіскації всього продовольства під прикриттям хлібозаготівель, інформаційної блокади, яка тривала потім десятиліттями, заблокування голодуючих в їхніх селах, і ... продовольчої допомоги держави через певний час тим, хто міг узяти участь у весняній сівбі. Сталінська акція являла собою терор голодом, тобто покарання голодною смертю частини селян із метою примусити всіх інших працювати в колгоспах за паперові трудовні.

Тим часом конгресова комісія та її виконавчий директор Дж.Мейс почали розсилати по світу повідомлення про результати своєї роботи, і вони були переконливими. У цій ситуації мені дозволили опублікувати доповідну записку в ЦК КПУ як статтю «Українського історичного журналу», але не відразу, а через кілька місяців, після визнання факту голоду В.Щербицьким в ювілейній доповіді, присвяченій 70-літтю проголошення радянської влади в Україні¹⁰. В Інституті історії АН УРСР одразу розгорнулася робота з виявлення документів, пов'язаних із голодом 1932–1933 рр. У шести числах «УІЖ» за 1989–1990 рр. було опубліковано велику добірку документів, підготовлену Є.Шаталіною й В.Марочком¹¹. Першу оцінку демографічних втрат 1930-х рр., спричинених, у тому числі голодом 1932–1933 рр., оприлюднили А.Перковський і С.Пирожков¹².

Співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ Ю.Шаповал зі власної ініціативи зібрав істориків, здатних подивитися в обличчя фактам і донести побачене до широкої громадськості. Зредагований ним збірник «Про минуле заради майбутнього», виданий 1989 р., мав такий сенсаційний успіх, що упорядник негайно взявся за підготовку нового – «Маршрутами історії» (1990 р.). Побудовані на недоступних раніше матеріалах з архіву ЦК КПУ, деякі нариси ще до виходу у світ цих збірників було опубліковано в «УІЖ», сприяючи тим самим його популярності. Найбільшу увагу читачів привернули нариси самого Ю.Шаповала, присвячені головним дійовим особам республіканської компартійної верхівки – Л.Кагановичу, М.Хрущову¹³.

Повоєнні десятиліття вітчизняної історії радянська історіографія висвітлювала, торкаючись обмеженого кола проблем. Лише в останній рік «перебудови» автори «УІЖ» дістали можливість писати на таку болючу тему, як голод 1946–1947 рр. в УРСР¹⁴. Тривалий час журнал публікував аналітичні статті з висвітленням кількісних і якісних змін у складі робітничого класу¹⁵ й

¹⁰ *Кульчицький С.В.* До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931–1933 рр. // Там само. – 1988. – №3. У скороченому вигляді стаття було опубліковано двома місяцями раніше в газетах, призначених для іноземного читача: «Вісті з України» (1988, №3–4), «News from Ukraine» (1988, №2).

¹¹ Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Там само. – 1989. – №7–9, 11–12; 1990. – №1.

¹² *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-х рр. // Там само. – 1989. – №8.

¹³ *Шаповал Ю.І.* М.С.Хрущов: нарис політичної діяльності // Там само. – 1989. – №1; *Його ж.* Л.М.Каганович на Україні // Там само. – 1990. – №8, 10, 12.

¹⁴ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення УРСР у 40-х рр. // Там само. – 1990. – №2; *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Там само. – 1990. – №8.

¹⁵ *Романцов В.О.* Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Там само. – 1966. – №2; *Його ж.* Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Там само. – 1966. – №12;

селянства¹⁶. Багато уваги редколегія приділяла «соціалістичним перетворенням» у західних областях України¹⁷.

Розглянуте у цій частині статті українське історієписання трьох десятиліть, які передували добі незалежності, І.Колесник слушно поділяє на три головні сегменти:

– кінець 1950–1960-ті рр. – «доба запізнілої української відлиги», що характеризувалася поживавленням культурного та інтелектуального рухів активного українства, оновленням методологічного апарату науки, спробою легітимації національних ознак українського історієписання, наскільки це було можливим у структурах радянської історичної науки;

– початок 1970 – середина 1980-х рр. – посилення російщення культурної, наукової та освітньої сфер українського життя, упровадження практик адміністрування гуманітарних наук («ера маланчукізму»);

– друга половина 1980-х рр. – радикальні соціально-політичні зрушення у суспільному житті, криза марксистської ідеології, лібералізація суспільного мислення¹⁸.

Аналіз ключових статей «Українського історичного журналу», присвячених вітчизняній історії з 1917 р., підтверджує справедливість такої періодизації історієписання. Можна не погодитися тільки з терміном «ера маланчукізму». Секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук ані за посадою, ані за інтелектом не «тягне» на «еру».

Коли конституційна реформа 1988 р. забезпечила «повновладдя Рад», компартійна вертикаль позбулася диктаторських функцій і змушена була прислухатися до вимог, які висувалися у суспільстві. На початку лютого 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. У постанові затверджувався склад координаційної комісії з розробки цієї програми на чолі з віце-президентом АН УРСР акад. І.Лукиновим. Пропонувалося виділити курс історії УРСР в окремий навчальний предмет, забезпечити його викладання в школах, технікумах і вищих навчальних закладах, організувати підготовку фахівців з історії України у провідних університетах, розробити й видати нові підручники, хрестоматії, книжки для читання з вітчизняної історії, у тому числі з історії рідного краю¹⁹.

Його ж. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // Український історичний журнал. – 1971. – №4.

¹⁶ *Петренко В.С.* Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства України // Там само. – 1967. – №4; *Талан Є.П.* Соціальні зміни в колгоспному селянстві УРСР (1946–1958) // Там само. – 1974. – №3; *Чишко В.С.* Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства УРСР (60-ті – поч. 80-х років) // Там само. – 1987. – №10.

¹⁷ *Івасюта М.К.* Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // Там само. – 1959. – №4; *Ковальчук Г.І.* Індустріалізація західних областей Української РСР // Там само. – 1959. – №6; *Його ж.* Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // Там само. – 1976. – №7; *Івасюта М.К.* Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР // Там само. – 1984. – №9.

¹⁸ *Колесник І.* Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози // Світло й тіні українського радянського історієписання: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). – К., 2015. – С.169.

¹⁹ Радянська Україна. – 1989. – 3 лютого.

Відповідний документ був розроблений в Інституті історії АН УРСР без всякого втручання апарату ЦК КПУ, затверджений улітку 1990 р. політбюро ЦК та опублікований у двох числах «Українського історичного журналу»²⁰. У цій постанові політбюро ЦК підкреслювалося: «В контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення і пропаганди історії республіки набувають якісно нового суспільно-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів, який знаходиться сьогодні в центрі політичних дискусій, потребує наукового переосмислення»²¹.

Незважаючи на зовнішній вигляд партійного документа і деякі термінологічні звороти (наприклад, «народ України»), республіканська програма стала програмою дій українських інтелектуалів, які взяли курс на заміну історії СРСР вітчизняною історією у викладанні та просвітницькій роботі. Вона втратила характер директивного документа після розпаду КПСР, але переважна більшість її позицій до 2000 р. була виконана. Це позначилося і на характері пострадянських публікацій «Українського історичного журналу».

Матеріали з вітчизняної історії, які з'явилися в «Українському історичному журналі» у часи незалежності, варто аналізувати за усталеною періодизацією. Почну з рубрики «Роздуми істориків», що з'явилася у часопису 1992 р. Її започаткувала без офіційного оголошення стаття Ю.Курносова – історика старшого покоління, з яким я в 1970-х рр. співпрацював у лекторській групі ЦК КПУ²². Стаття вражала (не буду приховувати – багатьох наших колег – неприємно вразила) безкомпромісним антикомунізмом. Ю.Курносов спокійно, без емоцій, але переконливо обґрунтовував тезу, яку поставив в її заголовку. Більшовизм він визначав як систему поглядів і цінностей, засновану на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень²³. Із цим твердженням можна погодитися й сьогодні, але є застереження проти іншої тези, наведеної поряд: більшовизм – це суто російське явище, що виросло з марксизму.

Більшовизм виростав з російської політичної традиції, але революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1847 р.) був суто західно-європейським явищем. Марксизм знадобився В.Леніну для ідеологічного обґрунтування необхідності експропріації суспільства державою, створеною на засадах «демократичного централізму» невеликою купкою більшовицьких вождів. Ця держава мала намір за допомогою насилля експропріювати приватну власність у членів суспільства, щоб встановити не тільки політичну, а й економічну диктатуру.

Як трансформувалася приватна власність у ході соціально-економічних перетворень, названих у СРСР «соціалістичними»? Вражає опублікована в 1992 р. стаття Василя Миколайовича Ткаченка (доводиться його називати

²⁰ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990–2000 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №11–12.

²¹ Там само. – №11. – С.3.

²² Курносов Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Там само. – 1991. – №12; 1992. – №1.

²³ Там само. – 1991. – №12. – С.16.

на ім'я й по батькові, адже надто багато істориків мають таке прізвище)²⁴. Підбиваючи по свіжих слідах підсумки комуністичного експерименту, він стверджував: «Державна власність, яку тривалий час намагалися ототожнити з суспільною, виявилася лише гіршою (тобто менш ефективною) різновидністю приватної власності, оскільки не виключала, а видозмінювала форму експлуатації найманої праці»²⁵. Тільки через 18 років я обґрунтував аналогічний висновок, який доводив утопічний характер Марксового комунізму, як і всіх попередніх комуністичних учень²⁶. Адже ключовою в «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркса й Ф.Енгельса була така фраза: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»²⁷.

Щоправда, із наступним твердженням В.Ткаченка я категорично не погоджуюсь: «В умовах “казарменого комунізму” чиновництво з слуг громадянського суспільства перетворилося на його хазяїв, державна власність стала власністю апарату, номенклатури як нового класу»²⁸. Тут він повторював тезу М.Джиласа²⁹ й М.Восленського³⁰. По-перше, компартійно-радянська номенклатура користувалася й розпоряджалася засобами виробництва та природними ресурсами, але визначальна функція власності – володіння їй не належала. Навіть меблі в її розкішних будинках мали інвентарні бирки. Усіма створеними людьми і природою багатствами, а також самою державою, побудованою на засадах «демократичного централізму», володіла купка вождів і вищих партійних функціонерів. По-друге, не доводиться говорити про існування в умовах комуносоціалізму громадянського суспільства, яке за визначенням володіє суверенітетом і на вільних виборах визначає склад вищих державних службовців. Таке суспільство складається з об'єднаних по горизонталі й економічно незалежних від держави людських спільнот. Але здобуту після падіння самодержавства суверенність російське суспільство втратило після листопадового перевороту 1917 р., а українське – після більшовицького завоювання. У ході «соціалістичних перетворень» радянське суспільство було перебудоване на засадах «демократичного централізму» зі сліпим підпорядкуванням нижчих ланок вертикалізованих спільнот вищим – аж до останньої – політбюро (президії) ЦК КПУ.

Через півтора роки у цій рубриці з'явилася стаття В.Литвина і А.Слюсаренка³¹. Аналізуючи структуру влади, вони назвали три категорії політиків. Найбільш численною була компартійно-радянська номенклатура, розбавлена шістдесятниками та лідерами дисидентів, з одного боку, і людьми,

²⁴ Ткаченко В.М. Куди ми йдемо? Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – №7/8.

²⁵ Там само. – С.9.

²⁶ Кульчицький С. Історичний вимір приватної і колективної форм власності // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С.42–55.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

²⁸ Український історичний журнал. – 1992. – №7/8. – С.9.

²⁹ Джилас М. Новый класс // Его же. Лицо тоталитаризма. – Москва, 1992. – С.159–360.

³⁰ Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – Москва, 1991. – 624 с.

³¹ Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.): Роздуми істориків // Український історичний журнал. – 1994. – №1–2/3.

які вперше прийшли в політику – з іншого. Розглянувши дії влади, автори дійшли висновку: «Комуністична парадигма відкинута, але управляти по-новому не вміє ні попередня еліта, ні керівники нового покоління. Основні сили і час вони витрачають на вирішення проблем, як вижити самим, думають не стільки про реформи, скільки про захоплення і розподіл державних посад і пов'язаних з ними привілеїв»³².

Зі врахуванням досвіду двох із гаком десятиліть, які відділяють нас від цього похмурого висновку, можна вказати, що власність на засоби виробництва і природні ресурси, якою володіла купка компартійних вождів, після розпаду КПРС стала нічийною. Ті, хто нею розпоряджався і з неї користувався, тобто компартійно-радянська номенклатура, зробили все, щоб нею завладіти. У ході «приватизації» власники ваучерних папірців і переважна більшість представників влади залишилися ні з чим. Нічийною власністю завладіла невелика купка людей, а саме ті, хто спромігся відповісти на виклики вільного ринку, перед якими відірвані від ринкових відносин упродовж трьох поколінь радянські громадяни виявилися сліпими кошенятами. Незалежна Україна залишалася радянською за ментальними характеристиками свого соціуму, але вона вже не мала того центру влади, який більш-менш забезпечував функціонування планово-директивної економіки. Упродовж «лихих 90-х» народилося те, що мало найбільші шанси народитися у суспільстві, пронизаному комуністичним патерналізмом: олігархічна Україна.

Періодизація вітчизняної історії між двома світовими війнами з 1991 р. змінилася. У радянські часи міжвоєнна доба поділялася на три частини: відбудовний (1921–1925 рр.), реконструктивний (1926–1937 рр.) і передвоєнний (1938–1941 рр.) періоди. За винятком відбудовного періоду, в основу періодизації покладалися п'ятирічні плани розвитку народного господарства. У роки незалежності міжвоєнна доба скоротилася, адже довелося визнати, що світова війна почалася аж ніяк не зі вторгнення Німеччини та її союзників у СРСР. Скорочену добу поділили на дві частини: період 1921–1928 рр., коли після ленінського комуністичного штурму в країні почали здійснювати нову економічну політику, і період 1929–1939 рр., що поділявся на роки нового комуністичного штурму, які збіглися з першою п'ятирічкою (1929–1932 рр.), і сталінський неонеп у рамках другої (1933–1937 рр.) і частини третьої (1938–1939 рр.) п'ятирічок.

За роки незалежності в «Українському історичному журналі» з'явилося менше десятка великих матеріалів, присвячених тематиці непу³³. Усі вони без

³² Там само. – 1994. – №2/3. – С.49.

³³ *Зінченко А.Л.* Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? // Там само. – 1992. – №1; *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Там само. – 1993. – №2/3; *Дорошко М.С., Колесник В.Ф.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті рр. // Там само. – 1993. – №9; *Дровозюк С.І.* Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) // Там само. – 1994. – №5; *Пиріг О.А.* Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Там само. – 2000. – №3; *Олійник М.М.* Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств в період непу // Там само. – 2002. – №1; *Сушко О.О.* Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) // Там само. – 2003. – №4; *Якубова Л.Д.* Діяльність відділу національних меншин

винятку готувалися в рамках докторських дисертацій, захищених або підготовлених до захисту (у спільній статті М.Дорошка і В.Колесника дисертантом був перший автор). Згрупувати їх за тематикою неможливо, а для характеристики кожної не вистачило б місця. Тому доводиться обмежитися заявою про те, що кожна з них – це продукт тривалої пошукової роботи, в якій висвітлюється малодосліджена в історіографії проблема. Кожен із перелічених авторів міг би опублікувати у журналі й інші цікаві статті в рамках свого дисертаційного дослідження, але не зробив цього. Період 1920-х рр. представлено у журналі поки що явно недостатньо.

Натомість тема Голодомору початку 1930-х рр. представлено широко і багатогранно. Перш за все, треба згадати публікації Дж.Мейса, який у 1993 р. переїхав в Україну на постійне проживання³⁴. Співробітники відділу історії України міжвоєнного періоду Інституту історії України теж публікували в «Українському історичному журналі» свої розвідки на пов'язані з Голодомором теми, яких ніхто раніше не торкався³⁵. До співробітництва з часописом удалося залучити провідних учених Заходу, з якими відділ співпрацював у вивченні зазначеної тематики³⁶.

Працюючи над монографією про «чорні дошки» в роки Голодомору, Г.Папакін умістив у журналі статтю, в якій реконструювалася неопублікована телеграма за підписами Й.Сталіна і В.Молотова від 8 листопада 1932 р.³⁷ Адресована керівникам регіонів, ця телеграма погрожувала застосуванням важких репресій у випадку провалу хлібозаготівель. Документ мав статус «особой папки», тобто після прочитання його належало повернути, а після повернення він був знищений. Збираючи окремі фрагменти телеграм, які зустрічались в опублікованих документах, Г.Папакін відновив її повний зміст.

Деякі політики та дослідники й досі вважають дискусійним питання про кількість жертв Голодомору. Звичайно, вони спонукувані кращими намірами: якнайшвидше досягти міжнародного визнання цієї трагедії українського народу геноцидом. Однак у цьому питанні, як і в усіх інших, має бути точність: опоненти, які завжди знайдуться, перевірять розрахунки. База для перевірки цілком достатня: Голодомор відбувся між двома всесоюзними переписами населення 1926 і 1937 рр. Вірогідність обох, а також перепису 1939 р., піддається встановленню. Так само можна простежити рух народонаселення в кожному міжпереписному році, щоб вийти на дефіцит, обумовлений тільки одним чинником – голодом.

НКВС УСРР (1921–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – №5; *Рябченко О.Л.* Студентство радянської України у пошуках пролетарської ідентичності // Там само. – 2009. – №4.

³⁴ *Мейс Дж.* Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Там само. – 1995. – №1; *Його ж.* Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому? // Там само. – 2007. – №1.

³⁵ *Марочко В.І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933 рр.) // Там само. – 2003. – №3; *Сфіменко Г.Г.* Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморному 1933 р. // Там само. – 2003. – №5.

³⁶ *Зімон Г.* Чи був Голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Там само. – 2005. – №2; *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Там само. – 2005. – №3.

³⁷ *Папакін Г.В.* Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка» // Там само. – 2013. – №6.

Коли демографічна статистика стала доступною для дослідників, «Український історичний журнал» опублікував перші розрахунки, які торкалися дефіциту населення, що сталися через різні причини в 1930-х рр., а також дефіциту, викликаного прямими втратами від голоду й опосередкованими – від падіння народжуваності в голодні роки³⁸. Уже кілька років в академічному Інституті демографії та соціальних досліджень ім. А.Птухи працює команда на чолі з професором Університету Північної Кароліни (США) О.Воловиною, котра досліджує кількісні параметри голодного мору. «УІЖ» опублікував дві підготовлених нею статті: у першій йдеться про демографічні втрати за роками по місту та селу, у другій – по регіонах України³⁹. Тепер команда демографів здійснює надзвичайно трудомісткі розрахунки демографічних втрат по регіонах СРСР. Розрахунки 1991 р. більш-менш збігаються з точнішими й детальнішими розрахунками останніх років.

Під егідою Інституту історії України і керівництвом акад. П.Тронька від початку 1990-х рр. у країні розгорнулася грандіозна робота за державною програмою «Реабілітовані історією». Вона триває й досі під орудою проф. О.Рубльова. Результати її публікуються в областях України окремими виданнями, а також у спеціально створеному науковому й документальному журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», який користується широким міжнародним визнанням. «Український історичний журнал» теж публікує окремі сюжети з цієї проблематики. Зупинимось тільки на узагальнюючих статтях, з яких поступово виростали монографії і докторські дисертації їхніх авторів.

На початку 1990-х рр., коли редакційний портфель із матеріалами про сталінські репресії був невеликим, а читацький попит зашкалював, «Український історичний журнал» із номера в номер публікував матеріали «з продовженням». Зокрема в рубриці «Новий погляд на проблему» у семи числах за 1991 р. часопис умістив велику розвідку О.Рубльова й Ю.Черченка «Сталінізм і доля західноукраїнської інтелігенції». Пізніше з'явилася книга обох авторів, а в 2005 р. О.Рубльов захистив докторську дисертацію «Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональному політичному та культурному процесах 1914–1939 рр.».

У рубриці «Маловідомі сторінки історії» в 1991–1992 рр. друкувалися об'єднані одним сюжетом статті Ю.Шаповала⁴⁰. У 1993 р. на їх підставі опубліковано книгу «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії», яку 1994 р. Ю.Шаповал захистив як докторську дисертацію. Книги й докторські дисертації підготували на підставі своїх статей в «Українському історичному журналі» й інші автори⁴¹.

³⁸ *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. // Там само. – 1991. – №1; *Кульчицький С.В., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // Там само. – 1991. – №2.

³⁹ *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Там само. – 2015. – №4; *Воловина О., Плохий С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С.* Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Там само. – 2017. – №2.

⁴⁰ *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна // Там само. – 1991. – №2, 4–8, 10–12; 1992. – №1–12.

⁴¹ *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Там само. – 2001. – №2; *Шитюк М.М.* Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні //

Проблема міжнаціональних відносин між двома світовими війнами в українській історіографії залишається «білою плямою» й досі. За всі роки незалежності в «Українському історичному журналі» з'явилися тільки невеликі й значною мірою випадкові повідомлення з цієї проблеми⁴². Тема відносин між росіянами та українцями взагалі була табуована в усі часи. Мабуть, тільки тепер в істориків може з'явитися психологічна готовність до її дослідження.

Натомість національну політику Кремля в Україні міжвоєнного періоду представлено у журналі досить потужно. Однак ефект потужності створюють праці тільки двох авторів – Л.Якубової⁴³ та Г.Єфіменка⁴⁴. Заслуговує на увагу висновок, зроблений останнім в одній зі своїх статей: «Соціально-економічна політика 20–30-х рр. була спрямована на ліквідацію національних відмінностей. Здійснювана одночасно політика коренізації сприяла розквіту національної освіти та культури, але всі шляхи для формування української модерної нації на органічних для українського народу соціально-економічних засадах були відрізані»⁴⁵.

Історія західноукраїнських земель у міжвоєнний період завжди досліджувалася не київськими, а місцевими фахівцями. Коли виникала потреба у створенні фундаментальних праць узагальнюючого характеру, Інститут історії України запрошував собі на допомогу істориків зі львівського Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича. Тільки вони володіли відповідними мовами й архівними матеріалами, у тому числі зарубіжними, щоб професійно розробити потрібні проблеми.

Ця особливість позначилася на формуванні редакційного портфеля «Українського історичного журналу» двояким чином. По-перше, західноукраїнську тематику було представлено здебільшого авторами зі Львова, Ужгорода або Чернівців. По-друге, кількість матеріалів, які надходили з цих міст, була невеликою, адже місцеві автори мали власні можливості для публікації своїх праць. За понад чверть століття «УІЖ» умістив украї обмежену кількість

Український історичний журнал. – 2001. – №3; *Нікольський В.М.* Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Там само. – 2005. – №2; *Його ж.* Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) // Там само. – 2006. – №3; *Його ж.* Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр. // Там само. – 2008. – №2; *Рябченко О.Л.* Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України // Там само. – 2010. – №5.

⁴² *Гонтар О.В.* Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні // Там само. – 1991. – №7; *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // Там само. – 1992. – №6; *Рафальський О.О.* До питання єврейської колонізації півдня України // Там само. – 2000. – №6.

⁴³ *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30 рр.): коренізація і денационалізація // Там само. – 1998. – №6; 1999. – №1; *Її ж.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. XX ст.) // Там само. – 2004. – №2, 4; *Її ж.* Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924–1935 рр.) // Там само. – 2006. – №2.

⁴⁴ *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938 рр.) // Там само. – 2000. – №2, 4; *Його ж.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938 рр.) // Там само. – 2000. – №5–6; *Його ж.* Комунізм vs українське національнотворення в радянській Україні (1917–1938): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? // Там само. – 2012. – №2.

⁴⁵ Там само. – 2012. – №2. – С.131–132.

узагальнюючих статей західноукраїнських істориків, які розкривали окремі аспекти повсякденного життя величезного регіону⁴⁶.

Після виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад у березні 1990 р., які комуністи програли у трьох областях Галичини, Народний рух України порушив питання про політичну реабілітацію ОУН та УПА. Після 24 серпня 1991 р. ветерани Української повстанської армії, а також політичні або громадсько-політичні організації, які вважали себе правонаступниками Організації українських націоналістів, висунули питання про визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Проблема ОУН–УПА набула загальнонаціональної ваги восени 1992 р. Прихильники і противники УПА у 1993 р. провели по декілька наукових конференцій, не контактуючи між собою. Висновки, яких вони дійшли, були протилежними за змістом. У зв'язку з цим Президія Верховної Ради України 1 лютого 1993 р. ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН–УПА». На Міністерство юстиції покладалося завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б її реалізацією. 22 жовтня 1993 р. набув чинності закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Він визнав військовиків УПА, які брали участь у боях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України, тобто до 1944 р. включно, особами, котрі належать до категорії учасників бойових дій. Однак для тих бойовиків ОУН та упівців, які включилися в боротьбу після 1944 р. і боролися не з нацистами, а з радянською владою, проблема ОУН–УПА залишалася нерозв'язаною. Тим часом Міністерство юстиції проігнорувало постанову Президії Верховної Ради, посилаючись на відсутність фінансування.

13 вересня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила рішення створити тимчасову комісію з метою сприяння у вивченні питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН та УПА. Історичний і юридичний висновки стосовно проблеми парламент мав розглянути в березні 1997 р. Однак створена на паритетних засадах комісія виявилася недієздатною. Проблема ОУН–УПА викликала розкол і у ветеранському русі. У жовтні 1996 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання ветеранів Другої світової війни, який обрав раду на чолі з акад. І.Юхновським і висловився за надання статусу учасників війни та відповідних пільг усім ветеранам УПА.

Неспроможність парламентської комісії розв'язати проблему ОУН–УПА змусила Президента України покластися у цій справі на уряд. Віце-прем'єр-міністр із гуманітарних питань В.Смолій підготував у вересні 1997 р. постанову Кабінету Міністрів про створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА та робочих груп істориків і юристів при ній. Адміністрацію робочої групи істориків було сформовано в Інституті історії України, але фахівці з інших установ залучалися до роботи над проблемою на підставі трудових угод.

⁴⁶ *Вегеш М.М., Задорожний В.С.* Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Там само. – 1995. – №2; *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939) // Там само. – 2001. – №5–6; *Стоколос Н.Г.* Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців // Там само. – 2005. – №5; *Зайцев О.Ю.* ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи // Там само. – 2012. – №1.

Упродовж семи років (1998–2004 рр.) робоча група істориків випустила у світ 28 книг загальним обсягом 294 авт. арк. Крапці публікації було покладено в основу підсумкової колективної монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси», яку видавництво «Наукова думка» випустило 2005 р. на кошти Міністерства юстиції накладом 500 примірників. На підставі опублікованих поліграфічною ділянкою Інституту історії України книг і підсумкової колективної монографії уряду 2005 р. було представлено фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під назвою «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія». Проблема ОУН–УПА перестала бути «білою плямою».

Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з проблем ОУН–УПА не дістав правового обґрунтування, оскільки робочу групу юристів не було створено. Науково-дослідна робота з проблем ОУН–УПА триває й далі, знаходячи час від часу відображення на сторінках «Українського історичного журналу»⁴⁷.

Так звану «добу пізнього сталінізму» представлено у журналі досить повно. Статті на різні теми висвітлюють повоєнну руїну, що поєднувалася з терористичною практикою влади⁴⁸. Окрема добірка статей висвітлює голод 1946–1947 рр., викликаний не стільки стихійним лихом, скільки хлібозаготівельною політикою Кремля⁴⁹. Декілька журнальних статей присвячувалися проблемам культури⁵⁰ та релігії⁵¹.

Хоч публікації, які стосувалися перших повоєнних років, демонстрували похмуру картину, настрої радянських людей був оптимістичним, як засвідчує

⁴⁷ *Веденєв Д.В., Лисенко О.С.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Український історичний журнал. – 2007. – №3; *Нахманович В.Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Там само. – 2007. – №3; *Вінцковський Т.С., Нікульча І.Я.* Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Там само. – 2007. – №5.

⁴⁸ *Рибак І.В.* Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1953 рр.) // Там само. – 1994. – №1; *Волков І.М.* Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Там само. – 1993. – №7/8; *Швидкий В.П.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Там само. – 2007. – №1; *Пастушенко Т.В.* Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Там само. – 2010. – №3; *Лисенко О.С.* Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Там само. – 2010. – №3.

⁴⁹ *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України // Там само. – 1995. – №6; *Рабенчук О.П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Там само. – 2006. – №4; *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Там само. – 2006. – №6; *Швидкий В.П.* Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіаційних явищ в Україні // Там само. – 2010. – №1.

⁵⁰ *Шевченко Л.А.* Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. // Там само. – 1992. – №7/8; *Сворака С.Д.* Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Там само. – 1997. – №2; *Герегова С.В., Марусик Т.В.* Розвиток вищої школи в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Там само. – 1997. – №3.

⁵¹ *Стоцький Я.В.* Експансія РПЦ у західних областях України (1947–1953) // Там само. – 2008. – №5; *Бондарчук П.М.* Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Там само. – 2007. – №3; *Його ж.* Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Там само. – 2010. – №2.

стаття В.Крупини⁵². Звичайно, автор не володів результатами соціологічних обстежень, професії соціолога ще не існувало, та й не могло бути в тоталітарній державі. Але аналіз листів та заяв громадян, у тому числі анонімних, що надходили до ЦК КП(б)У, дозволив зробити саме такий висновок. В.Крупина справедливо стверджував, що позитивний образ режиму створювало щорічне зниження роздрібних цін, скасування карткової системи й пропагандистська риторика, яка супроводжувала ці події. Першопричиною всіх негараздів оголошувалися місцеві посадовці. Рубрика «Слідами неопублікованих листів» в газетах висвітлювала усунення «недоліків» матеріально-побутового характеру й покарання винних. Оптимізму громадянам додавала перемога у жорсткій і тривалій війні, що загрожувала народам СРСР, яких нацисти вважали «нижчою расою», знищенням або поневоленням.

Періоди «відлиги» й «застою» треба об'єднувати, тому що кількість опублікованих «Українським історичним журналом» статей в їх рамках украї обмежена. Доводиться дивуватися, але за три десятки років часопис спромігся опублікувати лише один матеріал, опосередковано пов'язаний з економічним життям республіки⁵³. Дві статті торкалися мовно-культурного контексту підготовки й ухвалення закону УРСР 1959 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»⁵⁴, одна присвячувалася культурному розвитку села⁵⁵, ще дві – становищу РПЦ у період розв'язаної М.Хрущовим антирелігійної кампанії⁵⁶. У рубриці «Історія в особах» було надруковано нариси про П.Шелеста⁵⁷ й В.Щербицького⁵⁸.

Публікація двох біографічних нарисів про В.Щербицького в одному числі «Українського історичного журналу» заслуговує пояснення. Акад. П.Тронько передав редколегії статтю, присвячену 85-річчю від дня народження людини, яка впродовж 17 років обіймала посаду найвищого керівника радянської України. В інтерпретації П.Тронька, котрий тривалий час працював у республіканському уряді, В.Щербицький виглядав як найбільш яскравий політичний діяч України другої половини ХХ ст. Автор нарису прагнув довести, що його герой розумів вади радянської системи управління, але перебував усередині її й був цілком залежним від Москви. Зрозуміло, що друга половина

⁵² Крупина В.О. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – поч. 1950-х рр.) // Там само. – 2009. – №6.

⁵³ Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України // Там само. – 1994. – №5.

⁵⁴ Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. // Там само. – 2008. – №5; Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) // Там само. – 2014. – №4.

⁵⁵ Кривчик Г.Г. Протириччя культурного розвитку українського села у 1960–1980-ті рр. // Там само. – 2002. – №5.

⁵⁶ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-х – 60-х років на Україні // Там само. – 1991. – №10; Пащенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Там само. – 2001. – №5.

⁵⁷ Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. (До 100-річчя від дня народження) // Там само. – 2008. – №3.

⁵⁸ Тронько П.Т. В.В.Щербицький (1918–1990) // Там само. – 2003. – №1; Шаповал Ю.І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // Там само. – 2003. – №1; Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Там само. – 2014. – №5.

століття відрізнялася від першої як небо від землі, незважаючи на те, що система управління не змінилася. На додаток, В.Щербицький був порядною людиною, у чому міг пересвідчитися не тільки П.Тронько. Проте друкувати тільки одну глорифікаційну статтю про людину, яка намагалася всупереч генеральній лінії Москви перетворити Україну на «заповідник застою», було неможливо. Тому одразу після цієї читачі побачили статтю Ю.Шаповала, у висвітленні якого В.Щербицький виглядав як компетентний, але типовий партбюрократ, зметений із найвищої посади тоді, коли горбачовська «революція згори» почала перевтілюватися на «революцію знизу». Ю.Шаповал зазначив, що наявна джерельна база дає можливість створити повноцінну наукову біографію В.Щербицького, але її не створено. Не створена вона й досі. Так само, як і біографія першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста.

Короткий період горбачовської «перебудови» представлено у журналі десятком статей. Серед них – група матеріалів і документальних оглядів про Чорнобильську катастрофу⁵⁹, дві статті про партійно-радянську номенклатуру⁶⁰, дві, не рахуючи моєї, про Народний рух України⁶¹ і одна – на економічні теми⁶².

Тут коментарів потребує тільки перша стаття Ю.Кузьменко. Процес суверенізації УРСР авторка розглядає від березня 1990 р., тобто від перших виборів у республіканські й місцеві органи влади. Однак ні для кого не секрет, що СРСР лише тільки за конституцією, тобто по радянській лінії, був із моменту утворення добровільним союзом рівноправних республік із можливістю припинення членства кожної з них у будь-який момент. По партійній лінії, яка не відображалася в конституціях, він перетворювався в надцентралізовану унітарну країну. Конституційна реформа 1988 р. затверджувала «повновладдя Рад», що означало відмову Кремля від диктатури компартійних вождів. Відмова тягнула за собою перетворення СРСР на добровільний союз рівноправних республік, що підтверджувалося конституцією й текстом гімну. Отже суверенізація республік була не процесом, а одноактною дією. Процесом було усвідомлення всіма, не виключаючи членів ЦК КПСР і депутатів Верховної

⁵⁹ З історії будівництва Чорнобильської АЕС (упор. Н.П.Барановська) // Український історичний журнал. – 1994. – №4; Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів (упор. Н.П.Барановська) // Там само. – 1996. – №3–4; Васюта С.І. Соціально-економічні проблеми Чорнобильської катастрофи // Там само. – 1996. – №3; Барановська Н.П. Об'єкт «Укриття»: наукові дослідження останнього десятиліття // Там само. – 2001. – №3; Васюта С.І. Чорнобильська катастрофа в контексті соціологічних проблем // Там само. – 2001. – №4; Барановська Н.П. Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Там само. – 2006. – №2; *Ії ж.* Про деякі аспекти участі науковців НАН України у мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи // Там само. – 2009. – №3.

⁶⁰ Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) // Там само. – 2013. – №4; *Ії ж.* Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР // Там само. – 2015. – №4.

⁶¹ Бажан О.Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Там само. – 2010. – №1; Даниленко В.М., Смольницька М.К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. // Там само. – 2011. – №4.

⁶² Панченко П.П. Деформація в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Там само. – 1992. – №1.

Ради СРСР, які схвалили конституційну реформу, нового становища партії в політичній системі. «Керівна і спрямовуюча» роль партії у країні (не в державі, яка була невід'ємною частиною партії, а у країні!) трималася не на основоположних документах – конституціях і партійному статуті, а на диктатурі вождів. Своєю чергою остання трималася на органах державної безпеки. Вони залишалися, як залишалися й парткоми всіх рівнів, але опинялися нібито в безповітряному просторі внаслідок «повновладдя Рад», задекларованого конституційною реформою й реалізованого під час перших вільних виборів на з'їзд народних депутатів СРСР у березні 1989 р. Досить наївно звучить головний висновок Ю.Кузьменко: «Серед керівників народного господарства, виконкомів рад, інженерів та військових спостерігалось прагнення вийти з-під партійного контролю»⁶³. Контроль зник, однак вихована впродовж трьох поколінь звичка контролювати й бути контрольованими залишилася. У статті треба було б простежити, як ця звичка зникала.

Загалом «Український історичний журнал» являє собою змістовне джерело для виявлення підходів до вивчення вітчизняної історії на зламі епох. Згадані у цьому огляді статті показують, як змінювалися за останні 60 років тематика, понятійний апарат і навіть лексика досліджень. На жаль, дистанційно користуватися часописом у повному обсязі поки що не можна, адже на веб-сайті Інституту історії України НАНУ не менше третини чисел представлено тільки змістом. Сподіватимемося, що незабаром повнотекстові версії журналу за всі роки його існування будуть доступними для всіх.

⁶³ Там само. – 2013. – №4. – С.32.

In this article author analyzed the most important articles about interwar and post-war history of Soviet Ukraine, which was published by the "Ukrainian Historical Journal" during 60 years of existence.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", history of Ukraine 1920–1930's, post-war history of Soviet Ukraine, historiography of national history.

О.С.Лисенко, Т.В.Пастушенко *

СУЧАСНИЙ ДИСКУРС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІКАЦІЙ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Подано характеристику/аналіз публікацій «Українського історичного журналу» за 2007–2017 рр. з історії України періоду Другої світової війни. В оглядових статтях про загальні тенденції та перспективи досліджень цієї тематики в нашій країні автори відзначають існування у сучасному дискурсі трьох способів оповідати про Другу світову війну – «національний», «модерний», «російсько-радянсько-імперський». Найбільше матеріалів у журналі за цей час присвячено дослідженням бойових дій, історії ОУН та УПА, діяльності радянських партизанів і комуністичного підпілля, різноманітним аспектам нацистської окупаційної політики. Нові тенденції простежуються у статтях на тему Голокосту на території України, репресивної діяльності радянських органів держбезпеки в роки війни, долі жінок у час екстремального насильства.

Ключові слова: «Український історичний журнал», Друга світова війна, спецслужби, колабораціонізм, партизанський рух, ОУН, УПА, Голокост, військовополонені, репресії, жіноча історія, усна історія.

Сучасний історіографічний дискурс позначено активною динамікою, швидкою дифузиею ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх куточках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і нашу країну, де історичні студії продовжують виконувати не тільки суто пізнавальну функцію, а й (до певної міри) суспільну місію. Традиційна апеляція політикуму та держави до історичного полотна, продиктована ідеологічними, корпоративними, електоральними та іншими раціями, ставить професійних істориків України в порубіжну ситуацію між фундаментальною наукою й політично заангажованою ситуацією.

Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимацію радянського тоталітарного режиму. Відповідно всі публікації на цю тематику перебували під жорстким ідеологічним контролем. Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності, демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка априорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну». Цей процес відбувався під постійним внутрішнім і зовнішнім тиском, який відчутно посилювався після обрання президентом Російської Федерації В.Путіна. Перемога над нацизмом стала одним із центральних компонентів концепції відродження Російської імперії. Відповідно, пам'ять про радянське минуле – це не

* Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@ukr.net

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: tetiana_p@ukr.net

тільки прояв якоїсь ностальгії у середовищах, котрі з цим минулим безпосередньо пов'язані. Воно має також узаконювати сучасне домінування Москви на пострадянському просторі¹. Тому переосмислення історії Другої світової чи «Великої Вітчизняної» війни в полі українського історичного та політичного нарративу так чи інакше відбувалося і продовжує відбуватися в полі протиставлення імперської та постімперської або постколоніальної концепції. Все це не просто актуалізує досвід Другої світової війни як привабливого терену фундаментальних досліджень, а перетворює його на емпіричну й теоретичну підставу формування воєнних доктрин, підходів до військового будівництва, генерування відповідальної та далекоглядної політичної стратегії провідних гравців на міжнародній арені.

Дискусії про національний нарратив

У 2010 р., коли Україну очолив відверто проросійський президент В.Янукович, у політичному, суспільному просторах та в медіа відбувся своєрідний реванш, повернення до радянського (імперського) дискурсу війни. У цей час «Український історичний журнал» став майданчиком дискусії про «національний нарратив», обриси майбутньої концепції історії України. Власне бачення перспектив у цьому сегменті фундаментального знання оприлюднили й дослідники Другої світової війни². Загальне уявлення про коло поставлених проблем дає перелік рубрик цієї публікації: «Історична пам'ять про війну в контексті формування політичної нації в сучасній Україні», «Війна: чому “вітчизняна” і для України?», «Регіональний вимір війни», «Проблема українського самостійницького руху», «Дослідження війни як засіб обстоювання національних інтересів України», «Міжнародно-правові й геополітичні наслідки перемоги для України». Уже сам цей перелік засвідчує прагнення авторів охопити широкий спектр питань, для розкриття яких формату статті замало. Можливо цим пояснюється різний ступінь аргументації висловлених у тексті концептуальних міркувань.

У вступній частині констатується брак теоретико-методологічного забезпечення досліджень багатовимірної теми «Війна та Україна» й наголошується, що цей дефіцит часто компенсується завдяки: а) політично загостреному, майже механічному запозиченню кліше радянської історіографії; б) несвідомому або цілеспрямованому застосуванню ідеологем, породжених у горнилі психологічної війни між різними суспільними системами; в) некритичному перенесенню до науково-історичного поля сучасної України тих підходів і висновків діаспорних авторів, що зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями; г) переходу частини дослідників на позицію ідеологічно заангажованих «колег по цеху» в посткомуністичних державах, в яких

¹ Вавжонек М. Місце та роль православ'я у концепції «руського мира» // Схід – Захід. – Вип.16/17: Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г.Грінченко, Т.Дзядевич. – Х., 2013. – С.311.

² Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.4–29.

ставлення до України та її історії повертається в русло «традиціоналізму» та «вічних геополітичних констант»³.

До чинників, що ускладнювали розвиток вітчизняного історієписання Другої світової війни, віднесено: 1) руйнування межі між науково-історичним дослідженням та «белетристикою [...] пропагандистською псевдонауковою агіткою» (за словами Я.Дашкевича); 2) «цілеспрямоване знецінення і усунення макроісторії, її витіснення з поля дослідження Другої світової війни локальними історіями», що позбавляє цілісного, стереоскопічного відтворення подій; 3) пошук сенсаційних фактів, «чорнухи», потяг до негативістського сприйняття подій на догоду певним читацьким колам; 4) занадто вузьке, а часом і кон'юнктурне трактування складного феномену «історична пам'ять». Подаючи власну дефініцію історичної пам'яті, автори наголошують на необхідності вивільнення її від віктимних домінант і врівноваження трагічних та героїчних компонентів⁴. Характеристика тогочасної пам'яті про війну супроводжується демонстрацією своєрідних «ліній розколу» історичної свідомості, що підкріплюються аналітичними напрацюваннями експертів Національного інституту стратегічних досліджень.

На час появи цієї статті поновилися суперечки довкола наукової легітимності термінів «Велика Вітчизняна», «Друга світова», «німецько-радянська» війна. Автори публікації висловили думку про те, що, по-перше, «Велику Вітчизняну» слід уважати «найважливішою складовою» Другої світової. «Вітчизняний» характер цього збройного протистояння вони вбачали в тому, що мешканці України билися проти нацизму й фашизму, за Цицероном «за власні вівтарі та домівки» у війні, в якій на карту було поставлене саме існування українського народу, інших етнічних груп, що населяли Україну⁵. Не минуло й десяти років, як термін «Велика Вітчизняна війна» в науковій і навчальній літературі практично втратив свій науковий ресурс (окрім тих монографій, що пов'язані з міфологізацією війни та її ідеологічним навантаженням у радянські часи).

2011-й рік позначився виходом декількох фундаментальних праць з історії Другої світової війни, які підготували співробітники Інституту історії України НАНУ. Перш за все це двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття», в якому представлено тексти сучасних дослідників з усіх регіонів нашої країни про різні географічні, тематичні, хронологічні аспекти подій, методологічні підходи до вивчення історії війни. Фактично це видання стало наочною презентацією тогочасного стану студіювання цієї теми в Україні, який характеризувався активним дослідженням нових складних, раніше табуованих тем. Того ж року вийшло спільне українсько-російсько-білоруське видання «1941 год: Страна в огне», яке включало збірник документів та історичні нариси. Робота у проєкті продемонструвала кардинальну різницю в підходах і способах висвітлення подій німецько-радянської війни, використанні термінологічного апарату між українськими – з одного боку, та російськими

³ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії... – С.6.

⁴ Там само. – С.9–10.

⁵ Там само. – С.15–16.

й білоруськими авторами – з іншого. Головним вододілом став відхід українських дослідників від дискурсу «Великої Вітчизняної війни».

Короткий огляд основних тенденцій і перспектив студій з історії Другої світової війни в тогочасній Україні було представлено також у четвертому числі «Українського історичного журналу» за 2011 р.⁶ Підготовлений із нагоди 20-річчя відновлення незалежності України та 70-ї річниці від початку німецько-радянської війни, цей матеріал друкувався в контексті обговорення стану фундаментальних досліджень історії Другої світової, а також новітньої концепції історії України. Спроба поглянути на історієписання цього тематичного сегменту з огляду на зовнішні (насамперед суспільно-політичні та соціально-економічні) чинники, призвела на початку 1990-х рр. до констатації кризових явищ у науці «перехідного» періоду. Їх «симптоматика» вбачалася, зокрема, у тому, що, незважаючи на вивільнення науки від монопартійного контролю, очікуваного спурту у студіюванні військово-історичної тематики не сталося. Це знайшло вияв як в інституційних аспектах (обмаль наукових центрів, що спеціалізувалися на цій тематиці), так і в інерції радянського способу мислення (деяка розгубленість перед викликами, пов'язаними з необхідністю кардинальної зміни теоретико-методологічної матриці, а також громадянської самоідентифікації).

Як перша спроба «приступу» радянської конструкції історичного процесу у цій тематичній ніші подаються тогочасні напрацювання професора М.Ковалю, розвинуті в його пізніших публікаціях, а також у студіях учнів та послідовників знаного фахівця. Двома тенденціями, що рельєфно проявилися вже в той час, визначається фокусування уваги на людському чиннику, гуманітарній сфері війни та формування україноцентричних підходів до висвітлення подій Другої світової.

Автор статті не зміг обійти увагою одне з найскладніших завдань фахівців – трактування історії українського національно-визвольного руху воєнної доби. На підставі результатів діяльності спеціальної робочої групи з підготовки історичного висновку про ОУН та УПА на чолі з професором С.Кульчицьким, напрацювань інших дослідників, а також оцінок цього доробку зарубіжними фахівцями (зокрема К.Беркгофом) констатувалося помітне просування в роботі цієї контroversійної й надміру заполітизованої теми. Водночас наголошувалося на необхідності подальшого виявлення та опрацювання нових документів і принциповій юридичній експертизі цього складного явища крізь призму чинних норм права, зокрема міжнародного, порівняльній характеристиці з іншими аналогічними рухами у світі.

У контексті діяльності ОУН та УПА розглядалося у статті студіювання українсько-польських відносин у 1920–1940-х рр. Напевно, той період виявився найбільш плідним в осмисленні цієї проблеми, адже до 2007 р. в Україні з'явилося понад 1 тис. монографій, збірників документів, мемуарів, статей, розвідок, в яких вона знайшла відображення. Крім того (з перспективи нинішньої

⁶ Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Там само. – 2011. – №4. – С.165–194.

ситуації довкола «Волинської трагедії» це проступає особливо рельєфно), завдяки налагодженню регулярних контактів між істориками України й Польщі вдалося не тільки досягти зближення в оцінках тих подій, а й підготувати науково обґрунтовані рекомендації для керівництва двох держав, які лягли в основу відповідних політичних рішень.

У статті схарактеризовано стан досліджень бойових дій на німецько-радянському фронті, окупаційних режимів на теренах України, військового полону, примусової праці, долі історико-культурних цінностей, історичної пам'яті про війну, Голокосту, радянського руху Опору, соціально-економічних процесів.

У підсумку автор дійшов висновку про наявність у тогочасному дискурсі трьох версій Другої світової війни – «національної», «модерної» та «російсько-радянсько-імперської» з притаманними кожній із них особливостями концептуалізації як феномену війни загалом, так і окремих її епізодів зокрема. При цьому він уважав небезпідставними очікування «європеїзації» та «глобалізації» військово-історичних досліджень, подальшої інтеграції з науковими центрами та школами за кордоном, подолання периферійності в окремих ланках цього процесу⁷.

Історія бойових дій

За давньою традицією, на великих наукових форумах баталістика посідала одне з чільних місць. «Український історичний журнал» надав свої шпальти для оприлюднення результатів наукових зусиль у цьому напрямі. Малодосліджений етап Другої світової війни – агресію СРСР проти Румунії влітку 1940 р. – висвітлено в розвідці О.Крикніцького⁸. Ґрунтуючись на джерелах із російських та молдовських архівосховищ, дослідник окреслив історію питання, зокрема його міжнародно-правовий контекст, політичні претензії Румунії та СРСР. У загальних рисах подано характеристику мобілізаційних заходів радянської сторони, кількісний та якісний склад військ спеціально створеного для «вирішення бессарабського питання» Південного фронту на чолі з командувачем генералом армії Г.Жуковим, їх технічне оснащення, рівень забезпечення озброєнням та боеприпасами, засобами зв'язку. При цьому вказувалося на низку прорахунків у підготовці операції, що спричинили запізнення в термінах зосередження військ. Пропагандистський супровід кампанії розглядається крізь призму настроїв радянських військовослужбовців, які не забули жахів фінляндської «м'ясорубки» та в різний спосіб демонстрували своє незадоволення агресивною зовнішньою політикою Кремля. Одним із проявів цього стало дезертирство та ухилення від служби у Червоній армії. Як наслідок – репресивні заходи, до яких влада вдавалася за найменшої нагоди. У тексті реконструйовано не тільки загальний перебіг операції, а й окремі її епізоди, зокрема «вкрай погано» проведене (за визначенням радянського

⁷ Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні... – С.190–194.

⁸ Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень - липень 1940 р.) // Там само. – 2009. – №1. – С.143–160.

командування) десантування. У матеріалі наводяться дані про евакуаційні заходи румунських властей, міграційні процеси, трофеї радянських військ, пропагандистські акції. Насамкінець подавався перелік прорахунків у проведенні операції на підставі звіту командування Південного фронту та його директиви військам КОВО від 17 липня 1940 р., а також її наслідки для ситуації на міжнародній арені.

Сімдесятиї річниці вигнання нацистських окупантів з території України присвячено статтю про Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію на українських теренах у Другій світовій війні⁹. Слід зазначити, що у цей час колектив авторів із Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті підготував до друку фундаментальну працю про бойові дії на території України в 1943–1944 рр.¹⁰ Вона базувалась на нових оцінках деяких операцій фронтового і стратегічного рівнів. Основні результати цього дослідження, що були викладені у статті, підготовленій для «Українського історичного журналу», спростовують міф про «десять сталінських ударів». На підтвердження назви публікації автори навели переконливі статистичні дані. Так, наприкінці 1943 р. на території України протиборчі сторони зосередили понад 4 млн військовослужбовців, 45 тис. гармат і мінометів, 2037 танків і майже стільки ж літаків. На 1400 км лінії фронту радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових та 8 механізованих корпусів, в яких налічувалося 2 млн 406 тис. вояків. Натомість противник мав 1 млн 760 тис. солдатів та офіцерів, 16,8 тис. гармат і мінометів, 2,2 тис. танків та штурмових гармат, майже півтори тисячі літаків. Водночас вказувалися труднощі, які доводилося долати супротивникам у справі поповнення живою силою, технікою, озброєнням. У тексті акцентувалася увага на тому, що стратегічну наступальну операцію на Правобережжі України радянське командування розпочало без оперативної паузи, скориставшись труднощами німецької сторони в поповненні військ резервами.

На противагу публікаціям, в яких тиражувалася версія про переможний наступ Червоної армії, дослідники наголошували, що до середини січня 1944 р. основні завдання першого етапу стратегічної операції виконано не було, а наступальний потенціал 1-го і 2-го Українських фронтів вичерпався. Так само критично оцінювалися результати Корсунь-Шевченківської операції, яку в радянській історіографії 1960–1980-х рр. називали «другим Сталінградом», адже повністю оточити та знищити німецьке угруповання так і не вдалося. Обстоюючи необхідність суттєвої корекції надто оптимістичних оцінок цієї операції, дослідники вказували на те, що рівень військового мистецтва не слід переоцінювати, у діях радянського командування все ще відчувався брак досвіду.

⁹ Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) // Там само. – 2014. – №5. – С.4–20.

¹⁰ Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. – К., 2015. – 508 с.

Другий етап стратегічної наступальної операції, як зазначається в тексті, несподівано для противника розпочати не вдалося. Та все ж у результаті Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської та Березнегувато-Снігурівської операцій німецькі війська було відкинуто до р. Південний Буг. Автори вказують на те, що й на третьому етапі операції не обійшлося без прорахунків. Радянське верховне головнокомандування «погналося за двома зайцями», розпорошило війська, переоцінивши власні сили й недооцінивши можливості супротивника. Не спрацювала належним чином і розвідка, унаслідок чого не було взято до уваги додаткові сили вермахту, перекинуті на вирішальні ділянки фронту. Як результат – шанс розгромити 20 оточених дивізій ворога виявився нереалізованим.

Дослідники визначають Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію як найбільшу на німецько-радянському фронті за масштабами, динамікою, різноманітністю форм і способів дій військ, кількістю залучених сил і засобів, втратами. До головних її особливостей віднесено незавершеність фронтових операцій на оточення та знищення великих сил супротивника, затягування бойових дій, а також невинуватими великі людські й матеріальні втрати.

Після того, як через суб'єктивні причини 2003 р. було згорнуто унікальний пошуково-дослідницький проект «Книга Пам'яті України» з підрахунку втрат у Другій світовій війні, ця проблема відійшла на периферію наукових зацікавлень. Не останню роль відіграло й обмеження доступу до матеріалів та документів російських архівів, особливо військових, карт-бланш на роботу з якими одержала дослідницька група на чолі з генералом Г.Кривошеевим, котра вивела офіційну цифру втрат Червоної армії в німецько-радянській війні¹¹.

Не маючи можливості ані підтвердити, ані спростувати статистичні вкладки групи російських військових істориків, дослідники в Україні втратили інтерес до цієї теми. Єдиним осередком, де й донині триває робота у цьому напрямі, залишається Національний музей історії України у Другій світовій війні, до фондів якого всіма обласними військкоматами передано сповіщення про загибель (похоронки) мешканців України, котрі служили в лавах радянських збройних сил. У музеї сформована та постійно поповнюється відповідна база даних¹².

Діяльність спецслужб у роки війни

У 1990-х рр. завдяки численним публікаціям у ЗМІ, художнім фільмам і навіть виданням, підготовленим фаховими істориками, до інформаційного простору на хвилі критики радянського тоталітаризму і сталінщини міцно ввійшла не надто підкріплена джерелами версія про час появи, місце, роль, призначення штрафних батальйонів Червоної армії. Це підштовхнуло

¹¹ Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 1993. – 415 с.

¹² Див. докл.: Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. – К., 2013. – 348 с.

співробітників відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ до написання розвідки, в якій подано трактування цього резонансного феномену¹³. Нагадуючи про те, що суворі заходи стосовно дезертирів, зрадників, порушників військової дисципліни – від переведення до дисциплінарних (штрафних) підрозділів до вищої міри покарання перед строем – практикувалися в різні часи та в різних країнах, автори вказували на особливості їх застосування під час Другої світової війни. При цьому визначальними чинниками, що вплинули на зміст, форми і спрямування, позиціонувалися іманентні риси тоталітарного режиму. Перший чинник розкривається через характеристику правового поля, в якому здійснювалася ця практика (вона органічно впливала з репресивно-карального ухилу «радянської Феміди» 1920–1940-х рр.); другий – через призму обставин початкового етапу німецько-радянської війни (нищівні поразки Червоної армії внаслідок катастрофічних прорахунків керівництва держави та військового командування, масові пораженство й дезертирство, прояви політичної нелояльності до радянської влади). У тексті простежується еволюція концептуальних підходів до розв'язання колізії, що полягала, з одного боку, у необхідності регулярного поповнення особового складу військ, а з іншого, – у досягненні балансу між невідворотністю та суворістю санкцій, що застосовувалися до різних категорій порушників військових статутів, кримінально-політичних, нормативно-правових актів. Крім того, ішлося про постійне розширення кола осіб, які підлягали покаранням за певні дії, правовий статус військовослужбовців, відправлених до штрафних батальйонів і рот, а також процедурні нюанси, що супроводжували цей сегмент правозастосовчої практики, асиметрію між реальними потребами правосуддя та його юридичним оформленням. Звертаючи увагу на те, що формування штрафних підрозділів у РСЧА почалося не у середині 1942 р., а принаймні на півроку раніше, дослідники обстоювали необхідність комплексного дослідження цієї складної теми в усіх її вимірах: політичному, правовому, військово-юридичному, морально-психологічному, гуманітарному.

Оскільки війна такого масштабу й характеру, як Друга світова, велася різними засобами, українські фахівці з початку 2000-х рр. почали публікувати результати своїх пошукових зусиль у цьому тематичному напрямі. Певна частина цих напрацювань фокусувалася на функціонуванні та протистоянні спецслужб воюючих держав. В.Бихов, О.Божко, Д.Веденєєв, Т.Вронська, О.Іванков, В.Козенюк, С.Лясковська, В.Сідак, О.Шевченко, А.Чайковський та інші фахівці зі вказаної проблематики по-різному підійшли до висвітлення цього формату боротьби. До певної міри підсумок такої роботи підбито у статті, опублікованій в «Українському історичному журналі» на початку 2015 р.¹⁴ Автори сформулювали дещо зашироку для публікації журнального формату мету: комплексно дослідити нормативну базу діяльності, функції

¹³ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.137–150.

¹⁴ Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Протидія радянських спецслужб німецьким розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр. // Там само. – 2015. – №1. – С.69–91.

організаційно-штатної побудови та оперативної діяльності контррозвідувальних підрозділів радянських органів держбезпеки, спрямованої на протидію розвідувально-підривної діяльності спецслужб противника. Відштовхуючись від практично невідомих документів галузевих архівів МВС України та СБУ дослідники окреслили риси, властиві системі розвідки й контррозвідки Німеччини, Румунії та Угорщини, навели перелік відповідних підрозділів, що розгорнули свою діяльність на окупованих вермахтом, а також румунськими та угорськими військами землях України. У статті зазначалися особливості структурної побудови, відомчої належності, основні напрями роботи радянських органів, на які покладалася функція розвідки й контррозвідки, труднощі, з якими вони зіткнулися на початковому етапі війни, лінії розмежування в діяльності НКДБ, НКВС, «Смерш», повноваження відповідних структурних підрозділів тощо. Стихло схарактеризовано систему підготовки кадрів і підходи до їх комплектування, а також деякі здобутки та прорахунки, що знижували ефективність розвідувальної й контррозвідувальної роботи. Однак авторським інтерпретаціям до певної міри бракує критичної оцінки діяльності радянських органів держбезпеки, їх реального внеску в перемогу над ворогом.

Проблема колабораціонізму під час нацистської окупації

Однією з примітних ознак сучасного історієписання стало поступове виведення з-під ідеологічного та політичного диктату проблеми колабораціонізму. За останнє десятиліття в Україні захищено декілька дисертаційних досліджень, побачили світ монографії, значна кількість розвідок, в яких розглядаються різні аспекти цього явища. Серед небагатьох істориків, які цілеспрямовано працюють над тематикою діяльності поліцейських та інших німецьких охоронних військових формувань в окупованій Україні, слід згадати І.Дерейка, чия стаття, опублікована в «Українському історичному журналі» 2009 р.¹⁵, віддзеркалює деякі результати дисертаційної праці, згодом оформленої в монографію¹⁶. Залучивши документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, автор уточнив структуру місцевої допоміжної поліції, виокремивши різні підрозділи на місцевому рівні, пожежну охорону, допоміжні й запасні формування. Простежуючи послідовність кроків німецьких властей у сфері формування окупаційного апарату, дослідник конкретизував їх штатний розклад, особливості дислокації, підпорядкування, повноваження, підходи до комплектування, підготовку, підтримання дисципліни. Ключовий висновок І.Дерейка полягає в тому, що нацистська влада поводитися як типовий окупант, а не як новий політичний режим, тож поліцейські методи охорони порядку поступово заміщувалися військовими та суто терористичними. Відповідно зростало й незадоволення населення, яке щодалі активніше підтримувало український та радянський рухи Опору.

¹⁵ *Дерейко І.І.* Організаційне та матеріальне забезпечення поліцейських структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна // *Український історичний журнал.* – 2009. – №6. – С.87–106.

¹⁶ *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). – К., 2012. – 174 с.

У зв'язку з тим, що українські поліцейські підрозділи звинувачують у жорстоких каральних акціях на території Білорусії (а основу їх особового складу нібито становили оунівці), важливого значення набувають декілька положень, викладених у публікації І.Дерейка. По-перше, окупанти сповідували класичну імперську формулу «поділяй і володарюй», придушуючи український рух Опору силами російських, польських, азійських частин, а радянський і польський – силами українців. По-друге, значна частина шугбатальйонів спочатку формувалася з радянських військовополонених українського походження (1-й, 2-й український батальйони, що згодом отримали «білоруські» номери 41 і 42), а пізніше комплектувалися на теренах України й Білорусії з мешканців різних національностей. Лише 201-й (колишній легіон «Дружини українських націоналістів»), 102-й, 115-й і 118-й батальйони склалися з прихильників та членів ОУН. Це спростовує звинувачення Організації українських націоналістів у причетності до антипартизанських і каральних дій проти цивільного білоруського населення, хоча серед колабораціоністів, які чинили військові злочини, напевно були як члени, так і симпатизи ОУН.

Одним із головних мотиваційних чинників вступу на службу в допоміжні поліцейські підрозділи вважалося матеріальне забезпечення, що в роки війни, за умов українських обмежених матеріальних ресурсів, давало шанс вижити. Тому у статті наводяться дані, що ілюструють рівень зарплатні, соціальної допомоги сім'ям загиблих шугманів, допомоги з інвалідності, систему їх оподаткування. Ідеться також про форми морального заохочення, зокрема нагороди.

Попри те, що серед особового складу поліцейських формувань перебувало чимало антирадянськи налаштованих людей та колишніх старшин Армії УНР, ці підрозділи, на переконання дослідника, виявилися ненадійними й не відігравали відчутної ролі в перебігу війни.

Радянський партизанський рух та комуністичне підпілля

Радянський підпільно-партизанський рух у доперестройковні часи залишався однією з несучих конструкцій великого міфу війни. За ідеологією «всенародної боротьби в тилу ворога» крилися явне перебільшення реальних здобутків, містифікації, фальшування статистики й окремих епізодів, лакування портретної галереї командирів «народних месників». Один із наріжних каменів міфу – суто директивна цифра понад 501 тис. учасників підпільно-партизанських формувань. Дискусії довкола цих даних тривали до початку 2000-х рр. Уже у суверенній Україні цілковито підконтрольна комуністам Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді України продовжувала чинити відвертий тиск на істориків, намагаючись усіма можливими засобами (з адміністративними включно) законсервувати всуціль спотворений образ цього явища. На своєму засіданні 22 грудня 2010 р. вона вирішила, «що загальна чисельність учасників підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 501 750 осіб та учасників інших форм боротьби 1 431 700 осіб, а також загальна чисельність підпільників у складі підпільних комітетів, організацій та груп 103 462 особи е

вірним, обґрунтованим, вони повністю підтверджуються опрацьованими архівними документами»¹⁷. Ці обставини змусили співробітників ЦДАГО України, у фондах якого зберігається 8,5 тис. справ учасників руху Опору, провести пошуково-аналітичну роботу, що мала наблизити до розуміння дійсного стану речей. Результати цієї роботи опубліковано в «Українському історичному журналі» у статті директора архіву В.Лозицького¹⁸. Простежуючи процес опрацювання партизанської звітної документації Комісією з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, а потім – Комісією у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, автор статті показав, як завдяки вольовим політичним рішенням зростала кількість партизанів республіки за рахунок «уточнення» цих даних, а також те, в який спосіб контролював цей процес ЦК КПУ. На переконання В.Лозицького, «з урахуванням вивчення й аналізу архівних матеріалів та на підставі обрахунків, які здійснила Комісія у справах колишніх партизанів у 1964 р. в кількості 227 тис. 817 осіб, загальна чисельність партизанів, котрі діяли на території УРСР, включаючи військові загони і загони КДБ, додатково облікованих 5413 осіб у 1975 р., становить 233 тис. 230 чол. разом із партизанами Кримського півострова»¹⁹.

Якщо партизанський рух і на початку 2000-х рр. привертав підвищену увагу дослідників, то комуністичне підпілля (також оповите ідеологічними нагромадженнями й містифікаціями) не викликало активного зацікавлення. Хіба що подвижник, луганський історик В.Семистяга, залишаючись практично наодинці зі своїми впливовими опонентами, продовжував «розгрібати завали», нагромаджені ідеологічним апаратом довкола краснадонської «Молодої гвардії», та ще декілька ентузіастів опрацьовували це академічне дослідницьке поле. До останніх належить М.Слободянюк, зі статтею якого можна ознайомитися в №3 «Українського історичного журналу» за 2010 р.²⁰ Вписуючи діяльність радянського комуністичного підпілля у світовий контекст, дослідник водночас визначив його специфічні риси, зокрема використання найширшого інструментарію боротьби: агітація та пропаганда, психологічна війна, саботаж, диверсії, розвідка, терор (тут доречніше й точніше говорити про теракти), збройне повстання та ін. У матеріалі уточнювалися причини невдач початкового періоду німецько-радянської війни (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру), аналізувалася соціальна база та умови окупації, завдяки яким вона не вичерпалась, а навпаки – зростала. Окремий сюжет становить спосіб управління підпіллями організаціями з боку партійного керівництва та оцінка його загалом невисокої ефективності. Автор критично підійшов до офіційних показників чисельності й результатів діяльності підпілля формуваль, указав на чинники, що спричинили невинувато великі втрати серед їх членів.

¹⁷ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.156.

¹⁸ Там само. – С.152–171.

¹⁹ Там само. – С.168.

²⁰ Слободянюк М.А. Радянські підпілляники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Там само. – 2010. – №3. – С.46–63.

Питання історії ОУН та УПА

Напевно, жодна інша тема не дискутувалась у науковому середовищі, суспільстві й політикумі так гостро, як історія Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1950-х рр. Це непросте повернення табуваної для наукового осмислення проблематики в період після розвалу СРСР ще більше ускладнювалося педалюванням дихотомічних проявів самостійницького руху, а також перетворенням історичного полотна Другої світової війни на інструмент електоральних технологій, спрямованих на розкол суспільства. З опублікованих в «Українському історичному журналі» за останнє десятиліття матеріалів можна простежити основні етапи та вектори руху в напрямі наукової легітимізації цієї теми й моральної, правової реабілітації ОУН та УПА, винесених радянським режимом за рамки існуючого тоді правового поля й суспільного сприйняття.

Доступні нині джерельні пласти, їх часткове опрацювання, залучення до підготовки публікацій у різних жанрах вивели на порядок денний необхідність систематизації, класифікації за основними параметрами та документознавчої характеристики. Це складне завдання взяв на себе Г.Папакін, який опублікував в «Українському історичному журналі» дві статті з цього приводу. У першій із них подано інформацію про джерела, що вийшли з надр військово-політичних інституцій самостійницької орієнтації²¹, натомість у другій – джерела про ОУН та УПА радянського походження²². Автор констатував непридатність для цього конкретного випадку існуючих загальних схем класифікації історичних джерел – як загальноприйнятих, усталених ще в ХІХ ст., так і останніх напрацювань російських та українських джерелознавців, тому запропонував свою схему поділу. Г.Папакін структурував ці пласти за місцем створення, авторством, використовуючи провінієнц-принцип, стратифікував цю категорію джерел на класифікаційні групи. Ця класифікація має багаторівневий характер. Дослідник уводить читача у свою творчу лабораторію, що базується на скрупульозному, усебічному опрацюванні обставин появи, функціонування, зберігання документів, їх змісту, спрямування та внутрішнього «духу». Такі підходи видаються доволі продуктивними й, без сумніву, мають стати частиною наукової інструментарію всіх, хто займається вивченням історії українського національно-визвольного руху у ХХ ст.

Відомо, скільки політичних і псевдонаукових спекуляцій виросло довкола зв'язків ОУН із зарубіжними спецслужбами. Деякі факти з історії цих контактів і дотепер слугують підставою для звинувачень Організації українських націоналістів у колабораціонізмі. Слід визнати, що фахівці сказали своє вагоме слово порівняно пізно. Утім виявлення, розсекречення й опрацювання документів такого змісту – справа непроста і тривала. Один із таких матеріалів було

²¹ Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження // Там само. – 2012. – №4. – С.154–171.

²² Папакін Г.В. Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона // Там само. – 2014. – №5. – С.174–190.

оприлюднено в №3 «Українського історичного журналу» за 2009 р.²³ Автори статті подали розгорнуту ретроспективу контактів Української військової організації та Організації українських націоналістів із дипломатичними і спеціальними службами різних держав. Передумови, обставини, форми співпраці оунівської служби безпеки та спеціальних органів окремих країн розглядаються крізь призму реалізації військово-політичної стратегії українських самостійницьких сил, а також цілей деяких закордонних урядів у Центрально- та Східноєвропейському регіонах. Дослідники простежують еволюцію у ставленні провлад ОУН до нацистської Німеччини, що детермінувалося варварською окупаційною політикою та цілковитим запереченням права українців на власну державність, звертають увагу на форми й засоби політичної, організаційної, матеріальної підтримки ОУН. Спростування тези про унікальність співпраці українських націоналістів із зарубіжними силами автори статті вибудували на ілюстраціях, що засвідчують аналогічну практику в багатьох куточках світу, у тому числі Індії, Туреччині, Афганістані, Іраку, Бірмі, Голландській Індонезії та ін. У тексті висвітлюється зміна акцентів у контактах ОУН із зарубіжними спецслужбами в повоєнний період, на які свій відчутний відбиток наклало протистояння періоду «холодної війни». Водночас наводяться факти протидії радянських органів держбезпеки зусиллям, спрямованим проти СРСР. Окремою сюжетною лінією (утім вплетеною у загальну канву матеріалу) виступає постать С.Бандери і його роль у налагодженні й підтриманні співпраці з закордонними спеціальними службами. Відмовившись від однобічних політичних оцінок, дослідники вводять указану проблему у суто наукову площину, що вможливило глибше розуміння зовнішніх і латентних чинників, які визначально вплинули на характер боротьби ОУН за суверенітет України.

Свого часу (а точніше – ще 1997 р.) в рамках роботи урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА мали бути створені робочі групи для підготовки історичного і юридичного висновків з означеної проблеми. Робоча група істориків до 2004 р. підготувала 27 видань загальним обсягом 5723 стор., підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія», а також фаховий висновок, схвалений комісією Кабінету Міністрів України. Натомість правознавці свою частину шляху не подолали. Як наслідок – юридичні аспекти українського самостійницького руху залишилися практично неопрацьованими.

До певної міри постановочною спробою ліквідації цієї прогалини можна вважати статтю, в якій діяльність ОУН та УПА трактується з перспективи норм міжнародного гуманітарного права²⁴. Автори взяли за методологічну основу постулат про право будь-якої нації на самовизначення і власну державність, що, на їх переконання, звільняє від необхідності доводити аксіому та шукати якісь переконливі аргументи на користь легітимності українського національно-визвольного руху. Проекція історії ОУН та УПА на основі

²³ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.132–146.

²⁴ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Там само. – 2007. – №3. – С.46–64.

положення міжнародного гуманітарного права супроводжувалася артикуляцією тих положень міжнародно-правових угод та актів, зокрема Женевської конвенції 1949 р., які окреслюють приписи, покликані регулювати протистояння між державними силовими структурами та повстанцями чи неурядовими військово-політичними організаціями, усунути ймовірність бруталізації та варваризації взаємного насильства.

Автори вважають, що «основоположним і принципово важливим критерієм правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та збройне підпілля ООН виступали з чітко окресленою метою – відновлення суверенітету й територіальної цінності України. [...] Отже, заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність [...] є нонсенсом у політико-правовому відношенні. [...] І те, що більшовицький тоталітарний режим поставив учасників національно-визвольного руху в Україні поза законом, зовсім не означає його нелегітимності за міжнародно-правовими нормами»²⁵. Не замовчуються в тексті й численні факти порушень норм міжнародного гуманітарного права обома сторонами – радянською та самостійницькою, а саме злочини проти цивільного населення, воєнні злочини тощо. Прикінцевий висновок сформульовано так: «Зіставлення іманентних властивостей українського самостійницького руху з усталеними нормами міжнародного гуманітарного права дає змогу поширити на останній міжнародно-правове визначення його як такого, що діяв на основі нових форм легітимності»²⁶.

Проблеми дослідження Голокосту

Однією з важливих тенденцій у студіюванні воєн став розгляд гуманітарних аспектів. Для Другої світової такою центральною й обов'язковою для висвітлення темою є історія винищення європейського єврейства. Хоча на Заході Голокост почали активно вивчати ще з 1970-х рр., але «остаточне розв'язання єврейського питання» на окупованих територіях СРСР для західної історіографії здебільшого залишалось «terra incognita». Особливо це стосується подій на теренах України, яку більшість зарубіжних дослідників не сприймали окремим суб'єктом історичного процесу. Також тут мав місце своєрідний «синдром Аушвіца» та відсутність доступу до архівних матеріалів²⁷. Після розпаду СРСР тему Голокосту в Україні почали активно досліджувати закордонні, вітчизняні історики й аматори, проте інтенсивність студій та якість результатів була не на користь українських авторів. У випадку української історіографії Шоа лише входить до обов'язкового сегменту дискурсу про війну. Популяризація цієї теми й більшість публікацій здійснювалися поза академічним середовищем завдяки діяльності спеціалізованих наукових осередків: Українського

²⁵ Там само. – С.51.

²⁶ Там само. – С.64.

²⁷ *Щупак І.Я.* Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Там само. – 2016. – №4. – С.156.

інституту вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро; до 2012 р. – Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»), Українського центру вивчення Голокосту (Київ), Регіонального центру вивчення Голокосту (Львів), Харківського освітнього центру «Голокост» та ін.²⁸ В «Українському історичному журналі» тема Голокосту з'явилася лише за часів незалежності. Першою публікацією стала підготовлена М.Ковалем підбірка свідчень про розстріли євреїв у Бабиному Яру у вересні 1941 р., про Сирецький табір та долю «команди смертників», які восени 1943 р. займалися викопуванням і спаленням трупів страчених²⁹. Ці свідчення було задокументовано ще в 1943–1945 рр. Комісією з вивчення історії Вітчизняної війни при АН УРСР і понад 50 років вони зберігалися в архіві під грифом «Секретно». Того ж таки 1991 р. було опубліковано біографічну статтю Ю.Шульмейстера про С.Візенталя, уродженця м. Бучач, що на Тернопільщині, відомого дослідника Голокосту та «мисливця» за нацистськими злочинцями, про якого майже нічого не знали на його Батьківщині в Україні³⁰. Упродовж наступних десятиліть у журналі з'явилося всього декілька статей на цю тему, які переважно мали інформативний характер³¹. До проблеми осмислення Голокосту у сучасному суспільстві «Український історичний журнал» повернувся 2011 р. публікацією концептуальних роздумів В.Нахмановича³². Автор проаналізував стан досліджень історії Бабиного Яру, сучасну державну політику щодо вшанування пам'яті різних категорій жертв, убитих у цьому місці, вірніше – відсутність такої політики. Натомість він представив ініціативи різноманітних громадських організацій щодо меморіалізації трагедії Бабиного Яру й показав їх невідповідність тим історичним подіям і фактам, які мали місце, та небезпеку спрощеного підходу. Наприклад, маніпуляції з топографією було використано для того, щоб побудувати у самісінькому епіцентрі розстрілів станцію метро Дорогожичі вже за часів незалежності України. Унаслідок нескоординованої позиції різних громадських організацій, державних службовців, зростання кількості конкуруючих пам'ятників і загального фізичного занедбання ділянки Бабин Яр перетворився на хаотичний простір, що жодною мірою не відповідає сенсу та значенню трагічних подій, які тут відбувалися. На думку автора, історія Бабиного Яру не завершилася

²⁸ Так, інститут «Ткума» в академічній серії «Українська бібліотека Голокосту» публікує праці вітчизняних дослідників та провідних зарубіжних фахівців у російських перекладах. «Ткума» видає також перший в Україні спеціалізований науковий журнал «Проблеми історії Голокосту». Український центр вивчення Голокосту публікує бюлетень «Голокост і сучасність», а також альманах «Сучасні дослідження Голокосту», наукову й освітню літературу. Серед видань київського Інституту юдаїки особливе місце займає книга, в якій розміщено українські переклади статей зарубіжних мислителів.

²⁹ Бабин Яр (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.80–86; №12. – С.53–65.

³⁰ Шульмейстер Ю.О. «Бюр» доктора Візенталя // Там само. – 1991. – №10. – С.131–136; №11. – С.102–107.

³¹ Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Там само. – 1995. – №3. – С.59–72; Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Там само. – 2010. – №1. – С.128–141.

³² Нахманович В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Там само. – 2011. – №6. – С.105–121.

ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. – вона триває донині та включає у себе все, що сталося тут у повоєнний час, коїться зараз і відбуватиметься в невизначеному майбутньому: «Історія Бабиного Яру як місця, що має на решті стати національним символом, нерозривно пов'язана з минулим усєї держави. Історія його не завершиться, поки Україна остаточно не визначиться з вектором свого цивілізаційного розвитку. Минуле Яру має стати органічною частиною його історії»³³.

Далекоглядність цієї думки підтвердили наступні події, що відбулися навколо Бабиного Яру після «Революції гідності», яка продемонструвала становлення в Україні громадянського суспільства та чіткі проєвропейські, демократичні орієнтири розвитку держави. У 2016 р. в рамках відзначення 75-х роковин трагедії в Києві було проведено сотні різноманітних публічних заходів, переважну більшість яких ініціювали і провели українські та міжнародні громадські організації. Окрім офіційного мітингу-реквієму в Бабиному Яру за участю найвищих керівників нашої та інших держав світу, відбулося три відкритих міжнародних наукових конференції, міжнародний конкурс зі впорядкування території історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», пам'ятні концерти, виставки, презентації нових видань тощо. Під час цих поминальних церемоній укотре порушувалося питання належного вшанування пам'яті жертв. Його актуальність у суспільстві не зменшилася й після завершення заходів із нагоди роковин. Каталізатором і приводом для гарячої суспільної дискусії щодо увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру, яка тривала впродовж 2017 р., стала ініціатива Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» створити на ділянці колишнього Єврейського кладовища музей-меморіал³⁴. Попереднім результатом публічного обговорення можна вважати указ Президента України від 20 жовтня 2017 р. про заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»³⁵. При Інституті історії України НАНУ за дорученням Міністерства культури України щойно почала працювати робоча група для розробки концепції музею жертв Бабиного Яру³⁶.

Подібні ініціативи стали можливими завдяки появі в пострадянській Україні групи фахівців, які цілеспрямовано займаються проблематикою Голокосту. Сучасний стан досліджень Шоа в Україні в порівнянні з новітніми світовими тенденціями та різноманітні практики представлення цієї теми в освітньому процесі описано в матеріалі І.Щупака, що його «Український історичний журнал» опублікував у рубриці «На допомогу викладачеві історії»³⁷. Автор стверджує, що трагедія Голокосту – універсальна й виходить далеко за межі наукової проблематики, змушуючи людей замислитися над питаннями

³³ Там само. – С.120–121.

³⁴ Докл. див.: [Електронний ресурс]: ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=prj_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDP=&S21STR=0000034

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/documents/3312017-22866>

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/42668>

³⁷ Щупак І.Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172; №5. – С.176–201.

гуманізму, толерантності, поваги до людини та її культурних цінностей, а також над тим, до чого призводить нехтування цими принципами.

Доля радянських військовополонених

Наближеним за масштабами до Голокосту був ще один злочин Другої світової війни, який стався в тому числі на території України – це винищення радянських військовополонених. Зазначена тема довгий час не вивчалася через низку ідеологічних, політичних причин, але й зараз, коли, здавалося б, відкриті архіви, вона продовжує залишатися малодослідженою. Найперше це стосується питань чисельності загиблих червоноармійців у німецькому полоні, організації діяльності табірних команд, функціонування таборів на окупованих радянських територіях. Особливо цінна у цьому контексті стаття О.Маслова³⁸. Автор спробував на підставі російських архівних документів з'ясувати обставини, причини та характер втрат радянських воєначальників, які командували військами під час боїв на українських землях. Слід віддати належне дослідникові, адже з'ясування долі деяких генералів потребувало копіткого пошуку, зіставлення суперечливих фактів, відкидання неперевіреної чи неідентифікованої джерелами інформації, чуток, помилкових даних. Автор встановив точну кількість командирів у генеральському званні, подав стратифікацію полонених воєначальників за операціями, фронтами, родами військ. Показавши, як по-різному склалися долі представників радянського генералітету в неволі, О.Маслов дещо поверхово й надміру схематично окреслив причини, котрі вможливили драматичний (а нерідко і трагічний) розвиток подій, а також наслідки втрат генералітету для діючої армії. Та незважаючи на це, публікація заповнює прогалину не лише у військовій біографістиці, а й історичній баталістиці загалом.

Ще одна стаття про втрати Червоної армії полоненими під Києвом належить дослідникові з Дніпра О.Марінченку³⁹. Автор на основі аналізу матеріалів німецьких і російських архівів, найновіших наукових досліджень з'ясував, чому така велика розбіжність між чисельними даними полонених у київському оточенні. Насправді загальна цифра німецької сторони у 665 тис. радянських військовополонених «включає у себе також бранців переважно зі складу військ Брянського фронту, які з півночі прикривали Південно-Західний фронт і мали запобігти виходу противника в його глибокий тил, а не тільки власне війська Південно-Західного фронту, на що дуже часто не звертають уваги як мемуаристи, так і дослідники»⁴⁰. Через різні базові критерії для визначення таких понять, як «битва», «воєнна операція» тощо в німецькій та радянській/пострадянській історіографічній традиції ми маємо різні цифри, які насправді

³⁸ Маслов О.О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.30–45.

³⁹ Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України // Там само. – 2013. – №3. – С.151–171.

⁴⁰ Там само. – С.166.

не суперечать радянським даним про 452,7 тис. чол., що опинилися в оточенні. Вибір автором такого вузького і прикладного питання для аналізу демонструє, по-перше, хибність спрощеного підходу до статистичних даних, без розуміння принципів збору інформації в різних арміях, по-друге – глибину й масштаби трагедії бійців та командирів Червоної армії.

Репресивна діяльність радянських органів внутрішніх справ і держбезпеки

Ще одна публікація в «Українському історичному журналі» також побудована частково на матеріалах історії київського «котла», але дослідницький інтерес авторок спрямовано на долю тих червоноармійців, яким удалося вийти з оточення й уникнути полону. Їх так і стали називати офіційно та неофіційно – «оточенці»⁴¹. Основну увагу Т.Вронської й Т.Пастушенко зосереджено не стільки на обставинах виходу військовослужбовців із «котлів», а на реконструкцію їх подальшої долі у Червоній армії та радянському суспільстві. У статті вперше проаналізовано нормативну базу перевірки оточенців, розкрито етапи становлення під час війни процедури перевірки та контролю за військовослужбовцями, які вийшли з оточення. І у цій публікації дослідницький фокус зміщено від подієвого полотна на роль НКДБ–НКВС та військової контррозвідки в організації охорони військового тилу, перевірках, репресіях проти військовослужбовців РСЧА.

На сторінках «Українського історичного журналу» за 2013 р. уміщено статтю, присвячену маловідомій діяльності органів держбезпеки з відновлення радянської влади на звільнених від нацистів територіях, а саме перевірці приміщень місць ув'язнення, які під час окупації підпорядковувалися поліції безпеки та СД⁴². Публікація презентує документальне видання «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» і побудована на основі донесень НКВС із копіями автографів в'язнів нацистських тюрем на окупованих територіях СРСР⁴³. Люди залишали прощальні послання, сподівалися донести відомості про свою трагічну долю рідним і товаришам по боротьбі, натомість їхні останні слова було використано співробітниками радянських органів для оперативної роботи, пошуку дійсних і потенційних «ворогів». Понад 70 років ці списки перебували в архівах СРСР під грифом «Секретно». Нині вони дають змогу реконструювати долю багатьох людей, дізнатися про місце й обставини їх загибелі. Прикладом такої складної дослідницької реконструкції, де об'єдналися зусилля багатьох істориків, є біографія праведника народів світу Я.Сухенка. Саме завдяки віднайденим спискам ув'язнених тюрми поліції безпеки та СД у Києві, колишньої НКВС по

⁴¹ Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. Зворотний бік війни: Історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців // Там само. – 2015. – №2. – С.22–41.

⁴² Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України // Там само. – 2013. – №1. – С.92–105.

⁴³ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. – Х., 2014. – 584 с.

вул. Короленка, 33, удалося дізнатися, що він був схоплений у Києві, імовірно страчений у Бабиному Яру⁴⁴.

Загалом тему державної репресивної політики у СРСР на сторінках «Українського історичного журналу» представлено досить широко, але більшість публікацій стосуються або 1930-х рр., або вже повоєнного часу. Репресивна діяльність НКВС у роки війни поки що належить до малодосліджених тем. Недостатньо використовуються документи держбезпеки за 1939–1945 рр., які містять великий евристичний потенціал для дослідження багатьох сфер життя країни. Наприклад, повоєнне становище колишніх жертв нацизму (військовополонених, цивільних примусових працівників, в'язнів концтаборів) було повністю підпорядковане підзаконним відомчим приписам наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки. Про це йдеться у статті, опублікованій 2010 р.⁴⁵ У дослідженні спростовується сучасний стереотип про тотальність репресій (у вигляді арешту, ув'язнення або заслання) стосовно цієї категорії радянських громадян. Вивчення практики й результатів діяльності перевірочно-фільтраційних комісій, детальний розгляд життєвих ситуацій колишніх примусових робітників і військовополонених, котрі поверталися до Києва, показав, яким чином діяла система дозволів та перевірок для репатріантів. Через функціонування паспортного режиму й інституту прописки влада могла контролювати всі сфери їхнього життя: право вибирати місце проживання або роботи, здобувати освіту, професію, навіть як проводити вільний час.

Жіноча історія

Ознакою сучасного нарративу про війну слід уважати виразний дрейф від етатистської макроісторичної до соціальної мікроісторичної моделі, в якій провідне місце посідають не державні структури, політичні сили та масштабні епічні за розмахом події, а людський соціум у всіх його можливих іпостасях. На відміну від скам'янілої псевдомарксистської схеми «роль особи в історії», стрижнем якої було прославляння «прогресивних» історичних постатей, нині центральною фігурою нарративу стала пересічна людина. Узаконення такого об'єкта досліджень супроводжувалося, по-перше, продукуванням нового наукового інструментарію, тезаурусу та інтерпретаційних технологій; по-друге, міждисциплінарним взаємопроникненням, унаслідок яких виникли цілком самодостатні синтетичні ніші з новим пізнавальним потенціалом – соціальної, усної, інтелектуальної, гендерної історії, військової антропології, історії повсякденності, соціальної психології та ін.

До таких нових напрямів історичних досліджень, які почали активно розвиватися й в Україні, належить жіноча історія. На сторінках «Українського історичного журналу» публікувалося декілька матеріалів учасниць Української

⁴⁴ Усач А. Яків Сухенко: обличчя людини [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/>

⁴⁵ Пастушенко Т.В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.110–127.

асоціації дослідників жіночої історії⁴⁶ О.Кісь, О.Стяжкіної, М.Гавришко. Зокрема в оглядовій статті про жіночу історію перша авторка пропонує феміністичну методологію історії як ефективний концепт щодо вивчення минулого України⁴⁷. Вона передбачає розглядати в історичній площині не просто людей, які складаються в етноси, соціальні групи чи класи, а людей, які розподіляються за статевими ознаками. У центрі жіночої історії завжди є людина, а не державні чи соціальні інституції.

Тривалий час у радянській історіографії участь жінок у Другій світовій війні розглядали лише крізь призму «героїня – жертва – зрадниця», де жінці найчастіше відводили роль «жертви», але основну увагу зосереджували на представленні їхніх ратних і трудових подвигів. Поза науковим і суспільним дискурсом залишалася доля інших груп жінок із відмінним воєнним досвідом – учасниць національного підпілля ОУН та УПА, полонених червоноармієць, єврейок, ув'язнених у гетто й нацистських концтаборах, жительок окупованих міст та сіл. Певною мірою цю прогалину у студіях заповнили два історичних видання, присвячені історії жінок Центральної та Східної Європи під час Другої світової війни⁴⁸ та специфіці досвіду українок у XIX – першій половині XX ст.⁴⁹ Серед авторок цих збірок була і О.Стяжкіна, чий дослідження жіночих стратегій виживання/проживання під час нацистської окупації відкривають новий погляд на Другу світову війну⁵⁰. У фокусі уваги дослідниці – відмінності досвіду жінок на окупованих землях, на протигагу панівному радянському дискурсу, що описував «однакове страждання однакових жінок». Вона детально описує різницю сценаріїв виживання/життя/загибелі різних жінок під час окупації, характеризує зовнішні та внутрішні настанови «правильної жіночої поведінки», їх конвертацію у практики жіночого повсякдення. Авторка аналізує стратегії та ресурси виживання, котрі за умов окупації набули жіночого гендерного модусу чи можуть бути позначені як специфічно жіночі: обмінні практики, у тому числі такі, котрі здійснювалися в очікуванні віддалених у часі наслідків; жіноча взаємодопомога, що суттєво розширювала простір «своїх» завдяки приєднанню до нього численних «чужих», використання тілесного ресурсу.

О.Стяжкіна констатує, що «для жінок досвід окупації був вписаним у попередній досвід катастроф. Очікування голоду – найбільш акцентоване в усіх видах джерел особового походження. Є підстави стверджувати, що стратегії жіночого досвіду виживання вже було напрацьовано в умовах голодового катаклізму. Найбільш розповсюдженими стали пасивний та активний спротив, не політичний, однак такий, що міг проявлятися й через легальні форми»⁵¹. Хоча досвіди виживання/життя/смерті жінок в умовах окупації були різними, однак

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.womenhistory.org.ua>

⁴⁷ Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.159–172.

⁴⁸ Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К., 2015. – 336 с.

⁴⁹ Українські жінки у горнілі модернізації / За наук. ред. О.Кісь. – Х., 2017. – 303 с.

⁵⁰ Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.42–66.

⁵¹ Там само. – С.66.

загальною тенденцією, на думку авторки, ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися.

Так само дослідження М.Гавришко про жінок у націоналістичному підпіллі, представлене на сторінках «Українського історичного журналу»⁵², показує тривалий час замовчуваний бік історії ОУН та УПА. Авторка розкриває у своїй статті досить широке коло питань, які виходять за межі традиційних уявлень про боротьбу українських націоналістів, і донедавна були табуованими для наукового та суспільного обговорення. Це – проблема сексуального насильства над жінками з боку членів підпілля й повстанців як в їхньому середовищі, так і поміж цивільного населення. У статті на основі архівних документів та спогадів очевидців з'ясовуються способи контролю та регулювання відносин між чоловіками й жінками в підпіллі. Також розглядаються причини, види сексуального/сексуалізованого насильства над «своїми» й «чужими» жінками та судова практика у цих справах. М.Гавришко детально аналізує фактори, що сприяли порушенню сексуальних норм, зокрема воєнні умови, особливості діяльності збройного підпілля, мілітарна культура, гегемонна маскуліність, обмежений ресурс влади у жінок. Важливе місце в дослідженні відводиться питанню про роль жіночого тіла в українському націоналістичному дискурсі й повсякденних практиках (тіло як символ, додатковий фактор ризику та зброя війни).

М.Гавришко своє дослідження хронологічно обмежує періодом перебування жінок у підпіллі. Подальша доля більшості героїнь її студій пов'язана з арештом і тривалим ув'язненням у радянських таборах. Однією з перших українських дослідниць, яка почала висвітлювати тему жінок у ГУЛАГ, стала Т.Вронська, яка зосередила свою увагу на репресіях, спрямованих проти такої категорії жертв сталінізму, як «дружини ворогів народу»⁵³ у широкому контексті політики «сімейного заручництва» у СРСР⁵⁴.

Повсякденне життя українок у таборах, ув'язнених за політичними звинуваченнями, стало темою історико-антропологічного дослідження О.Кісь⁵⁵. Застосовуючи феміністський підхід до вивчення жіночого минулого авторка представила різноманітні сторони табірної життя українок. У №3 «Українського історичного журналу» за 2016 р. вона подала огляд історіографії та джерел свого дослідження, а саме публікацій про жінок у сталінських таборах, починаючи з перших видань за межами СРСР у 1930–1970-х рр., а також розкрила особливості розвитку студій історії ГУЛАГ у пізньорадянський час (у період «перебудови») та в перші роки після розпаду СРСР⁵⁶. О.Кісь висвітлює основні тематичні пріоритети сучасних досліджень табірної жіночого досвіду у США, постсоціалістичних країнах і Росії, а також проблеми й перспективи

⁵² Гавришко М.І. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.89–107.

⁵³ Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.137–175.

⁵⁴ Вронська Т.В. Упокоєння страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. – К., 2013. – 624 с.

⁵⁵ Див.: Стяжкіна О.В. [Рец.] Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С.211–220.

⁵⁶ Кісь О.Р. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті // Там само. – 2016. – №3. – С.125–138.

розвитку цього напрямку в Україні. Дослідниця звернула увагу на пізнавальну цінність особистих спогадів колишніх українських невольниць для розуміння радянського тоталітарного режиму. Спогади очевидців дають можливість не лише реконструювати «факти» й «події» минулого, у випадку історії українок у ГУЛАГ вони показують насамперед силу духу та силу спільноти, утворюють усвідомлене загальне поле солідарності, яке не змогла зламати радянська влада, ув'язнюючи членів українського підпілля.

Усна історія

Усні історії – інтерв'ю записані з очевидцями, нині є важливим і доволі поширеним джерелом історичних досліджень не лише жіночого досвіду, а й усієї історії ХХ – початку ХХІ ст. Особливості цього сучасного напрямку історієписання, основні методи та огляд стану досліджень в Україні та на пострадянському просторі представлено в низці публікацій «Українського історичного журналу»⁵⁷. Тема пам'яті про Другу світову війну та інші історичні події й катаклізми (голод, репресії, депортації) займає провідне місце в усноісторичних дослідженнях. Часто буває, що альтернативних усним історіям джерел немає, особливо коли йдеться про якийсь історичний феномен чи життя маргіналізованої соціальної групи, котрі не залишили після себе документів. Інтерв'ю дають можливість отримати іншу/альтернативну офіційній картину події чи явища, показати, як ці історичні події люди сприйняли, запам'ятали та яким чином конструюють про них свою оповідь.

***

Підсумовуючи цей огляд, важливо сказати декілька слів про редакційну політику «Українського історичного журналу» щодо висвітлення теми «Україна у Другій світовій війні». У часопису зберігається практика підготовки тематичних випусків до круглих дат. Наприклад, №3 за 2010 р. і №2 за 2015 р. було присвячено, відповідно, 65-й та 70-й роковинам перемоги у Великій Вітчизняній війні та перемоги над нацизмом в Європі. Окрім уже згаданих авторів, у числах «УІЖ» було представлено статті про різноманітні аспекти нацистської окупаційної політики у галузі освіти італійського історика С.Беллецца, працевикористання цивільного населення – М.Лободи, політики у сфері культури – Д.Титаренка. О.Перехрест свій дисертаційний проект на сторінках журналу репрезентував матеріалом про відбудову сільського господарства в Україні в 1943–1945 рр.

Ще одним аспектом діяльності «Українського історичного журналу» є можливість ознайомитися з його поточними випусками на веб-сайті Інституту історії України НАНУ, а також з онлайн-архівом номерів зі зручною системою

⁵⁷ Пастушенко Т.В. До створення української асоціації усної історії // Там само. – 2007. – №3. – С.230–235; Грінченко Г.Г., Реброва І.В., Романова І.М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) // Там само. – 2012. – №4. – С.172–187; Боровик М.А., Пастушенко Т.В. Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи» // Там само. – 2012. – №4. – С.235–237.

пошуку, яка дозволяє швидко знайти потрібні матеріали, побачити публікації авторів в інших інститутських виданнях.

«Український історичний журнал» як провідне фахове періодичне видання в останні 10 років, як і до того, надавав свої шпальти для оприлюднення результатів наукового пошуку дослідників, задіяних у студіюванні проблематики Другої світової війни. Загальна кількість таких матеріалів становить 8% від усіх публікацій часопису. З огляду на суспільно-політичну вагу цієї проблематики, гостроту й актуальність питань, що дискутуються у ЗМІ та в науковій літературі, підвищену увагу до політики пам'яті про війну таку кількість можна вважати незначною. До того ж більша частина публікацій в «УІЖ» належить перу співробітників Інституту історії України НАНУ.

Навіть стислий (і далеко не вичерпний, що зумовлено обмеженим обсягом) огляд публікацій «Українського історичного журналу» за останнє десятиліття переконує в тому, що вітчизняний дискурс Другої світової війни перебуває на шляху повноцінної інтеграції у світовий науковий простір і віддзеркалює не лише основні історіографічні тенденції, а й суспільно-політичний запит на фундаментальне знання. Переважна частина фахівців, які займаються цією тематикою, продемонстрували здатність до автономності та власного, неупередженого погляду на події війни.

Водночас слід визнати, що донині не досягнуто збалансованого опрацювання всіх сегментів цієї багатовимірної проблематики: одні явища привертають до себе концентровані зусилля дослідників, інші – залишаються на периферії їх зацікавлень. До певної міри це спричинене економічними та політичними реаліями, обмеженими можливостями українських істориків у вивченні документів зарубіжних архівосховищ та недостатньою фінансовою підтримкою пошукових зусиль. Попри все, основним результатом цього етапу історієписання слід вважати те, що пройдено своєрідну «точку неповернення» до ідеологічних кліше радянської доби.

This article presents an overview of the publications of the "Ukrainian Historical Journal" for 2007–2017 about the history of Ukraine during the World War II. In articles about general trends and perspectives of research on this topic in Ukraine, the authors mark the existence in modern discourse of three ways to narrate about World War II: "national", "modern" and "Russian-Soviet-imperial". Most of the materials in the magazine about these issues are devoted to the study of battles, the history of OUN and UIA/UPA, Soviet partisans and communist underground movement, various aspects of the Nazi occupation regime. New trends were present in the articles about the Holocaust in Ukraine, the repressive activities of the Soviet secret services during the war, the women's history in the time of extreme violence.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", World War II, special services, collaborationism, partisan movement, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UIA/UPA), Holocaust, prisoners of war, repressions, women's history, oral history.

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинов*

ДОСЛІДЖЕННЯ З ПРОБЛЕМ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (за матеріалами «Українського історичного журналу»)

На основі аналізу матеріалів, уміщених на шпальтах «Українського історичного журналу» за останні десять років, розглядаються тенденції та перспективи всесвітньо-історичних студійовань у нашій країні в контексті вписування вітчизняної історичної науки у світову історіографію.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», усесвітня історія, українські історики, конкретно-історичні й концептуально-методологічні проблеми історичних досліджень.*

У №6 «Українського історичного журналу» за 2007 р. було опубліковано статтю С.В.Віднянського, в якій подавалася узагальнююча характеристика рівня висвітлення у часопису наукових проблем усесвітньої історії впродовж (на той момент) п'ятдесяти років його існування. Зокрема аналізувалися географічний, хронологічний і тематичний зрізи публікацій журналу з історії зарубіжних країн та міжнародних відносин до й після здобуття Україною незалежності, зміни концептуально-методологічних підходів, наукових пріоритетів вітчизняних істориків у розробці цього важливого напрямку історичних досліджень. У статті виокремлювалися малодосліджені періоди та проблеми всесвітньої історії з метою поглиблення вивчення минулого й сьогодення навколишнього світу українськими фахівцями як необхідної передумови розвитку національної історіографії в контексті тенденцій розвитку сучасної світової історичної думки. Автор констатував, що, наприклад, у 1987–2001 рр. серед надрукованих у журналі 2379 статей лише близько 6% (143 матеріали) було присвячено проблемам усесвітньої історії, переважно міжнародним зв'язкам України, історії в основному соціалістичних країн та питанням вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях. Наприкінці статті наголошувалося, що «національна історіографія, яка неспроможна створити власної візії навколишнього світу, не може повноцінно обслуговувати інтелектуальні потреби власного народу». Історикам України як великої суверенної європейської держави слід «рішуче повернутися обличчям до наших сусідів, Європи і світу. Адже сучасна українська історіографія проблем всесвітньої історії має, нарешті, сприятливі умови для розвитку»¹.

---

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ, e-mail: stepanvid@ukr.net

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, e-mail: martynov.andriy15@gmail.com

¹ Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.179–180.

І дійсно, у 2011 р. у системі Національної академії наук України нарешті було створено Інститут всесвітньої історії, а у 2016 р. він започаткував видання нового наукового часопису – «Проблеми всесвітньої історії», важливим завданням якого було визначено «більш широке дослідження проблематики всесвітньої історії: не лише теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, але й світосистемних трансформацій в умовах глобального розвитку, конкуруючих версій прогресу сучасності, особливостей світового культурно-цивілізаційного поступу»². Це безумовно треба вітати. Утім через недостатню чисельність кваліфікованих кадрів, зокрема фахівців з історії окремих зарубіжних країн і регіонів світу, новостворений інститут поки що лише шукає свою проблематику. Дослідження зарубіжної історії, особливо сучасної, коли Україна як незалежна держава остаточно визначилася зі своїм європейським вибором та активно прагне стати повноправним членом міжнародного співтовариства з усією палітрою його зв'язків, вивчення й наукова оцінка яких мають бути поставленими на службу політиці, дипломатії, усьому українському суспільству, набуває в наш час великого не лише наукового, але й практичного значення.

Тому актуальним завданням вітчизняної історичної науки залишається висвітлення проблем усесвітньої історії як у відповідних рубриках наукових збірників майже всіх вишів нашої країни, де є історичні факультети, так і в періодичних виданнях Інституту історії України НАНУ, зокрема у «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та «Українському історичному журналі».

Нижче розглянемо, які зміни відбулися у цьому напрямі історичних досліджень на шпальтах «Українського історичного журналу» за останні десять років. Насамперед слід зазначити, що тематичний огляд публікацій у часопису за період 2008–2017 рр. засвідчує вихід у світ понад сотні матеріалів, які стосуються різних проблем усесвітньої історії. Наприклад, тематично було представлено питання античності, історію Росії і СРСР, сходознавство, європейську медієвістику, візантиністику, рецепцію походу Наполеона Бонапарта 1812 р., історію центральноєвропейських країн, історіографію окремих аспектів усесвітньої історії, концептуально-методологічні тенденції її розвитку.

Проблематику античної історії, а саме грецькі поліси-держави Північного Причорномор'я, доволі широко представлено статтями М.В.Скржинської «Морські шляхи ольвійських кораблів» (2008 р., №1), «Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я» (2009 р., №5), «Релігійні ритуали в античних державах Північного Причорномор'я» (2010 р., №3), «Листування в античних державах Північного Причорномор'я» (2013 р., №2), «Захист території Ольвії та Херсонеса в V–I ст.» (2015 р., №6), «Дипломати в античних державах Північного Причорномор'я» (2017 р., №2). Аспектів стародавньої історії стосується стаття А.С.Русяєвої «Про храм Партенос – верховної богині Херсонеса Таврійського» (2009 р., №2). О.В.Одрін («Кочовики й торгівля зерном у Надчорномор'ї VI–III ст. до н.е.», 2015 р., №2; «Тваринництво Ольвійського поліса кінця VI – першої половини III ст. до н.е.», 2016 р., №6) висвітлив цікаві питання соціально-економічної історії кочових народів Причорномор'я.

² Слово редактора // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – №1. – С.9.

Проблематику сходознавства за період 2008–2017 рр. представлено ширше, аніж у попередні роки видання «Українського історичного журналу». Новаторськими для вітчизняної сходознавчої наукової школи стали статті Я.О.Федорука «Посольства хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р.» (2010 р., №5); О.І.Галенка «Східна Європа XVI–XVII ст. на карті османського історика Мегмеда Різи» (2014 р., №5); В.П.Гулевича «Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466)» (2014 р., №6), а також «Загадковий правитель Кримського ханства Джанібек Султан (1476–1477)» (2017 р., №1). У проблематиці сходознавства виділяється стаття Н.І.Самойленко «Основні тенденції розвитку китайської історичної науки (за матеріалами XXII Міжнародного конгресу історичних наук, м. Цзінань, 23–30 серпня 2015 р.)» (2016 р., №1), яка розширює обрій уявлень вітчизняної історіографії про основні тенденції розвитку сучасної китайської історичної науки.

Уже традиційно досить широко в публікаціях «Українського історичного журналу» за 2008–2017 рр. представлено проблематику європейської медієвістики. Привертають увагу оригінальні статті М.Ф.Котляра «До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі» (2013 р., №6) і «Соціальна структура давньоруського суспільства» (2015 р., №6); Т.Д.Гошко «“Саксонське зерцало”: символи й метафори» (2017 р., №2); Л.В.Войтовича «“Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.» (2009 р., №5) і «Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства» (2010 р., №6); М.М.Волощука «Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище» (2012 р., №4); В.М.Михайловського «Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовиком Угорським» (2010 р., №4); О.В.Русиної «Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст.» (2008 р., №2); О.П.Моці «Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи» (2012 р., №2); Д.П.Вашука «Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині» (2015 р., №2); Т.С.Горбача «Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II» (2017 р., №2), в яких висвітлюються особливості західноєвропейської правової системи, а також зв'язки українських князівств із західними країнами доби середньовіччя. Також у публікаціях представлено візантійську спадщину вітчизняної історії періоду середньовіччя. Причому у статтях В.М.Рички «Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства» (2012 р., №4) і «Спадщина Володимира Мономаха» (2013 р., №3) та О.С.Іщенко «Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті» (2016 р., №1) зазначену проблематику репрезентовано малодослідженою тематикою особливостей вітчизняної історичної пам'яті про візантійську спадщину.

Подальшого розвитку набула проблематика взаємовпливів вітчизняної історії і європейської історії раннього нового часу. Зокрема тодішній європейський гегемон Франція звертала увагу на Руїну в Україні та її дієвих акторів. У статті Є.М.Луняка «Юрій Хмельницький у свідченнях французьких

дипломатів другої половини XVII ст.» (2012 р., №1) передано дух часу та розставлено акценти сприйняття тодішньої української еліти французами. Українську проблематику на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Московією восени 1656 р. аналізує у своїй статті Я.О.Федорук (2012 р., №5). «Комунікація монаршого двору із провінцією в Речі Посполитій: видача та доставка королівських універсалів до Львівського й Перемишльського ґродів Руського воєводства (1674–1683 рр.)» – тема статті М.І.Ониськів (2014 р., №4).

У 2012 р. відзначалося 200-річчя походу Наполеона на Росію. Віддзеркаленням цієї події стала низка статей, в яких висвітлювалися різні аспекти французької політики у Східній Європі. Зокрема цю проблематику представлено статтями О.М.Захарчука «Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії» (2013 р., №3), «Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I Бонапарта до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р.» (2014 р., №1), «Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників» (2015 р., №2). Автор слушно критикує надмірне бажання «осучаснити» уявлення Наполеона про Україну. Цікавий зріз цієї теми представлено у статті А.Ю.Скришника «Розвідувально-диверсійні заходи наполеонівської агентури в південно-західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.)» (2015 р., №5).

Достатньо широко на сторінках «Українського історичного журналу» в 2008–2017 рр. було представлено тематику історії Росії та СРСР. Зазначена проблематика стає особливо актуальною, зважаючи на агресію Російської Федерації проти України. Тому 2014-й рік реально розділяє хронологічно й тематично різні аспекти історії Росії і СРСР. Сумні традиції російської державності висвітлено у статті О.Ю.Кириєнка «Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.)» (2010 р., №4). Спроби модернізації й реформування цієї системи розглядаються у статті В.М.Шевченка «Реформи 1860-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування» (2013 р., №5). Інший історичний період спроб реформ у Росії репрезентовано статтями Л.В.Нізової «Століпінський етап створення державно-монополістичного управління» (2008 р., №3), О.М.Машкіна «Століпін та Україна» (2012 р., №2). Утім дискусію щодо здатності російської державності ввійти в нормальні процеси реформ та модернізації явно не завершено.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в контексті нових соціокультурних запитів особливого значення набувають завдання продовження сталих історіографічних традицій і водночас оновлення концептуальної бази досліджень, поглиблення науково-теоретичного осмислення ключових історичних явищ та процесів, зокрема міжнародних культурно-освітніх зв'язків українців, духовної взаємодії різних етнічних громад на українських землях, соціально-політичного й міжнародного контексту їхнього культурного розвитку.

Реконструкція багатогранних процесів історико-культурних взаємовпливів різних народів відкриває шлях до більш глибокого осягнення етнічних проблем історичного розвитку. Необхідною передумовою відтворення цілісної панорами історичного минулого народів, що населяли українські землі

Російської імперії, є вивчення етнокультурного аспекту їхніх взаємовідносин, внеску в науково-освітній і мистецький розвиток краю. Конкретно-історичне дослідження просвітницької діяльності різноманітних етнічних громад на територіях України сприяє концептуальному осягненню розвитку й взаємодії національних спільнот, проблеми взаємин із панівною нацією на тлі офіційного внутрішньополітичного курсу держави. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного студіювання громадсько-політичного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. та міжнародних суперечностей напередодні Першої світової війни.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу серія статей О.А.Іваненко «Міжнародні зв'язки Університету святого Володимира (60-ті рр. ХІХ ст.)» (2011 р., №1), «Міжнародна співпраця вчених Університету святого Володимира (1900–1914 рр.)» (2012 р., №4), «Зв'язки вчених Новоросійського університету з зарубіжними науковими центрами (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2013 р., №4), «Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2014 р., №4), які ґрунтовно, на основі архівних джерел і з нових методологічних позицій, висвітлюють особливості освітніх та наукових зв'язків університетів Наддніпрянської України із зарубіжжям, роль етнічних громад у культурно-освітньому житті Російської імперії. До цієї ж проблематики можна віднести цікаві статті В.В.Павлюка «Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої» (2010 р., №3), Л.В.Білоус «Депортація єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни» (2011 р., №2), В.В.Томазова «Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження» (2010 р., №2) і «Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація» (2014 р., №4), Р.Д.Алієва «Реєміграція кримських татар у 1860-х рр.» (2014 р., №4) та ін.

Актуальною залишається проблематика історії окремих соціальних прошарків, релігійних груп Російської імперії. У цьому контексті виділяється серія статей С.В.Таранця «Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у ХІХ – на початку ХХ ст.» (2009 р., №4), «Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)», «Старообрядці й “культура” хабарництва в Росії» (2011 р., №2), «Правове становище старообрядців у Росії наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ ст.» (2012 р., №3).

Звичайно, важливе звернення до дискурсу з дореволюційною історіографією історії Російської імперії. І.М.Жилєнкова у статті «Зовнішня торгівля Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: оцінки дореволюційної історіографії» (2015 р., №1) простежила сприйняття динаміки імперської зовнішньої торгівлі дореволюційною історіографією. Історіографічний аналіз висвітлення участі депутатів від українських губерній та міст у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) представлено у статті В.І.Милька (2012 р., №1).

Російська агресія проти України, яка триває з 2014 р., змінила напрями досліджень історії Росії. З історіософських підходів до цієї проблематики

підходить В.М.Ткаченко, котрий у статті «Росія та Захід: реінкарнація геополітики» (2016 р., №1) показав, що спроби автократичної модернізації російського імперського курсу заводять у глухий кут шлях розвитку Росії. На цьому тлі визрівають і діють російські екстремістські політичні сили. Р.В.Гула та І.Г.Передерій у публікації «Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації» (2017 р., №2) переконливо показали еволюцію російської фашистської політичної традиції до її нинішнього стану.

Традиційно на сторінках «Українського історичного журналу» представлено проблематику історії Першої світової війни та міжвоєнного періоду. У цьому контексті привертає увагу стаття С.Є.Новикова «Білорусь у роки Першої світової війни в німецьких історичних студіях» (2008 р., №1). Сьогоднішні підходи вітчизняної історіографії представлено у статті О.П.Реєнта та Б.М.Янишина «Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії» (2014 р., №3). Цікаві ідеологічні аспекти спорідненості авторитарно-націоналістичних рухів міжвоєнної Європи представив О.Ю.Зайцев у матеріалі «ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи» (2012 р., №1). Зрозуміло, що зазначена проблематика потребує подальших історичних досліджень.

Історію СРСР у публікаціях «Українського історичного журналу» за 2008–2017 рр. представлено тематикою ставлення сталінського режиму до православної церкви та історіографічними аспектами досліджень соціальної історії американськими радянологами. У статті Е.В.Бистрицької «Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.)» (2009 р., №6) висвітлюється спроба сталінського режиму використати РПЦ в умовах початку «холодної війни». Н.О.Лаас у матеріалі «Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр.» (2010 р., №4) демонструє еволюцію підходів американських радянологів до адекватного розуміння соціальної історії радянського суспільства.

Можна вітати розширення проблематики європейстики на сторінках «Українського історичного журналу» за 2008–2017 рр. Зокрема проблеми історії центральноєвропейських країн на етапі націєтворення знайшли доволі оригінальне висвітлення у статті Є.В.Бевзюка «Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): сучасне уточнення проблеми» (2016 р., №1). Історичну германістику представлено різними полюсами історії Німеччини. Наприклад, у статті С.О.Матвеева й Г.В.Музиченко «Соціальна політика Отто фон Бісмарка» (2008 р., №6) йдеться про значення соціальної політики канцлера з погляду її значення як прикладу для інших європейських країн на етапі демократичної модернізації. У матеріалі І.Г.Передерій «Український науковий інститут в Берліні та В'ячеслав Липинський» (2012 р., №2) висвітлено роль останнього в історії інституції.

Традиційний напрям на сторінках «Українського історичного журналу» становить історія Польщі. У статті Ю.В.Вялової «До характеристики українознавчої спадщини Л.Василевського (1870–1936 рр.)» (2013 р., №6) висвітлено відповідні дослідження самобутнього польського політичного й наукового діяча. Його ідеологічного опонента й «батька» сучасної польської державності крізь

призму сприйняття польських істориків представлено у статті Г.О.Корольова «Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю.Пілсудського та його східну політику» (2015 р., №4). Війни української й польської пам'ятей висвітлюються в матеріалі Я.В.Борщика «До проблеми польських “відплатних акцій” на Волині (березень – початок липня 1943 р.)» (2016 р., №1). Л.Г.Хахула («Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс», 2015 р., №1) розглядає особливості рецепції польським політичним дискурсом політичної історії України 1990 – початку 2000-х рр. Розлогу рецензію на синтетичну працю за редакцією В.Менджецького та Є.Брацисевича «Польща – нарис історії» (Варшава, 2015 р.) надрукував С.В.Кульчицький (2015 р., №6). Відгук на науково-документальне англomовне видання польського фахівця Д.Колодзейчика «Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (XV–XVIII ст.: Дослідження мирних договорів із додатком анотованих документів» підготував Б.В.Черкас (2014 р., №1). У ґрунтовній публікації В.П.Перкуна «Допоміжні історичні дослідження в Польщі (1988–2015 рр.)» (2016 р., №4–5) розглянуто специфіку розвитку спеціальних історичних дисциплін у сусідній країні. Наукову інформацію про роботу II конгресу зарубіжних дослідників історії Польщі опублікувала Н.О.Білоус (2012 р., №6).

Упродовж 2008–2017 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася низка статей зарубіжних істориків на українознавчу тематику. Р.Кушнеж («Документи польської дипломатії про голодомор», 2008 р., №6) показав сприйняття польськими дипломатами подій 1932–1933 рр. в Україні. Дослідниця з Польщі Б.Конопська надрукувала статтю про польські наукові історичні атласи в XIX–XX ст. (2012 р., №4). Е.Шноре, І.Паавле («Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні», 2012 р., №6) висвітлили ставлення дипломатичних представників балтійських країн до трагедії. У польському й балтійському випадках сприйняття цього сталінського злочину було вкрай негативним. О.С.Гогун прорецензував книгу польського історика Ґ.Мотики, присвячену польсько-українському конфлікту 1943–1947 рр. (2012 р., №5). У статті М.Маєвського «Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій» (2012 р., №3) висвітлено особливості роботи спеціальних служб комуністичної Польщі проти осередків української діаспори. Також цікавий погляд автора на роботу української й польської комісії істориків (2015 р., №1).

Поточну або сучасну європейську історію в 2008–2017 рр. у публікаціях «Українського історичного журналу», із нашого погляду, репрезентовано в недостатній мірі. Зокрема йдеться про українсько-румунські відносини. М.А.Ковальчук розглянув відносини Румунії з урядом УНР у 1919 р. (2010 р., №4). У статті Т.Г.Рендюка «Прикордонне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин» (2011 р., №1) висвітлено деякі питання взаємодії країн у питаннях захисту прав національних меншин. Про іспанський досвід використання соціальної держави для консолідації демократичного політичного режиму йдеться у статті В.Ю.Годлевської «Модернізація

системи соціального забезпечення в Іспанії в період консолідації демократичного режиму (1980–1990-ті рр.)» (2013 р., №6). І.Б.Матяш (2016 р., №5) розглянула проблематику та перспективи роботи українсько-угорської комісії істориків. С.В.Віднянський і А.Ю.Мартинов у матеріалі «Світ після 2 вересня 1945 р.» (2015 р., №5) проаналізували особливості історичного сприйняття завершення Другої світової війни різними народами й державами та основні тенденції повоєнного розвитку світу. Автори зазначають, що через 70 років після завершення збройного протистояння у сучасному світі триває гостра конкуренція різних моделей суспільного розвитку. І хоча домінантною залишається західна ліберально-демократична модель модернізації, але продовжує сперечатися з нею й азіатська «гібридна модель», яка діалектично поєднує політичний авторитаризм із частково вільною моделлю ринкової економіки. Цей факт засвідчує, що до «кінця історії» у сенсі історичної перемоги однієї з цих моделей ще далеко.

Водночас сучасні процеси глобалізації об'єктивно стимулюють увагу до питань ідентичності. Навіть в об'єднаній Європі дедалі частіше виникають дискусії з приводу «нового націоналізму», що багатьох дивує, адже конструкція Європейського Союзу вибудовувалася після Другої світової війни на фундаменті єдності різних народів, які мали обмежити конкуренцію між собою та перейти до співпраці заради підняття рівня та якості соціальних стандартів, зміцнення миру в Європі. Однак наявності потужної економічної опори ЄС у вигляді спільного ринку та єдиної грошової одиниці виявилось недостатньою для органічного союзу громадян та для формування спільної культури. Тому «нова європейська ідентичність», головним чином, проявляє себе на рівні тонкого прошарку європейської інтелектуальної еліти. Натомість на інших щаблях соціально-політичної ієрархії панують національно-державні ідентичності.

Як відомо, донедавна популярною тенденцією у західноєвропейських країнах Європейського Союзу було сприйняття концепції багатьох культур, або «мультикультурності». Однак світова економічна криза 2008–2010 рр., збільшення кількості нелегальних емігрантів до країн ЄС, посилення ксенофобських настроїв на тлі збільшення чисельності безробітних змусили уряди Великобританії, Італії, Німеччини та Франції, а також Угорщини й деяких інших держав, вести мову про провал ідеї мультикультурності. У країнах Західної Європи основний радикальний націоналістичний дискурс точиться довкола антиісламських та антиінтеграційних мотивів, а в нових центральноєвропейських країнах-членах Євросоюзу домінує антиромський, антиінтеграційний націоналізм. Причому заклики «нових націоналістів» відродити міфи про винятковість власної нації безпосередньо підривають підвалини ЄС, унаслідок чого зменшується його популярність в очах громадськості.

Формуванню спільної європейської ідентичності перешкоджає також відсутність таких ментальних консолідуючих факторів, як єдина мова та уніфіковані культурні цінності й стереотипи масової повсякденної поведінки. Натомість знову пріоритетом державної політики у країнах Євросоюзу стає адаптація емігрантів до провідної культури певної національної держави. Можна сказати, що прогноз О.Шпенглера, висловлений у далекому 1918 р.,

про кризу європейської культури дається взнаки й сьогодні. Адже в умовах глобалізації важко зберегти національну культурну ідентичність, яка часто представляється «минулим, котре не минає». Спільній соціальній ідентичності дедалі важче ментально «скріплювати» таку «уявну спільноту», якою є нація.

Одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація національної історії. Однак сучасний світ, в якому домінують різні інформаційні потоки, робить неможливою наявність усталеної ідентичності, що «дана на віки». У диференційованому та по-різному стратифікованому і, як правило, багатонаціональному суспільстві (не становить виняток у цьому плані й українське) об'єктивно наявні різні ідентичності. Унаслідок цього виникає питання: чи є наукові підстави говорити про суспільну ідентифікацію? Що ми можемо розуміти під цим поняттям?

Відповіді на ці пізнавальні виклики й повинна шукати історія. Адже саме минуле дає можливість не лише з'ясувати, ким були наші предки, а і зрозуміти, чим вони жили, як мислили, що їх турбувало, з ким та як спілкувалися тощо. Європейська ідентичність, зокрема, формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є «судією», котрий презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. А якщо врахувати, що землі України історично та географічно завжди були в Європі, то звернення до нашого спільного минулого з європейськими народами, вивчення впливу (відголоску) таких важливих історичних подій європейської історії, як Реформація й Контрреформація, Просвітництво, Велика французька революція та наполеонівські війни, «Весна народів» 1848 р., світові війни ХХ ст. і сучасний процес європейської інтеграції тощо на долю українського народу, процес становлення національної ідентичності українців, заслуговує на особливу увагу вітчизняних істориків, в тому числі й «Українського історичного журналу».

Звертає на себе увагу проблематика історіографії окремих аспектів усесвітньої історії, які відображено на сторінках «Українського історичного журналу» в 2008–2017 рр. У статті Я.О.Федорука «Східноєвропейська політична криза середини ХVІІ ст. в історіографії» (2011 р., №3) висвітлено різні історіографічні підходи до феномену кризи середини ХVІІ ст. Нові тенденції та позитивні зрушення щодо наукового рівня й тематичної спрямованості вивчення українськими науковцями проблем усесвітньої історії й міжнародних відносин знайшли відображення у статті С.В.Віднянського «Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні» (2010 р., №5). Нові обрії студій зі всесвітньої історії в Україні виявлено також у статті А.І.Кудряченка «Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні» (2011 р., №1). Рецепції українською історіографією історії зарубіжного світу представлено Я.С.Калакурою («Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії», 2012 р., №4).

Концептуально-методологічні проблеми всесвітньо-історичних досліджень регулярно висвітлювалися на сторінках «Українського історичного журналу» впродовж 2008–2017 рр. Зокрема у статтях І.І.Колесник «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень» (2012 р., №3), «Ментальне

картографування та професія історика: між раціональним й уявленим» (2012 р., №5), а також А.Ю.Мартінова «Історичні знання в умовах глобалізації» (2009 р., №1), «Історична компаративістика світових економічних криз (XX – початок XXI ст.)» (2011 р., №5). Важливим напрямом використання досвіду зарубіжних істориків-усесвітників є засвоєння мега-теорій, які впливають на дослідження. У студії В.Г.Космини «Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н.Лумана» (2010 р., №1) представлено один із них. Зазначені дослідження з погляду категорій ідентичності репрезентовано в публікації І.П.Куцога «Категорія “цивілізаційна ідентичність” як об’єкт історичного дослідження: сучасні інтерпретації» (2014 р., №6). Порівняльно-історичному методу та неоромантизму в дослідницьких практиках (на прикладах аналізу творчості С.Т.Томашівського, М.П.Драгоманова) присвячено студії О.В.Яся (2011 р., №4; 2012 р., №2). У контекст історії понять входить стаття П.В.Киридона «Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії» (2012 р., №1).

Ще одним із важливих напрямів сучасних усесвітньо-історичних досліджень стала феміністична методологія. У статті О.Р.Кісь «Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології» (2012 р., №2) висвітлено окремі аспекти зазначеної проблематики, які потребують подальшої розробки. Варто також звернути увагу на тематику історичних уявлень, історичної ментальності, історичної пам’яті, історичної міфології. Ці тренди також було представлено на сторінках «Українського історичного журналу» в період 2008–2017 рр. У зазначеному контексті згадаємо про статті О.О.Мельникової «Ренесанс середньовіччя? Роздуми про міфотворчість у сучасній історичній науці» (2009 р., №4), А.Ю.Глушка «Образ “перманентного зовнішнього ворога” як національний автостереотип українців і словенців» (2012 р., №3), М.М.Капралія «Європейський атлас історичних міст: концепція, реалізація й український контекст» (2014 р., №4), Г.В.Касьянова «Історична пам’ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять» (2016 р., №2), Р.В.Гули «Націоналізм, патріотизм та інтернаціоналізм: методологічні й праксеологічні аспекти» (2016 р., №6).

Нарешті, важливим стало проведення на сторінках «Українського історичного журналу» дискусії з приводу концептуально-методологічних проблем вписування історії України у всесвітню історію. Старт їй дала ґрунтовна стаття Г.В.Касьянова й О.П.Толочка «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України» (2012 р., №6). Автори загострили проблему співвідношення національної та глобальної історій за умов глобалізації історичних знань. Більшість вітчизняних істориків, які взяли участь у дискусії на сторінках журналу, визнали важливість модернізації вітчизняного історієписання у відповідності до сучасних трендів світової історичної науки. Зазначену позицію різними аргументами обґрунтовано у статтях В.В.Ададунова «Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника)» (2013 р., №2), С.М.Плохія «Якої історії потребує сучасна Україна?» (2013 р., №3), П.Р.Магочія «Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати

майбутня історія України?» (2013 р., №3), С.В.Віднянського, А.Ю.Мартінова «Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського історичного досвіду» (2013 р., №6), В.А.Потульницького «Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової» (2014 р., №1). У дописах К.Ю.Галушка («У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу», 2013 р., №1) та О.М.Майбороди («Національна історія заслуговує бути більш живою, ніж мертвою», 2013 р., №1) наголошується на важливості збереження традицій національного гранд-нарративу вітчизняної історії зі врахуванням трендів розвитку світової історичної науки. Своєю чергою, О.М.Горенко («Еволюція марксистської історичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії», 2013 р., №2; «Український метанаратив в епоху пропаганди», 2014 р., №2) наголошує на важливості максимального використання інтелектуальної історії понять у розвитку вітчизняного історичного гранд-нарративу.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема перекладу державною мовою збірників документів і матеріалів зі всесвітньої історії, виданих за кордоном, а також праць зарубіжних істориків, наукові огляди й рецензії їхніх новітніх здобутків у висвітленні всесвітньої історії загалом та історичного минулого окремих держав зокрема, що сприятиме не лише збагаченню національного гранд-нарративу, а також, до певної міри, пошукам оптимальних можливостей взаємовідносин України з державами-партнерами на сучасному етапі. У цій же площині лежить проблема підготовки й популяризації новітніх підручників і посібників зі всесвітньої історії для школи та вишів, публікація науково-популярних нарисів із вузлових питань світової історії на допомогу викладачам історії, що, зокрема, практикує «Український історичний журнал».

Професор сучасної історії Вільного університету Берліну С.Конрад слушно зауважує, що зміни в історичному мисленні на початку ХХІ ст. призвели до того, що кожен сучасний історик одночасно є всесвітником, навіть якщо він цього не усвідомлює³. Адже історик постійно перебуває під впливом інтенсивних різноспрямованих інформаційних потоків у всіх проявах їх локалізації і глобалізації. Упродовж останніх майже двох століть історична наука пов'язана з проектом національно-державного будівництва. Унаслідок цього парадигмальною домінантою була дихотомія між «своєю» історією та історією «інших». У цьому сенсі всесвітня історія більше зосереджувалася на порівнянні інших цивілізацій з Європою.

Проблема трансформації історичної свідомості концентрується навколо складного вибору парадигми історичного досвіду як мінливого синтезу глобального, національного та індивідуального знання про минуле. У зазначеному контексті «глобальна історія» – це не лише «історія процесу глобалізації» чи «глобалізації історії», або протилежних процесів «антиглобалізму». Зрештою, «глобальна історія» може тлумачитись як своєрідний вимір універсального історичного досвіду на національному та індивідуальному рівнях історичної

³ Conrad S. Global Geschichte: Eine Einführung. – München, 2013. – S.7.

свідомості. Прикладом такого підходу можна вважати «The Cambridge World History».

Окремим завданням може бути накреслення моделі та структури глобального історичного досвіду. Також важливо приділяти увагу осмисленню класичних і новітніх соціологічних, соціально-філософських теорій історичного розвитку, аналізу історії світових держав, світ-системному аналізу, історії міжнародних відносин. Історичні знання змінюються структурно і змістовно. На теоретичному рівні «глобальна історія» дистанціюється від еволюційного, модернізаційного, формаційного, цивілізаційного наративів. Звичайно, має вдосконалюватися конкретно-історична проблематика національної історії. Триває складний процес формування та осмислення плюралістичних концепцій історичного знання. За умов ідеологізації, унаслідок якої відбувається заперекла боротьба за інтерпретацію документів і фактів, правда релятивізується та позбавляється привілею бути позапартійною.

Утім за доби глобалізації особливо жорсткими стають вимоги до професійної відповідальності історика. Відповідні стандарти професійної поведінки чітко викладено в однойменному положенні Американської історичної асоціації. Отже конкретна інтерпретація подій має враховувати широкий контекст. Історик не повинен приховувати версії й точки зору, які не збігаються з його власним баченням. Читачі мають право знати про ставлення історика до альтернативних версій. Уникнення цього може бути ознакою незнання першоджерел, або навмисною однобічною пропагандою. Науковий підхід до історичного дослідження дасть можливість уникнути фрагментації історичного знання, до якого штовхає доба домінування постмодерної деконструкції. Завдяки цьому можна буде зберегти евристичний потенціал історичного знання як важливого інструменту раціонального аналізу, систематизації пізнання минулого та сучасного стану процесу глобалізації. У науковій спільноті немає однозначного погляду на природу, форми, характер і спрямованість розвитку процесів глобалізації. Хоча чимало аспектів глобалізації досі малодосліджені, ніхто не має сумніву в її реальності та об'єктивності. Визначення поняття «глобалізація» варіюються залежно від ідеологічної ангажованості та науково-дисциплінарної належності її дослідника.

У науковій літературі склалася одна із традицій глумачення процесу глобалізації як вестернізації, тобто вимушеного пристосування незахідної частини світу до домінуючої західної моделі суспільного розвитку. Глобалізація відбувається таким чином, що закріплює ієрархічну нерівність різних країн і націй. Вона до початку глобальної фінансової кризи восени 2008 р. давала відчутні економічні переваги (за термінологією І.Валлерштайна) «центру» світової економічної системи за рахунок її «периферії». У загальному сенсі можна визначити глобалізацію як складний історичний феномен, який має свої форми та якість у різні епохи. Із погляду, наприклад, філософії історії саме глобалізація забезпечує єдність усесвітньої історії.

Реальними є епістемологічні проблеми у процесі створення міждисциплінарних концепцій усесвітньої історії. Найчастіше глобалізація розуміється як «підсумкова» тенденція історичного розвитку. Вона стала можливою внаслідок

формування технічної сфери, експансії капіталістичної форми економіки, інтенсифікації взаємодії різних світових культур, а також завдяки активній модернізації «периферії». Якщо процес глобалізації інтерпретувати як загальну тенденцію до універсалізації цивілізації, то більшість трактувань цього процесу будуть компліментарними.

Дослідження закономірностей, суперечностей і проміжних результатів процесу глобалізації має враховувати різні соціальні інтереси, потреби, мотиви діяльності (боротьба за контроль над ресурсами, захист своїх цінностей та накопичення соціального капіталу), світоглядні форми, які властиві суб'єктам історії. По суті соціально-політична історія процесу глобалізації є історією перетворення локальних інтерпретацій минулого на загальну історію. Звичайно, привабливість минулого в тому, що воно, на відміну від майбутнього, суб'єктивно вже не може стати гіршим за теперішнє. Однак історія є нелінійним процесом перманентної взаємодії та різноманітних взаємовпливів індивідів, суспільств, держав і цивілізацій.

Починаючи принаймні з доби великих географічних відкриттів, саме Захід ініціював ключові тенденції, які вплинули на процеси інтернаціоналізації та сучасної глобалізації. Звичайно, кожна зі світових цивілізацій має власну ідеальну концепцію глобалізації, біля витоків якої знаходяться уявлення не лише про «євроцентризм» і «вестернізацію», а й про «азія-» або «афроцентризм».

На 23–29 серпня 2020 р. в Познані заплановане проведення XXIII Міжнародного конгресу історичних наук. Темі для обговорення: глобальні перспективи історії, концепції, методологія, темп історичного часу та історія, колективна пам'ять й ідентичність, релігія та гендер, модернізація, колоніалізм, деколонізація, сімейні структури й демократія в Європі, Азії, регіони та регіоналізм, соціальна практика писемності й читання, форми тоталітаризму, комунікації від античності до сучасності. Звичайно, це лише умовні орієнтири для розвитку подальшої тематики досліджень зі всесвітньої історії, у тому числі в Україні.

The subject historiographic review gives general characteristics of the level of reflecting of world history problems on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" during half-a-century period of the periodical. Main attention is paid to the analysis of geographic, chronologic and subject matters and also to scientific level of publications from the history of foreign countries and international relations before and after Ukraine's acquiring of independence, to change in scientific priorities and tastes of Ukraine's historians in the development of this important direction of historic researches.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", world history, Ukrainian historians, concrete historical and conceptual and methodological problems of historical research.

О.А.Удод*

**ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДИДАКТИКИ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»**

Окреслюється внесок «Українського історичного журналу» у становлення та розвиток історичної дидактики. Доводиться, що видання було і є трибуною для обговорення найактуальніших проблем дидактики та популяризації її досягнень. На сторінках часопису впродовж усієї його історії опубліковано лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, чим узагальнено кращий досвід викладання історичних дисциплін.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», українська історична дидактика, історична освіта, історична наука, підручник.*

60-річний ювілей провідного в нашій країні профільного часопису – «Українського історичного журналу» – це гарний привід проаналізувати його діяльність в усіх аспектах розвитку історичної науки та її побутування у суспільно-політичному й освітньому просторі. Часопис, як і його засновник і видавець – Інститут історії України НАНУ, на всіх етапах української історії був покликаний, окрім розвитку й нарощування нових знань у галузі вітчизняного минулого, так само фундаментально, відповідально стверджувати історичні знання у суспільстві. Історія «УІЖ» – це й історія української історичної дидактики, історія такого наукового та суспільного феномену, як шкільний і вишівський підручник з історії. Підручник з історії об'єктивно має подвійну сутність: з одного боку, він є продуктом вітчизняної історіографії, а з іншого – інструментом історичної політики як свідомого процесу вибудовування співзвучним настроям епохи й викликам часу образів минулого та модусів поведінки. Образи минулого, які створюють підручники з історії, виконують функцію посередника між минулим і сучасним на кожному новітньому етапі розвитку суспільства. Підручники з історії ніколи не можуть застаріти, втратити історіографічну цінність. Навіть вилучені з використання або заборонені підручники потрапляють у розряд історіографічних пам'яток і стають цінним джерелом історичних знань. Через історію підручника можна відтворити величезну множину сторінок минулого тієї чи іншої країни. Який підручник з історії – така й держава. Розвинені суспільства зусиллями своїх держав підтримують насамперед шкільний підручник з історії, перетворюють його на своєрідну візитку.

Питання історичної дидактики, зміст підручників з історії дедалі частіше стають об'єктом прискіпливої уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних політиків, що спонукає істориків до наукового аналізу змісту та всіх обставин їх створення й функціонування. Неможливо скласти повне уявлення про діяльність «Українського історичного журналу» без відтворення цілісної картини

* Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАПН України

E-mail: oudod@ukr.net

історії становлення та розвитку української історичної дидактики. Якщо в 1957 р. у суспільному дискурсі навіть не існувало поняття про історію України як самостійний шкільний предмет, не кажучи вже про українську історичну дидактику, то в 2017 р. завдяки співпраці науковців та освітян за участі часопису як провідної публічної трибуни ми впевнено можемо заявити, що українська історична дидактика відбулася. Україна створила кілька поколінь власних шкільних підручників з історії, здобула вагоме міжнародне визнання й бере активну участь у творенні нової історії для нової, об'єднаної Європи.

У нашій країні впродовж останнього десятиріччя українська історична дидактика стає об'єктом історіографічного дослідження, що, відповідно, приводить до залучення нових історіографічних джерел. До них усе частіше зараховують і шкільні підручники¹. Цінними джерелами є також історична періодика (фахові та методичні журнали), листування читачів із редколегією журналу, протоколи засідань редакційних колегій, рецензії на публікації, спогади працівників редакцій та ін. Сформувалося коло істориків та педагогів, які фахово досліджують проблеми історичної дидактики, опубліковано нові джерела, опрацьовано новітні методики історико-педагогічних студій, вивчено зарубіжний досвід. Уточнено предмет досліджень дидактики історії й методики навчання історії². Переважає думка про те, що історична дидактика є самостійною науковою дисципліною³. Вона досліджує, власне, історію як навчальний предмет, що відображає основи історичної науки. Шкільна історія є адекватним відображенням стану історичної науки, уміщує у собі опис, пояснення й оцінки історичного процесу. Але у змісті історичної освіти не представлено методи пізнання історичного минулого, відсутні уявлення про форми історичної свідомості, що характерні для кожної епохи, не вписуються теорії пояснення історичного минулого. Зміст навчання в основному представлено системою історичних фактів і явищ. Як кажуть фахівці з методики викладання історії, шкільний підручник треба писати так само серйозно, по-науковому, але набагато краще.

***

Забезпечення викладання історії у школах України потребувало не тільки стабільних підручників та навчальних програм, а й ознайомлення вчителів, методистів, організаторів освіти з новинами історичної науки, сучасними методиками викладання, кращим досвідом педагогічної діяльності. Інституту історії АН УРСР потрібен був періодичний друкований орган, який став би

¹ Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Шкільна історія очима істориків-науковців. – К., 2008. – С.108–118.

² Терно С. Дидактика історії чи методика навчання історії? // Історія в школах України. – 2004. – №6. – С.25.

³ Рольфес Й. Дидактика истории: история, понятие, предмет // Преподавание истории в школе. – 1997. – №7. – С.29–32; Постников П.Г. Дидактика истории как самостоятельная научная дисциплина [Електронний ресурс]: http://mmj.ru/education_ahey.html?&article=232&cHash=f07659edb2; Алексахина Л.Н. Дидактические аспекты преподавания истории // Педагогика. – 1993. – №3. – С.11–16.

засобом комунікації вчених із викладачами історії. Заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу» відбувалося на тлі гострих дискусій, які розгорнулися в науковому середовищі щодо стану історичної науки загалом та викладання історії у школі й вишах. Показовим у цьому розумінні став виступ львівського історика М.Гирича на науковій сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР (27–31 травня 1958 р.). За оцінкою О.Рубльова, він влучно виокремив найболочіші точки тогочасної вітчизняної історіографії.

«Довгий час стояло у нас питання про те, що у нас на Україні немає підручників по історії України, – говорив М.Гирич. – Видали два томи історії України, але подивіться, яке вузьке коло людей вивчає історію своєї Батьківщини. Вивчає лише частина студентів і, звичайно, інтелігенція, яка цікавиться історією України, а маса, на жаль, не знає історії України... І, дивна річ, пройшло 40 років, а ми й досі не маємо можливості викладати історію України. 40-мільйонна Україна, а в ній немає викладання історії... Мені здається, що пора запровадити в середній школі, чи то в 7 класі, чи то в 10, але обов'язково треба запровадити викладання історії України... Треба історію нашу готувати для нас, а для цього треба створити популярний нарис або підручник, щоб він був доступний для мас і щоб поширилась викладовська робота в школі»⁴.

Ідея створення історичного журналу в республіці виношувалася вже давно, але започаткувати його вдалося 1957 р. завдяки сприятливій атмосфері політичної лібералізації після XX з'їзду КПРС. За пропозицією керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР (липень 1956 р.) секретаріат ЦК КПУ 1 лютого 1957 р. ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу». Перед ним ставилися завдання «висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення [...], особливу увагу приділяти висвітленню [...] дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальнювати досвід викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ»⁵. 16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії «УІЖ» у складі Ф.Шевченка, І.Бутича, І.Гуржія, М.Донія, В.Жебокницького, П.Калениченка, С.Королівського, І.Крип'якевича, П.Лаврова, Г.Мултиха, В.Самофалова, Г.Шевчука. Перше число (липень – серпень 1957 р.) було підписано до друку 20 грудня. Відкривала його вступна стаття «Від редакційної колегії», в якій зазначалося, що створення «Українського історичного журналу» – «знаменна подія» у житті республіки. Було сформульовано його місію та завдання:

«[...] розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та

⁴ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.23–24.

⁵ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. – С.25.

студентів історичних факультетів. Зважаючи на те, що журнал є поки що єдиним у республіці історичним друкованим органом, його профіль досить-таки широкий. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал».

Чітко й однозначно у вступній статті було заявлено про наміри журналу максимально сприяти поліпшенню викладання історії як навчального предмету:

«[...] кожний народ, незалежно від того, великий він чи малий, заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною [...] Живий зв'язок науки з практикою, її служінням інтересам народу є тією рисою, що докорінно відрізняє становище науки в нашій країні від того, яке вона займає в капіталістичному світі. У зв'язку з цим перед журналом стоїть завдання узагальнювати кращий досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах, публікувати кращі лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вищих учбових закладів, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах. Журнал має боротися за тісний зв'язок історичної науки з життям [...] Такі основні завдання "Українського історичного журналу". Виконання цих завдань можливе при тій умові, якщо в роботі журналу візьмуть найактивнішу участь історики республіки, коли редакційна колегія буде прислухатися до голосу читачів. Журнал є кровною справою тих, хто працює над розробкою питань історії»⁶.

Своїм успіхом як фаховий часопис «Український історичний журнал» завдячує діяльності першого головного редактора – Ф.Шевченка. Уже від початку було засновано постійну тематичну рубрику «На допомогу викладачу історії». Упродовж 1957–1966 рр. у ній побачили світ 135 статей і матеріалів. Авторами були добре відомі в республіці вчені й методисти – М.Лисенко, В.Петренко, В.Пунський, А.Санцевич, П.Уховська та ін. Переважали матеріали, в яких учителі роз'яснювали складні проблеми вітчизняної історії, методології історичної науки та конкретних методик (Я.Зарицького – про формування в учнів історичних понять і розуміння закономірностей; С.Векслера – про розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії; В.Демиденка – про активізацію мислення учнів на уроках історії у старших класах; Л.Проценко – про підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії та ін.)⁷. У цей період в «УІЖ» також регулярно публікувалися матеріали про зустрічі вчених із викладачами, конференції та семінари для вчителів. Усе це свідчило про неформальний характер спілкування академічних фахівців із представниками системи освіти та справді непідробний інтерес

⁶ Від редакційної колегії // Український історичний журнал. – 1957. – №1. – С.5, 9.

⁷ Український історичний журнал (1957–1966): Систематичний покажчик. – К., 1968. – С.111–120.

суто фахового часопису до проблем історичної дидактики. Журнал оперативно інформував викладачів історії про монографічні дослідження та методичні праці співробітників Інституту історії АН УРСР. У 1957 р. вийшла друком книга М.Лисенка, Г.Підлуцького, А.Санцевича «Атеїстичне виховання на уроках історії», у 1959 р. – А.Санцевича «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії», у 1962 р. – В.Петренка «Історико-краєзнавча позакласна робота в школі», у 1970 р. – А.Санцевича, В.Сарбея, І.Шекери «Примірний учбовий план і програма для народних університетів з історії Української РСР: методичні поради: радянський період». Звернулася рідколегія «УІЖ» і до такого необхідного жанру методичної літератури, як хрестоматія. У 1970 р. у видавництві «Радянська школа» було видано «Хрестоматію з історії СРСР (9–10 кл.)», упорядниками якої стали наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, активні автори журналу В.Сарбей та Г.Сергієнко.

***

1970-ті – першу половину 1980-х рр. в історичній літературі з легкої руки публіцистів називають періодом «застою». На зміну хрущовській «відлизі» прийшли «заморозки» брежнєвщини, посилення партійного диктату. Історіографічна ситуація в УРСР різко погіршилася. Запізнілий і відносно триваліший, ніж у цілому по СРСР, «мікроренесанс» у царині історичних наук завершився. Нові засади консервативної політики влади в галузі історичної науки та дидактики історії формувалися в Москві. Республіканські партійні та державні органи, академічні установи були слухняними виконавцями союзних директив. Але саме у цих несприятливих умовах завершилося формування системи вивчення історії Української РСР у загальноосвітній і вищій школі. Відомо, що ця система була далекою від національних інтересів українського народу, але влаштовувала союзний центр і підпорядковані йому республіканські органи. На середину 1980-х рр. завершеного вигляду набуло формування науково-методичних основ викладання історії Української РСР у загальному курсі історії СРСР у школі. Про самостійний курс історії України не могло бути й мови.

Першим елементом системи вивчення історії Української РСР у школі стало визначення «науково обґрунтованого» (а насправді – ідеологічно вмотивованого) обсягу знань з історії України в єдиному курсі «вітчизняної історії» (під останньою розумілася тоді «історія Радянського Союзу»). У формуванні такого обсягу історичних знань активну участь брали співробітники Інституту історії АН УРСР та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, а головною трибуною став «Український історичний журнал». У 1966 р. на його сторінках було опубліковано «Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи»⁸. Цей документ став визначальним структурним елементом, що закладав основи змісту освіти в історичній

⁸ Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С.120–126.

дидактиці. На основі програми з історії СРСР, складеної союзною Академією педагогічних наук, та визначеного вченими-істориками й методистами республіки обсягу знань з історії Української РСР було створено проект програми єдиного курсу «вітчизняної історії» для VII–X класів середньої школи УРСР. У ньому матеріал з історії України становив лише 20% обсягу всієї програми. «УІЖ» запросив наукову й освітянську громадськість до обговорення програми, яку згодом було затверджено колегією Мінісвіти УРСР.

Другим елементом системи викладання української історії стали створені відповідно до змісту та вимог програм підручники з історії Української РСР. Упродовж 1961–1975 рр. незмінно видавалися (тиражувалися) підручники В.Дядиченка, Ф.Лося – для 7–8 класів і Ф.Лося та В.Спицького – для 9–10 класів. Ці підручники витримали багато перевидань і відіграли, на думку тогочасних організаторів історичної освіти, позитивну роль у запровадженні змістовного викладання історії Української РСР в курсі історії СРСР у школі, про що свідчили численні публікації в «Українському історичному журналі» (про семінари, зустрічі з учителями, рецензії на підручники та ін.).

Третім елементом системи викладання української історії стали створені в 1970–1980-х рр. навчальні посібники, що були складовими повного навчально-методичного комплексу з історії. Уперше вийшла хрестоматія з історії Української РСР (за редакцією І.Гуржія й Ф.Лося). Багато творчої енергії у створення хрестоматій і книг для читання з історії Української РСР доклав упорядник та відповідальний редактор більшості з них член-кореспондент АН УРСР, професор І.Гуржій (у 1958–1971 рр. – заступник директора академічного Інституту історії з наукової роботи, член редколегії «Українського історичного журналу»), котрий міг фахово забезпечувати підготовку й видання освітніх проектів, здійснювати наукове керівництво в галузі історичної дидактики, адже в 1953–1955 рр. він одночасно працював за сумісництвом завідувачем відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР⁹.

Оскільки в 1970–1980-х рр. було завершено формування системи підручників і посібників з історії Української РСР, з'явилася можливість створити узагальнену працю з методики викладання. Спочатку такий посібник вийшов у двох частинах у 1970–1971 рр., а в 1985 р. – побачило світ друге, перероблене й доповнене видання. Автором його був М.Лисенко – колишній науковий працівник Інституту історії (відділ історії капіталізму), а з 1955 і до 1995 рр. – Науково-дослідного інституту педагогіки (відділ методики історії). Саме І.Гуржій та М.Лисенко забезпечували тісну співпрацю вчених-істориків із методистами, фахівцями в галузі історичної дидактики.

***

Певним імпульсом, що пробудив увагу до проблем історичної дидактики після тривалого брежневського «застою», стала шкільна реформа 1984 р., провідні ідеї якої було викладено в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої

⁹ Гуржій О. Спогади про батька та навколо нього. – К., 2016. – С.220–249.

і професійної школи». Щодо історичної дидактики, у партійних і державних документах прозвучало, що «на уроках історії, суспільствознавства [...] треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва»¹⁰. Здійснення цього завдання покладалося на вчителів історії, на класні й позакласні заняття з цього предмета. У цей час «Український історичний журнал» опублікував велику програмну статтю М.Лисенка «Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи», в якій було сформульовано напрями реформування історичної освіти згідно з рішеннями сесії Верховної Ради СРСР 11–12 квітня 1984 р. Відзначалися певні позитивні моменти, яких досягла республіканська історична дидактика на середину 1980-х рр. За участі співробітників Інституту історії АН УРСР із 1983 р. було запроваджено так звані вдосконалені програми, де

«зроблено конкретні вказівки, які саме марксистсько-ленінські праці та на яких уроках мають вивчатися; поліпшено структуру побудови ряду курсів; підвищено ідейну та виховну спрямованість навчального матеріалу; вилучено другорядні моменти. У програмах з'явилися нові компоненти: перелік основних ідей і понять, які необхідно засвоїти учням; вимоги до формування вмінь та навичок з історії в кожному класі; конкретні вказівки щодо здійснення міжкурсових та міжпредметних зв'язків; нормативні поради щодо оцінки знань учнів; списки методичної літератури та засобів унаочнення»¹¹.

Відзначалося також, що на «вдосконалення навчально-виховного процесу» й «піднесення рівня знань, умінь та навичок учнів» з історії позитивно вплинуло видання нових підручників, які було скориговано відповідно до вимог «удосконалених програм». Серед кращих називався підручник для 7–8 класів з історії Української РСР В.Сарбея, Г.Сергієнка, В.Смоляя.

У 1970–1980-х рр. (як і раніше) «Український історичний журнал» залишався найпопулярнішою трибуною для розповсюдження наукового доробку в галузі історичної дидактики. Особливо продуктивно працював провідний часопис республіканських істориків, коли його редакційну політику визначали відомі фахівці Ф.Шевченко та І.Гуржій. Суперечливість обстановки, в якій доводилося працювати керівникам «УІЖ» і, попри все, готувати цікаві номери часопису, давалася взнаки, відбивалася на непростому морально-психологічному кліматі в колективі. Ф.Шевченко іноді з гіркотою міг сказати, що «журнал хороший, але інколи трапляються речі, які приводять до того, що треба рвати сторінки», або «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе»¹².

Великим попитом користувалася тематична рубрика «Українського історичного журналу» «На допомогу викладачеві історії», про що свідчили листи

¹⁰ Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс. – К., 2016. – С.43.

¹¹ Лисенко М. Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи // Український історичний журнал. – 1985. – №3. – С.114.

¹² Гуржій І. Порини. – Черкаси, 2008. – С.137–139.

читачів до редакції та якість матеріалів, що друкувалися. Викладач історії потребував конкретики, тому безкінечне цитування «класиків» і перефразування відомих партійних документів, чим відзначалися передовиці всіх наукових журналів, практикуючих учителів не влаштовувало. Необхідно також зазначити той факт, що до проголошення незалежності України в 1991 р. в УРСР не було фахового методичного журналу з історії. Лише в Москві видавався щомісячник «Преподавание истории в школе», який адміністративно змушували передплачувати в усіх школах, але матеріали з історії України в ньому, звичайно, не друкувалися. Тому доволі часто саме в «УІЖ» з'являлися цілком конкретні й корисні для викладача статті, підготовлені членами редколегії, активом авторів та співробітниками Інституту історії України АН УРСР. Потреби вчителя, історичної дидактики, своєю чергою, стимулювали й науковців займатися реальними проектами. Для дослідження проблеми підготовки та захисту дипломних робіт студентами-істориками представники академічного інституту прискіпливо проаналізували їх зміст і порядок захисту. Так, наприклад, В.Сарбей у 1979 р. був головою державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті Сімферопольського державного університету ім. М.Фрунзе. Разом із В.Шарапою він прорецензував сотні дипломних робіт, аналіз яких було опубліковано в «Українському історичному журналі». Робився висновок, що студенти-історики розробляли актуальні проблеми вітчизняного історичного джерелознавства, деякі дипломні являли собою історичні хроніки з окремих питань соціально-економічного й культурного розвитку. Під час їх написання автори використовували матеріали обласної та районної періодичної преси. Підготовка наукових студій історіографічного характеру доручалася, як правило, найбільш працюючим, добре підготовленим випускникам. В.Сарбей і В.Шарапа, виходячи з досвіду роботи кримчан, пропонували «ввести в навчальну програму хоч би невеликий спецкурс з питань самостійної роботи з літературою та архівними матеріалами», «прищеплювати дипломникам норми наукової етики, виховувати в них шанобливе ставлення до своїх попередників, які розробляли ту чи іншу тему», «потрібно також особливу увагу звернути на формування у студентів навичок логічно, послідовно й стисло висловлювати свої думки в усному виступі під час захисту дипломної роботи»¹³.

У 1986 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» на його сторінках було вміщено статтю «Мета уроку історії». Її автор – П.Козік із Миколаєва – на основі праць співробітників академічного Інституту історії, НДІ педагогіки та практичного досвіду узагальнив підходи вчителя історії до планування уроку й визначення його мети. Ця стаття мала позитивний резонанс, обговорювалася на семінарах учителів історії у Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ), обласних інститутах підвищення кваліфікації. Конкретні кроки вчителя історії при формуванні мети уроку мали полягати в наступному: 1) пам'ятати, що мета уроку – це коротке вираження його головної ідейно-теоретичної спрямованості; 2) проаналізувати перелік

¹³ Сарбей В.Г., Шарапа В.Ф. Дипломні роботи – важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків // Український історичний журнал. – 1980. – №7. – С.120.

освітньо-виховних завдань вивчення історії у школі на предмет можливостей даного уроку їх реалізувати; 3) намітити історичні поняття, які треба розтлумачити на уроці, визначити його завдання; 4) сформулювати мету уроку у трьох пунктах: а) освітня; б) виховна; в) розвивальна мета й вироблення необхідних умінь і навичок¹⁴. Таким алгоритмом визначення мети уроку користувалися практично всі вчителі історії УРСР у 1980-х рр. Це було дійсно колективне творення за участю співробітників Інституту історії й активу «УІЖ» основних засад української історичної дидактики із сучасними, як на той період, підходами.

Звичайно, якщо прискіпливо проаналізувати весь масив матеріалів, що їх було опубліковано «на допомогу викладачу історії» в «Українському історичному журналі», то буде очевидним переважання історико-партійної тематики, відверта інструменталізація історії в інтересах влади, безкінечне звернення до праць «класиків», славослів'я на адресу КПРС та інші характерні для того часу сюжети. Так тоді мало бути. В істориків вибір обмежувався: або писати за правилами, або писати «у шухляду», або ж зовсім покинути це ремесло. У рубриці «На допомогу викладачу історії» переважали статті з досвіду роботи (дуже схожі на самозвіти) з вивчення і пропаганди матеріалів численних з'їздів КПРС, висвітлення «впливу Великого Жовтня на революційний рух в Азії», виховання в учнів «класової свідомості», розкриття «керівної і спрямовуючої ролі КПРС» у шкільних курсах, про формування у старшокласників на уроках історії «марксистсько-ленінського світогляду», використання листів В.Леніна й т. д., і т. п. Не дивно, що на певному етапі «УІЖ» почав втрачати своїх передплатників і читачів.

На кінець 1980-х рр. склалася ситуація, коли в надрах наукової й методичної думки накопичилися передові, цікаві творчі ідеї для історичної дидактики, але які не могли бути реалізовані в період «застою». Тому найменше послаблення ідеологічного тиску за часів «перебудови» відкрило простір для подальшого поступу методики історії. При цьому радикальне оновлення історичної дидактики розпочалося раніше, ніж реальні рухи за незалежність України.

Вирішальне значення для кардинальної перебудови історичної освіти в республіці мала переоцінка основних подій радянського минулого, що розпочалася під впливом «гласності» й супроводжувалася оприлюдненням раніше заборонених історичних джерел і наукових праць. Чітко проявилися ознаки дуже важливого явища – зросла історична свідомість. Повернення до історії української державності, визвольних змагань ставали моральною підтримкою національного руху за суверенітет і незалежність України. Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної й політичної боротьби між національно-визвольними та проімперськими силами. Той стан викладання історії у школі, який ще існував на кінець 1980-х рр., уже не задовольняв нікого. Найбільш критичними для української історичної освіти були, звичайно, 1988–1992 рр. Призупинити навчальний процес у школах та вишах на необхідний для підготовки нових підручників час не видавалося можливим.

¹⁴ Козік П.З. Мета уроку історії // Український історичний журнал. – 1986. – №10. – С.138.

А тому оновлення навчальних матеріалів проводилося безпосередньо «на ходу», коли розпочинали навчальний рік з одними навчально-виховними завданнями, а завершували – уже з іншими. Про рівень історичної дидактики можна судити на підставі повномасштабного підходу до творення її складових. Підручники мають створюватися на основі навчальних програм, підготовлених фахівцями і затверджених освітнім відомством. На початку 1990-х рр. склалася своєрідна ситуація, коли, як згадує С.Кульчицький, «готували свої підручники «з голови», тому що ніяких програм не існувало»¹⁵. У таких екстремальних умовах історики вдалися до єдино можливого варіанту розв'язання дидактичної проблеми: творення програм паралельно з підручниками, аналіз уже виданих підручників на предмет змістових ліній і перенесення їх до програм, регулярне оновлення програм на основі новітніх публікацій. Курс історії УРСР з 1989/1990 навчального року став нарешті самостійним предметом.

«Український історичний журнал», попри надзвичайно складні умови друку часопису на початку 1990-х рр., значну частину свого обсягу виділяв на традиційну рубрику «На допомогу викладачу історії». Матеріали, які було опубліковано у цей час, являли собою безпосередні фрагменти уроків для середньої школи. Так, наприклад, 1992 р. у №5–6 та №7–8 побачили світ розлогі тексти С.Кульчицького «Центральна Рада. Утворення УНР» та «Українська держава часів Гетьманщини». Учителі історії приходили на уроки саме з цими примірниками «УІЖ», давали їх учням для домашньої підготовки. У №7 за 1993 р. з'явилася стаття Т.Кудрі «Вивчення теми “Колективізація сільського господарства” на уроці з історії України».

У 1994 р. «Український історичний журнал» надав трибуну вчителю історії з Гайсина А.Резнику, який у полемічній статті оцінив перший досвід становлення новітньої історичної дидактики:

«Немає потреби нікого переконувати в тому, що нині викладати історію в школі дуже важко, особливо історію України. Шкільний навчальний предмет – це своєрідна квінтесенція певної науки. Викладання його потребує наукової популяризації, мистецтва коментарю, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Але наука – підґрунтя всього цього. На жаль, історія як наука взагалі, України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту вчителеві»¹⁶.

Автор навів численні приклади помилок у тогочасних навчальних виданнях, запропонував створити «якусь комісію з вчених і визначитися в усьому, що не підлягає сумнівам, а також назвати ті видання, де допущені помилки, адже саме вони чомусь потрапляють до рук найчастіше». Пропонувалося також посилити краєзнавчу роботу, адже саме краєзнавство «збагачує шкільний курс фактами з нашого минулого». Учитель висловив думку, що у вивченні

¹⁵ Кульчицький С.В. Наша спільна робота // Свічення душі: Збірник пам'яті Н.Теплоухової. – К., 2000. – С.8.

¹⁶ Резник А.Б. Від минувшини до майбутнього: Роздуми вчителя // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С.74.

історії до школярів ставляться надто високі вимоги: аналізувати, порівнювати, узагальнювати факти минулого й сучасності, спираючись на одержані звання про методи історичної науки (у т. ч. порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), здійснювати науковий пошук в галузі історії України. На думку А.Резника, часом здавалося, що творці навчальних програм орієнтувалися на аспірантів історичного фаху. Цією публікацією «УІЖ» закликав до глибокої й копіткої роботи з визначення параметрів шкільної історичної освіти з урахуванням набутків реалій життя – суперечливого та складного.

Як неодноразово відзначали фахівці, із початком 2000-х рр. в історичній дидактиці, у програмах, підручниках стався своєрідний перекик у методичний бік: структуру підручника, його зміст починає диктувати дидактика. Багато авторів, методистів перетворюють підручник на сценарій проведення уроку. І це – небезпечна тенденція. Вона, звичайно, сприяє розвитку методики, але водночас гальмує творчий розвиток конкретного вчителя, котрий сам має творити кожен урок¹⁷. Така тенденція мала конкретні наслідки для діяльності співробітників Інституту історії України та «Українського історичного журналу». Якщо починаючи з 1970-х рр. складання навчальних програм було суто науковою діяльністю, а тому академічний інститут був незмінно єдиним виконавцем таких робіт, то з кінця 1990-х рр. навчальна програма перетворювалася на методичний документ, зміст науки відходить на другий план, починає переважати регламентація й контроль навчальної діяльності учнів. Тому авторами програм стали методисти та вчителі. У нових програмах з історії України 2005 і 2013 рр. серед авторів академічних учених немає зовсім. А в 2016–2017 рр. до навчальних програм з історії України для 10–11 класів зміни внесено за пропозицією Українського інституту національної пам'яті без будь-якого погодження з Інститутом історії України НАНУ, що викликало справедливу критику з боку освітньої громадськості¹⁸.

У цей же період втратив свою монополію на видання історико-методичних праць і «Український історичний журнал». З'явився методичний часопис «Історія в школах України» та інші подібні періодичні видання, яких упродовж 2001–2017 рр. налічувалося від 5 до 15 назв. Вимоги до публікацій у нових журналах були заниженими, часто публікувалися скандальні матеріали, авторитет засновників і видавців стрімко падав. Не випадково, що серед такої кількості видань на історико-дидактичну тематику з'явилося багато ненаукової, сфальшованої літератури. Не раз робилися, наприклад, спроби «просунути» до змісту навчальної програми з української літератури «Велесову книгу» та ін.¹⁹

У 1990 – на початку 2000-х рр. Україна спромоглася створити завершену модель власної, національної історичної дидактики. За оцінкою фахівців, сучасна

¹⁷ Удод О. Підручник має стати в центрі шкільної освітньої системи // Освіта України. – 2009. – 28 серпня. – №63/64. – С. 6.

¹⁸ Інститут пам'яті внёс изменения в учебники истории для старшекласников [Електронний ресурс]: <https://kr.ua/politics/547710-ynstytut-pamiaty-vnes-uzmeneniya-v-uchebnyky-ystoryy-dlia-starsheklassnykov>

¹⁹ Залізник Л. Новітні міфи в індоевропейці Східної Європи // Археологія. – 2002. – №4. – С.88–97.

українська історична дидактика може адекватно відповідати на суспільні виклики. Є розуміння взаємодії історичної пам'яті й історичної науки, ролі історичної пам'яті в консолідації суспільства. Історична освіта, формуючи критичне мислення, здатна навчити учнів орієнтуватися у складних за формою і змістом інформаційних потоках з історичними відомостями. Історична дидактика покликана підготувати молодь до життя в багатокультурному суспільстві²⁰.

***

«Український історичний журнал» на своїх шпальтах повно й усебічно висвітлює питання загальної дидактики історії, ролі та місця історичної освіти у становленні нашої держави. Дискусії навколо проблем дидактики історії й підручника не вщухають. Етапною, такою, що узагальнює підсумки становлення української історичної дидактики, стала публікація в «УІЖ» 2005 р.²¹ Укотре часопис став усеукраїнською трибуною для обговорення найнагальніших проблем вітчизняної історичної дидактики. У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти цього феномену. Так, Г.Касьянов узагалі ставить під сумнів («чи потрібен вузівський підручник») необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів. На його думку – це нонсенс, що історія України вивчається за підручником, адже вона має студіюватися за монографіями, документами, джерелами й т. п. Це має бути «професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалося, припустимо, для школи»²². Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах.

На сторінках «Українського історичного журналу», в іншій фаховій періодиці на початку 2000-х рр. неодноразово порушувалася ще одна важлива проблема української історичної дидактики – створення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. У 2003–2004 рр. академік В.Литвин, який державну й політичну діяльність плідно поєднував із науковою та викладацькою роботою, видав шість «монографічних оглядів» (за визначенням академіка В.Смоля), котрі за авторським задумом могли лягти в основу такого універсального підручника. Суть і мету цього неординарного проекту пояснив В.Смолій, відзначивши, що «В.Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім – створення на їх основі відповідного підручника»²³.

²⁰ Вербицька П. Сучасна історична дидактика: відповіді на суспільні виклики // Проблеми дидактики історії. – Вип.5. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.3–11.

²¹ Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.199–209.

²² Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя // Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р. – К., 2002. – С.18.

²³ Смолій В.А. Передне слово // Литвин В.М. Україна: доба війни і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.5.

Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) «концептуальну різногосицю», що існує в інтерпретації вітчизняної історії. Ішлося про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, котрий міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Не зважаючи на те, що багато істориків і методистів відкидають саму ідею «універсального підручника» (Г.Касьянов: слово «універсальний» дещо незрозуміле. Чи універсальний у тому сенсі, що в ньому має бути узгоджено ідеологічні й політичні інтереси різних груп і верств населення? Ні. Універсальність має полягати в тому, що підручник повинен бути, принаймні у старших класах, насичений не лише сухими фактами, які учні мусять просто запам'ятати. Учні повинні зіставляти різні версії подій і явищ, щоб вони розуміли, що історія – це не одна-єдина істина, а конкуруючі істини²⁴), усе-таки проект В.Литвина мав дуже важливе значення для становлення української історичної дидактики. Цей варіант створення підручника є вдалим, продуманим. Саме на основі такого підходу вже в 2006 р. академік В.Литвин видав новий синтезуючий виклад української історії²⁵. А в найбільш повному, завершеному вигляді його підручник з історії України знайшов свою реалізацію в 2015–2016 рр. як універсальне видання, адресоване не тільки студентам вишів, а й усім, хто самостійно хотів би вивчати історію в академічному тлумаченні. Презентуючи це нове видання, В.Смолій визначив його місце у формуванні сучасної української історичної дидактики:

«У теорії якісний підручник з історії – це актуалізація сучасних наукових здобутків історіографії й водночас надійний канал імплементації наукового знання не лише в освітній процес, а й у масове уявлення про минуле. Він може стати тією матрицею, в яку у майбутньому будуть вмонтовуватися все нові і нові відомості про людей та їхнє життя, про суспільство, державу, духовні процеси тощо. Прикладом гармонійного поєднання всіх означених вище вимог до навчальної літератури, на наш погляд, може виглядати новий узагальнюючий курс “Історія України” Володимира Литвина, при підготовці якого автор, окрім опертя на досвід своєї багаторічної праці як академічного вченого та як викладача одного з провідних українських вишів, враховував увесь інноваційний спектр, який визначає історіографічну ситуацію в державі»²⁶.

Але склалася дещо парадоксальна ситуація – історики створили універсальний, усеукраїнський підручник для вищої школи, а Міносвіти, перебільшуючи значення університетської автономії, віддає перевагу політиці

²⁴ Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упор. О.А.Удод. – Х., 2010. – С.12.

²⁵ Литвин В. Історія України: Підручник. – К., 2006. – 728 с.

²⁶ Смолій В. Передмова // Литвин В. Історія України: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – К., 2015–2016. – С.7.

творення підручників кожним вишем окремо. У результаті видання стають малотиражними, недостатньо апробованими, такими собі «містечковими». В Україні втрачається єдиний історико-освітній простір.

У ході обговорення проблем історичної дидактики, що періодично відбувалося на шпальтах «Українського історичного журналу», фахівці дійшли висновку, що в найбільш загальному значенні навчальна книга, підручник – це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних думок. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Кожен підручник – авторський. Не варто авторові братися за суперзавдання – нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші погляди, з якими автор не погоджується, він не має права²⁷. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, урахувати інтереси всіх верств суспільства. Саме на сторінках «УІЖ» свого часу прозвучало гасло, яке визначає суть української історичної дидактики, а саме: «Підручник пишеться для народу»²⁸.

²⁷ Удод О. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії. – С.199–209.

²⁸ Анталовський В. Підручник пишеться для народу // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.151.

The contribution of the “Ukrainian Historical Journal” to the formation and development of Ukrainian historical didactics is outlined in the article. In particular, it has been proved that the publication has always been and remains a platform for discussing the most urgent problems of didactics and popularizing its achievements. The best lectures, consultations, methodological developments of the main issues of historical science were published on the pages of the journal during its history. It summarizes the best practice of the teaching historical disciplines.

Keywords: “Ukrainian Historical Journal”, Ukrainian historical didactics, historical education, historical science, textbook.

СТОРІНКИ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

УДК 94(477)

ПЕРШОПОЧАТКИ «УІЖ» ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАГО УКРАЇНИ

Наведені в публікації документи ЦК КПУ, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, висвітлюють передумови заснування та заходи вищого партійного керівництва УРСР щодо започаткування «Українського історичного журналу», особливості діяльності редколегії часопису наприкінці 1950-х рр.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», ЦДАГО України, хрущовська «відлига», Інститут історії АН УРСР.*

Період хрущовської «відлиги» мав велике значення для всіх сфер духовного життя Української РСР. Відхід від сталінізму ознаменувався послабленням цензури, реабілітацією відомих письменників і митців, скасуванням низки партійних постанов 1940-х рр. у галузі культури, розширенням рамок для творчої та наукової діяльності, зростанням кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок.

Критика культу особи Й.Сталіна, яка прозвучала на XX з'їзді КПРС, органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, що десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, викривлення історії, забуття традицій народу. Відкриті виступи українських інтелектуалів на захист рідної мови на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині восени 1956 р., спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми в національно-культурній сфері.

Пом'якшення в національній політиці, мовній сфері позначилося на урядових рішеннях про збільшення тиражу українських газет, зумовило появу низки періодичних видань українською мовою («Мистецтво», 1954 р.; «Фізіологічний журнал», 1955 р.; «Український фізичний журнал», 1956 р.; «Прапор», 1956 р.). Певне розширення меж творчої культурної та наукової діяльності відчували митці та вчені УРСР. Скориставшись відносною демократизацією, гуманізацією політичного та громадського життя, керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР у липні 1956 р. звернулося до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, в якому обґрунтовувалася необхідність створення

республіканського історичного часопису. Лише 1 лютого 1957 р. секретаріат ЦК КПУ ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу» – періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друкованих аркушів і тиражем 10 тис. примірників.

Нижче публікуються документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, які розповідають про умови роботи редакції «Українського історичного журналу» під час підготовки перших номерів часопису, розкривають, як саме ідеологічна система управління пресою, стан поліграфічної галузі в УРСР, дефіцит паперу впливали на функціонування друкованого органу. Друкарські огріхи та помилки виправлено без застережень.

*Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.Г.Бажан*

***

№1

Довідка завідувача відділу науки й культури ЦК КПУ Ф.Овчаренка про необхідність видання «Українського історичного журналу»

15 січня 1957 р.

Довідка

про видання «Українського історичного журналу»

Академія наук УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР та Архівне управління МВС УРСР внесли пропозицію про створення «Українського історичного журналу».

В нашій республіці до Великої Вітчизняної війни видавалось кілька історичних журналів – «Літопис революції», «Україна», «Архів Радянської України» та інші. Зараз в УРСР не видається жодного історичного журналу.

XX з'їзд КПКР поставив перед історичною наукою важливі завдання. Успішному виконанню цих завдань в великій мірі сприяло б створення на Україні історичного журналу. В науково-дослідних установах, вищих учбових закладах і школах республіки працює великий загін істориків, які розробляють важливі проблеми історії українського народу, історії партійних організацій України. Проте розробка цих проблем здійснюється розрізнено. Історичний журнал став би центром наукової думки, координував би діяльність істориків, надавав би їм дійову допомогу.

Відділ науки і культури ЦК КП України за погодженням з відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримує пропозицію про видання «Українського історичного журналу».

В журналі будуть друкуватися статті з історії Комуністичної партії України, історії Української РСР, з питань розвитку української радянської культури, історіографії, архівознавства, джерелознавства, теорії публікації

документальних матеріалів, про досвід роботи державних і партійних архівів.

Журнал доцільно видавати періодичністю 6 раз на рік, обсягом 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників.

Штат редакції журналу в кількості 4 чол. зобов'язується виділити Академія наук УРСР і Архівне управління МВС УРСР. При ціні одного номера журналу 6 крб. видання його буде дефіцитним на 18 тис. крб., який покриває видавництво Академії наук УРСР.

Проект постанови ЦК КП України по цьому питанню додається.

Зав. відділом науки і культури
ЦК КП України
15 січня 1957 року.

/Овчаренко/

*Центральний державний архів громадських об'єднань України. –
Ф.1. – Оп.8. – Спр.2459. – Арк.71–71. Оригінал*

№2

Постанова ЦК КПУ

«Про видання “Українського історичного журналу”»

1 лютого 1957 р.

Про видання «Українського історичного журналу»

(т. Поздняков, Червоненко, Підгорний)

Постанова ЦК КП України

Прийняти пропозицію Президії Академії наук УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР про видання з 1957 року наукового історичного журналу під назвою «Український історичний журнал», з періодичністю 6 номерів на рік. Обсягом 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників.

Встановити штат редакції «Українського історичного журналу» в кількості 4 штатних одиниць, згідно додатку, та ціну одного номера – 6 крб.

Видання «Українського історичного журналу» доручити видавництву Академії наук УРСР.

Прийняти до відома заяву Академії наук УРСР (т. Щербаня О.Н.) і Архівного управління МВС УРСР (т. Пількевича С.Д.) про їх згоду виділити штат редакції журналу, а також про погодження Академії наук УРСР покрити дотацію та виділити потрібну кількість паперу для видання журналу.

Просити ЦК КПУ затвердити.

Там само. – Арк.69. Оригінал

Додаток
До постанови ЦК КП України

Штатний розпис
редакції «Українського історичного журналу»

Назва посад	Кількість штатних одиниць	Оклад на місяць	Місячний фонд зарплати
Відповідальний редактор	1	1500	1500
Відповідальний секретар	1	1200	1200
Літературний редактор	1	1000	1000
Друкарка	1	450	450
Разом	4		4150

Там само. – Арк.70. Оригінал

№3
Список членів редакційної колегії
«Українського історичного журналу»,
надісланий у ЦК КПУ на затвердження

6 липня 1957 р.

№№	Прізвище і ініціали	Посада і місце роботи	Ким рекомендується
1.	Шевченко Ф.П.	Зав. відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук	Відповідальний редактор
2.	Мултих Г.М.	Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат історичних наук	Заст. відповідального редактора
3.	Калениченко П.М.	Мол. науковий співробітник відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук	„-“
4.	Шевчук Г.М.	Мол. науковий співробітник відділу історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук	Відповідальний секретар
5.	Гуржій І.О.	Зав. відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук	Член редколегії
6.	Доній М.Р.	Заст. директора Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат історичних наук	„-“
7.	Самофалов В.М.	Зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, кандидат історичних наук	„-“
8.	Крип'якевич І.П.	Директор Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук, професор	„-“

Закінчення таблиці №3

9.	Лавров П.А.	Зав. кафедрою історії УРСР Київського держуніверситету, доктор історичних наук	Член редколегії
10.	Королівський С.М.	Зав. кафедрою історії СРСР Харківського держуніверситету, кандидат історичних наук	„-“
11.	Жебокрицький В.А.	Доцент кафедри нової і новітньої історії Київського держуніверситету, кандидат історичних наук	„-“
12.	Бутич І.Л.	Начальник науково-видавничого відділу Управління [державними архівами] МВС УРСР, кандидат історичних наук	„-“

Там само. – Спр.2487. – Арк.50–51. Оригінал

№4

**Постанова ЦК КПУ «Про завдання та склад редакційної колегії
“Українського історичного журналу”»**

12 липня 1957 р.

Про завдання та склад редакційної колегії
«Українського історичного журналу»
(тт. Поздняков, Червоненко, Підгорний)

Відповідно до постанови ЦК КПРС від 13 березня 1957 року «Про видання “Українського історичного журналу”», ЦК КП України постановляє:

1. Вважати основними завданнями журналу всебічне висвітлення історії українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

Журнал повинен глибоко висвітлювати вирішальну роль народних мас в історії, боротьбу робітничого класу і його авангарду – Комуністичної партії за соціалістичні перетворення, видатну роль засновника і вождя партії і соціалістичної держави В.Леніна, всебічно розкривати історію і діяльність Комуністичної партії України, як невід’ємної складової частини КПРС. Особливу увагу необхідно приділяти висвітленню боротьби партії за єдність своїх рядів і чистоту марксистсько-ленінської теорії, за здійснення ленінських норм внутріпартійного життя, за зміцнення диктатури пролетаріату, за розширення зв’язків партії з народом.

В журналі необхідно висвітлювати питання союзу робітничого класу і селянства, пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, дружби українського народу з братнім російським народом і всіма народами Радянського Союзу, історичні зв’язки України з народами зарубіжних країн, зокрема країн народної демократії, питання загальної історії, міжнародного робітничого руху та історії міжнародних відносин.

Журнал повинен узагальнювати досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах; публікувати кращі

лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, важливі історичні документи; подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вузів УРСР, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах; висвітлювати питання історіографії, джерелознавства та інших історичних дисциплін.

Завдання журналу – з войовничою партійністю і непримиренністю боротися за чистоту принципів марксизму-ленінізму в історичній науці, проти будь-яких проявів ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, проти буржуазної історіографії, вульгаризації, схематизму та догматизму в історичній науці.

Журнал повинен боротися за тісний зв'язок історичної науки з практикою комуністичного будівництва.

2. Вважати «Український історичний журнал» органом Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

3. Затвердити відповідальним редактором журналу т. Шевченка Ф.П., членами редколегії: тт. Бутича І.Л., Гуржія І.О., Донія М.Р., Жебокрицького В.А., Калениченка П.М. (заст. відповідального редактора), Королівського С.М., Крип'якевича І.П., Лаврова П.А., Мултиха Г.М. (заст. відповідального редактора), Самофалова В.М., Шевчука Г.М. (відповідальний секретар).

4. Зобов'язати редакцію «Українського історичного журналу» (т. Шевченка Ф.П.) розпочати видання журналу з серпня 1957 року.

Там само. – Спр.2446. – Арк.9–11. Оригінал

№5

**Лист дирекцій Інституту історії партії ЦК КПУ,
Інституту історії АН УРСР і редакції «Українського історичного журналу»
секретареві ЦК КПУ С.Червоненкові з проханням доручити видання
часопису видавництву «Радянська Україна»**

14 жовтня 1957 р.

Секретарю Центрального Комітету КП України

тов. Червоненку С.В.

Центральний Комітет КП України поклав видання «Українського історичного журналу», який є органом Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інституту історії Академії наук Української УРСР, на видавництво Академії наук УРСР.

Однак у Москві журнали «Вопросы истории КПСС» (орган Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) і «Вопросы истории» (орган Відділення історичних наук АН СРСР), які є ніби відповідниками «Українського

історичного журналу», виходять не у видавництві АН СРСР, а у видавництві «Правда», що є по суті видавництвом ЦК КПРС.

Що торкається видавництва Академії наук Української РСР, то воно, зважаючи на слабу і застарілу поліграфічну базу друкарні, не може забезпечити своєчасний, регулярний і в нормальні строки випуск «Українського історичного журналу».

Беручи до уваги ці обставини і бажаючи створити умови для своєчасного виходу журналу, що матиме певне значення для популярності журналу серед численних кадрів істориків і пропагандистів, дирекція Інституту історії партії ЦК КП України, дирекція Інституту історії АН УРСР і редакція «Українського історичного журналу» просять Вас покласти його видання на видавництво ЦК КП України «Радянська Україна».

Директор Інституту історії
партії ЦК КП України – філіалу Інституту
марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

/І.Д.Назаренко/

Директор Інституту
історії АН УРСР

/О.К.Касименко/

Відповідальний редактор
«Українського історичного журналу»

/Ф.П.Шевченко/

Там само. – Оп.31. – Спр.678. – Арк.235–236. Оригінал

№6

**Лист дирекцій Інституту історії партії ЦК КПУ,
Інституту історії АН УРСР і редакції «Українського історичного журналу»
секретареві ЦК КПУ С.Червоненкові про поліпшення умов
роботи співробітників часопису**

26 грудня 1957 р.

Секретарю Центрального Комітету КП України

тов. Червоненку С.В.

Рішення ЦК КП України від 12 липня ц.р. про створення «Українського історичного журналу» – органу Інституту історії партії ЦК КП України та Інституту історії Академії наук УРСР було зустрінuto істориками і пропагандистами республіки з почуттям задоволення і схвалення. Про це свідчить, зокрема, той факт, що протягом перших місяців існування редакції журналу до неї вже надійшло близько 200 статей, повідомлень, оглядів літератури, рецензій і т.п.

Однак випуск журналу зустрів на своєму шляху, як показав перший досвід, дуже серйозні труднощі.

Редакційною колегією до цього часу підготовлено і передано у видавництво Академії наук УРСР три номери журналу (№ за липень – серпень, зданий 16 вересня, №2 за вересень – жовтень, зданий в кінці жовтня і №3 за листопад – грудень, зданий 9 грудня).

Підготовка до друку трьох згаданих журнальних номерів затяглась у зв'язку з тим, що статті, які надходять до журналу, вимагають значної редакційної доробки, чим повинні займатися насамперед завідуючі відділами редакції. Проте, існування таких завідуючих відділами за штатним розписом не передбачено. Як відомо, штатними працівниками редакції «Українського історичного журналу» є тільки 2 чоловіки (літредактор і редактор-організатор). В зв'язку з відсутністю необхідного штату редакції вся робота по редагуванню статей, а також значна технічна робота покладається на редактора журналу, його двох заступників, відповідального секретаря редакції і членів редколегії. Члени редколегії всі працюють в науково-дослідних установах чи навчальних закладах, де виконують повне навантаження, згідно існуючих положень.

Знайомство з статтями для журналу і їх редагування проводиться у післяробочі години або у вихідні дні і є додатковим навантаженням для них, а між тим ніякої матеріальної винагороди за цю роботу члени редколегії не одержують.

У редакціях московських журналів «Вопросы истории КПСС», «История СССР», «Новая и новейшая история», що мають такий же обсяг і періодичність, як і «Український історичний журнал», крім редакційної колегії працює значно більша кількість людей («Вопросы истории КПСС – 24 чоловіка, «История СССР», «Новая и новейшая история» – по 19 чоловік) і всі члени редколегії, відповідальний редактор, заступники і відповідальний секретар за роботу в редколегіях мають матеріальну винагороду. Слід також сказати, що на московські журнали покладено завдання висвітлювати питання лише якоїсь однієї галузі історичної науки, то «Український історичний журнал» мусить висвітлювати питання з історії КПСР і КП України, історії СРСР та історії УРСР, загальної історії, історії нового і найновішого часу, а також методики викладання історії. Все це значно ускладнює роботу в редколегії, а також збільшує відповідальність членів редколегії перед громадськістю.

З трьох номерів журналу, підготовлених редколегією з великими труднощами і зданих до видавництва до цього часу ні один не вийшов з друку. Першого номера журналу (липень – серпень), зданого до видавництва АН УРСР ще 16 вересня, редколегія мала лише гранки, а журнал і досі не вийшов і навіть невідомо, коли вийде. Другий номер журналу (вересень – жовтень), який є ювілейним номером, зданий в кінці жовтня, лежить у видавництві АН УРСР і теж невідомо, коли вийде з друку. Це становище пояснюється передусім слабкістю поліграфічної бази видавництва АН УРСР, на яке покладене видання журналу.

Велика затримка з виходом журналів в світ приводить до того, що деякі статті, критичні огляди історичних праць реакційних буржуазних істориків капіталістичних країн, а особливо критика українських буржуазно-

націоналістичних істориків та їх періодичних видань втрачають свою політичну актуальність.

Незважаючи на те, що з часу прийняття рішення ЦК КП України про «Український історичний журнал» минуло 6 місяців, досі не розв'язано питання про гонорар журналу. В підході до розв'язання цього питання намітилась тенденція для встановлення найменших гонорарних ставок (1200 крб. за друкований аркуш).

Беручи до уваги всі ці обставини і бажаючи створити нормальні умови для роботи редакції «Українського історичного журналу», що матиме серйозне значення для якості журналу і його популярності серед численних кадрів істориків і пропагандистів республіки, дирекція Інституту історії партії ЦК КП України, дирекція Інституту історії АН УРСР і редакція «Українського історичного журналу» просять Вас вирішити питання про:

1. Виділення для «Українського історичного журналу» 14 штатних одиниць (проект штатного розпису додається).

2. Встановлення гонорару на номер журналу у розмірі 45 тис. крб. (з розрахунку 3 тис. крб. за 1 друк. аркуш).

За планові роботи гонорар не сплачувати.

3. Покладення видання журналу на видавництво ЦК КП України «Радянська Україна».

До речі, журнали «Вопросы истории» – орган Відділення історичних наук АН СРСР і «Вопросы истории КПСС» – орган Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС, які є відповідниками «Українського історичного журналу», виходять не у видавництві АН СРСР, а у видавництві «Правда», яке є по суті видавництвом ЦК КПКРС.

1. Встановлення відповідальному редактору, його двом заступникам і відповідальному секретарю оплати за роботу в редакції по півставки, а членам редколегії, які не є штатними працівниками редакції, щомісяця по 500 карбованців.

2. Прикріплення відповідального редактора, заступника редактора та відповідального редактора, заступника редактора та відповідального секретаря до лікарні ЛСУ*.

Директор Інституту історії
партії ЦК КП України – філіалу Інституту
марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС

/Л.Д.Назаренко/

Директор Інституту
історії АН УРСР

/О.К.Касименко/

Відповідальний редактор
«Українського історичного журналу»

/Ф.П.Шевченко/

Там само. – Спр. 679. – Арк. 61–64. Оригінал

* Лікувально-санаторне управління при Раді Міністрів УРСР.

Додаток №1

Проект штатів редакції
«Українського історичного журналу»

Найменування штатної одиниці	Кількість одиниць	Штатний оклад на місяць (карбованців)	Примітки
Відповідальний редактор	1	2500	
Заступники відповідального редактора	2	2200	Один заступник редактора з питань історії партії, другий з питань громадянської історії
Відповідальний секретар	1	2200	
Члени редколегії	8	500	
Заввідділами	4	1800	Заввідділом історії партії, заввідділом історії радянського суспільства, заввідділом історії капіталізму і феодалізму, заввідділом загальної історії
Редактор-організатор	1	980	
Літературний редактор	1	980	
Коректор	1	980	
Випусковий	1	880	
Друкарка	1	600	
Кур'єр	1	310	

Примітка: Для завідуючих відділами і керівного складу редакції передбачаються такі ставки в зв'язку з тим, що на цих посадах мають працювати науковці зі званням не менше кандидата історичних наук.

Там само. – Арк.65. Оригінал

№7

**Довідка завідуючого сектором відділу
науки й культури ЦК КПУ В.Цветкова, завідуючого сектором
відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ Д.Гнатюка з приводу питань,
порушених у листі керівництва Інституту історії партії ЦК КПУ,
Інституту історії АН УРСР і редакції
«Українського історичного журналу»**

21 січня 1958 р.

Довідка

про лист т.т. Назаренка І.Д., Касименка О.К.,
Шевченка Ф.П.

В листі до ЦК КП України т.т. Назаренко, Касименко і Шевченко ставлять ряд питань про поліпшення умов роботи редакції «Українського історичного журналу».

1. Автори листа пропонують збільшити апарат редакції журналу з 3 до 14 штатних працівників та встановити оплату 8 членам редакційної колегії по 500 крб. на місяць.

Відділ науки і культури та відділ пропаганди і агітації ЦК КП України вважають, що з метою забезпечення високого ідейно-теоретичного рівня друкованих в журналі матеріалів і своєчасного його видання необхідно було б за рахунок штатних контингентів АН УРСР виділити додатково 5 штатних одиниць: відповідального секретаря редакції журналу, трьох завідуючих відділами (історії радянського суспільства, історії дорадянського суспільства і загальної історії) та кур'єра. Утримання відповідального редактора журналу та двох його заступників, як і раніше, проводити шляхом зменшення їм на 50% планового навантаження по основній роботі. Це питання повинна вирішити Президія АН УРСР.

Після цього апарат редакції журналу буде складатись з 7 штатних працівників (відповідальний секретар, три завідуючих відділами, літературний редактор, друкарка, кур'єр) і трьох нештатних працівників (відповідальний редактор та два його заступники). При відповідальному доборі кадрів він зможе повністю забезпечити потреби журналу і зменшити деяке перевантаження, яке зараз лежить на членах редколегії. Після цього не буде потреби у встановленні для них тієї додаткової оплати, про яку йде мова в листі.

З цими пропозиціями погодився і відповідальний редактор «Українського історичного журналу» т. Шевченко.

2. Автори листа вносять пропозицію встановити для кожного номера журналу гонорарний фонд в розмірі 5 тис. 15 крб., з розрахунку виплати по 3 тис. карб. за авторський аркуш, посилаючись при цьому на те, що в журналах «Вопросы истории», «Вопросы истории КПСС» та ін. гонорар становить по 3–4 тис. карб. за авторський аркуш.

Впровадження такої єдиної норми гонорару слід вважати неправильним, оскільки в журналі друкуються матеріали різної якості і різної наукової цінності. Тим більше, що існуюче законодавство передбачає виплату гонорару в розмірах: від 1200 до 3000 карб. за авторський аркуш. Застосування запропонованої т.т. Назаренком, Касименком і Шевченком системи, крім того, збільшило б збитки по виданню журналу (не рахуючи витрат на утримання апарату редакції журналу) з 142,2 тис. карб. до 277,9 тис. карб. на рік.

В той же час не можна погодитись з практикою, яку зараз здійснює видавництво АН УРСР, сплачуючи за друковані матеріали незалежно від їхньої якості мінімальні гонорари. Такий підхід до справи негативно відбивається на якості журналу і може в значній мірі позбавити його кваліфікованої автури.

Відділ науки і культури та відділ пропаганди і агітації вважають правильним здійснювати виплату гонорарів в суворій відповідальності з встановленим Радою Міністрів СРСР порядком, а для скорочення збитків вжити заходів до повного освоєння встановленого тиражу журналу, який зараз освоєний лише на 30%. Навіть значна кількість наукових працівників Інституту історії АН УРСР не передплачує журналу, а в Інституті історії партії ЦК КП України, органом якого також є «Український історичний журнал», його передплачують лише 12 чоловік.

3. З метою підвищення якості поліграфічного виконання журналу і забезпечення його своєчасного виходу доцільно доручити друкування журналу друкарні видавництва «Радянська Україна» за замовленнями видавництва АН УРСР на договірних началах.

4. Слід було б також підтримати пропозицію про прикріплення відповідального редактора, двох його заступників і відповідального секретаря на обслуговування поліклінікою 4-го управління Міністерства охорони здоров'я УРСР.

Зав. сектором відділу науки
і культури ЦК КП України

/Цветков/

Зав. сектором відділу пропаганди
і агітації ЦК КП України

/Гнатюк/

Там само. – Арк.57–59. Оригінал

№8

**Колективний лист директорів науково-дослідних установ АН УРСР
секретареві ЦК КПУ А.Скабі про встановлення належного рівня зарплати
штатним працівникам редакцій інститутських журналів**

27 вересня 1960 р.

Секретареві ЦК КП України
тов. Скабі А.Д.

Вельмишановний Андрію Даниловичу!

Дозволимо собі звернутися до Вас у питанні про зарплату штатних працівників редакцій інститутських журналів Академії наук УРСР, зокрема відповідальних секретарів редакцій цих журналів.

За штатним розписом працівник, який займає посаду звільненого відповідального секретаря** журналів «Автоматическая сварка», «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Народна творчість та етнографія» одержує зарплату, однакову із зарплатою інших редакційних працівників – 980 крб. Проте, як відомо, обсяг його роботи і відповідальність незрівнянно більші. Слід мати на увазі ще й ту обставину, що в усіх наших журналах посади відповідальних редакторів та їх заступників є позаштатними і, отже, на плечі відповідальних секретарів лягає по суті вся відповідальність за щоденну поточну роботу редакційних апаратів та підготовку номерів до друку.

Тепер, коли обличчя згаданих журналів цілком визначилося, коли всі вони одержали визнання радянської громадськості, годі доводити потребу мати в редакційних штатах висококваліфікованих працівників. Але це можливо лише за умови їх матеріальної зацікавленості.

Слід підкреслити, що в усіх друкованих органах (газетах і журналах) зарплата відповідального секретаря значно перевищує зарплату завідуючих відділами. Це особливо помітно, коли звернутися до споріднених наукових журналів. Так, у «Вопросах истории» ставка відповідального секретаря дорівнює 2500 крб.; у «Вопросах литературы» – 2000 крб.; «Советской этнографии» – 2500 крб.

Теж саме на Україні. Ставка відповідального секретаря журналу «Комуніст України» становить 2000 крб.

У нещодавньому створеному журналі нашої системи «Економіка Радянської України» ставка відповідального секретаря становить 2000 крб.

Виходячи з усього цього, просимо Вас, шановний Андрію Даниловичу, сприяти нам у розв'язанні даного наболілого в нашій роботі питання – встановлення відповідальним секретарям наших журналів зарплати в межах 1600–2000 крб. в залежності від категорії інституту, який видає журнал, значимості журналу, його обсягу та тиражу.

** Так у документі.

Слід відзначити, що приблизно такий розмір заробітної плати планувався раніше для секретарів редакцій видавничою радою АН УРСР.

Директор Інституту електрозварювання
АН УРСР, відповідальний редактор журналу
«Автоматическая сварка», академік АН УРСР

Б.Є.Патон

Директор Інституту мистецтвознавства,
фольклору та етнографії АН УРСР,
головний редактор журналу
«Народна творчість та етнографія», академік

М.Т.Рильський

Директор Інституту літератури,
ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, відповідальний редактор
журналу «Радянське літературознавство»,
академік

О.І.Білецький

Директор Інститут історії АН УРСР,
доктор історичних наук

О.К.Касименко

Там само. – Спр.1457. – Арк.365–366. Оригінал

№9

Лист керівництва Інституту історії партії ЦК КПУ, Інституту історії АН УРСР та відповідального редактора «Українського історичного журналу» секретареві ЦК КПУ А.Скабі про збільшення штатів редакції, обсягу й періодичності часопису

4 листопада 1961 р.

Секретарю ЦК КП України

тов. А.Д.Скабі

За рішенням ЦК КПРС та ЦК КП України в 1957 році було створено двомісячний «Український історичний журнал», що є органом Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Журнал – єдиний в республіці друкований історичний орган. Профіль його дуже широкий. Основним завданням журналу є друкування наукових досліджень з історії українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української Радянської держави, за побудову соціалізму та комунізму в нашій країні, історії і діяльності Комуністичної партії України – складної і невідомої частини КПРС, публікація матеріалів з питань пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, дружби українського народу з братнім російським

народом, з усіма народами Радянського Союзу, про історичні зв'язки України з зарубіжними країнами, зокрема країнами народної демократії, про міжнародний робітничий рух, публікація методичних матеріалів на допомогу викладачам історії у вищих і середніх школах.

Журнал почав виходити з другої половини 1957 р. і до кінця 1960 р. вийшов з друку 21 номер. За цей час в журналі опубліковано 614 матеріалів 706 авторів – істориків Києва, Харкова, Львова, Одеси, Ужгорода, Чернівців, Дніпропетровська. Це свідчить про те, що журнал став загально-республіканським органом. В журналі вміщувались також матеріали авторів з Москви, Ленінграда, Мінська, Риги, Єревана, Уфи, П'ятигорська, Ясної Поляни. Опубліковано ряд матеріалів, які поступили з Варшави, Праги, Бухареста, Берліна, Софії і Торонто.

В журналі постійно вміщуються статті, повідомлення, огляди джерел та літератури, критико-бібліографічні матеріали, хроніка, методичні розробки на допомогу викладачам історії. Не регулярно публікуються спогади, документи і матеріали, праці з допоміжних історичних дисциплін і краєзнавства, обмін досвідом, огляди історичних журналів, історіографічні праці і т.д. Вміщення тих чи інших розділів і матеріалів залежить не стільки від наявності матеріалів, скільки від розміру журналу.

Опублікований у журналі матеріал (без рецензій і хроніки) за 1957–1960 рр. за періодами і проблематикою розподіляється так: по історії феодалізму і капіталізму – 78 матеріалів; по радянському періоду – 176 матеріалів, що становить 69% всіх матеріалів. З історії Комуністичної партії за цей час опубліковано 60 статей, повідомлень, оглядів і публікацій документів. У журналі вміщувались матеріали про історичні зв'язки і дружбу українського народу з російським та іншими народами, з питань історіографії, джерелознавства. Опубліковано 32 методичних статті на допомогу викладачам історії. Вміщено ряд матеріалів, спрямованих проти буржуазної ідеології і фальсифікації історії українськими буржуазними націоналістами.

«Український історичний журнал» одержав позитивну оцінку радянської громадськості та в країнах народної демократії. Про це свідчать оцінки, які дали радянська преса («Вопросы истории», «Радянська Україна» та інші), преса країн народної демократії («Квартальник історични» – Польща і т.д.). Позитивну оцінку одержав журнал на читацьких конференціях у Харкові, Одесі, Дніпропетровську. На читацьких конференціях та різних нарадах було зроблено багато важливих критичних зауважень і побажань, спрямованих на піднесення наукового рівня і політичної заостреності журналу, відзначалась необхідність збільшити кількість теоретичних, узагальнюючих статей з найважливіших проблем історичної науки, розширити тематику статей, більш широко висвітлювати питання методики викладання історії у вузах і середніх школах.

Вихід «Українського історичного журналу» з великим роздратуванням зустріла за кордоном буржуазна реакційна, зокрема українсько-націоналістична, преса.

На шляху видання журналу, підвищення його науково-теоретичного рівня, поліпшення зв'язків з авторами і задоволення запитів читачів є багато

перешкод. Склалось таке становище, коли постало питання або поставити журнал на міцний ґрунт, або припинити видання.

1. «Український історичний журнал» не має достатнього штату працівників, який забезпечив би планомірну підготовку чергових номерів, роботу з автором і т.д. Відповідальний редактор і два його заступники є позаштатними працівниками і працюють в порядку громадського навантаження. Члени редколегії не оплачуються і виконують свої обов'язки як громадське доручення. Більшість їх перевантажена іншими дорученнями і не може приділити достатньої уваги роботі в журналі. 7 працівників редакції, виділені для роботи в журналі із штатів двох інститутів, не забезпечують наявного обсягу роботи в журналі.

Тим часом в аналогічних журналах, які мають такий же обсяг і періодичність, зовсім інше становище із штатами працівників: «Вопросы истории КПСС» – 24 чол., «История СССР» и «Новая и новейшая история» – по 17 чол., журнал «Комуніст України», що має обсяг 8 арк. і виходить щомісяця – 21 чол.

2. «Український історичний журнал» сплачує своїм авторам дуже низький гонорар. Президія Академії наук УРСР, на видавництво якої покладено випуск журналу, встановила, що підлягає оплаті лише одна третина статей у кожному номері журналу. Всього на номер виділено 11,7 тис. крб. гонорару, тобто в середньому за один друкований аркуш журнал сплачує авторам 660 крб. Варто нагадати, що в «Вопросах истории КПСС» один аркуш авторського тексту оплачується гонораром в сумі 5000 крб., в «Вопросах истории» – 4000 крб., в «Истории СССР» и «Новой и новейшей истории» – по 3000 крб. і «Комуніст України» – 3000 крб.

Надзвичайно низький гонорар негативно впливає на роботу журналу. В портфелі редакції немає статей теоретичного і узагальнюючого характеру з найважливіших проблем історії КПРС, історії України, з питань методики викладання історії. Журнал повинен також своєчасно викривати і розвінчувати націоналістичну і взагалі реакційну писанину в галузі історії, велика кількість якої останнім часом з'являється за кордоном. Редакція не має змоги замовляти такі статті досвідченим авторам, бо написання їх вимагає багато часу і не зв'язана з плановою роботою тих чи інших науковців. Більше того, бувають випадки, коли окремі автори забирають з нашого журналу свої статті і шлють їх до інших журналів, де встановлено гонорари.

3. Матеріально-технічна база видавництва АН УРСР, на яке покладено видання журналу, дуже слаба, внаслідок чого журнал знаходиться у виробництві 3,5 місяця. Це приводить до того, що деякі матеріали втрачають свою наукову і політичну актуальність.

4. Журнал майже зовсім не приймається «Союздруком» до роздрібного продажу. Це пояснюється в значній мірі недостатньою увагою громадських організацій і органів «Союздруку» до справи розповсюдження журналу. Внаслідок незначного тиражу журналу він не окупає себе і дає збитки в сумі понад 70 тис. крб. на рік, які повинні сплачувати два інститути з асигнувань, виділених на наукову роботу.

5. Журнал має незначний обсяг і малу періодичність, внаслідок чого він не забезпечує систематичного висвітлення того кола питань, які на нього

покладено, не може своєчасно реагувати на актуальні питання, що висувуються життям, не має змоги задовольнити запитів авторів. Портфель журналу надто перевантажений і невпинно поповнюється. Багато матеріалів лежить без руху з 1957 р. і 1958 р. без реальної перспективи бути надрукованими в найближчий час.

З метою створення нормальних умов для «Українського історичного журналу» дирекція Інституту історії партії ЦК КП України, дирекція Інституту історії АН УРСР і редакція журналу просять ЦК КП України вирішити такі питання:

1. Розв'язати питання про штати «Українського історичного журналу», прирівняти їх до штатів журналів, які мають аналогічний обсяг і періодичність.

2. Розв'язати питання про гонорар у відповідності з існуючими гонорарами для аналогічних видань.

3. Розглянути питання про поліпшення видавничої бази журналу з тим, щоб значно скоротити час перебування його у виробництві.

4. Дати необхідні вказівки партійним органам, громадським організаціям і «Союздрукові» про посилення уваги до розповсюдження журналу як шляхом розширення кола передплатників, так і шляхом збільшення роздрібного продажу через «Союздрук».

5. Вирішити питання про збільшення обсягу і періодичності журналу.

6. Поновити склад редколегії, поповнивши її кваліфікованими істориками, не завантаженими на іншій роботі.

Директор Інституту історії
партії ЦК КП України – філіалу Інституту
марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

/Л.Назаренко/

Директор Інституту
історії АН УРСР

/О.Касименко/

Відповідальний редактор
«Українського історичного журналу»

/Ф.Шевченко/

Там само. – Спр.1458. – Арк.98–103. Оригінал

The documents of the Central Committee of the CPU (kept in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine) contained in the publication, highlights the prerequisites of the establishment and activities of the higher party leadership of the Ukrainian SSR about the “Ukrainian Historical Journal” foundation, features of the activity of journal editorial board in the late 1950s.

Keywords: “Ukrainian Historical Journal”, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, Khrushchev’s Thaw, Institute of History of Academy of Sciences of USSR.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» У ДЗЕРКАЛІ ДІАСПОРНИХ ЧАСОПИСІВ: ДАЙДЖЕСТ 1958–1992 рр.

У присвяченому «Українському історичному журналові» дайджесті публікацій діаспорної преси висвітлюється багатопланова реценція цього часопису впродовж 1958–1992 рр. Аналізується різноманітна проблематика та зміст публікацій, спрямованість і засади редакційної політики, показники тиражів, вплив політичної кон'юнктури й ідеологічних метаморфоз на дослідницькі практики істориків в УРСР.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», українська радянська історіографія, діаспора, діаспорні автори, реценція.*

Зазвичай будь-яка реценція передбачає наявність часової, просторової, культурної, соціокультурної чи якоїсь іншої відмінності, інакшості, чужості, метафорично кажучи – певного віддалення, своєрідної реальної або гаданої дистанції до об'єкту, явища чи процесу сприйняття. Саме ця віддаленість робить реценцію доволі захопливим пізнавальним дійством, особливо в тому випадку, коли вона спирається на багатоманітну й переконливу мотивацію. Отож часто-густо реценція спрямовується переважно та навіть винятково на виявлення й фіксацію іншості, хоч іноді несподівано відкриває риси схожості, подібності чи, принаймні, аналогічності.

Зрештою, процес реценції спричиняє як несподівані, інколи навіть разючі відкриття, самобутні рефлексії та цікаві спостереження, так і низку курйозів, непорозумінь, спотворень, зумовлених віддаленістю об'єкта чи процесу. Не варто забувати також і про вмотивованість або налаштованість спостерігачів на здобуття певного результату чи технологічні особливості процесу сприйняття, спостереження, аналізу тощо.

«Український історичний журнал» як об'єкт реценції сприймався на теренах діаспори доволі складно й неоднозначно. З одного боку, часопис безперечно належав до об'єктів, розташованих за межами «залізної завіси», себто знаходився в культурному просторі, контрольованому радянським тоталітарним режимом. Звісно, це волею-неволею нав'язувало певні штампи сприйняття, зокрема алгоритм біполярного мислення й політичної конфронтації, властивий добі «холодної війни». З іншого боку, журнал був органом українських науковців, які за ідеологічних передумов і політичних обставин радянської України студіювали українську минувшину, хоч і в доволі викривленому, заангажованому, спотвореному вигляді. Тому до природної цікавості дослідника – як це відбувається там, за «східним муром»? – долучалися ностальгійні спомини, компаративні сюжети щодо власного еміграційного буття, які позначалися й на реценції «УІЖ». Не випадково чимало діаспорних дослідників намагалися віднайти обнадійливі риси у скупій хронікальній інформації, листах до редакції, публікаціях часопису, котрі відрізнялися від звичного ідеологічного канону тощо. Це вносило до реценції неоднорідні смислові елементи, коли у сприйнятті чужого, республіканського й підрадянського журналу прагнули віднайти, побачити хоч невеличкі, але близькі чи схожі риси.

За жанровою та видовою належністю діаспорні публікації, тією чи іншою мірою присвячені «Українському історичному журналові», представлено у вигляді доволі строкатого спектра: невеличкі спеціалізовані рецензійні огляди часопису, загальні огляди преси та видавничих практик в УРСР, рецензійні розвідки з приводу окремих публікацій, розміщених на сторінках журналу, полемічні статті, бібліографічні нотатки,

наукова хроніка, редакційні коментарі та відгуки, стислі газетні дописи, фрагменти з наукових розвідок тощо. Вони публікувалися як у часописах наукового та літературно-наукового спрямування («Українська літературна газета», журнали «Український історик» і «Сучасність» й ін.), так і в періодиці загального призначення, приміром у найстарішій українській газеті «Свобода», мюнхенському двотижневику «Сучасна Україна», альманахах-щорічниках Українського народного союзу тощо.

Із-поміж авторів згаданих публікацій було чимало визначних науковців, як-от Л.-Р.Білас, Л.Р.Винар, Д.Гусар-Струк, О.Домбровський, М.-Б.Ждан, І.Лисяк-Рудницький, І.-М.Мигул, Я.Пеленський, О.Пріцак, І.-П.Химка, Р.Шпорлюк та ін. Навіть звичайний перелік цих імен свідчить про те, що «Український історичний журнал» привертав увагу багатьох діаспорних учених, які спостерігали, аналізували, розмірковували щодо тенденцій академічного життя на обширах радянської України.

Особливості рецепції «Українського історичного журналу» в різних діаспорних часописах не завжди простежуються виразно. Почасти це спричинено тим, що журнали й газети видавалися в різних осередках культурного та наукового життя української діаспори у США, ФРН, подеколи складом авторів публікацій, зокрема належністю їх до різних генерацій учених.

Приміром, на сторінках «Українського історика» більшість дописів мали конкретне спрямування, зокрема були присвячені певним публікаціям «Українського історичного журналу», або пропонували невеликі критично-аналітичні огляди його змісту за якийсь проміжок часу чи невеликі хронікальні нотатки, котрі містили актуальні коментарі. Мотиви протиставлення й ідеологічного іншування в рецензіях, замітках і хроніці «Українського історика» пролягають доволі виразним рефреном, хоч низка дописувачів віднаходили й позитивні риси.

Незважаючи на те, що газета «Свобода» помітно різниться від «Українського історика» видовим спектром публікацій, зокрема побутуванням редакційних заміток або повідомлень із коментарями щодо певної події, тональність, зміст і продуковані смисли в дописах обох часописів, присвячених «Українському історичному журналові», доволі близькі. Скажімо, полемічну статтю-відповідь О.Домбровського на інтерв'ю тодішнього головного редактора «УІЖ» Ю.Кондуфора про видання історичного атласу в діаспорі й підготовку альтернативного проекту в УРСР уповні можемо уявити на сторінках «Українського історика», особливо коли взяти основні конотації цього тексту. Подібні мотиви віднаходимо й у низці редакційних дописів найстарішої української газети та хронікальних нотатках «Українського історика».

Натомість рецепція «Українського історичного журналу» на шпальтах мюнхенської «Сучасності», а також її попередників – «Української літературної газети» та «Сучасної України» – виглядає більш розмаїтою та динамічною. Значною мірою це пояснюється як періодичністю – журнал «Сучасність» був місячником, так і профілем цього видання, котре вміщувало не тільки наукові, а й літературні дописи, огляди культурного життя тощо. Передусім упадає в очі те, що «Український історичний журнал» згадувався на сторінках «Сучасності» у більш широких контекстах, зокрема у зв'язку із загальною культурною ситуацією в УРСР, основними тенденціями наукового життя тодішньої радянської республіки, видавничими практиками, метаморфозами в республіканській партійній номенклатурі, провідними трендами радянського політичного курсу тощо.

Сюжети, котрі спричинилися до появи дописів і заміток, в яких висвітлювався «Український історичний журнал», були доволі різноманітними, що загалом

демонструє багатоманітний, калейдоскопічний характер рецепції. Передусім це – реакція на ті чи інші публікації «УІЖ», редакційна політика часопису, зміни редколегії, коливання тиражу в різні роки, аналіз проблемно-тематичного діапазону надрукованих статей, відгуки на критику «буржуазних і націоналістичних фальсифікацій» тощо.

Проте в рецепції журналу простежуємо й інші сюжетні лінії, часом доволі несподівані. Наприклад, вдалий полемічний вислів директора Інституту історії АН УРСР К.Дубини на Віденському міжнародному історичному конгресі у вересні 1965 р., який порівнював «Український історичний журнал» та «Український історик», спричинив розмаїті відгуки й рефлексії в діаспорній пресі. Іноді ті чи інші висловлювання відображали світоглядну позицію інтелектуала, приміром, як у випадку з добре відомим пасажем Д.Чижевського про науковий рівень «УІЖ», сповнену вбивчого сарказму.

Та траплялися й непорозуміння, зумовлені складнощами рецепції. Приміром, розвідку Ф.Шевченка про повернення М.Грушевського до радянської України, опубліковану 1966 р., діаспорна преса спершу оцінила доволі скептично й лише згодом сприймала її як поодинокую спробу часткової реабілітації автора монументальної «Історії України-Руси».

Із-поміж окресленого масиву діаспорних публікацій істотно вирізняється вміщена в «Українській літературній газеті» рецензійна стаття та, водночас, історіософське есе Л.-Р.Біласа «Діалектика і дискусія». Ця синтетична за видовою належністю публікація сполучала принагідні спостереження читача з витонченою філософською та культурологічною критикою марксизму і практик його побутування, точніше спотворення на ниві радянського історієписання, котрі демонструвалися на прикладі перекручень та ідеологем окремої статті, уміщеної в «Українському історичному журналі».

Хронологічно діаспорні публікації, в яких простежується виразна рецепція «Українського історичного журналу», охоплюють період від 1958 до початку 1990-х рр. Такі хронологічні межі зумовлено тим, що після розпаду СРСР відкрився безпосередній доступ до найрізноманітніших каналів інформації, зокрема можливість вільно відвідувати пострадянську Україну. На цьому тлі зацікавлення часописом поступово зросло.

***

Подані нижче публікації або окремі уривки-витяги з них охоплюють проміжок 1958–1992 рр. Їх розміщено за хронологічною послідовністю. Окрім діаспорних авторів додано уривок із допису історика Я.Дашкевича у «Сучасності». У представленій добірці не враховано публікації у журналі «Recenzija: a review of Soviet Ukrainian scholarly publications» (1970–1979 рр.), в якому систематично аналізувалися радянські студії та наукові видання, позаяк цей часопис заслуговує на окреме дослідження. Пропонований дайджест є вибірковою й ознайомчою, а не репрезентативною збіркою публікацій, присвячених «Українському історичному журналу», котра не претендує на повноту охоплення та представлення матеріалів діаспорної преси з цієї проблематики.

Збережено виділення курсивом як окремих слів, так і фрагментів текстів першодруків. Пропуски окремих частин тексту, котрі безпосередньо не стосуються «Українського історичного журналу», позначено [...]. До текстів додано уточнюючі зауваги. На відміну від наших приміток посилення авторів публікацій позначено астериском (*). Друкарські огріхи та помилки виправлено без застережень.

*Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь*

***

Діалектика і дискусія

Закінчив читати 2(4) число «Українського історичного журналу». Як зубожілою внутрішньо мусить бути – або як нечувано міцною – людина, що може, але й мусить, витримати, рік за роком, усе своє життя, таку, і тільки таку лектуру! Мимоволі збуджується страшний сумнів: чи може вона бути ще насправду людиною? – Вірю, що може, і хилю голову перед нею, перед одиницями, які, як потопельники, борються за своє життя, своє людське я, і почуваю себе винним: як той, що, не вміючи плавати, з берега приглядається до смертельного борсання потопельника. Все-таки стрибнути в воду – в надії на чудо або щоб позбутися закидів сумління? Але, ах, самообманом є саме формулювання цієї думки, коли знаєш наперед, що вона чисто теоретична. Надії не можна собі засутерувати¹. А в суєтність дійсно вірити.

Читання мусів розділити на кілька «засідань». В перервах між ними відпочивав, читаючи есей голландського історика Пітера Гейла про Наполеона². Який інший світ! Світ, в якому, як каже Гейл, «історіописання можна вважати за безконечну дискусію».

Роля дискусії в журналі дуже обмежена. Залишки її зустрічаємо лише хіба в відділі рецензій. І це, мабуть, тому єдиний відділ, який можна читати. Його існування виправдує поки що появу журналу – щонайменше для мене.

Але два перші відділи: «Статті» і «Повідомлення», що покривають понад 100 сторінок – із 159 – цього двомісячника?

***

Хочу бути чистим «істористом», забути хоч на час всі оцінки, які є вислідом моєї іншої думки про історію, про завдання історика; виключити себе і, як Ранке, старатися тільки «зрозуміти». Що? Зрозуміння мало б бути все тільки функцією «я», отже виключення «себе» неможливе? – Залишім це і всяке «філософування». Мені йдеться про те, щоб стриматися від моральних оцінок: добре чи зле, «поступове» чи «реакційне» (що врешті те саме). [...]

***

[...] Дуже характеристичною для сучасного радянського історіописання видалась мені стаття В.С.Ковалю про «Імперіялістичні пляни США в другій світовій війні». Тема, безумовно, актуальна, можна боротися і заслужитися. Характеристичною, однак, не тільки з уваги на це, але, головню, на наступне.

Автор безперервно говорить про американський «імперіялізм», з якого «дійсність жорстоко поглузувала» і т. п. Тут на думку прийшов мені Маркс.

¹ Навіяти.

² Очевидно йдеться про студію: *Geyl P. Napoleon, for and against.* – New Haven, 1949. – 477 p.

Я згадав його «Критику гегелівської філософії права», коментуючи 269 параграф якої Маркс писав:

«Він (Гегель – Л.Б.) розвиває своє думання не від предмета, а предмет від думання, від думання, яке заспокоїло себе в абстрактній сфері логіки». Цю форму думати називає Маркс «явною містифікацією».

Чому? Він ставить питання, чи такі поняття, як «імперіялізм», «дійсність» (Н.В. це не є поняття, які дійсно бере до уваги Маркс, я наводжу їх тільки шляхом аналогії) існують самостійно, чи існує, приміром «мудрість»? – Справу маємо завжди тільки з «мудрими» (суб'єктами) – якщо взагалі маємо. Поняття «мудрість», «імперіялізм» і інші – це тільки прикмети справжніх суб'єктів, *присудки*. «Ошуканство» Гегеля полягає, за Марксом, в тому, що він *робить присудки підметами*, рушіями історичного процесу. Правда, в цьому питанні Маркс не завжди був послідовним, але ця його теза стала вирішальною для його перевернення «догори ногами» ідеалістичної філософії Гегеля. І писати Ковалеві, що «дійсність жорстоко поглузувала» – чи не клясичний приклад такої містифікації, так характеричної для радянської дійсності. Що ж, без цієї містифікації треба було б сказати, що глузувати, «жорстоко глузувати», доручено йому – «згори» (очевидно не світовим духом) Гегеля, а, скажимо, партією, яка цей дух заступає). Але чи таке глузування не звучало б дещо миршаво й малопатетично?

Зробивши присудок підметом, відчиняємо двері до іншого світу, світу, якого ми є творцями, богом. Цей, в певнім (і властивім) сенсі ідеальний, замкнений у рамках логіки світ, вступає тепер у своєрідно «діалектичний» стосунок до світу реального. Так, говорячи про американський імперіялізм, ми (тут Коваль) формулюємо, приміром, так:

«Американський імперіялізм не міг не прагнути поширитися на весь світ...» (стор.54). Висновок логічний, бо ж з вкладеного в слово «імперіялізм» сенсу впливає його дія, цілі і т. д. Шляхом абстракції перетворивши присудок на підмет, ми опинилися в завороженому, абстрактному світі, що продукує все нові абстракції, в світі всецілої, безконечної містифікації, в якому наука, дослідження стають непотрібними. В понятті «американський імперіялізм» є заключний зміст цієї і всіх інших «наукових» праць на тему американської політики, історії і т. п. Робота «науковця» полягає в тому, щоб поставити між світом реальним і цим абстрактним, містифікацією, знак рівняння, на підставі джерел «довести», що містифікація є не містифікацією, а дійсністю, а світ реальний – її «відбиткою». Тому «наукові» статті й праці методично є дедукціями і мають з наукою мало спільного. Тому властивим завданням науковця є відповідне наświetлення і препарування джерел включно з вигаданням цілих цитат, як це робить, приміром, Коваль (на стор.61) «цитуючи» з американського оригіналу (мовляв, з книжки «Postwar Foreign Policy Preparations, 1939–1945», Вашингтон, 1949) пасус³, якого нема в оригіналі: «Консультативна рада проводила свою роботу в умовах, які докорінно відрізнялися»... (аж до) «найбільша фундаментальна непевність у наслідку війни зникла: перемога могла бути досягнута».

³ Пасаж.

І ще одно: питання – хто кого містифікує, яке можна, здається, звести до альтернативи: Коваль історію чи історія Коваля? Але, може, щоб правильно на нього відповісти, треба врахувати їх діалектику, бо ж, хоч годі заперечити, що містифікація це теж присудок, фальшиво зроблений підметом (в подвійному значенні: як підмет і через підмет), раз вона є фактом, маємо справу з двома підметами: цим фальшивим і дійсним (в нашому випадку Ковалем) і обидва вони поставлені взаємно в відношення тези й антитези і знімаються в синтезі, яка містифікацію потенціалізує аж... Годі.

***

«Заратустра» Ніцше розпочинає свою науку проповіддю про три перетворення: «Три перетворення Духа назву вам: як дух стає верблюдом, верблюд левом, і, врешті, лев дитиною». Верблюдом є людина чи спільнота, опанована духом авторитарним чи тоталітарним; її найвищі вартості їй накинени, але вона апробує їх, не розвинувши ще своїх власних, не ставши сама собою, власним своїм суб'єктом. В другій фазі верблюд стає левом: скидає з себе всі тягарі, авторитети, обов'язки. Це фаза визволення, відкриття свого власного я, фаза негації, відчуття безмежної свободи: фаза антитетична, руїнницька. Перетворення лева в дитину символізує перехід від негативної до позитивної творчості: від знищення накинених авторитетів до створення нового, власного світу вартостей, без яких життя неможливе.

Ця тріада, яка містить в собі повну й єдину дійсну, як думаємо, діалектику, в комуністичному світі Сходу Європи, світі, опанованому Московщиною, не дійсна. Цей світ знає тільки заміну однієї тези другою, одного авторитету – другим: все тільки заміну тези її негацією, *діалектику без синтези*. Але така діалектика, діалектика без дискусії, не є справжньою діалектикою, є її містифікацією.

Білас Лев. Діалектика і дискусія // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – №8 (серпень). – С.8

Історія і політика в УССР

[...] На повищу тему, дня 22-го листопада 1958 р., виголосив доповідь д-р Ярослав З. Пеленський. Доповідач представив ситуацію, що постала для української історіографії в УССР після XX-го конгресу КПСС. Періодизація української історії, реабілітація деяких українських істориків і використання історії для політичних цілей в різних обставинах і варіантах були основними вихідними доповіді. Звичайно, доповідач протиставляв сучасну ситуацію, в цій чи не найважливішій ділянці для української культурної самобутності, періодові сталінізму й поодинокі потягнення партії відносно проблем української історії, а також голоси, що почалися то тут, то там відзиватися в обороні відрубности історичних процесів в Україні від таких же в Росії; аналізував і

робив висновки про їхнє значення в ділянці політичній. Поодинокі висновки й твердження, висунені доповідачем, як, нпр., що під тиском здолу⁴ режим мусів поступитися частинно українській історичній науці, внаслідок чого появляється «Український історичний журнал», а також деякі монографічні публікації, що правдоподібно не побачили б світа ніколи; що тільки солідними науковими працями українська еміграція може боротися проти викривлювання і підтасування цілих періодів української історії, були прихильно прийняті присутніми... Якщо ідеться про останнє твердження, то завдання остільки важче, що на службі режиму стоять цілі кадри кваліфікованих людей, знання й ерудиція яких будуть і надаліше використовувані для того, щоб засобами, вживаними в науці, підґрунтувати фальшиві твердження. [...]

Л.М. Історія і політика в УССР // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1958. – 12 грудня. – №239. – С.3

Вступ до спотвореної історії

«Український історичний журнал», чч.1, 2, 3. 1957, Київ, видавництво АН УССР, стор.167, 162, 159.

Редакційна колегія: Ф.П.Шевченко (відповідальний редактор), І.Л.Бутич, І.О.Гуржій, М.Р.Доній, В.А.Жебокрийський, П.М.Калиниченко (заст. відповідального редактора), С.М.Королівський, І.П.Крип'якевич, П.А.Лавров, Г.М.Мултих (заст. відповідального редактора), В.М.Самофалов, Г.М.Шевчук (відповідальний секретар)

Не вина редакції чи рецензента, що лише тепер реферуємо появу перших чисел «УІЖ», що йому присвячуємо багато уваги з публіцистичного і професійного обов'язку. Вина лежить по боці своєрідними методами оперуючої советської книготоргівлі і земляків, які «мають більше страху, ніж любови до батьківщини». Вони, до речі, повинні бути зацікавлені в тому, щоб за кордоном можна було своєчасно отримувати наукові і навіть популярно-наукові видання замість нудної і дурної пропагандивної халтури. Але під цим поглядом вони, мабуть, трохи наслідують таки емігрантських пропагандистів.

Вступна редакційна стаття (ч.1, стор.3–9) переповнена відомими пропагандивними заявами, вартість яким нам уже добре відома і які не мають з історією нічого спільного. Поруч них є також правдиві зауваги, що в 1957 році існував в ССРСР тільки один історичний журнал (самозрозуміло, російський), що «УІЖ» «є поки що єдиним в республіці історичним друкованим органом», що Україна мала тісні зв'язки з західньо- і південнослов'янськими народами, що схематизм є однією з причин відставання української історіографії і, врешті, що допоміжні історичні дисципліни занепали. В одному місці автори редакційної статті пробували заговорити нормальною мовою, заявляючи,

⁴ Знизу.

що «справжня наука може з успіхом розвиватися лише при наявності боротьби думок», але кінцеві акорди про «партійність», боротьбу з «ревізіонізмом» і «буржуазним націоналізмом» відгоняють відомим штампом і обскуною обрядовщиною.

Якщо йдеться про статті «УІЖ», то можна цілком сміливо твердити, що редакція від самого початку існування журналу не була в силі розв'язати цю проблему, – і це, мабуть, також з причин, від неї не залежних. Спробу І.П.Крип'якевича накреслити «Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького» (ч.1, стор.94–95) не можна в жодному разі трактувати як повне віддзеркалення його знання матеріалу. Вона, подібно до його монографії про Б.Хмельницького⁵, є тільки показником того, що він не може сказати. А це також вимовне. І.Д.Бойко написав дуже обережну статтю з приводу сторіччя з дня народження Д.І.Багалія (ч.2, стор.105–109) і належить тим самим до перших, які пробували частинно реабілітувати цього видатного українського вченого. Останні, вже офіційні заяви, дають право думати, що деякі твори Багалія можуть бути перевиданими.

Більшість статей цих трьох чисел «УІЖ» могла бути взагалі не написана. Вони є звичайною публіцистикою, і то на низькому рівні. Найпримітивніша з них вийшла з-під пера випробуваного сталініста А.В.Лихолата (ч.2, «Комуністична партія – організатор перемоги соціалістичної революції», стор.3–22). Тут мова і про те, що в час боїв під Крутами Центральна Рада мала в Києві 20 тисяч війська, які билися проти чотирьох тисяч робітників, і про те, що за Центральної Ради повішено 1500 робітників (Лихолат – майстер від провокації) і подібні історичні «факти». Виступи М.І.Супруненко, Р.Г.Симоненка, О.Ю.Карпенка годі назвати всебічним виявом їх наукових можливостей. Кожний з них знає, мабуть, більше, ніж пише, але власне в цьому і полягає трагедія українського історика в УРСР.

Хоча стаття В.І.Неточаєва («Діяльність рад на Закарпатті в 1919 р.», ч.1, стор.55–69) не відрізняється від інших, коли йдеться про її науковий характер, проте вона характеристична своїми поясненнями двох проблем з історії Карпатської України. Насамперед маємо апробату⁶ включення Руської Крайни (тобто Карпатської України) в угорську комуністичну республіку (що було напевно явищем «прогресивним»)!? Далі маємо оцінку тодішніх комуністичних сил на Карпатській Україні. Аналізуючи ситуацію на Закарпатті в 1919 р., автор робить наступні висновки: «Проте, розглядаючи всі ці події, не можна забувати, що революційний рух на Закарпатті, особливо рух селянства, ще в значній мірі залишився стихійним, мало зорганізованим, а нечисленні тоді комуністичні групи, що об'єдналися з соціал-демократами, не могли в багатьох випадках по-справжньому цей рух очолити і спрямувати. Комуністична партія, що об'єдналася з соціал-демократами, не тільки послабила свій вплив, але фактично перестала існувати, а тому не могла повести трудящих» (стор.61). Іншими словами, комуністична партія не мала природної бази.

⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – [1-ше вид.]. – К., 1954. – 534 с.

⁶ Схвалення.

Цікавим матеріалом можна назвати обговорення різних праць західних і українських еміграційних авторів. Цікавим не своїм діловим підходом чи речевими вказівками, а радше тенденцією, яка вказує на певні аспекти большевицької української політики. До цього матеріалу належить у першу чергу огляд О.Д.Войни (українського підсоветського дипломата і завідувача відділу загальної історії і міжнародних взаємин Інституту історії АН УРСР, який помер 23 вересня 1957 р. (п. н. «Про деякі сучасні фальсифікації історії радянської України в буржуазній історичній літературі» (ч.1, стор.137–142), в якому у відомий спосіб коментовано праці і статті А.Е.Марґоліна, К.А.Маннінга, В.Коларжа, Дж.С.Решетаря, І.Майстренка, Дж.Армстронґа, Г.Прокопчука, Л.Шанковського і Д.Андрієвського. По смерті Войни годі з ним полемізувати⁷. Продукція відділу загальної історії і міжнародних взаємин Інституту історії АН УРСР говорить сама про ту сумну ролю, яку він відіграв на відтинку української науки. Про його дипломатичну діяльність історія української дипломатії дасть у свій час належну оцінку. Рецензійна стаття А.М.Шлепакова («Англо-американська буржуазна історіографія про возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі», ч.2, стор.118–122) відповідно насвітлює праці низки західних авторів^{1*}.

Українські підсоветські автори невдоволені з того, що деякі західні автори порушують у своїх працях українську проблематику. З тонації статей підсоветських авторів вичувається, що вигідніше було б для них промовчання. Проте різні непродумані, а головню невірні інформації західних авторів дають змогу советським рецензентам використовувати їх політично проти Заходу. Треба згори сказати, що автори, яких цитує Шлепаков, не дуже вдоволені об'єднанням українських земель в одній державній формації. Тримаючися шттивно⁸ концепції кордонів з 1939 року, вони, з одного боку, боронять реакційні позиції, а, з другого, посередньо сприяють советській політичній пропаганді, яка має об'єктивні аргументи для поширення антизахідних настроїв.

З надзвичайно гострими нападами виступив В.С.Савченко в 3-му числі «УІЖ» проти англомовного журналу «Юкреніян Квотерлі» (1956–1957) в статті «Українські буржуазні націоналісти на службі американського імперіалізму» (стор.138–146). Зробивши втерте загальникове ствердження, що «Юкреніян Квотерлі» «набив собі руку на веденні ідеологічної диверсії», автор широко обговорив різні виступи чужинецьких і українських співробітників цього журналу. Не будемо входити в окремі його ствердження і насвітлення. Вони найкраще свідчать про те, що Савченко приломив собі руку у справі публіцистичного скандалізму. В його рецензії є тільки один дуже цікавий момент, а саме – відгук на дискусію, яку провадили різні українські кола, в тому числі і «ЮК», з політичною доктриною кеннанізму. Савченко пише дослівно так: «Виступи Кеннана мали широкий резонанс в Америці. “Юкреніян

⁷ Див. докл.: Пам'яті Олексія Дорофійовича Войни [некролог] // Український історичний журнал. – 1957. – №2. – С.162.

^{1*} *Cardwell A.S.* Poland and Russia. New York, 1944; *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism, 1939–1945. New York, 1955; *Kolarz W.* Russia and Her Colonies. London, 1953; *Boswell A.B.* The Eastern Boundaries of Poland. London, [1943]; *Allen W.E.D.* The Ukraine: A History. Cambridge, 1940.

⁸ Твердо.

Квотерлі” воює проти них у всеозброєнні найновіших метод американської політичної боротьби. Він не намагається спростувати опонента. Він пише про “необґрунтовані і навіть фантастичні висловлювання кеннанізму” і нарешті, про “русофільський кеннанізм” (ч.4, 1956). Знаючи політичну дійсність сучасної Америки, не важко зрозуміти, що це не звичайна полеміка, а удари на знищення» (стор.139).

Це не перші компліменти для Джорджа Ф. Кеннана і не перша його «оборона» перед українськими «буржуазними націоналістами» з советського боку. Вже Р.Г.Симоненко схвалював у своїй праці «Імперіялістична політика США щодо України в 1917–1918 рр.» позицію і «діловість» Кеннана в низці питань. Позиція Кеннана в українському питанні є більшовикам дуже вигідною і корисною. І не задля його гарних очей роблять вони йому цього роду аванси. Більшовики знають і свідомі того, що Кеннан належить до впертих і послідовних противників української самостійности. Вони поінформовані також у тому, що голос Кеннана має свою питому вагу серед американської громадськості і що він втішається славою першого американського експерта російської проблеми (таким він у великій мірі залишився і дотепер) і колишнього американського амбасадора, якого прогнав з Москви советський уряд. А тепер він в додаток до цього оточений німбом і авторитетом професора Принстонського університету. Отже годі припускати, щоб українці могли пошкодити Кеннанові, за існування впливів якого більшовики так бояться.

До речі, в Америці можна цілком сміливо бути русофілом, і про це Кеннан добре знає. Навіть більше, марка русофільства забезпечує вступ до сходознавчих інститутів, запевняє⁹ можливості публікації у фахових журналах і є часто однією з передумов отримання праці чи наукової стипендії. Відомим є, що різним кандидатам на стипендії ставлено пряме питання, чи вони визнають погляди російської, чи української школи! Побоювання підсоветського рецензента за долю русофільства цілком зайві; він може бути спокійний. Але вони свідчать, як низько мусить він гнути спину не тільки перед червоним, а і перед білим реакційним русофільством.

Містерові Кеннанові можна тільки зробити комплімент з приводу його нових союзників. Те, що вони стоять з ним по однім боці барикади, говорить само за себе. Воно не дивне тому, що політика російського імперіялізму і централізму може бути тільки одна.

Савченко не прикрив навіть причин свого хвилювання, заявляючи, що «навіть серед американських правлячих кіл, які люблять тішити себе марною надією на “внутрішню слабкість” Радянського Союзу, ніхто не вірить в існування “національної проблеми” в ССРСР» (стор.146). І про те власне і йдеться советській політиці, щоб по обох боках залізної завіси всевладно панувала русофільська течія – там червона, а тут біла.

Пеленський Ярослав З. Вступ до спотвореної історії // Сучасна Україна (Мюнхен). – 1959. – 8 березня. – №5. – С.4

⁹ Гарантує.

Гонорари і тиражі

Ситуація українського вченого і взагалі інтелектуального працівника на чужині була впродовж останніх років більше, ніж незавидна. Зокрема матеріальна сторінка була дуже прикрою і майже безвиглядною. Поняття гонорар викликало і викликає тільки гіркий усміх. Матеріальна незабезпеченість є та ціна, яку платив і платить український інтелектуальний працівник за свободу висловлювати свою думку. Большевики люблять при різних нагодах підкреслювати, що советські вчені не мають матеріальних проблем тому, що советська система ставиться до розумової праці з належним респектом. Ці заяви вони повторюють тепер частіше, зокрема у зв'язку з дискусією про кризу американської освітньо-шкільної системи.

Проте на науковій сесії в питаннях розвитку гуманітарних наук в УССР, яка відбулася в травні 1958 р. в Києві (точніше на засіданнях історичної секції)¹⁰ виявилося з усією гостротою, що проблема гонорару є не тільки проблемою «безпачпортних бродяг», а в не меншій мірі і проблемою українських підсоветських істориків. В своїх рекомендаціях секція ствердила, що необхідно «перетворити “Український історичний журнал” в щомісячний, збільшити його обсяг, забезпечити редакцію необхідним штатом і кардинально розв'язати питання про гонорар».

Це ствердження є доказом, що редакційна колегія і співробітники «УІЖ» не користуються аж надто великим «підкуванням партії та советського уряду». Навпаки – виходить, що вони мають подібну проблему, що і українські емігранти. Різниця полягає в тому, що український інтелігент, який покинув батьківщину, є приречений, як і кожний інший емігрант, на невідрадли умови праці, відсутність матеріального забезпечення та інші, часто дуже прикрі обставини. Однак дуже вимовним для стану української науки на рідних землях є факт, що там також існує проблема гонорару.

Такий стан речей панує в УССР, яку большевики пропагують як завершення «мрій українських народних мас у боротьбі за свої національні і соціальні права». Український історик приневолений не тільки писати свої праці за вказівками і під диктат режиму; він мусить ще «розв'язувати питання про гонорар». Зворот про konieczність забезпечити «редакцію (“УІЖ”) необхідним штатом» вказує на те, що перед українськими вченими з ділянки гуманістично-суспільних наук стоїть також проблема верстату праці. Ми маємо всі дані на те, щоб твердити, що науковий робітник російської національності не має подібних проблем. Для російських вчених забезпечено і штат, і гонорар. Вони під цим поглядом користуються незаперечним підкуванням уряду і партії.

Створюючи складне матеріальне становище для українських наукових інституцій та видавництв, режим має ще інший розрахунок. Кожний продуктивний науковець має природне бажання публікувати свої праці. Про це знають добре уповноважені в справах культурної політики в Україні. Утруднюючи

¹⁰ Див. докл.: З стенограми засідань секції історії Республіканської наради працівників суспільних наук УРСР (29–30 травня 1958 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.98–100.

українському вченому друкування праць в українських республіканських виданнях, вони посередньо впливають на те, щоб він друкував свої праці в центральних російських виданнях, де немає проблеми гонорару та інших труднощів. Праця українського вченого, видрукована в центральному російському журналі, іде тоді на конто¹¹ «передової російської науки». А для української науки призначається за випробуваною методою провінційна функція.

Подібна практика застосовується також стосовно тиражів українських видань. Пропагандивна большевицька література друкується тиражами у висоті сотень тисяч. Видання наукового характеру мають дуже малі тиражі. Ми не заторкуємо на цьому місці спотвореного змісту і дуже низького наукового рівня. Ідеться про те, що навіть ці змістово викривлені і перекручені підручники друкуються дуже малими тиражами, що є також показником національної політики режиму. Після довгих дискусій появився в 1957 році другий том «Історії Української ССР», який, до речі, був уже критикований, зокрема у зв'язку з даною в нім оцінкою боротьбістів. Його тираж – 5000. В 1958 році появилася двотомна праця Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР «Українська народна поетична творчість» (відповідальний редактор – М.Рильський). Вона видана державним учбово-педагогічним видавництвом «Радянська школа», що вказує на її призначення. Тираж – 6000.

Міністр культури Української ССР Р.В.Бабійчук заявив, що в УРСР працює тепер понад 34 тисячі шкіл та 365 технікумів і понад 35 тисяч бібліотек. Не буде важко вирахувати, на кілька шкіл і бібліотек припадає один примірник другого тому «Історії Української ССР» чи згаданій праці про українську народну поетичну творчість. Коли зважити, що в кожній культурній країні є кілька тисяч людей, які з місця купують певні публікації для власного вжитку, і коли врахувати, що большевики відставляють немалу кількість книжок на закордонний ринок, тоді можемо собі легко уявити, яка кількість обох публікацій доступна для викладача, вчителя і студента.

Ми весь час говоримо тільки про широко розпропаговані советським режимом видання АН УРСР. Вони були апробовані партією і перейшли ідеологічне чистилище. Їх зміст перевантажений політичною пропагандою. Вони в жодному випадку не є віддзеркаленням потреб справжньої української науки. А все ж таки відповідальні за культурну політику кола дозволяють тільки мінімальні тиражі, які ніяк не можуть задовольнити потребу і попит.

Російські видавництва, вчені і пригнітаюча більшість письменників не стоять перед проблемою тиражів. Якщо праця російського автора є згідна з лінією партії, її видання і високий тираж є забезпечені. Українська публікація, написана навіть у дусі лояльності до партії і советської системи, не користується тими самими можливостями, що російська публікація. Її поява і її тираж є величинами неясними. Це свідчить найкраще про «розквіт української соціалістичної культури».

Я.З.П. [Пеленський Я.] Гонорари і тиражі // Сучасна Україна (Мюнхен). – 1959. – 22 березня. – №6. – С.9

¹¹ Рахунок.

Перша конференція молодих науковців НТШ

[...] Викладач історії в Кінтсколеджі д-р Ярослав Пеленський в доповіді «Нові наукові журнали дослідів історії в Українській РСР» зазначив, що поява «Українського історичного журналу», органу Інституту історії АН УРСР, в Києві є мабуть однією з найважливіших подій на відтинку дослідів історії в УРСР після другої світової війни. Від часу ліквідації журналу «Україна» це є перший український історичний журнал в УРСР. Журнал є в значній мірі перевантажений поточною історією, а зокрема історією комуністичної партії в Україні, відповідно пристосованою до сучасних політичних потреб режиму в Україні. У випусках журналу за 1957–1958 знаходяться тільки чотири справні наукові історичні розвідки. Певну вартість мають статті з «історії клясової боротьби». З наукового погляду безвартісними є статті з історії КП України, які найширше заступлені¹² в журналі. Найважливішими розділами «УІЖ» являються відділи «Повідомлення», «Хроніка» і «Рецензії», які подають цікавий фактичний матеріал про стан і тенденції історичної науки в Україні. Незважаючи на разючу політичну заангажованість, перевантаження пропагандивним матеріалом, «УІЖ» є доказом певних спроб українських підсоветських істориків відбудувати деякі ділянки історичної науки в УРСР. [...]

Секретаріят НТШ. Перша конференція молодих науковців НТШ // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1959. – 2 червня. – №104. – С.3

Не розвиток, а завмирання

[...] Тиражу підсоветські газети не подають, але зате журнали публікують його в кожному числі, і самі ці публіковані числа доводять, що про якесь збільшення тиражів підсоветських українських журналів говорити не приходиться, навпаки, вони безупинно і постійно спадають униз. Так для прикладу, в Українській ССР виходить під сучасну пору чотири літературні журнали: «Вітчизна», «Дніпро», «Прапор» і «Жовтень», один літературознавчий – «Радянське літературознавство», один історичний – «Український історичний журнал» та один мистецький – «Мистецтво». Хоч як воно парадоксально не звучить, але тиражі більшості з цих журналів постійно і досить рапідно¹³ зменшуються. Тираж київської «Вітчизни» зменшився із 21 000 в 1958 році до 17 500 в 1959 році. Тираж львівського «Жовтня» виносив¹⁴ у 1956 році 14 600, в 1957 – 14 300, а в 1959 році його друковано вже тільки 10 500 примірників. Тираж «Радянського літературознавства» зменшився з 5000 примірників у місяцях січні – лютому 1959 р. до 3800 у вересні – жовтні 1959 року і до 2800 – в 1960 р., значить протягом одного року обнизився майже на половину. Тираж «Українського історичного журналу» зменшився з 5000 в січні – лютому 1959 року до 3700 в листопаді – грудні того ж року. [...]

Не розвиток, а завмирання // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1960. – 18 березня. – №52. – С.2

¹² Представлені.

¹³ Швидко, швидкоплинно.

¹⁴ Становив.

Преса УРСР за минуле десятиріччя

[...] Новопояви 1957 року свого часу звернули на себе, мабуть, найбільшу увагу. Це – передусім три журнали з ділянки гуманітарних наук, видання яких були доручені відповідним інститутам Академії наук УРСР: двомісячники «Український історичний журнал» та «Радянське літературознавство» і кварталник «Народна творчість та етнографія». [...]

Чернов Павло. Преса УРСР за минуле десятиріччя // Сучасність. – 1962. – №3. – С.77

До пресової політики в УРСР

[...] Найважливішим досягненням за період 1957–1958 рр. треба вважати появу ряду журналів з царини суспільних і гуманітарних наук, яких протягом двох попередніх десятиріччів взагалі не було в УРСР, як-от «Радянське право», «Економіка радянської України», «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство» і «Народна творчість та етнографія». Із зрозумілих причин ця ділянка була на Україні повністю ліквідована і сильно дискримінована в СРСР. Вистачить нагадати, що за Сталіна було в СРСР тільки по одному правничому, історичному та філософічному журналі, і то виключно російською мовою. Тепер їх є значно більше. Так після 1956 року створено сім нових історичних журналів. [...]

Чернов Павло. До пресової політики в УРСР // Сучасність. – 1962. – №5. – С.71

До стану української науки в СРСР

[...] Досягнення останнього десятиліття заслуговують на пошану, хоч вони, очевидно, далеко відстають від того, чого ми мали б право чекати від культурного життя країни з сорока мільйонами населення. Перерахуймо деякі з цих досягнень, зокрема ті, що стосуються царини українознавчих студій: започаткування кількох нових наукових періодиків, як «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Радянське право», «Економіка Радянської України»... [...]

Лисяк-Рудницький Іван. До стану української науки в СРСР // Сучасність. – 1964. – №7. – С.86

Падіння Нікіти Хрущова

[...] Також «Український історичний журнал» (ч.5 за вересень – жовтень 1964 – підписаний до друку 24 вересня) у п'ятьох статтях у той чи той спосіб вивіщує ролі Хрущова двадцять років тому як «організатора та керівника комсомольсько-молодіжного підпілля України» (В.Д.Яценко), натхненника «боротьби проти німецько-фашистських загарбників на Волині» (В.О.Замлинський), натхненника «антифашистських виступів у німецькій окупаційній армії» (Ф.П.Шевченко), організатора «партизанської співдружності» (В.А.Квітинський), «відбудівника економіки і культури в західних областях УРСР» (П.І.Денисенко).

Цей журнал навіть договорився аж до того, що Хрущов організував на Донбасі, в січні 1922, боротьбу проти троцькізму, причому йому активно допомагала Ніна Петрівна Кухарчук (Хрущова), «лекції якої курсанти (Юзівської повітової партійної школи – В.П.С.) слухали з захопленням» («УІЖ», ч.4 за липень – серпень 1964, стор.20). [...]

Стахів Володимир П. Падіння Нікіти Хрущова // Сучасність. – 1964. – №11. – С.91–92

Український історичний журнал, Київ, 1964, чч.1–6

Недавно минуло вісім років від появи першого числа *Українського історичного журналу*. Вісім років – це доволі короткий проміжок часу, щоб можна було говорити про заслуги цього журналу для української історії, але він зовсім вистачає, щоб здати собі справу з його структури, його обличчя та проблематики, обговорюваної на його сторінках.

Форма, в якій подається матеріал *УІЖ*, різноманітна та цікава. Книжку починають статті розмірами на 10–12 сторінок. Під формальним оглядом це наукові праці з відповідними примітками і поданням джерел. У кожній книжці є 5–6 статей. В загальному в 1964 р. видрукувано 22 статті. Друга група матеріалу оформлена в т. зв. повідомлення, що являють собою тематично дещо звужені, а розмірами коротші праці (5–6 стор.), теж заосмотрені контрольним апаратом. Впродовж цілого року поміщено в *УІЖ* 29 повідомлень. Далі слідує замітки – короткі 3–4-сторінкові праці, що, як це виходить із самої їх назви, без претензії до вичерпання теми, наświetлюють її по-своєму.

Окремий розділ творять матеріали, що відносяться до історії міст і сіл Радянської України. Публікація тих коротких нотаток стоїть у тісному зв'язку з працею над 26-томовою «Історією міст і сіл Української РСР», що повинна вийти друком у процесі ювілейних святкувань 50-річчя жовтневої революції. Але між тими матеріалами стрічаються і такі, що мають дещо ширші границі дослідів, як напр. стаття А.Д.Бачинського «Народна колонізація пониззя Дунаю», (ч.2, стор.97–101).

Після цього йде розділ п. н. «*На допомогу викладачу історії*». В коротких, одно–двосторінкових статтях автори, звичайно педагоги-викладачі, подають свої спостереження на тему, як успішно проводити лекції на терені учнівської спільноти. Думаємо, що цей розділ зв'язаний тісно з методикою навчання історії можна було б, без шкоди для УІЖ, перенести до іншого, педагогічного журналу.

Інтересну групу матеріялу УІЖ творить розділ «*Наш календар*». Поміщені в ньому нариси зв'язані з відзначуванням річниць важливіших подій та ювілеїв заслужених осіб. В калейдоскоп «календаря» попали такі заслужені діячі, як Семен Їжакевич, Олександр Довженко, Михайло Коцюбинський та Остап Вишня.

Далі слідує відділ «*Огляд джерел та літератури*» та «*Критика і бібліографія*», в яких впродовж 1964 р. обговорено 53 книжкових видання.

Кожну книжку УІЖ закінчує «*Хроніка та інформація*», а часами також «*Листи до редакції*».

Крім цих сталих відділів у 1964 річнику були друковані три окремі групи матеріялів, присвячені: а) 25-річчю прилучення західньо-українських земель до УРСР, б) 150-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка і в) 20-річчю прогнання німців з України.

Як бачимо, форми поданого матеріялу УІЖ різноманітні, цю різноманітність треба розцінювати позитивно.

До негативів журналу, оскільки йдеться про його формальну сторінку, треба зачислити брак окремого розділу, відкритого для дискусії, над статтями. Потребу такого відділу ствердив д-р Лев Білас у статті: Діалектика і дискусія (*Українська літературна газета*, Мюнхен, серпень 1958 р., стор. 8). До таких самих заключень приходять і О.К.Касименко, який твердить, що: «суттєвим недоліком журналу є те, що на його сторінках не розгортаються дискусії з важливих наукових питань» (*УІЖ*, ч.2, 1963 р., стор.19).

Стільки про форму. З черги про зміст. *Український історичний журнал* є органом Інституту історії Академії наук Української РСР та Інституту історії партії ЦК КП України, філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Логіка вимагала б, щоб зміст друкованих праць в *УІЖ* по половині був достосований¹⁵ до вимог обох інститутів. Правда, історія України 20-того сторіччя дуже забувається¹⁶ з історією комуністичної партії, але і тут можна б знайти межу, яка, хоч не зовсім чітко, все-таки могла б відділити комплекси зацікавлень обох інститутів. Знаємо, що праця Інституту історії партії є тісно зв'язана з пропагандою, бо ж «пропаганда і впровадження передового досвіду є невід'ємною рисою діяльності комуністичної партії» (*УІЖ*, 1964 р., ч.3, стор.50). Беручи, отже, до уваги пропагандивний елемент, ми приходимо до висновків, що з п'ятьдесять і одної статей і повідомлень, друкованих в *УІЖ* впродовж 1964 р., тільки сім праць можна уважати за праці історичного характеру, отже за праці, що повинні входити в круг зацікавлень Інституту історії. Ось їх перелік:

¹⁵ Адаптований.

¹⁶ Покривається.

- 1) Гуржій І.О. – Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-і рр. XIX ст.) (ч.6, стор.39–50).
- 2) Вервес Г.Д. – Тарас Шевченко серед польських друзів (ч.3, стор.15–80).
- 3) Вронський С. – Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні другої світової війни (ч.6, стор.62–69).
- 4) Косолапов В.В. – Наукова абстракція в історичному дослідженні (ч.5, стор.58–62).
- 5) Лавров Ю.П. – Іноземні капіталовкладання у металургійну промисловість півдня України (ч.3, стор.69–74).
- 6) Стецюк К.І. – Літопис Самовидця – визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст. (ч.2, стор.58–64).
- 7) Ткаченко М.М. – До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) (ч.1, стор.77–85).

Всі інші праці з цієї групи, отже поверх вісімдесят п'ять відсотків, це праці, в яких історична тематика тісно пов'язана з пропагандою, вони йдуть по лінії діяльності Інституту історії партії ЦК КП України. Серед цієї другої категорії стрічаємо такі розвідки, які з історією не мають нічого спільного, наприклад, О.В.Авілова – За велику хемію (ч.3, стор.3–12), або Горака В.В. – Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953–1963).

Якщо йдеться про розподіл матеріалу на базі хронологічного принципу, то переважна їх більшість відноситься до двадцятого сторіччя. Немає ні одної праці з історії княжої України, тільки дві праці відносяться до сімнадцятого сторіччя. Таким чином, перекидаючи сторінки *УІЖ*, створюється враження, що історія України починається від жовтневої революції.

У статті «За нові успіхи українських істориків» (*УІЖ*, 1963 р., ч.2, стор.13–23) О.К.Касименко зайняв становище до «культу особи». Ось його слова: «Незлічену шкоду приніс культ особи історичній науці на Україні. Внаслідок сваволі Сталіна в трактовці важливих історичних явищ, його перекручень на догоду возвеличення своєї особи, культивування суб'єктивізму і тенденціозності в працях з історії Української РСР було багато серйозних відступів від історичної правди, особливо у висвітленні радянського періоду, а також і всіх інших етапів історичного розвитку українського народу». Услід за тим червоною ниткою криз усі числа *УІЖ* за 1964 рік проходять декларації про кінченість викорчування шкідливих наслідків «культу особи». З маркантніших¹⁷ виступів згадаємо тут ще рецензію М.О.Буцька на працю В.І.Стрельського – *Источниковедение истории СССР. Москва, 1962*. «В книзі», пише Буцько, «розвінчується методи підходу до джерел, які насаджувались у період особи Сталіна і підкреслюється, що в той період перекручення, фальсифікація в оцінці подій і осіб, догматизм і начотництво були безпосередньо зв'язані з підміною аналізу схемою, з нехтуванням значення фактів у науковому дослідженні» (*УІЖ*, ч.1, стор.141). Здавалось би, що за тими словами повинні прийти діла. На жаль, так не є. Вистачить тільки прочитати яку-небудь статтю

¹⁷ Помітних, важливих.

про події на Україні з 1918–1920 років, щоб переконатись, що «фальсифікація в оцінці подій і осіб, догматизм і начотництво» залишилися надалі зняряддям «наукового дослідження».

У змаганнях закріпити «культ» за власною особою, Сталін старався усіми силами усунути в тінь авреолу¹⁸ Леніна, впливаючи, як каже Касименко, на «приниження, іноді тонке, а часом і грубе, ролі і значення великого В.І.Леніна». Зрозуміло, що в процесі десталінізації постала потреба ревідикувати¹⁹ заслуги Леніна. Прикладом відновлення в *УІЖ* культу Леніна є стаття Ф.П.Шевченка п. н. «В.І.Ленін і Шевченко», з якої читач довідується, що до популяризації творчості Шевченка причинилась у великій мірі прихильна постава Леніна.

Маніпулюючи справами культів, головний аранжер²⁰ тієї зміни, Н.Хрущов, пробував і під свій «культик» поставити міцні підвалини.

Звичайно, *УІЖ* ревно йому в тому помагав. Зі статей *УІЖ* довідуємось, що «Видатну роль у здійсненні одвічної мрії українського народу про возз'єднання всіх його земель в єдиній Українській Радянській Державі, в розвитку економіки, науки й культури, в піднесенні матеріального добробуту українського народу, у виході Української РСР на міжнародну арену відіграв особисто М.С.Хрущов...» (*УІЖ*, ч.4, стор.30). Далі читаємо, що під час нападу німців на СРСР «політоргани фронту під керівництвом М.С.Хрущова проводили партійну роботу у військах фронту, що забезпечило успішне здійснення операції по розгрому німецько-фашистських військ і визволення Києва до свята Великого Жовтня» (*УІЖ*, ч.1, стор.149). З особливим притиском підкреслює *УІЖ* заслуги Хрущова на сільськогосподарським полі: «Ніхто і ніколи, після смерті В.І.Леніна з партійних і державних діячів нашої країни, так енергійно, глибоко і цілеспрямовано не займався питаннями сільського господарства, як займався ними М.С.Хрущов» (*УІЖ*, ч.2, стор.19). Отже кому-кому, але йому заслужено належало з нагоди святкування 150-річчя з дня народження Т.Шевченка зложити на могилі Кобзаря вінок з живих квітів. «На шовковій стрічці вінка золотом палали слова: “Великому українському поетові, революціонеру-демократу Т.Г.Шевченку від М.С.Хрущова”». «В молоденькім дубовім гаю з'явилося ще одне деревце, посаджене руками Микити Сергійовича. У книзі почесних відвідувачів лишився автограф високого дорогого гостя» (*УІЖ*, ч.1, стор.28).

Багатотомовій «Історії міст і сіл Української РСР», що має появитись в 50-річчя жовтневої революції, совітські українські історики присвячують багато уваги. Відбуваються з'їзди, усталюються загальні організаційні рямці праці, налагоджується мережа співробітників на низах і т. д. *УІЖ* бере живу участь у тій підготовці, публікуючи сирі матеріали з тієї ділянки та інформуючи читачів про хід праці. Із замітки «Республіканська нарада з історії міст і сіл УРСР» В.Я.Андрущенко (*УІЖ*, ч.4, стор.150–151) довідуємось, що основна увага редакції «спрямовується на найбільш повне використання різноманітних джерел (архівних, книжкових, журнальних, поточного діловодства, спогадів), ідейно-політичний, науковий та літературний рівень нарисів». Увага, присвячена

¹⁸ Ореол.

¹⁹ Переглянути, ревізувати.

²⁰ Організатор.

«ідейно-політичному рівню» статей, дає нам передсмак того, чого можна сподіватись від «Історії міст і сіл». Але є ще інше віконце, крізь яке можна поглянути на заповіджену «Історію», – це друковані сирі матеріяли. Для прикладу беремо коротку історію села Скоморохів (біля Сокаля), друковану в *УІЖ* (ч.4, стор.109). Після коротких відірваних історичних відомостей, що відносяться до 14, 16, 17 та 18 віків, автор Я.Й.Біліченко зупиняється на тих тяжких хвилях, які мусли мешканці Скоморох переносити під час першої світової війни. З проміжку часу між 1915 і 1939 р. не подає автор ніяких відомостей. Почавши від 1939 року бачимо незвичайну активність села, яке «під проводом партії» іде вперед. Статистика рогатої худоби, свиней та хліборобських машин має переконати читача, що село Скоморохи «помолодніло, розрослося». А прецінь, цей часовий відтинок між 1915 і 1939 роком в історії кожного галицького села був вщерт набитий небуденними подіями. Ось вони: упадок Австро-Угорщини, окупанта, під якого пануванням перебувала галицька вітка українського народу приблизно сто п'ятьдесят років, організація місцевої адміністрації на низах і влади на верхах, організація власної національної армії, нерівні змагання з польськими військами, випосаженими в альянтську зброю²¹, трагічний упадок тих змагань, негативна постава нашого села до польської влади, бойкот виборів до сойму, польський наступ на українське село, парцеляція²² місцевих фільварків між польськими кольоністами, польонізація та утравкізація²³ українських шкіл, розбудова української кооперації та її переслідування польською владою, пацифікація і т. д. Думаємо, що український історик, без огляду на свої ідеологічні переконання, не повинен перейти попри ці події, не згадавши їх. Їх промовчування було б зрозуміле в добі «культу особи», але не тепер, коли всюди підкреслюється конечність «поваги до фактів».

Все-таки стрічаються в *УІЖ* вістки, які мусять наповняти відрадою серця усіх українських істориків. Ці вістки з'являються звичайно при кінці журналу в дрібних звідомленнях, листах та рецензіях. Ось трое читачів в листі до редакції пишуть, що найвищий час, щоб написати історію української культури. Адже ж культура «є дорогоцінною скарбницею досягнень минулого і життєдайним джерелом для творчості наступних поколінь, яку б галузь матеріяльної чи духової культури не взяти, який би твір не розглядати – все пройняте яскравою оригінальністю і силою творчого генія українського народу» (*УІЖ*, ч.2, стор.158). Книжка «Село Шевченкове» пера Б.Іщенка написана «соковитою українською мовою, автор зберіг особливості душевної, сповненої народними прислів'ями і висловлюваннями мови селян» (*УІЖ*, ч.1, стор.137). Два рецензенти, обговорюючи книжку І.Шекери «Міжнародні зв'язки Київської Руси», яка перша зробила вилім²⁴ у московському монополі²⁵ в дослідях історії нашої княжої доби, нарікають на малий наклад книжки: «шкода тільки, що видавництво АН УРСР випустило її малим тиражем (900 примірників)»

²¹ Котрі одержали зброю від країн-союзниць.

²² Поділ на невеликі ділянки.

²³ Двомовне викладання.

²⁴ Пролом.

²⁵ Монополії.

(*УІЖ*, ч.3, стор.139). Рецензуючи працю М.Н.Тихомирова «Россия в XVI столетии», Д.І.Мишко з огірченням пригадує, «як мало знаходять історико-географічні питання своє відображення в історичній літературі, що виходить в нашій республіці. Маємо лише окремі статті та працю І.П.Крип'якевича про Галичину» (*УІЖ*, ч.3, стор.140)²⁶.

До відрадних явищ, що їх нотує на своїх сторінках *УІЖ*, належить повертання до громадських прав тих істориків, що в часах «культу особи» попали в неласку. Маємо тут на увазі Д.І.Яворницького, який хоч «не був істориком-марксистом, проте не можна не бачити його заслуг в історіографії. Зокрема при вивченні історії Запорозької Січі». І далі: «Яворницький відноситься до тих вчених-патріотів, про яких забули в період культу особи Сталіна, а якщо й згадували, то лише в сугобо негативному плані» (*УІЖ*, ч.2, стор.160). В процесі реабілітації²⁶ Яворницького відкрито при Дніпропетровському державному історичному музеї меморіальну кімнату Яворницького (*УІЖ*, ч.5, стор.152).

Є підстави догадуватись, що в короткому часі прийде черга на повну реабілітацію акад. Д.І.Багалія. Так принайменше²⁷ виходило б із тих обережних вісток, що їх нижче подаємо: На нараді, що її у квітні 1964 р. скликала в Москві Наукова Рада з історії історичної науки АН СРСР, обговорювано кризу «буржуазної історіографії, проявом якої, зокрема, було те, що ряд буржуазних істориків перейшли на радянські позиції і стали чесно служити Радянській владі. Тому І.С.Галкін, С.О.Шмідт (Москва), В.Г.Сарбей (Київ), С.А.Левітан (Рига), І.В.Зав'ялова (Одеса), А.Г.Беспалова (Ростов), Б.Г.Могильницький (Томськ) висловили побажання, щоб такі видатні вчені, як Лаппо-Данилевський, Тарле, Багалій не були поставлені в один ряд з відвертими реакціонерами з табору буржуазної історіографії» (*УІЖ*, ч.4, стор.152). У рецензії на «Очерки истории исторической науки в СССР», т.3 (Москва, 1963) читаємо, що автори «Очерків» видвгають позитивні сторони праць тих буржуазних учених, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції стали на шлях чесної співпраці з Радянською владою. Це Ю.В.Готье, В.І.Пичета, С.В.Бахрушин, А.С.Пресняков, М.Д.Приселков, П.Г.Любомиров, Б.Д.Греков, О.А.Добіаш-Рожественська та ряд інших. В такому ж плані слід було б розглядати й творчий доробок українського історика Д.І.Багалія» (*УІЖ*, ч.6, стор.140).

Закінчуючи наші уваги на тему *УІЖ* з 1964 року, хочемо ствердити, що співпраця Інституту історії з Інститутом партії на терені журналу не виходить йому на користь. Було б значно корисніше для обох інститутів, якщо б вони видавали свої окремі журнали. В тому випадку можна б перевести чітке відмежування історичних та пропагандивних матеріалів.

Ждан Михайло. Український історичний журнал, Київ, 1964, чч.1–6 // Український історик. – 1965. – №3/4. – С.89–93

²⁶ Мова тут про працю І.П.Крип'якевича – Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. АН УРСР. Київ, 1962. Книжка б'є рекорд у видавничій політиці Москви. Її видано тиражем 790 (сімсот дев'ятьдесять) примірників!

²⁶ Реабілітації.

²⁷ Принаймні.

Наново скорегована історія СРСР

Уже раніше, в період Нікіти Хрущова, була опублікована постанова центрального комітету КПРС, згодом підтверджена також відповідною ухвалою ради міністрів СРСР, про видання «до 50-річчя радянської влади» 12-томної «Історії СРСР». Не пізніше листопада 1967 повинна б появитися ця величезна збірна праця, [...] Як інформує «Український історичний журнал» (ч.5 за травень 1965), тепер іде підготовка X тому, «присвяченого періодові Великої вітчизняної війни», і до цієї підготовки «були залучені історики Російської Федерації, України, Білорусії та інших республік». В останній декаді березня 1965 в Інституті історії Академії наук Української РСР відбулося широке обговорення макету цього тому. Хоч інформація в журналі про це обговорення зформульована надто стисло, все ж таки вона дає скромне уявлення про те, що навіть режимовим історикам на Україні не все в цьому макеті могло припасти до вподоби. У вказуваннях на «припущені недоліки» ці історики обережно висловили свої критичні погляди. [...]

В.П.С. [Стахів Володимир П.] Наново скорегована історія СРСР // Сучасність. – 1965. – №7. – С.121

Відзначили 70-річчя Віктора Петрова

Київ. – «Український історичний журнал» в числі 11-му за листопад 1965 помістив нотатку, підписану ініціалами М.Б.²⁸ під назвою «Історик-археолог В.П.Петров», вітаючи професора з його 70-річчям. У цій нотатці вихвалено наукову, дослідну і письменницьку працю Віктора Петрова і пропонується «створення в Академії наук УРСР під його керівництвом міжінститутської комісії по етногенезу, яка об'єднала б спеціалістів з історії, археології, мовознавства, етнографії й антропології». Від декількох років ім'я Віктора П. Петрова згадується в наукових хроніках УРСР, та це вперше написано про нього довшу і похвальну нотатку. Невідома доля Віктора П. Петрова після його зникнення з Німеччини, де він брав живу участь в літературному житті української еміграції, до кінця п'ятдесятих років²⁹. Про зникнення Віктора Петрова були різні поголоски на еміграції. Про дійсну роллю і долю цього вченого можуть сказати лише факти, яких повністю поки що не висвітлено.

Відзначили 70-річчя Віктора Петрова // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1966. – 28 січня. – №18. – С.1

²⁸ Михайло Браичевський.

²⁹ Тут помилка – сорокових. У квітні 1949 р. В.Петров таємниче зник зі свого помешкання в Мюнхені. Див. докл.: Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ, 2012. – С.166–170.

Довкола Міжнародного історичного конгресу в Відні

[...] Коли розмова сходила на сучасний стан культурного життя в УРСР, К.К.Дубина, як і можна було сподіватися, виступав у ролі льюбляного оборонця системи. Його міркування можна б підсумувати так: «На Україні все гаразд, все розвивається нормально, а якщо навіть є окремі недоліки, то партія й уряд роблять потрібні заходи, щоб їх подолати». З помітним і, гадаю, щирим вдовolenням він вказував на такі досягнення, як, наприклад, перетворення «Українського історичного журналу» з квартальника на двомісячник³⁰. Згадував про інші публікації, які вже здійснені, або щойно готуються.

При цьому проф. Дубина виявив себе як досвідчений дискусант, що зручно спростовував висунені закиди. Коли йому був поставлений запит, чому Радянська Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, – як і взагалі на міжнародних наукових конгресах, – власною делегацією, його відповідь звучала: «А знаєте, в нас про це думають». – Добре, що хоч «думають»! – Один із співрозмовців піддав суворій критиці київський «Український історичний журнал», вказуючи на низький рівень більшості надрукованих у ньому статей, на сіризу та безликість їхнього тону і стилю, на брак дозрілої наукової методи, на їхню тематику, що часто радше пропагандистська, ніж історична. Репліка проф. Дубини була несподівана: «Але визнайте самі, що ваш “Український історик” не краший». – Відповідь дійсно роззброююча, бо обставини не дозволяли на те, щоб роз’яснити, чому ці два історичні періодики, київський та еміграційний, такі неспівмірні, що їх навіть трудно порівнювати.

Цитована репліка К.К.Дубини спонукає до двох коментарів. По-перше, вона свідчить про те, що на Україні цікавляться та уважно слідкують за культурною працею еміграції. По-друге, це доводить, що ми можемо здобути пошану наших крайових земляків і колег тільки високоякісними творами. Публікації, що відповідають цим вимогам, знаходять відгомін серед кіл радянських працівників культури; вони побуджують їхню думку та примушують їх (хоч ніхто з них, звичайно, у цьому не признається голосно) рівнятися на досягнення еміграції. Зате халтурні речі, з цієї точки погляду, зайво витрачений час, енергія і гроші. [...]

Лисяк-Рудницький Іван. Довкола Міжнародного історичного конгресу в Відні // *Сучасність.* – 1966. – №3. – С.85–86

Ф.П.Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», «Український історичний журнал», ч.11, 1966, стор.13–30

В 100-ліття народження М.Грушевського в УІЖ появилася обширна стаття Ф.Шевченка, в якій автор намагається з’ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається на архівних матеріалах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі.

³⁰ Очевидна помилка – із двомісячника на місячник.

Знаючи традиційну методу советських істориків фальшування і зловживання історичних джерел та цитат, читачі з великою обережністю мусять користуватися названою статтею. Для ілюстрації наведемо уривок статті Шевченка, в якій він намагається представити Грушевського як гльорифікатора Енгельса, мовляв він, високо оцінює працю Ф.Енгельса *Походження сім'ї, приватної власності і держави*, називаючи її «одним з клясичних творів соціалістичної літератури» (стор.28, цитату Шевченко подав з праці Грушевського, Початки громадянства, стор.6–7). Насправді про згадану працю Енгельса писав Грушевський, що «вона повинна і буде читатися, як один з клясичних творів соціалістичної літератури. Але не повинна служити головним чи виключним джерелом для знайомости широких кругів громадянства з сими питаннями. І коли в українським письменстві досі не було іншого підручника на сю тему, то про се тільки можна пожалувати»³¹ (*Початки громадянства*, Відень, 1921, стор.7).

В цій праці Грушевський критикує погляди Енгельса, запозичені з праці Люїса Морґана «Старинне суспільство», і доходить до висновку, що «формули розвою громадянства взяті Енгельсом у Морґана, були на правду, зовсім ані тверді, ані певні» (*цит. пр.*, стор.8). Конфронтація цитати Шевченка з повним її текстом в праці Грушевського ще раз наглядно вказує советську методу «висмикування цитат» і фальшивих висновків, які будують советські історики на цих неповних цитатах.

Справі повернення Грушевського в Україну ми присвятимо в одному з чисел нашого журналу окрему студію, в якій докладно розглянемо статтю Шевченка. Тут лише хочемо вказати, що твердження Шевченка про святкування 100-річчя з дня народження Грушевського в Україні (стор.14) є також неправдиве. Ювілей Грушевського в советській Україні, за виїмком статті Шевченка і вже нами згаданої статті І.Бойка в *Літературній Україні*³² (див. «Український Історик», ч.11–12, 1966, стор.121) був повністю зігнорований. Вже найвищий час, щоб АН УССР перевидала важливіші праці М.Грушевського і тим бодай частково відзначила в Україні 100-літній ювілей корифея української історичної науки.

Л.В. [Винар Л.Р.] Ф.П.Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», «Український історичний журнал», ч.11, 1966, стор.13–30 // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124

О.І.Лугова, «Про становище України в період капіталізму», «Український історичний журнал», ч.3, 1967, стор.15–25

У своїй цінній статті про становище України в період капіталізму О.Лугова на основі історичної літератури, як також і праць В.Леніна, висуває тезу про колоніальне становище України в царській Росії. Колоніальна політика російського царизму, пише історик, розпочалася ще задовго до утвердження капіталізму в Росії. «Скориставшись возз'єднанням України з Росією на правах

³¹ Пошкодувати.

³² Ідеться про публікацію: Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський (3 нагоди 100-річчя від дня народження) // Літературна Україна. – 1966. – 30 вересня. – №77. – С.3–4.

автономії, царизм підступно повів наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років, і посилювався в другій половині XVIII ст.» (стор.16). Автор у першу чергу наголошує економічний аспект експлуатації і поневолення України, який в добу капіталізму проявився у витісненні українських підприємців московськими. Авторка джерельно спростовує висновки авторів з «Очерков развития народного хозяйства УССР», які намагалися довести, що українська буржуазія «володіла найважливішими позиціями в ряді галузей промисловості і в усьому народному господарстві». Історичні дані вказують на те, що «процент української промислової і торговельної буржуазії на Україні був дуже низький, а питома вага її підприємств далеко не переважаючою» (стор.21). У дальшому Лугова констатує, що «російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які були заінтересовані в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України. Його політика у XIX ст. була спрямована на дальшу насильницьку русифікацію українського народу. Цій меті служила і офіційна російська історіографія, яка прагнула довести, що Україна – це та ж російська земля, і навіть слово “Україна” замінила на “Малоросію»» (стор.22). У дальшому Лугова зупиняється на ганебних указах валуєвському і емському з 1863 і 1876 років, а також на утисках української національної культури. Основна теза праці Лугової зводиться до наступного висновку: *«Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що в другій половині XIX ст. вона мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму... Щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був призначений на загибель»* (стор.24, підкреслення мої – Л.В.).

Стаття Лугової була поміщена в порядку обговорення. Спершу ми думали, що на сторінках *УІЖ* розгорнеться справжня наукова дискусія над заторкненими питаннями. Проте в дуже короткому часі довелося розчаруватися. В 9 числі *УІЖ* появилася, правдоподібно на замовлення партії, відповідь на статтю Лугової, яку написав С.Я.Боровой п. н. «До питання про становище України в період капіталізму» (стор.115–121). Боровой намагається довести, що в царській Росії не було жадної дискримінаційної політики відносно України... Він майже зовсім ігнорує фактаж статті Лугової і намагається довести значну роллю української буржуазії в господарстві і індустрії України. Статтю закінчує Боровой висновком, що «ми тільки показали непереконливість, а частково неприйнятливність її (Лугової – Л.В.) аргументів» (стор.121). У зв'язку з поміщенням статті Лугової в *УІЖ*, як ми зазначили в нашій «Хроніці», звільнено з посади головного редактора *УІЖ* Ф.П.Шевченка і проведено чистку в редакційній колегії журналу. Ще мабуть довго прийдеться чекати, коли в радянських історичних виданнях дослідники зможуть вільно провадити наукову дискусію, без втручання партійних політруків, які своїм наставленням і «науковими працями» дають свідокство убожества сучасної радянської історичної науки. Стаття Лугової кінчається таким реченням: «Ніколи не вернеться страхіття минулого. Український народ – робітники, селяни, радянська інтелігенція – є повноправним господарем своєї країни» (стор.25). Думаємо,

що О.Лугова вже тепер зрозуміла абсурдність цих рядків, які можна сприйняти як невдалий жарт. Україна в період радянської влади далі являється колонією «старшого брата» і ніколи не була «господарем своєї країни».

Л.В. [Винар Л.Р.] О.І.Лугова, «Про становище України в період капіталізму», «Український історичний журнал», ч.3, 1967, стор.15–25 // Український історик. – 1967. – №3/4. – С.138–139

Видання У.І.Т.

[...] На XII Міжнародному історичному конгресі у Відні в 1965 році недавно померлий проф. Кузьма Дубина, директор Інституту історії АН УРСР, заявив, що «Ваш “Український історик” не кращий за наш “Український історичний журнал”» (див. *Сучасність*, ч.3 (63), 1966, стор.85). Також у київському *УІЖ* були відгуки і посилання на матеріали в У.І. На цьому місці не маємо змоги провести порівняння між У.І. і УІЖ. Можемо лише ствердити, що більшість матеріалів у київському журналі явно пропагандивно-політичного характеру, які мають мало спільного з українською історичною наукою і можуть бути лиш джерельним матеріалом у дослідях впливу комуністичної партії на поневолену історіографію на Україні. Зміст *УІЖ* повністю ілюструє цю несприятливу і задушливу атмосферу історичних дослідів на Україні. Натомість «Український історик» повністю віддзеркалює свободу історичного дослідження і історіографічної думки. В цьому аспекті це два неспівмірні видання. [...]

Видання У.І.Т. // Український історик. – 1967. – №3/4. – С.144

Вістки з України

[...] 22 вересня 1967 року у Києві помер проф. Кузьма Дубина, директор Інституту історії АН УРСР, нещодавно призначений гол. редактор Українського історичного журналу. Покійний був типовим радянським партійним істориком, який, як писали в офіційному некролозі, «з властивою йому принциповістю і пристрасною комуністською віддавав всі свої сили і енергію великій справі комунізму» (*УІЖ*, ч.10. 1967).

З 7 числа Українського історичного журналу, Ф.Шевченко перестав бути його головним редактором. На його місце призначено недавно померлого К.Дубину. Також з складу ред. кол. усунуто з посади заст. гол. редактора Л.Нагорну і дещо змінено склад редакції. Ці зміни стоять правдоподібно у безпосередньому зв'язку з поміщенням на сторінках *УІЖ* статті О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму», в якій історик відважно і джерельно висунула питання колоніального становища України в Російській імперії і русифікаційної політики царського уряду. Це спричинило чистку в редакційній колегії журналу, який, починаючи з 8 числа, взяв тверду партійно-пропагандивну лінію за наглядом покійного Дубини й інших радянських істориків-апаратників.

Вістки з України // Український історик. – 1967. – №3/4. – С.154

Репортаж із заповідника імени Берії

[...] КДБ дуже полюбляє фразу «націоналістична література». Що означає ця фраза і де критерій визначення «націоналістичності»? Ще недавно твори Олеся, Грінченка, Зерова вважались «націоналістичними» – тепер вони вже не націоналістичні. Миші ще не погризли брошур, в яких «теоретики» типу Маланчука називали Грушевського «лютим ворогом українського народу», а «Український історичний журнал» (№11, 1966) вважає, що це «вчений з світовим іменем» і цитує урядову постанову, де говориться про заслуги Грушевського перед Україною. Твори Грушевського і Винниченка готуються до друку. [...]

Мороз Валентин. Репортаж із заповідника імени Берії // Сучасність. – 1968. – №3. – С.61

Київський «Український історичний журнал» згадує про 100-ліття «Просвіти»

Журнал-місячник Інституту історії АН УССР, Інституту історії партії ЦК КП УССР – філіялу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПСС під наг.³³ «Український історичний журнал» умістив у останньому числі з 1968 р. коротку статтю «До сторіччя створення Товариства “Просвіта”». У статті в кривому дзеркалі нашвидку показали «історію» створення Товариства «Просвіта» в Західній Україні і лише згадано, що були філії «Просвіти» й на Наддніпрянщині. Журнал твердить, що організатори Т-ва «Просвіти» – «народовці А.Вахнянин, О.Партицький та інші ... використовували визвольний рух українського народу в клясових інтересах буржуазії, виступали проти українсько-російського єднання, проголошували солідарність з політикою австрійського уряду». Керівники «Просвіти», за комуністичним журналом, «затушковували клясові суперечності в селі, відвертали увагу селян від несправедливості з боку панівних верств, притупляли революційні прагнення народу». Особливо реакційну роллю в «Просвіті» відігравали, на думку органу «філіялу Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПСС», священники Української греко-католицької церкви, чи, як сказано в журналі, «уніатське духовенство». Журнал подає, що деякі філії «Просвіти» були пронизані комуністичною пропагандою і тому їх ліквідував польський уряд, особливо на Волині. В кінці «Український історичний журнал» виявив справжню нехоть до історичної науки, пишучи: «З початком другої світової війни “Просвіта” припинила своє існування».

Київський «Український історичний журнал» згадує про 100-ліття «Просвіти» // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1969. – 22 березня. – №54. – С.2

³³ Під наголовком, тобто заголовком.

**М.П.Киценко,
«Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва».
Український історичний журнал, ч.8, 1968, стор.93–100**

У своїй короткій статті про ролю о. Хортиці в розвитку українського козацтва, автор на основі історичних джерел оспорує погляди В.Голобуцького, який твердив, що козацький замок, збудований Вишневецьким, служив випадковою базою не проти татар, а проти запорозьких козаків. «Писати так, – значить нехтувати історичними даними, не визнавати славного минулого нашої землі» (стор.94). Хочемо пригадати, що автор цих рядків вже давніше розбив висновки Голобуцького, офіційного речника советської історіографії, про ролю Вишневецького і хортицького замку (гл. Л.Винар: Князь Дмитро Вишневецький, Мюнхен, УВАН, 1964, стор.20–22). Автор приходиться до висновку, що Хортиця була з перших пунктів, де організувалося запорізьке козацтво. В дальшому він навітлює ролю Вишневецького в організації козащини. Хоча не можемо погодитися з багатьма висновками Киценка (зокрема про ролю української аристократії у ранньому періоді козащини, проблему історичності Байди та ін.), проте його підваження нестійких гіпотез Голобуцького заслуговують на окрему замітку.

ЛРВ [Винар Л.Р.] М.П.Киценко, «Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва». Український історичний журнал, ч.8, 1968, стор.93–100 // Український історик. – 1969. – №1/3. – С.172

**Хто був
о. Агапій Гончаренко**

В советському «Українському історичному журналі» за червень 1969 р. з'явилася цікава стаття М.Варварцева п. н. «Агапій Гончаренко – піонер української еміграції в США».

Ця стаття займає тільки чотири сторінки в рубриці «Замітки» на стор.115–119, але в одному відношенні вона є революційною, бо говорить про дійсне прізвище цього нашого першого політичного емігранта в Америці. Безперечно, ми тут, в ЗСА³⁴, ніколи не могли б зробити подібного відкриття. Але, на жаль, М.Варварцев, як советський автор, не може писати про все, що знайшов або що думає, до того ж рівень його статті обнижують пропагандивні випадки проти Америки. На початку статті автор твердить, «вперше діяльність А.Гончаренка правдиво показана в радянських історичних дослідженнях. Згадки й окремі характеристики подані С.Марковим, З.П.Базілевою, А.М.Шлепаковим, Н.Я.Ейдельманом. Ці автори позитивно оцінюють роль Гончаренка в суспільно-політичному житті в країнах, де він перебував».

³⁴ З'єднані Стейти Америки, тобто США.

Ми не мали можливості перевірити писання цих авторів, але характерно, що всі вони не є українці, хоч Шлепаков написав, а в Києві у 1960 році видали його книжку – «Українська трудова еміграція в США і Канаді». Ми її не бачили, але можна припускати, що описується там тільки «прогресистів» та їхніх поплентачів.

М. Варварцев пише, що з допомогою Михайла Павлика була видрукована в Коломиї книжечка А. Гончаренка – «Споминки», в якій наводиться «багато цікавих фактів про початковий період його життя, що передував від'їздові за кордон».

А. Гончаренко, – пише він, – зустрічався з «декабристом С. Трубецьким після його повернення з Сибіру». Але оминає дуже показовий факт, що ця зустріч відбулася у мешканні митрополита Філарета, у якого інок Агапій був як книгоносець («Аляска Геральд», ч. 61, 15 липня 1870 р.). Цікаво, що з цим самим кн. Трубецьким і його дружиною мав зустріч англійський мандрівник Т. Аткінсон, про що згадує він у своїй книзі.

Мабуть, «Аляска Геральд-Свобода» недоступна для дослідників в Україні, бо в джерелах М. Варварцев її не наводить. Найважливішим є те, що розкрив автор у Центральному архіві УРСР. Ось що він пише: «Виявлено ряд невідомих досі документів, що стосуються Гончаренка, зокрема метрична книга церков Сквирського повіту, на території якого було рідне село (у «Споминках» зазначено, що народився він в с. Кривий, Київської губернії 19 серпня 1832 р.). Та в її записах жадних відомостей про Гончаренків – батьків Агапія немає. Зате є таке: «Дев'ятнадцятого числа (йдеться про серпень 1832 р. – М. В.) у кривинського парафіяльного священика і депутата Онуфрія Герасимова Гумницького та його дружини Євдокії Олексієвої народився син Андрій...»^{3*}

Далі автор зазначає, що, крім прізвища, тут усе збігається з відомостями, поданими в Гончаренкових «Споминках».

«Архів і джерела, – пише М. Варварцев, – доповнюють перелік біографічних відомостей, хоч прізвища Гончаренка тут також не згадується. Так, у копії атестату про закінчення семінарії написано (1853 р.): «Об'явник цього, вихованець Київської духовної семінарії вищого відділення Андрій Гумницький, епархії Київської, повіту Сквирського, села Кривин, церкви Вознесенської, священика Онуфрія син, який має 21 рік... До речі, серед випускників семінарії більше нікого не було родом з цього села».

«Виявилася – пише М. Варварцев, – і власноручна розписка Гумницького про те, що 27 липня 1853 р. він одержав атестат. Цей документ дав змогу остаточно засвідчити, що Андрій Гумницький і Агапій Гончаренко – одна й та ж сама особа. Зіставлення автографів розписки за одержання атестату (1853 р.) і оригіналу відгуку на смерть Т. Г. Шевченка (1861 р.) для лондонського «Колокола», написаного з позначкою «від ієродиякона Агапія», показало: почерки на обох документах ідентичні. Отже, Гончаренко – псевдонім Андрія Гумницького. Поява псевдоніма припадає на початок 1861 р.»

^{3*} ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1012, спр. 1966, арк. 136.

Автор статті зазначає, що зміна прізвища на псевдонім сталася тому, що «на Київщині у Андрія Гумницького лишилися батьки, брати, сестри, які могли б зазнати переслідувань... Архівні документи характеризують молодого Гумницького як здібного в науках, скромного, сумлінного...».

В решті статті М.Варварцева немає нічого, що давало б для нас щось нове. Багато уваги приділяє він статтям Гончаренка в «Колоколі», головне про положення кріпаків, про духівництво, про свавілля ченців в Київській Лаврі. Але зовсім не згадує про те, що в своїх статтях у «Свободі» він писав, що в Лаврі більшість ченців були москалі, так само, як москалем був архимандрит, не зацитовано й такого цікавого його ствердження в журналі «Прогресс» (Чикаго, ч.18) з 7 червня 1893 р.: «Я не москаль, я маю свою народність – і гордий з неї. Тим то й страшенно була славна козацька сила, що у нас, панове молодці, душа була єдина». А в одному з останніх чисел своєї «Свободи», яке пізніше передрукував М.Павлик у «Народі», він писав ще так: «Україно, моя ненько! Москаль ще не запоганив міцних дітей твоїх – козацький люд і до сего часу порядніший зо всього слов'янського люду; не забувай того, ненько моя, і научай таке діточок своїх».

М.Варварцев згадує про експлуатацію аляскінського населення американською фірмою Гутчісона і навіть цитує з книги Огороднікова «В стране свободы» (видана вона була 1882 р. в Петербурзі) слова: «за короткий час вивезли звідти величезну кількість хутер», але замовчує про те, як по-хижацькому господарював царський управитель Баранов, як знущався він з населення Алеутських островів. Про американських визискувачів Гончаренко міг писати у свобідній пресі Америки, але про царських експлуататорів советським авторам писати не вільно.

Третя сторінка статті М.Варварцева майже вся присвячена церковним справам. Тут згадує він, що серед прихильників Гончаренка були такі особи, як Дж.Кеннан, але не згадує, що в своїх двох томах цей автор описував умовини життя засланих у царські часи, які, безперечно, були ліпші, аніж умовини життя советських засланих. Царські в'язні могли навіть посилати свої статті для друку за кордон, як робив це, наприклад, поет Граб-Гробовський.

Наприкінці статті автор нападає на українських «буржуазних націоналістів», хоч, правда, не згадує імен тих, які найбільше написали про А.Гончаренка, розшукують матеріяли про нього і не кривлять душею, твердячи, як советські автори, що «він ніколи не ототожнював царизм з російським народом». Досить поглянути на його статті в тій самій «Свободі-Аляска Геральд», де він писав про сваволю та жорстокість царських урядовців, експлуатацію, про злочинність урядових установ, якраз те, що є характерне для советського режиму.

Зайво наводити тут усі перекручення советського автора, бо їх забагато. Ось, наприклад, він пише, що Гончаренко заснував «Русское Пан-Славянское Общество», а в дійсності було засноване 14 грудня 1867 р. «Товарищество Декабристов», яке пізніше було перетворене у «Русское и Пан-Славянское Общество», вже тоді, коли Гончаренко не був в складі старої громади.

А.Гончаренка виключили з «Товарищества Декабристов» у березні 1868 року, себто через три місяці після його заснування.

Чому не навів М.Варварцев останніх рядків зі «Споминків» А.Гончаренка, де він писав: «Моя Ненька Україна ї джерело козацтва, якоже фенікс, воскресне на добро людям, на вічну славу і волю. Поляки пекли нас живими, і тепер печуть нас москалі; незабаром весь світ встане: згубити і великого і малого і **ім'я московське** (підкреслення наше – *I.C.*), варварів-людоморів з лиця землі. З цєю вірою я в останній раз закрию мої очі і засну навіки».

А.Гончаренко до смерті залишився священиком православної церкви, хоч багато писав негативного про Московську церкву та її представників. «Преемственне рукоположеніє од апостолів, – писав він, – я не скинув із себе і маю при собі ... наш учитель повелів нам мазати оливою рани, прокажених очищати, біси вигоняти, – туне приясте, туне дадите. “Хто приходить до мене з вірою – я курую його...”».

М.Варварцев у своїй статті подав важливі, ще досі не знані дані про о. Агапія Гончаренка, але щодо життя та діяльності нашого першого політичного емігранта в Америці ми, «буржуазні націоналістичні історики», безперечно, маємо більше можливостей писати правду. Бо ніхто нас не цензурує, ніхто не змушує триматися партійних вказівок, подавати факти в ленінсько-сталінській інтерпретації.

Світ Іван. Хто був о. Агапій Гончаренко // Альманах Українського Народного Союзу на 1970 рік. – Річник 60-й. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, [1969]. – С.132–135

Редакція

POST SCRIPTUM: Коли ми розглядаємо історію роздріблення староруської держави, ми зустрічаємося з двома різними концепціями. Одна побудована на думці, що після смерті Ярослава Мудрого Київ, нібито, перестав бути центром держави. Ця концепція вигідна, зокрема, шовіністичним російським ученим, м. і. і Платонову, на якого покликається автор розвідки. Ці учені вважають, що тоді почало творитися незалежне життя на півночі, яке пізніше довело до створення Московського царства.

Однак М.Ю.Брайчевський і В.Й.Довженок довели, що Київ був економічним, політичним і культурним центром Русі аж до татарської навали 1240 р. Зокрема переконливі аргументи подав В.Й.Довженок у статті «Київ – центр Русі в період феодальної роздрібненості», Український історичний журнал, 1959, ч.6, стор.89–98. Довженок вказує на те, що навіть Пляно Карпіні, який відвідав Київ уже після татарсько-монгольського розгрому, називав Київ «столицею Русі» (ор. cit., стор.94).

Треба надіятися, що аргументи Довженока знайдуть з часом загальне схвалення серед істориків.

Редакція // Український історик. – 1970. – №1/3. – С.109

В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, В.Г.Сарбей, Розвиток історичної науки в Українській РСР. Академія наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», Київ, 1970, стор.80. Відповідальний редактор академік АН УРСР А.Д.Скаба. Підписано до друку 9.III.1970 р. Тираж 1250

В.А.Дядиченко, Ф.Е.Лось, В.Г.Сарбей, Развитие исторической науки в Украинской ССР. Академия наук Украинской ССР. Институт истории. «Наукова думка», Киев, 1970. Ответственный редактор академик АН УССР А.Д.Скаба. Подписано к печати 17.III.1970. Тираж 5700

[...] Відсвятковуючи 80-річчя з дня народження І.П.Крип'якевича, *Український історичний журнал*, 1966, ч.6, стор.127–131, присвятив йому окрему статтю, в якій досить об'єктивно, очевидно в межах радянської можливості, змальована діяльність Крип'якевича та її осяги. Закінчуючи статтю, автор³⁵ пише: «Праці І.П.Крип'якевича відомі широким колам науковців в нашій республіці і далеко за її межами». Там же подана бібліографія його важливіших творів. Посмертна згадка, присвячена тому ж історикові, пише: «Його численні дослідження, а їх понад 500, відзначаються майстерністю джерелознавчого аналізу, глибиною змісту і ясністю викладу» (*УІЖ*, 1967, ч.6, стор.159). [...]

Ждан М.Б. В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, В.Г.Сарбей, Розвиток історичної науки в Українській РСР. Академія наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», Київ, 1970; В.А.Дядиченко, Ф.Е.Лось, В.Г.Сарбей, Развитие исторической науки в Украинской ССР. Академия наук Украинской ССР. Институт истории. «Наукова думка», Киев, 1970 // *Український історик*. – 1971. – №1/2. – С.112

Драгоманівська спадщина сьогодні

[...] Заслуговує на увагу також наукова діяльність Віталія Сарбея. Сарбей є автором чимало праць, присвячених висвітленню ленінської оцінки Драгоманова (див., наприклад, *Вітчизна*, 1967, ч.4 і *Український історичний журнал*, 1966, ч.9). Він доводить, що Ленін у цілому мав позитивне наставлення до спадщини Драгоманова. Правильне розуміння ленінської оцінки Драгоманова дуже важливе для радянських дослідників. Колись Ленін писав, що Драгоманов у поглядах на значення польського повстання 1863 року «виражав точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, прирослого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не міг зрозуміти значення боротьби тих панів для всеросійської демократії». Цей ленінський закид часто цитується в радянській історіографії (до речі, і Супруненко його цитує) і шкодить дослідникам драгоманівської творчості. Праця Сарбея важлива тим, що дає дослідникам більш помірковану оцінку. [...]

Ж.П.Х. [*Химка Джон-Пол*] Драгоманівська спадщина сьогодні // *Сучасність*. – 1974. – №6. – С.87

³⁵ М.К.Івасюта.

Пропонують видання в Українській ССР історіографічної спадщини з-перед 1917 р.

Київ – «Український історичний журнал», ч.11, 1974 року, опублікував статтю В.Г.Сарбея про «Методологію і методику історичних досліджень», в якій обговорює питання «місця творчої спадщини прогресивних істориків ХІХ ст. у викритті буржуазно-націоналістичної концепції історії України». Ця стаття появилась порядком своєрідного підсумку видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і у зв'язку з підготовкою 8-томної «Історії Української РСР». Окрему увагу у статті В.Г.Сарбей присвячує питанню спадщини «одного з найвизначніших представників дожовтневої історіографії України О.М.Лазаревського». В засаді, автор вважає, що советські вчені повинні використовувати фактичний матеріал «праць дожовтневої історіографії, написаних з прогресивних позицій». При цій нагоді, він, очевидно, не міг поминути мовчанкою Михайла Грушевського, що його викреслюють із списку українських вчених та істориків, бо, мовляв, він пропагував «безклясовість» українського народу та його «відрубність» від російського народу. Це вчення М.Грушевського, пише Сарбей, тепер активно «проповідується у писаннях зарубіжного буржуазно-націоналістичного охвістя і реакційних істориків США, Канади, Західньої Німеччини та інших капіталістичних країн».

Після такого вступу на тему української історіографії до Першої світової війни і революції в Росії, В.Г.Сарбей пише про потребу перевидання «кращих творів Лазаревського», а «щоб забезпечити високий ідейно-теоретичний і науковий рівень такого видання, необхідно використати досвід наших російських колег, які останнім часом перевидали багатотомники праць найвизначніших представників вітчизняної дожовтневої дворянсько-буржуазної історіографії В.М.Татищева, С.М.Соловйова, В.О.Ключевського». Зробивши таку пропозицію, той же В.Г.Сарбей дуже обережно у цьому ж контексті додає на закінчення: «Можливо, в недалекому майбутньому слід було б порушити питання і про перевидання (з критичним науковим коментарем, спираючись на досягнення радянської науки) кращих творів деяких інших прогресивних діячів дожовтневої історіографії, зокрема фундаторів Академії наук УРСР Д.І.Багалія, А.Ю.Кримського, В.П.Бузескула, Д.І.Яворницького, М.Н.Петровського, позитивно згаданих в одній з нових історіографічних розвідок. Найширше критичне освоєння історіографічної спадщини, використання кращих її надбань у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної концепції історії України – почесний і відповідальний обов'язок радянських вчених». Згадуючи про «нову історіографічну розвідку» на цю тему, В.Г.Сарбей мав на увазі статтю В.Маланчука «Дві концепції минулого і сучасного України», що була опублікована ще в 1972 році у журналі «Жовтень».

У своїй статті В.Г.Сарбей, покликуючись на приклад російських советських вчених, мовляв, вони видають твори «дворянсько-буржуазної історіографії», не розкривая в чому міститься т. зв. «прогресивність» історичних праць таких консервативних російсько-царських істориків, як Татищев, Соловйов чи Ключевський, і чому можна в ССРСР видавати і перевидувати багатотомники їхніх праць, а у випадку української історіографії треба обов'язково робити «селекцію»

чи «вибірку» і публікувати тільки т. зв. «справжніх прогресивних авторів», а не дозволяти, наприклад, на перевидання, хай і з критичним коментарем, монументальної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, якою дуже обильно користувалися і користуються якщо не українські советські історики, то советські російські історики, починаючи з найвидатнішого з них Б.Д.Грекова.

Пропонують видання в Українській ССР історіографічної спадщини з-перед 1917 р. // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1975. – 22 лютого. – №36. – С.1, 4

Советський журнал критикує сенатора Павла Юзика

Київ. – «Український історичний журнал», ч.3, 1975 р. опублікував двосторінкову рецензію на книжку сенатора Павла Юзика з 1973 року: «За кращу Канаду». Автор рецензії Л.Овдєнко починає її від «основного ствердження», що автор книги «За кращу Канаду» – це один з «верховодів українських буржуазно-націоналістичних емігрантських організацій», які не залишили «окопів холодної війни» і активно «протидіють позитивним змінам на міжнародній арені». Овдєнко каже, що «шори антикомунізму і антирадянщини заважають йому (сенаторові Юзику) тверезо оцінити суть мирного співіснування. Цей войовничий націоналіст не минає найменшої нагоди для пропагування своїх реакційних поглядів, демонструючи при цьому запеклу ворожість до ССРСР, до соціалістичного ладу на Україні».

Овдєнкові ніяк не подобається інтерпретація сенатором Юзиком ідеї і принципу багатокультурності Канади, мовляв, він користується цією ідеєю, щоб «привернути увагу громадськості до галасливої діяльності українських буржуазно-націоналістичних організацій». Овдєнко таврує сенатора Юзика за те, що він у своїй книжці «сіє ворожнечу» до ССРСР і кваліфікує засаду мирного, співіснування як советський «тактичний маневр для досягнення кінцевої мети». Советський критик пише, що сенатор Юзик «вдається до поширення різних вигадок щодо політики КПСС, національних взаємовідносин в ССРСР, бере на озброєння розраховану на повне невігластво тезу про те, що Україна в 1922 р. нібито втратила право мати свою конституцію».

Пишучи про критичне наставлення сенатора Юзика до советсько-канадського співробітництва, Овдєнко твердить, що в цьому випадку сенатор Юзик діє по лінії інтересів «міжнародного імперіялізму». Коли ж він пропонує вільний обмін людьми та ідеями між Канадою та ССРСР, то – за словами Овдєнка – цим він хоче «експортувати контрреволюцію» до ССРСР, посіяти «чвари і розбрат між російським і українським народами на історичному ґрунті», «спаплюжити величні здобутки українського народу під світлою зорею соціалізму, підірвати непорушну дружбу радянських народів».

В такому тоні написана нібито фахова «рецензія» у нібито науковому українському советському журналі.

Советський журнал критикує сенатора Павла Юзика // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1975. – 17 липня. – №136. – С.1

Преса УРСР сьогодні

[...] Хто хоче знати, в якому стані тепер історична наука в УРСР, мусить регулярно читати *Український історичний журнал* (місячник, річно 16,20 дол.). Його зміст і мінливий склад редакційної колеї відбивають політичну (не тільки наукову) кон'юнктуру з сейсмографічною точністю. [...]

Шпорлюк Роман. Преса УРСР сьогодні // *Сучасність.* – 1976. – №3. – С.78

Некролог із постскриптумом («Історичні джерела та їх використання», видавництво «Наукова думка», Київ, 1964–1972, томи 1–7)

[...] Від 1931 до 1957 року в Україні не було ніякого історичного журналу. Але коли двомісячник «Український історичний журнал» (УІЖ) почав виходити в липні 1957 р., рівночасно з початком антисталінського курсу Микити Хрущова, то і цей журнал невдовзі показав свою нездібність задовільнити потреби української історичної науки. [...]

[...] УІЖ був заснований як орган двох неспівмірних організацій – Інституту історії Академії наук і українського відділу Інституту історії партії при Центральному комітеті Комуністичної партії. Цей журнал став місячником в 1965 році. Як часто трапляється тоді, коли дві несумісні організації асоціюються, одна з них швидко бере верх. І так, в кінцевому висліді більшість змісту кожного випуску УІЖ (біля 160 сторінок) була присвячена пропаганді і місцевим партійним справам, а науковий матеріал поступово зредукувався до кількох коротких статей і повідомлень. Таким способом одинокий національний історичний журнал, публікований в Україні, здегенерувався до провінційного видання присвяченого історії й діяльності партії. [...]

Пріцак Омелян. Некролог із постскриптумом // *Свобода* (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1977. – 14 травня. – №110. – С.2; 21 травня. – №116. – С.2

Дмитро Чижевський (1894–1977)

[...] Продукцію в Україні під комуністичним режимом в науках гуманітарних Чижевський ставив дуже низько: праці з мовознавства, літератури, філософії та історії. Про «Український історичний журнал», що виходить в Києві від 1956 р.³⁶, Чижевський казав: «Годиться для готтентотів...». [...]

Феденко Панас. Дмитро Чижевський (1894–1977) // *Український історик.* – 1978. – №4. – С.105

³⁶ Так у тексті.

На нашій не своїй землі

«Український історичний журнал» за червень 1978 р. вмістив рецензію Я.Ісаевича на книжку С.Висоцького «Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.)», Київ: в-во «Наукова думка», 1976, 456 ст. Книга охоплює 292 написи-графіті, 98 з яких були опубліковані 1966 року тим же автором у книжці (теж російською мовою) «Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.», та дає палеографічну та джерельну аналізу описаних і досліджених кириличних написів. Як пише рецензент: «Особливо цінною знахідкою була абетка, що включає 23 літери грецького алфавіту (крім 'пси'), а також кириличні літери Б, Ж, Ш, Щ». Висоцький намагається довести, що такий склад абетки відбиває один з ранніх етапів формування східнослов'янської писемности.

Маївський Юрій. На нашій не своїй землі // Сучасність. – 1979. – №6. – С.123

За кулісами проголошення 1500-ліття Києва

[...] Перед у пропаганді ювілею ведуть «Український історичний журнал» та «Літературна Україна», тоді, коли у центральних історичних журналах «Вопросы истории» та «История СССР» немає ніякої згадки про київський ювілей. Це саме бачимо у центральних партійних періодичних виданнях: «Коммунист» в Москві та «Комуніст України» в Києві. Там про ювілей Києва ні слова. Хоч, наприклад, там є спеціальні статті про 325-ліття «воз'єднання» України з Росією.

Тому що такі речі в Радянському Союзі не випадкові, вони мусять мати свою причину. Мабуть, передання офіційної «ініціативи» київським партійним органам матиме подібне завдання, як у випадку схвалення радянських анексій місцевим населенням, а саме, через «прохання» місцевих делегатів прийняти у склад СРСР дану територію. Також можливо, що це було зроблено, щоб себе забезпечити: якщо культурний світ виявить безпідставність київського ювілею, можна буде легко звалити всю вину на «недорозвинених» українських націоналістів».

Пріцак Омелян. За кулісами проголошення 1500-ліття Києва // Сучасність. – 1981. – №9. – С.54

Український історичний журнал. Київ, 1976–1978

Автор цих рядків уже довший час слідкує за змістом Українського історичного журналу і не раз уже завважив, як основні зміни в національній політиці росіян віддзеркалені в ньому. Після упадку Шелеста, журнал цей так змінився, що його тепер аж ніяк не можна назвати українським журналом. Під сучасну пору він є україномовним журналом імперії та її комуністичної партії.

Щоб розмір цієї проблеми підтвердити більш конкретними даними, я переглянув і частинно прочитав 264 статті у 17 із 36 чисел УІЖ за роки 1976–1978. Переглянув теж списки із 344 книжками, виданими в Україні та 224 кандидатськими і докторськими темами та монографіями, що були надруковані у тих 17 числах журналу. Відносно статей, чисельні висліди тієї аналізи виглядають так:

Статті (264)

Число	%	Характер статей
148	56,1	Ідеологія і історія КП
53	20,1	Історія від 1914 р.
23	8,7	Історія до 1914 р.
35	13,2	Міжнародні відносини
5	1,9	Політика і різне
264	100,0	

Кількість статей на домашні теми була 229 та з того тільки 31 або 13,5% статей можна вважати аполітичними статтями.

Цифри ці вказують на те, яка незвичайно мала кількість статей займається історією до 1914 року. Ще менше статей займається проблемами, що мають будь-яке відношення до минулого України. Та й ті статті обговорюють не центральні проблеми історії України, а досить дрібні справи. Центральними проблемами історії України займаються росіяни на сторінках російських журналів, тільки що там Україна трактована не як політична чи національна одиниця, а як складова частина імперії.

Про ці речі можна легко переконатися, читаючи заголовки статей УІЖ. Читачеві цих рядків може буде тяжко в це повірити, та в 17 числах того журналу я знайшов тільки 11 статей, що займаються минулим України, їх автори і заголовки такі: М.Ю.Брайчевський, «Руська Правда про втечі від феодалного гніту»; Матвієнко А.А., «Переправа російських військ через Дунай (1877 р.)»; Крутиков В.В., «Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст.»; Котляр М.Ф., «З історії переростання племінних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII–X ст.)»; Ляшенко Л.Т., «До питання про російсько-українські культурні зв'язки з південнослов'янськими країнами в XIX ст.»; Флоря Б.М., «З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті–90-ті роки XVI ст.)»; Скржинська М.В., «Скити, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображенні Плінія Старшого»; Рум'янцева В.В., «Про розвиток геральдики і емблематики міст України»; Смолій В.А., «Зміцнення торговельно-економічних зв'язків Правобережної України з Росією в другій половині XVIII ст.»; Кожолянко Г.К., «Антифевдальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XIX ст.»; Заремба С.З., «Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст.».

Роллю УІЖ як україномовного журналу на службі російського комуністичного уряду унагляднюють такі цитати: «Згадуючи зрадницьку діяльність І.Виговського, П.Дорошенка, П.Тетері, Д.Многогрішного, І.Самойловича...»^{4*} та «Гнівно тавруючи зрадницькі дії частини козацької старшини та гетьманів І.Виговського і І.Мазепи...»^{5*}.

Тільки російські окупанти та їхні вислужники³⁷ можуть ті історичні поста-ті назвати зрадниками України.

Серед українців є багато людей, які думають, що редактори журналу друкують речі, що від них росіяни вимагають, тільки тому, щоб мати змогу за ту ціну пропускати суто українські теми чи робити суто українські висновки, про які читач може довідатись, читаючи «між рядками». Вище подані цифри та заголовки статей вказують на те, що такий спосіб думання доволі наївний.

Історія після 1914 року, це уже історія революції та ССРСР. Вона без перестанку міняється, залежно від особового складу в Політбюро. Та проблема безперестанних змін в інтерпретації історії ССРСР загально відома і тому немає потреби тут над нею зупинятись. [...]

Мельник М. Український історичний журнал. Київ, 1976–1978 // Український історик. – 1981. – №1/4. – С.221–222

Відповідь директорів Інституту історії АН УССР – Ю.Ю.Кондуфорові

Як відомо, на українському книжковому ринку в діяспорі недавно під фірмою Українського Історичного Товариства появилася особливе видання – перший Історичний Атлас України, як вислід піонерського почину нашого географа, д-ра Івана Теслі, картографа Євгена Тютька та головного редактора, нашого історика й zarazом голови УІТ – д-ра Любомира Винара при співпраці консультантів³⁸. Як можна було сподіватися, згадане видання викликало негати́вний відгук серед кіл АН УССР (не Української Академії Наук, а іменно «Академії УРСР») в Києві. Там, в умовах «загально-республіканського» масштабу радили-плянували літами й дотепер виходило велике пшик з їхніх плянів, а тут, в діяспорі, без партійно-пропагандивного голосування, зі скромними фінансовими можливостями в умовах «зарубіжної» мізерії вийшов Атлас, бо справжня, нефарбована на червоно любов до рідної землі й історичної традиції перемогла різні труднощі. Це, звичайно, не подобається червоним режимовцям і вони критикують в унісон «по повеленію начальства» виданий на поселеннях Атлас, бо що ж, мовляв, доброго може вийти з рук «українських буржуазних націоналістів»?

На чоло критикуючих висунувся директор Інституту історії АН УССР, член-кореспондент АН УССР – «товариш» Ю.Ю.Кондуфор, який дав інтерв'ю на сторінках «Українського історичного журналу» (ч.12, 1981, сторінки 22–26).

^{4*} Заремба, С.З., «Воз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст.», стор.47.

^{5*} Там же, стор.48.

³⁷ Прислужники.

³⁸ Тесля І., Тютько Є. Історичний атлас України / Гол. ред. Л.Винар. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – 190 с.

В згаданому інтерв'ю він подав до відома уявний чи дійсний стан підготовчої праці над виданням «Атласу історії УРСР» та використав нагоду злісно скритикувати виданий на поселеннях Атлас, заповідаючи видання «кращого» Атласу. Знаючи вже напам'ять аргументацію й стиль «науково-об'єктивної» писанини советчиків під адресою світу вільної української науки, можна би зігнувати згадане інтерв'ю. Але з огляду на те, що як у самому інтерв'ю, так і між його рядками знаходяться деякі «родзинки», які заздальгідь говорять про «наукову» вартість приготовлюваного підсоветського Атласу, до речі буде заторкнуту принайменше важливіші місця цього інтерв'ю.

Не подаючи ніяких конкретних закидів і не виявляючи принаймні головніших недоліків «Історичного атласу України», «товариш» Кондуфор захлистується критикою загальникового³⁹, пропагандивно-фразеологічного порядку, мовляв, у Атласі «зовсім не відображено соціально-економічних, культурних і демографічних процесів, що відбувалися на українських землях». Кондуфор вдирається непотрібно в відкриті двері. Звичайно, «Історичний атлас України» можна було значно поширити в аспекті тематики соціо-економічно-культурного характеру й демографічних процесів, але тоді його видання коштувало б понад сотню тисяч доларів. А в нас «загальнореспубліканських» можливостей немає. У пляні є видавання у вільному світі численних і поважних публікацій з українознавчої тематики, особливо українською мовою, які виявляли б українську наукову правду. Бо підсоветські видання або зовсім фальшують її, або представляють у кривому дзеркалі. Тому в «Історичному атласі України» головню подано основи історичної географії, тобто тематика, головню спрямована на історично-політичні проблеми, актуальні в нашій добі змагань українського народу за його фізичне й духово-культурне існування у рамках власної державности. Це ж подуманий піонерський почин, який має бути головними напрямними для дальших дослідів і публікацій на тому полі.

Кондуфор не може дарувати авторам, редакторів й консультантам, що вони «ігнорують вирішальне значення для історичної долі українського народу Великої Жовтневої соціалістичної революції...» і це найправдоподібніше належить до тих найважливіших «недоліків» Атласу. Дальше він закидає, навіть не заїкнувшись, намагання авторів «винаходити» якісь ніколи не існуючі «українські держави». Так, отже, окремі карти, присвячені «українським державам» Дорошенка, Мазепи, Розумовського. Насправді ж, як відомо, ці гетьманства, що користувалися певною автономією, входили до складу російської та польської держави. От до чого договорився відголосок і побігайко «атеїчства» чужого! «Товариш» Кондуфор, мабуть, не знає, або не хоче знати під диктатом партійної «науки», що історичні явища, події й факти оцінюються фаховими істориками з позицій часу й історичних обставин, у яких вони заїснували, а ніколи зі становища сучасності (ідеологічно-політичних директив партії), бо це є нігілістичне відношення до історичного минулого й до історії як науки. Це знають кращі аматори історії, а тим більше повинен знати «директор Інституту історії АН УРСР і член кореспондент АН УРСР».

³⁹ Стереотипного, шаблонного.

Дивний комплекс національно-історичної меншевартості, чужий іншим народам, які також переживали різні форми політичного занепаду. Швайцарці боролися за свою волю, німецький цісар Гайнріх стояв у волосінниці, чекаючи на папську ласку в Канносі, чехи переживали на протязі століть панування германського світу. Угорщина була получена персонально унією з Австрією з тим, що Відень мав багато більше до говорення, чим Будапешт. Балканські народи важко переживали турецьке панування, а з'єдинення Італії наступило щойно в добі Гарібальді. З'єднані Стейти Америки щойно недавно відсвяткували 200-ліття своєї самостійності, а Канада по сьогоднішній час належить до «великобританського коммонвелту»⁴⁰, не переставши остаточно мати офіційний статус домінії⁴¹. Сама ж російська великодержавна виникла в початках XVIII століття. Колись фіно-московська Північ була колонією русько-української імперії – Київської Русі над Дніпром, а відтак найшлася під монгольським ярмом в політичних умовах імперії Золотої орди. Політично-державна верхівка фіно-московської Півночі настільки отатарилася, що генеалогічні корені пізнішої московської аристократії є повні татарських імен і назв. Лише поступово вдалося пануючим московської держави звільнитися з-під монгольського ярма, нав'язуючи відносини з Царгородом для скріплення династичних факторів, фабрикуючи церковно-політичний міт – «Москва – третій Рим» та організуючи в часах Петра основи російської імперії, що позначилося окупацією України, ліквідацією Запорозької Січи та участю у розборах⁴² Польщі. Але ніхто зі згаданих народів не має такого комплексу, як «товариш» Кондуфор, позбавлений особисто-людської й національної гідності. Вічна йому пам'ять ще за життя – Геростратова пам'ять!

В парі з недоцінюванням української історичної традиції й національної гідності «товариш» Кондуфор заявляє з роззброюючою щирістю; що «історія – глибоко партійна наука, важлива галузь ідеологічної діяльності партії», отже тим самим відкидає кардинальний принцип наукового об'єктивізму й історичної правди та робить з історичної науки фіякерську⁴³ шкапу, запряжену до ридвана⁴⁴ політики. Отже згідно з його власним поглядом так виглядає підсоветська наука й у дальшій консеквенції⁴⁵ в такому дусі має бути опрацьований «Атлас історії УРСР». Коментарі зайві! Такими словами ніхто інший, лише сам «товариш» Кондуфор, переконає нас про конечність видання «Історичного атласу України» на поселеннях; як антидоту до підсоветських фальшивок. Бо за його висловом «структура і зміст атласу (підсоветського – *Ол.Д.*) формувалася на непорушних ленінських принципах партійності та історизму», там має бути відображена «спільність історичного походження братніх російського, українського та білоруського народів, дружбу і співробітництво всіх націй і народностей нашої вітчизни (тобто не

⁴⁰ Британська Співдружність націй.

⁴¹ Домініону.

⁴² Поділах.

⁴³ Каретну.

⁴⁴ Великий екіпаж для далеких подорожей.

⁴⁵ Послідовності.

України, а «спільного котьолка» – апокаліптичного ССРСР! – *Ол.Д.*) і вкінці «більше половини їх (тобто запланованих 120 карт атласу – *Ол.Д.*) присвячено радянському періодові». Отже так має виглядати «радянський» атлас! Навіщо нам вдиратися у відкриті двері, коли сам «товариш» Кондуфор демаскує справжню ціль видання підсоветського атласу – червоно-пропагандивного антидоту до нашого Атласу, виданого в умовах вільної української науки. Власне видання нашого Атласу викликало замішання і сполох серед підсоветських фальшивників та спонукує їх до видання «кращого – радянського». Спасибі йому за його щирість (чи наївність?). Коли додати до вище сказаного реверанси Кондуфора під адресою «старшого брата» – при використуванні досвіду «кваліфікованих московських колеґ», тобто дослідників з Москви, а також певно й Ленінграду, які мають «свій-власний» підхід до інтерпретації східноєвропейської історії, в загальному матимемо доволі вірну картину підсоветського атласу.

Під кінець «товариш» Кондуфор дозволив собі на дуже далекий до академічного стилю, бо хуліганський випад, заявляючи, що «буржуазно-націоналістична спрямованість атласу (тобто “зарубіжного” – *Ол.Д.*) виявляється ... у вип'ячуванні діяльності “українських січових стрільців” і бандерівських “бандитів”». Зате советські «вожді» зі Сталіном включно, партійні галапаси⁴⁶, ЧК, ГПУ, НКВД, МВД, підпиті «красноармейци» й ціла пекольнодиявольська махіна апокаліптичного ССРСР з концентраційними таборами катівень і смерти під «московським караулом» – це хороші люди, які вимордували десятки мільйонів невинних людей з жінками, старцями й дітьми включно та виморили штучно витвореним голодом мільйони людей урожайної України, званої колись шпихлірем⁴⁷ Європи. Вони – хороші люди поступу й модерної цивілізації, а українські буржуазні націоналісти, бандерівці і державники – «бандити». Ось поняття науки, суспільної етики й революційної справедливості «товариша» Кондуфора!

Під кінець напрушується рубом поставлене питання: з чого кури сміються і над чим крокодилі плачуть? Кури (навіть «радянські» з колгоспів!) сміються з того, що Кондуфор, вбравши червону тогу підсоветського науковця-члена-кореспондента АН УССР, говорить останні нісенітниці та компромітує тим самим і так уже скомпромітовану в очах світової науки підсоветську науку та демаскує своєю писаниною фактичну ціль видання «Атласу історії УРСР», а крокодилі плачуть над тим, що червоний науковець затратив людську й національну гідність в невірній службі для московсько-підсоветської, рабовласничої імперії.

Домбровський О. Відповідь директорові Інституту історії АН УССР – Ю.Ю.Кондуфорові // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1982. – 17 квітня. – №72. – С.2, 4

⁴⁶ Дармоїди.

⁴⁷ Комора для зберігання зерна.

УПА з перспективи 40-річчя (Спостереження і висновки)

[...] Наприклад, частинне уявлення про розміри терору і «заходів» влади в західних областях після закінчення війни дав І.П.Богодист у статті «Соціалістична перебудова західноукраїнського села» в місячнику⁴⁸ «Український історичний журнал» (1957, ч.2) та у статті «Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1944–1950)», що була друквана у тому ж журналі за 1959 рік, ч.6. Хоча мова таких статей теж пристосована до вимог офіційної політики, їхній підтекст дуже інформативний. [...]

Прокоп Мирослав. УПА з перспективи 40-річчя (Спостереження і висновки) // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1982. – 18 вересня. – №177. – С.2

Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки

[...] Друга новіша орієнтація критикувала дотогочасну монополію традиційної історіографії та підкреслювала, що ця історіографія, тримаючися так званих «певних» і «безглузких» тем, довела до «історії України без історії», в якій не було ніякої особливості українського історичного процесу і яка «нігілістично» ставилася до історичних наукових здобутків минулого – подій чи осіб. Коротше кажучи, нова історіографія звинувачувала традиційну історіографію, що їй бракувало марксистського підходу. Вона наполягала, що марксизм дозволяє існувати різним школам історіографії та що його засади багатогранності, діалектики, взаємопов'язаності та контекстуальності мають більше вартості для написання історії чи для вивчення розвитку історичних знань, ніж партійність. Вимагалось підкреслювати позитивні аспекти українського історичного процесу, брати під увагу наміри, а не лише дії політичних діячів та істориків минулого. Цей новий напрям, який був головно, але не виключно пов'язаний з Інститутом історії Академії наук УРСР і *Українським історичним журналом*, навіть твердив, що нова інтерпретація та реабілітація української історії чи історіографії є моральним «обов'язком», що мусить бути виконаний, інакше історія «судитиме» українських радянських істориків шістдесятих років⁴⁹. Треба також підкреслити ту увагу, яка зверталася на потребу розвивати українську суспільно-політичну думку та на пов'язання історіографії з нею, бо історіографія мала також відіграти важливу роль в створенні позитивної української радянської самосвідомості, патріотизму чи політичної культури^{6*}. [...]

Мигул Іван. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // Сучасність. – 1984. – №9. – С.68

⁴⁸ На той час – двомісячник.

⁴⁹ Йдеться про статтю: *Шевченко Ф.П.* Про суд історії // *Український історичний журнал*. – 1967. – №2. – С.45–54.

^{6*} Обговорення другого тому «Історія Української РСР», *Український історичний журнал* (далі: *УІЖ*), 1959, 2, стор.157–159; Ф.Шевченко, «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки», *УІЖ*, 1965, 3, стор.37–41; його ж: «Про створення “Вступу до історичної науки”», *УІЖ*, 1959, 1, стор.90–100, «Шляхом великого Жовтня», *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (далі: *ІДУР*), вип.2, 1969, стор.3–17. Треба додати, що в дискусії взяли участь десятки українських істориків.

Тиражі видань в Україні

Українськомовні публікації в УРСР Рік видання	Наклад 1983	Наклад 1984	Наклад 1985	Наклад 1986
[...] Український історичний журнал [...]	2530	3285	2415	2595

Тиражі видань в Україні // Сучасність. – 1986. – №12. – С.135

Коментар редакції

[...] А *Український історичний журнал* в 1970 р. мав наклад 9700 примірників, а в 1980 р. 4600! Випуск цього ж журналу ч.4 за 1986 р. мав наклад 2610 примірників! [...]

Коментар редакції // Сучасність. – 1987. – №2. – С.118

На службі історичній науці: «Український історик», 1963–1988

[...] Тепер виринає питання про горбачовську відлигу і гласність на Україні. Як ставляться до неї і «перебудовуються» советські українські історики? Який теперішній стан української советської історіографії? З прикриття треба ствердити, що Інститут історії [Академії] наук УРСР і його орган – київський *Український історичний журнал* стоять досі на старих позиціях партійної історії, яка фальшує усі періоди історії України. Ю.Ю.Кондуфор, головний редактор УІЖ, і його партійні історики-апаратчики не включилися в боротьбу проти русифікації української культури й історії, не стали в обороні української мови і взагалі ставляться негативно або пасивно до руху національної самооборони, що його очолює Спілка українських письменників (СУП), і національно свідомі українські інтелектуальні сили – письменники, мовознавці, викладачі історії, українська свідомо інтелігенція, робітництво і селянство. [...]

Винар Любомир. На службі історичній науці: «Український історик», 1963–1988 // *Український історик*. – 1988. – №1/4. – С.35

Тиражі видань в Україні

Українськомовні публікації в УРСР Рік видання	Січень 1987	Січень 1988	Січень 1989
[...] Український історичний журнал [...]	2770	2315	4660

Тиражі видань в Україні // Сучасність. – 1989. – №7/8. – С.238

Археографія на новому етапі

[...] За свою базу поновлена Археографічна комісія має Інститут історії АН УССР, а для розширення наукової праці по інших містах вона має організувати відділи у Львові (при Інституті суспільних наук АН УССР) та Дніпропетровську (при Придніпровському науковому центрі АН УССР, в структурі Дніпропетровського державного університету). Київський «Український історичний журнал» (ч.10, 1989, стор.149–152) інформує, що з початком цього року буде створено 12 посад в Інституті історії АН УССР, і 4 у Львові. Працівники комісії здійснюватимуть аналізу актуальних проблем археографії, будуть планувати видавничу діяльність, вести пошуки історичних джерел і готувати їх до видання. Бюджетові асигнування для забезпечення праці зазначених осіб і розширення технічних можливостей поліграфічної бази має дати АН УССР.

Сучасний стан археографії оцінюється в київському журналі критично: «...археографічна робота в республіці – одна з найзанедбаніших галузей суспільствознавства. Догматизм, тенденційна односторонність, низький науковий рівень публікацій джерел, диспропорції продукції, що склалися в археографічній практиці у 70-их – початку 80-их років при повній бездіяльності Археографічної комісії АН УССР, призвели до того, що з поля зору дослідників випали цілі історичні епохи, різні аспекти багатовікового громадського й етнокультурного буття українського народу. В останні десятиліття стали особливо відчутними падіння престижу публікаторської роботи, брак кваліфікованих археографів; виявляється своєрідний антиджерельний напрям в історичних дослідженнях...». [...]

Археографія на новому етапі // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1990. – 29 березня. – №59. – С.7

Історичний роман Ліни Костенко

[...] Досить заглянути в *Український історичний журнал* сімдесятих років, щоб переконатися в цьому. Більшість надрукованих праць з історії були присвячені ролі партії в різних аспектах радянського життя-буття, значить, майже виключно ХХ століттю. Про інші доби не писалося, за винятком доби Хмельницького, де наголос робився на «возз'єднанню» України з Росією. [...]

Гусар-Струк Данило. Історичний роман Ліни Костенко // Сучасність. – 1990. – №5. – С.29

Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження)

[...] Однак, пригадаю, залишається фактом, що востаннє питання національної свідомості українців XVI – першої половини XVII ст. дискутувалося на сторінках київської наукової преси ще у 1965–1966 рр. (Олена Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» // *Український історичний*

журнал. – 1965. – №12. – С.29–38; Іван Крип'якевич «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст.» // Там само. – 1966. – №2. – С.82–84; Іван Бойко «Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму» // Там само. – 1966. – №2. – С.84–87). Потім дискусію притишили і придушили, бо наближався фатальний 1972 рік. Найкваліфікованіший, зрештою, фахівець у цій ділянці, Кость Гуслистый, який довгі роки накладав сам собі кляп на рота (що переконливо доводять його публікації: «Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. Период феодализма». – К., 1963; «До питання про утворення української нації». – К., 1967), незабаром, у 1973 р., трагічно покінчив із життям. [...]

Дашкевич Ярослав. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // Сучасність. – 1992. – №3. – С.65

In the digest of publications of diaspora press that devoted to the “Ukrainian Historical Journal” lightens up the multifaceted reception of that time journal during 1958–1992. Article analyzed the various issues and contents of publications, the orientation and principles of editorial policy, the indexes of circulation, the influence of the political conjuncture and the ideological metamorphosis to the historians’ research practices in the Ukrainian SSR.

Keywords: “Ukrainian Historical Journal”, Ukrainian Soviet historiography, diaspora, diaspora authors, reception.

ЗВЕРНЕННЯ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА ДО ЧИТАЧІВ ПЕРШОГО ЧИСЛА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»: ПРОГРАМНА СТАТТЯ Ф.ШЕВЧЕНКА 1957 р.

У програмній статті 1957 р. першого головного редактора «Українського історичного журналу» Ф.Шевченка (1914–1995 рр.) висвітлено основні напрями редакційної політики щойно заснованого часопису. У світлі ідеологічних догматів і партійних настанов часів хрущовської лібералізації проаналізовано стан історичної науки в радянській Україні, зокрема окреслено низку «запущених» сфер та напрямів, численних прорахунків і прогалин, які потребують усунення, нагальної розробки й опрацювання.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», редакційна політика, Ф.Шевченко, хрущовська лібералізація, українська радянська історіографія.*

Упродовж XIX – на початку XX ст. формування української соціогуманітаристики, передусім історієписання, розгорталося в межах відмінних культурних просторів, що склалися на теренах імперій Габсбургів і Романових. За таких стартових або вихідних соціокультурних передумов української науки, котра мала виокремлюватися й самостверджуватися в іншомовних академічних середовищах, роль наукових часописів соціогуманітарного спрямування була особливо важливою, позаяк саме вони стали системотворчою ланкою, навколо якої виростала національна інституціональна мережа. «Киевская старина», «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник», «Україна» та інші видання не тільки забезпечили базовий спектр наукових і комунікаційних практик, а й спричинилися до становлення та функціонування розмаїтого культурного поля української соціогуманітаристики.

У революційні 1920-ті рр. роль академічної періодики, зокрема часопису «Україна», котрий редагувався й опікувався М.Грушевським, зросла ще більше, адже забезпечувала бурхливе розширення українського культурного простору та кардинальне переформатування академічної спільноти. У редакційній замітці 1924 р. наголошувалося (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.):

«Поновляючи видання наукового журналу українознавства, котрего потреба так сильно відчувається всіми кінцями України, спішимо якомога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг»¹.

Однак на зламі 1920–1930-х рр. розпочалося нищення як українського культурного простору, так і руйнування академічної мережі. Натомість уцілілі інституціональні осередки зазнали тотальної радянїзації. На цій хвилі 1932 р. було ліквідовано журнал «Україна» – академічний часопис історичного та соціогуманітарного спрямування.

Чверть століття (1932–1957 рр.) українська радянська історіографія не мала власного часопису національного/республіканського масштабу. Такі інституціональні

¹ Від редакції // Україна. – 1924. – Кн.1/2. – С.5.

передумови доволі добре відображали провінційний, ба навіть маргінальний статус республіканської науки в радянському академічному середовищі. Адже навіть невеликі хронікальні замітки й повідомлення про діяльність українських істориків часто-густо доводилося друкувати у загальноакадемічних республіканських періодичних виданнях або у центральних, московських, журналах.

Відсутність фахового часопису практично унеможливлювала більш-менш сталий і повноцінний науково-пізнавальний процес на ниві республіканського історієписання з повним діапазоном дослідницьких, науково-організаційних, комунікативних, редакторських, рецензійних, хронікальних, бібліографічно-інформаційних та низки інших практик.

Безуспішні змагання за республіканський історичний журнал розгорнулися від середини 1930-х рр. Приміром, ще 1934 р. О.Оглоблін у неопублікованій замітці про стан історичної науки в УСРР наголошував: «Треба негайно організувати видання історичних журналів (розрядка О.Оглобліна – *О.Я.*) в УСРР, як наукових (загальноісторичний, джерелознавчий), так і масових»². На його думку, без мережі періодичних видань з історії України українські вчені ризикували доволі швидко відстати як від новацій історичної думки, так і від потреб «соціалістичного будівництва».

Утім у страшній лихоманці масових репресій другої половини 1930-х рр. годі було навіть мріяти про успішне просування проекту зі створення фахового журналу. Проте передвоєнний Інститут історії України АН УРСР усе ж таки розпочав підготовку «Наукових записок», що спершу планувалися як кварталне періодичне видання³. 4 грудня 1940 р. постановою оргбюро ЦК КП(б)У академічним інститутам економіки та історії дозволили «видавати наукові записки окремими випусками з питань економіки і історії»⁴. 17 лютого 1941 р. на засіданні Президії АН УРСР навіть затвердили редакційну колегію «Наукових записок Інституту історії України» у складі С.Белоусова, О.Оглобліна, М.Петровського, М.Марченка, М.Супруненка⁵. Та засновані лише за часів німецько-радянської війни «Наукові записки» де-факто стали неперіодичним збірником статей і матеріалів інституту, себто у жодному разі не могли посісти чи заступити місце фахового історичного журналу.

У лютому 1943 р. з ініціативою започаткувати український/республіканський історичний журнал виступив член-кореспондент АН УРСР С.Юшков, який висунув цю пропозицію як складову частину реформування академічного Інституту історії України⁶. Проблема створення історичного часопису неодноразово в різних контекстах порушувалася на партійних нарадах 1945–1947 рр., зокрема у виступах цілої низки

² *Оглоблін О.П.* Сучасний стан і основні завдання історичної науки в УСРР [машинопис, 1 червня 1934 р.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.9.

³ Академія наук УРСР у 1941 році / За ред. А.А.Сапегіна і Б.М.Гарцмана; склали С.Є.Боржковський, Т.О.Времева, Б.М.Гарцман, Л.Я.Мільштейн, С.Й.Пекарський, Л.С.Рашковський, З.М.Сафір, Й.Л.Турбовський. – К., 1941. – С.175; Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.228–229.

⁴ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.255–256.

⁵ Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали / Відп. ред. О.С.Онищенко; упор. В.А.Кучмаренко, Т.П.Папакіна, Л.І.Стрельська, Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, Т.В.Варава, О.Г.Луговський. – К., 2003. – С.532.

⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.369.

фахівців. Приміром, А.Введенський на нараді 10 березня 1945 р. зауважив: «Інше питання – могутня Українська Республіка не має жодного історичного журналу. Хіба це нормально? Я вважаю абсолютно неприпустимим таке становище»⁷.

У квітні 1947 р. на партійній нараді з ініціативою заснування історичного часопису виступив Ф.Шевченко. Він риторично запитував: «Мені здається, що повинен бути історичний журнал на Україні, в Грузії він є, там 3 мільйони населення, у нас 40 мільйонів населення. Журнал повинен бути. В Інституті історії додержуються інших поглядів – нам журнал непотрібний, нема кому писати. Невже нема кому писати до журналу, хоча б в 2-х місячнику?»⁸.

Більше того, навіть після розгромної постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. дехто з істориків обстоював думку про потребу фахового часопису. Скажімо, К.Стецюк на партійній нараді у вересні 1947 р. відзначала: «Для розгортання наукової критики не тільки в межах нашого Інституту історії, а і в межах всіх наукових кіл України, велику роль може відіграти створення історичного журналу. На минулій нараді якраз про це теж згадували. Створення історичного журналу допомогло би висвітленню на сторінках його ряду важливих основних проблем в історії України, допомогло б розв'язанню складних проблем»⁹.

У 1950 р. інститут та інші академічні установи спробували трансформувати свої «Наукові записки» у формат передплатуваних видань¹⁰. Утім і цей проект, попри підтримку академічного керівництва, зазнав невдачі. Республіканські партійні бонзи заборонили цю трансформацію, позаяк уважали, що за часів пізнього сталінізму такий проект досить небезпечний для їх становища, адже може стати приводом для чергової репресивної кампанії.

Проте спроби заснувати історичний фаховий часопис не припинялися й пізніше, зокрема у чернетці доповіді Ф.Шевченка за 1953 р. віднаходимо такі рядки:

«Колись поговорювали в інституті, що на Україні необхідний історичний журнал, говорили, що він буде виходити. За останній час про це залишилася лише згадка, а про самий журнал і говорити перестали. Я особисто думаю, що такий журнал необхідний. Основний зміст його наповнювався б працями співробітників інституту. Це було б на початку, але далі створився б широкий актив. Журнал створив би його, виховав. Це зв'язало б інститут з іншими науковими установами. Наш інститут повинен бути ініціатором цієї справи»¹¹.

⁷ Стенограма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У (10.III.1945 – 17.IV.1945) // Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1652. – Арк.15.

⁸ Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У (29–30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации // Там само. – Оп.70. – Спр.753. – Арк.245.

⁹ Стенограма совещания историков-работников Института истории Украины АН УССР, ИМЭЛ, Госуниверситета и Пединститута города Киева (16, 17 и 19 сентября 1947 г.). ЦК КП(б)У. Управление пропаганды и агитации // Там само. – Спр.759. – Арк.68.

¹⁰ Історія Національної академії наук України: 1946–1950 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2008. – С.449.

¹¹ Шевченко Ф.П. Про втілення досягнень історичної науки співробітниками Інституту історії АН УРСР [довідь; чорновий автограф; 1953 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.349. – Спр.234. – Арк.12–13.

Ситуацію з історичним журналом у радянській Україні повсякчас коментували еміграційні й діаспорні видання. «Ніщо так не вказувало на залежність української науки від Москви, як саме те, що *Українська академія наук не мала права навіть на свій окремий історичний орган*», – відзначав Б.Крупницький¹².

Перелом у справі з фаховим історичним журналом на обширах радянської України стався лише за доби хрущовської лібералізації. Проект створення історичного журналу в липні 1956 р. первісно подавався як спільна ініціатива трьох установ: Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Архівного управління МВС УРСР¹³. У вказаному проекті анонсувалося:

*«Основну увагу журнал приділятиме публікації оригінальних статей з історії Комуністичної партії України, історії Української РСР, з питань розвитку української радянської культури і т. д. На сторінках журналу вміщуватимуться статті з питань історіографії, архівознавства, джерелознавства, теорії публікації документальних матеріалів, а також про досвід роботи партійних і державних архівів республіки»*¹⁴.

За вірець пропонували взяти загальносоюзний історичний часопис «Вопросы истории», котрий публікував як статті зі всесвітньої минувшини, історії міжнародних відносин, так і розвідки й матеріали з російської-радянської та історії народів СРСР. Очевидно, що значну роль у виборі первісного фахового вірця для проєктованого журналу відіграла думка тодішнього директора Інституту історії АН УРСРО.Касименка, котрий був послідовним прихильником розширення студій зі всесвітньої/загальної історії, хоч останні зазвичай обмежувалися працями з минулого країн «народної демократії» або являли собою радянізовану версію славістичних студій.

Спершу журнал проєктувався як щомісячник із накладом 20 тис. примірників й обсягом 10 друк. арк. Причому місячний обсяг видатків на авторські гонорари мав скласти 35 тис. руб.¹⁵ На думку О.Касименка,

*«створення “Українського історичного журналу” посприяло би перетворенню Інституту історії АН УРСР, Українського філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Головного архівного управління МВС УРСР і Міністерства освіти УРСР у своєрідні центри, котрі координували б науково-дослідну діяльність українських радянських істориків – наукових співробітників Академії наук УРСР, викладачів історії народів СРСР, загальної історії, основ марксизму-ленінізму, працюючих в університетах, педагогічних і інших інститутах, у партійних школах, працівників архівів і музеїв, викладачів історії у середніх школах»*¹⁶.

¹² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950): На правах рукопису / Вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.43.

¹³ Доповідна записка директора Інституту історії АН УРСР, директора Інституту історії партії, начальника Архівного управління секретарю ЦК КПУ т. Червоненко про необхідність створення «Українського історичного журналу» і журнал «Вопросы истории» 1956 р. // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.5–6.

¹⁴ Там само. – Арк.6.

¹⁵ Там само. – Арк.17–18.

¹⁶ Там само. – Арк.15–16.

Зрештою, запити та пропозиції істориків республіканські функціонери суттєво урізали, більше того залишали проект журналу в «підвішеному» стані впродовж тривалого часу. «Український історичний журнал» було офіційно засновано лише в липні 1957 р. як двомісячник – спільний науковий орган Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Перший номер підписали до друку тільки 20 грудня 1957 р. Передплатна ціна на рік, анонсована в першому випуску, становила 36 руб.

Поява довгоочікуваного та вистражданого журналу – фахового верстата для наукової праці й комунікації – згенерувала піднесені настрої й навіть певну ейфорію у середовищі українських істориків. Приміром, І.Крип'якевич у листі до Ф.Шевченка від 3 січня 1958 р. досить влучно схарактеризував тодішні настрої і сподівання: «Щойно вчора почта принесла мені №1 “Укр[аїнського] Іст[оричного] Журналу”. *Весь наш колектив істориків читав і обговорював, і всі схвалили, що журнал прекрасно складений, з різноманітним змістом, з інтересними статтями. Дуже сердечно вітаємо Вас з цим подвигом і бажаємо скоро випустити у світ чергові книжки*»¹⁷.

У першому номері «Українського історичного журналу» була опублікована вступна або програмна редакційна стаття без зазначення авторства, підготовлена особисто першим головним редактором часопису – Ф.Шевченком. Про це беззаперечно свідчить чернетка робочої версії статті з його особового архіву, хоч і з іншою назвою¹⁸. Редакційна стаття була суттєво перероблена, порівняно з робочою версією, утім її загальний зміст більш-менш корелювався з первісним варіантом.

Архітектоніка програмної статті була доволі простою, вона складалася з двох частин – «ритуальної»/«обрядової» та, власне, «прагматичної», в якій намічались засади і пріоритети редакційної політики. «Ритуальну» частину було виписано відповідно до актуальних політичних вимог й ідеологічних настанов. Однак поряд зі звичними тезами про «тріумф соціалізму» у СРСР, чергову річницю «Великого Жовтня», попри неодмінну данину «прогресивному вченню» й сакралізованим віхам радянської історії (300-ліття «возз'єднання України з Росією», 50-річчя першої російської революції), посилення на «доленосні» та «історичні» рішення останнього на той час партійного форуму – XX з'їзду КПРС, текст редакційної статті виразно репрезентував тенденції перехідної доби між пізнім сталінізмом і хрущовською лібералізацією. Недаремно в «ритуальній» частині віднаходимо як типові штампи зразка 1930–1940-х рр., як-от «історичний фронт», «армія істориків», «антипартійна група», так і нові означення на кшталт «культ особи», «пережитки суб'єктивізму», «заскорузлий догматизм», «схематизм», «начотництво» тощо. Останні відображали новітні ідеологічні віяння й водночас указували на поворот політичного курсу у СРСР, зокрема спробу часткового демонтажу, паліативної ревізії сталінської спадщини. Отже провідний рефрен редакційної статті однозначно демонстрував, що заснування республіканського фахового часопису пов'язувалося з тодішньою суспільно-політичною лібералізацією.

Утім «прагматична» частина редакційної статті, порівняно з «ритуальною», помітно дисонувала, позаяк тональність переможних реляцій поступово

¹⁷ Крип'якевич І.П. – Шевченко Ф.П. Листи [автограф; м. Львів, 3 січня 1958 р.; м. Львів, 19 січня 1958 р.; м. Львів, 7 травня 1958 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.1184. – Арк.1.

¹⁸ Шевченко Ф.П. Про «Український історичний журнал» [стаття, м. Київ, друга пол. 1957 р.; машинопис] // Там само. – Спр.136. – 9 арк.

заступала думка про побутування численних недоопрацьованих і навіть занедбаних («запущених») ділянок історичної науки. Приміром, визнавалося, що наявність одного-єдиного історичного журналу у СРСР «гальмувала розробку конче важливих проблем історії» та звужувала «до мінімуму можливості публікувати нові праці». Більше того, у «прагматичній» частині редакційної статті йшлося про те, що у «запущеному стані перебуває розробка допоміжних історичних дисциплін», зокрема джерелознавства, історичної географії, палеографії, дипломатики, архівістики, топоніміки, хронології, метрології та ін. Суттєві прогалини відзначалися й на ниві української історіографії, зокрема констатувалося, що «значне відставання є в справі вивчення історії суспільно-політичної думки на Україні». Причому це пояснювалося «нігілістичним ставленням» до історичної спадщини, котре призвело до «схематизму» та «відсутності конкретного підходу». Загалом редакційна стаття фактично натякала й на чималі негаразди в розробці «теоретичних питань», які пояснювалися/списувалися на карб «догматизму», «начотництва» та нерозуміння «духу творчого марксизму».

За рядками цих доволі скупих, завуальованих і, звичайно, обережних спостережень проступала думка про занедбаний стан республіканського історієписання навіть у порівнянні з центральними, союзними, взірцями. Ці вступні редакційні рефлексії помітили навіть дописувачі по той бік «залізної завіси». Скажімо, на думку Я.Пеленського, у редакційній статті «Українського історичного журналу» простежувалися

«правдиві зауваги, що в 1957 році існував в СРСР тільки один історичний журнал (самозрозуміло, російський), що «УІЖ» «є поки що єдиним в республіці історичним друкованим органом», що Україна мала тісні зв'язки з західньо- і південно-слов'янськими народами, що схематизм є однією з причин відставання української історіографії, врешті, що допоміжні історичні дисципліни занепали. В одному місці автори редакційної статті пробували заговорити нормальною мовою, заявляючи, що «справжня наука може з успіхом розвиватися лише при наявності боротьби думок», але кінцеві акорди про «партійність», боротьбу з «ревізіонізмом» і «буржуазним націоналізмом» відгортають відомим штампом і обскурною обрядовщиною»¹⁹.

Насамкінець стаття, написана Ф.Шевченком, декларувала пріоритети й засади редакційної політики. «Український історичний журнал» розглядався як періодичне видання так званого широкого профілю. Отже часопис волею-неволею мав репрезентувати не тільки наукові, а й педагогічно-освітні, дидактичні практики та, найголовніше, ідеологічні тренди партійної політики. Це суттєво розмивало, а значною мірою навіть нівелювало спроби більш-менш виразної програми пріоритетів, які опинялися, точніше хиталися, на перехресті різноманітних інтересів й актуалізованих ідеологічних вимог, що добре простежується в історії журналу за радянської доби. Тим більше, пильний партійний контроль за редакційним і видавничим процесом

¹⁹ Пеленський Я.З. Вступ до спотвореної історії («Український історичний журнал», ч.1, 2, 3. 1957, Київ, видавництво АН УРСР, стор.167, 162, 159) // Сучасна Україна (Мюнхен). – 1959. – 8 березня. – №5. – С.4.

змушував висувати на перше місце розвідки й матеріали з історії партії та радянського суспільства.

Зауважимо, що в робочому машинопису редакційної статті віднаходимо прикінцевий пасаж, вилучений в опублікованому тексті. У цьому фрагменті йшлося про передісторію створення часопису, почасти про змагання за заснування фахового видання. У робочій версії редакційної статті відзначалося:

«В минулому не було у нас зборів, на яких би не говорилося про потребу створення журналу. Та ось є вже рішення про журнал, але особливої зацікавленості в його роботі серед нашого колективу ще немає. Из великого нашого колективу навіть 10 чоловік не підписалося на журнал. Лише окремі товариші, буквально одиниці заявили про своє бажання співробітничати в журналі. Та є надія, наступлять зміни у відношенні до журналу. Журнал є кривною справою всього нашого колективу науковців, і саме тому не може бути байдужих. Рішенням ЦК затверджено склад редакційної колегії журналу, яка вже приступила до роботи. Є всі підстави твердити, що до кінця року вийдуть всі три номери. Але це буде можливим, коли колектив і нашого інституту прийме активну участь в роботі журналу»²⁰.

Та незважаючи на численні проблеми, негаразди, конфлікти, пов'язані з багатоманітними практиками журналу, фінансовим забезпеченням і матеріальною базою, розгромні й негативні відгуки з того боку «залізної завіси», ніщо не могло спростувати величезного та безперечного досягнення його фундаторів. Уперше від 1932 р. історикам удалося заснувати свій фаховий часопис і забезпечити його стале функціонування на обширах радянської України.

Урешті навіть доволі скептично налаштований Я.Пеленський визнавав, що «поява “Українського історичного журналу”, органу Інституту історії АН УРСР, в Києві, є мабуть однією з найважливіших подій на відтинку дослідів історії в УРСР після другої світової війни. Від часу ліквідації журналу “Україна” це є перший український історичний журнал в УРСР»²¹.

***

Опублікована версія програмної статті Ф.Шевченка мала заголовок «Від редакційної колегії». Друкується за публікацією 1957 р.²² До тексту долучено зауваги історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання Ф.Шевченка позначено астериском (*).

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

²⁰ Шевченко Ф.П. Про «Український історичний журнал». – Арк.8–9.

²¹ Перша конференція молодих науковців НТШ [про доповіді В.Маркуся, Я.Пеленського та ін. учених про українську радянську історіографію] // Свобода. – 1959. – 2 червня. – №104. – С.3.

²² [Шевченко Ф.П.] Від редакційної колегії // Український історичний журнал. – 1957. – №1. – С.3–9.

***

Знаменну дату в історії нашої Батьківщини – 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції – всі радянські народи відзначають в умовах розквіту своїх творчих сил і величезних досягнень. Трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії вказали народам усього світу єдино правильний шлях до визволення від соціального і національного гноблення, шлях до вільного і щасливого життя. Шляхом соціалізму тепер іде вже понад третина населення земної кулі.

В результаті побудови соціалізму сталися корінні зміни в економіці нашої країни, класовій структурі радянського суспільства, у взаємовідносинах між радянськими народами. На небувалу височінь піднявся їх культурний рівень. Великих успіхів досягнуто у розвитку всіх галузей науки, в тому числі й історичної.

Ідейно-теоретичною основою радянської історичної науки є матеріалістичне вчення про закони розвитку людського суспільства. Тільки після відкриття Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, – писав з цього приводу В.І.Ленін, – що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, – з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»^{1*}.

Тільки на основі єдино наукової марксистсько-ленінської методології стало можливим розв'язання ряду кардинально важливих проблем історичного розвитку людства. Радянська історична наука розвивалася в боротьбі проти всіляких ворожих теорій, вульгаризації, перекручень, проти різних спроб ревізувати вчення марксизму-ленінізму.

Сорок років – порівняно невеликий відрізок часу. Проте за цей короткий час радянська історична наука домоглася значних успіхів. Їх можна бачити, зокрема, на прикладі розвитку марксистсько-ленінської історичної науки на Україні. Тільки за післявоєнний період вийшло два видання першого тому «Історії Української РСР», який дістав схвальну оцінку не тільки наукової громадськості нашої країни, а й за рубіжем, в країнах народної демократії. Готується до друку другий том, в якому показано успіхи Радянської України після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції²³. Радянські історики України значною кількістю праць відзначили визначні дати в історії нашої Батьківщини, серед них такі, як 300-річчя возз'єднання України з Росією²⁴, 50-річчя революції 1905–1907 рр.

^{1*} В.І.Ленін, Твори, т.19, стор.4–5.

²³ Ідеться про вид.: Історія Української РСР: У 2 т. [1-ше вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – Т.1. – К., 1953. – 784 с.; Т.2. – К., 1956. – 704 с.; Історія Української РСР: У 2 т. [2-ге вид.]. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1955. – 906 с.; Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – К., 1957. – 779 с.

²⁴ Див., напр.: Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – 332 с.; Віковична дружба російського і українського народів: Зб. статей, присвячених 300-річному ювілею возз'єднання України з Росією (1654–1954) / За ред. О.К.Касименка. – К., 1954. – 350 с.; Історичне значення возз'єднання України з Росією / Відп. ред. О.К.Касименко. – К., 1954. – 300 с.; Воссоединение Украины с Россией: 1654–1954: Сб. статей. – Москва, 1954. – 440 с.

Історики республіки провели відповідну роботу в справі вивчення історії КПРС та її складової частини – КП України. Видано ряд збірників документів і статей, монографій, брошур і т. д. Приступлено до вивчення історії Комуністичної партії Західної України. Широким фронтом ведеться підготовка до святкування 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця робота дала значні наслідки.

Вихід у світ ряду монографій, присвячених важливим проблемам з різних періодів історії України, є одним із свідчень теоретичної зрілості наших історичних кадрів, їх високої кваліфікації.

Про творчі успіхи української радянської історичної науки свідчить також значна кількість публікацій документів, що була здійснена за кілька останніх років. Цим самим в історичну науку введено сотні і сотні нових фактів, які дають можливість піднімати нові проблеми, переглядати навіть ті питання, що, як здавалося раніше, вже були остаточно розв'язані.

Розширилось і коло питань, над якими працюють українські історики. Поряд з поглибленим вивченням і висвітленням історії України, історії СРСР, КПРС та КП України в останні роки розгортається робота по висвітленню питань загальної історії, передусім історії країн народної демократії. Вживаються відповідні заходи щодо розробки допоміжних історичних дисциплін. Ведуть свою дуже корисну діяльність в справі видання документів, пугівників по архівах тощо архівні установи республіки.

Ці зрушення в розвиткові історичної науки помітні не тільки в столиці Радянської України – Києві. За останні роки появилася значна кількість наукових збірників і окремих праць, які свідчать про творчий успіх істориків, що живуть і працюють в Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Дніпропетровську, Чернівцях, Сталіно, Ворошиловграді, Вінниці, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах республіки. Історики України становлять значний загін, що працює в тісному контакті з істориками всього Радянського Союзу.

Досягнення марксистсько-ленінської історіографії на Україні – це успіхи всього українського народу, який після перемоги Жовтневої революції добився величезних успіхів у будівництві суверенної Радянської держави, економічному та культурному розвитку. Історична наука в Радянській країні служить інтересам трудящих, бореться за зміцнення соціалістичного ладу, за перемогу комунізму в нашій країні.

На нові подвиги в ім'я дальшого процвітання Радянської Вітчизни, в ім'я побудови комуністичного суспільства запалив радянських людей історичний XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.

Рішення XX з'їзду КПРС мають величезне значення для посилення і дальшого розгортання ідеологічної роботи, для ще більш успішного творчого розвитку суспільних наук на міцній і єдино науковій основі – вченні марксизму-ленінізму.

Особливо велике значення мають рішення XX з'їзду КПРС для розвитку історичної науки. Ліквідуються ті перепони, які були зв'язані з наслідками культу особи²⁵ і гальмували успішний розвиток науки. Викриваються і

²⁵ Про ставлення Ф.Шевченка до «культу особи» промовисто свідчать робочі матеріали з його особового архіву (див.: Шевченко Ф.П. Робочі матеріали [для незакінченої статті про культ особи і його негативні наслідки в суспільних науках] та газетні вирізки [чорновий автограф; м. Київ, 1962 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.585. – 45 арк.).

ліквідуються пережитки суб'єктивізму, схематизму та догматизму, що мали місце в деяких працях, відбувається більш широке творче обговорення ряду проблем, ставляться і глибше розв'язуються нові питання, розширився доступ до архівних матеріалів та інших джерел.

XX з'їзд став переломним етапом на шляху до нового, ще вищого ступеня в розвиткові історичної науки, наснагою для дальших творчих успіхів. Так оцінюють рішення з'їзду і в такому напрямі діють історики нашої країни та історики-марксисты в зарубіжних країнах.

Успіхи, ясні і широкі перспективи в розвиткові радянської історичної науки, очевидні. Їх не бачать і не хочуть на них зважати засліплені злобою вороги соціалістичного ладу або люди, що відірвалися від життя, заскорозузли в догматизмі, начотництві і схематизмі.

Розкриття на червневому Пленумі ЦК КПРС змовницької групи Маленкова, Кагановича, Молотова і Шепілова, що примкнув до них, ще більше згуртувало наш народ навколо партії, ще вище підняло його творчий порив.

Відомо, що саме ця група була проти курсу, який проводить в життя Комуністична партія на виконання рішень XX з'їзду. Антипартійна група виступала проти розширення прав союзних республік, чим гальмувала дальший розвиток ленінської дружби між усіма народами нашої країни. Та все це були спроби окремих відщепенців, і саме тому реальне життя, хід історії відкинули їх з шляху, яким ідуть вперед народи Радянського Союзу.

Становище, яке існувало на історичному фронті в минулому, не відповідає значно зрослим потребам розвитку історичної науки. На величезну, багатотисячну армію істориків нашої країни існував лише один журнал – «Вопросы истории». В таких умовах звужувались до мінімуму можливості публікувати нові праці. Наявність одного журналу гальмувала розробку конче важливих проблем історії.

Завдяки рішенням XX з'їзду партії створена можливість покінчити з різними недоліками, які мали місце на такій важливій ділянці ідеологічної роботи, як історична наука. Одним із проявів цього зрушення є те, що створено ряд нових історичних журналів, а саме: «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Новая и новейшая история» та ін. З другого півріччя 1957 р. починає виходити двомісячний «Український історичний журнал».

Створення «Українського історичного журналу» є знаменною подією в науковому житті республіки, ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні.

«Український історичний журнал» є науковим органом Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Журнал має на меті об'єднати творчі зусилля істориків Української РСР. На його сторінках будуть вміщуватись також праці істориків інших братніх республік, які з відповідною тематикою будуть звертатися до журналу.

«Український історичний журнал» розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів,

пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів.

Зважаючи на те, що журнал є поки що єдиним у республіці історичним друкованим органом, його профіль досить-таки широкий. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал.

Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу з давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за своє соціальне та національне визволення.

Проблеми історії, що стосуються життя та діяльності народу, який вносить основний, вирішальний вклад у розвиток суспільства, ніколи не будуть вичерпані, бо вони вічні, як вічний сам народ. Кожний народ, створюючи матеріальні та духовні цінності, тим самим вносить свій вклад у розвиток світового прогресу. Саме тому кожний народ, незалежно від того, великий він чи малий, заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною.

Історична наука не стоїть на одному місці, а розвивається, розширюється її проблематика. Багато питань ще не розв'язано, а з кожним днем виникають все нові завдання в справі вивчення ролі народних мас. Народ є справжнім творцем історії. Розробляючи цю велику і важливу проблему, історики повинні розкривати все нові і нові сторони в житті і діяльності народних мас.

Особливо багато нового можуть і повинні зробити в цій справі історики, які вивчають радянський період історії нашої Батьківщини, вивчають історію країн народної демократії. Історикам необхідно розкривати, творчо осмислювати все те нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли активними і свідомими творцями історії стали сотні мільйонів трудящих. Історики мають узагальнювати те, що виникло в результаті колективних зусиль мільйонів, показуватиме нове становище, в якому перебувають народні маси в країнах, що пішли шляхом соціалізму. Завдання істориків полягає в тому, щоб показувати, як зростала, набирала нової якості і форм творча роль народних мас, розкутих від кайданів капіталізму. Необхідно ліквідувати відставання, недоліки, помилкові і невірні твердження, які мали місце в історичних працях щодо висвітлення ролі народних мас в історії.

Тільки внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виникла Українська Радянська держава, стало можливим воз'єднання всіх українських земель. Український народ вніс свій значний вклад у побудову соціалізму. Разом з усіма народами великого Радянського Союзу він будує комунізм. Україна з напівколонії, якою вона була при царизмі, завдяки зусиллям всіх братніх радянських народів перетворилася за роки Радянської влади у передову індустріально-колгоспну республіку з високорозвиненою самобутньою національною культурою. Значний вклад внесла Україна в боротьбу народів світу проти фашизму, за мир і демократію.

Однак слід відзначити, що історики досі ще не показали з усією глибиною тих величезних перетворень, які відбулися в житті Української РСР за роки Радянської влади. В цьому відношенні історики ще у великому боргу перед народом.

Успіхи соціалістичного будівництва Радянської України мають знайти всебічне висвітлення на сторінках нашого журналу. Показ в журналі успіхів усіх народів Радянського Союзу буде сприяти зміцненню радянського патріотизму та законної гордості трудящих за свою Батьківщину.

Народи нашої країни твердо переконані в тому, що знищення гніту царизму, буржуазії і поміщиків, встановлення влади трудящих, величезні успіхи в будівництві соціалізму і комунізму стали можливі тільки під керівництвом Комуністичної партії.

Славна історія Комуністичної партії Радянського Союзу є одним з найважливіших джерел загартування наших кадрів, виховання трудящих в дусі комунізму. Вивчення історичного досвіду партії допомагає радянським людям глибоко розуміти минуле і сучасне, надихає радянських людей на нові подвиги в ім'я торжества комунізму.

Одне з найважливіших завдань, яке поставлено перед істориками, – це рішуче поліпшити творче вивчення славного шляху, що його пройшла наша Комуністична партія. Журнал ставить собі за мету глибоко висвітлювати провідну роль Комуністичної партії, поширення і перемогу марксистсько-ленінської теорії на Україні, визначну роль засновника і вождя партії і соціалістичної держави В.І.Леніна, всебічно розкривати історію керівної діяльності Комуністичної партії України – невід'ємної складової частини КПРС. Особлива увага буде приділятися висвітленню боротьби партії за єдність своїх рядів і чистоту марксистсько-ленінської теорії, за зміцнення диктатури пролетаріату, за розширення зв'язків партії з народом. Перед істориками стоять важливі завдання в справі висвітлення різних періодів і проблем діяльності КПРС в цілому і історії Комуністичної партії України зокрема.

Українська радянська історична наука має певні успіхи у висвітленні героїчної боротьби робітничого класу України, багатовікової історії трудящого селянства. Проте слід відзначити, що в уже опублікованих історичних працях не висвітлюється в однаковій мірі історія робітничого класу і селянства на всіх українських землях. Зокрема, ще дуже мало зроблено в справі вивчення становлення і революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель. Тепер для розробки цих питань створено необхідні умови – є кваліфіковані кадри і можливості використовувати різні документальні матеріали.

Ще багато потрібно зробити історикам в справі висвітлення на конкретних фактах становлення і зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства. Цей непорушний союз був тією суспільною силою, що забезпечила перемогу Жовтневої революції, побудову соціалізму в нашій країні. Безумовно, що згаданому питанню на сторінках журналу буде приділятися значна увага.

Непорушна, вічна дружба народів Радянського Союзу є запорукою їх свободи і незалежності, запорукою їх дальших успіхів. Ця дружба є основою могутності нашої Радянської держави, рушійною силою соціалістичного суспільства.

Історики України вже провели значну роботу в справі дослідження спільності історичної долі російського і українського народів, віковичних зв'язків і дружби між ними. Ця робота і далі буде продовжуватись і поглиблюватись істориками.

Говорячи про висвітлення в історичній літературі ленінської дружби народів, необхідно відмітити, що для істориків є ще непочатий край роботи в показі плодотворних зв'язків українського народу з усіма братніми народами СРСР. Є всі підстави сподіватися, що у розв'язанні цієї проблеми візьмуть активну участь історики й інших радянських республік. Для їх статей і матеріалів завжди знайдеться місце на сторінках «Українського історичного журналу».

Історія українського народу ніколи не була ізольована від історії інших народів. Історичний процес відбувався в тісному зв'язку і взаємообумовленні. Було багато шляхів, якими йшло зближення та єднання народів протягом віків. Саме тому всебічний показ історичних зв'язків українського народу з сусідніми зарубіжними народами і особливо з трудящими країн народної демократії має велике науково-пізнавальне та політичне значення.

Одним з важливих завдань працівників ідеологічного фронту, в тому числі й істориків, є сприяння всіма засобами зміцненню дружби і співробітництва між країнами соціалістичного табору. Спільність походження, мовна спорідненість, культурна і територіальна близькість сприяли тому, що зв'язки між Україною, Польщею, Чехословаччиною, Болгарією, Югославією ніколи не припинялися.

Не можна ігнорувати й того, що український, польський, чеський, словацький, румунський та угорський народи в силу історичних обставин у різні часи належали до одних і тих же державних утворень. «Поки різні нації живуть в одній державі, – вказував В.І.Ленін, – їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»^{2*}. Обходити ці зв'язки означало б збіднювати історію кожного з цих народів.

Вивчення багатих за своїм змістом прогресивних зв'язків між народами сприятиме зміцненню їх дружби в сучасних умовах. Дальше посилення творчих зв'язків з істориками країн народної демократії, що має знайти своє конкретне відображення і в «Українському історичному журналі», сприятиме розв'язанню ряду спільних проблем.

Той факт, що наша Радянська Батьківщина є надійним оплотом миру і демократії в усьому світі, не є випадковим, це результат закономірного розвитку соціалістичного суспільства. Тепер, як ніколи, в усьому світі зріс інтерес до Радянського Союзу в цілому, до кожної радянської республіки зокрема. Успіхи нашої багатонаціональної країни і зміни, які відбулися в ній за роки побудови соціалізму, стають добре відомими сотням мільйонів трудящих земної кулі.

Радянські люди ніколи не були байдужими до славних традицій інших народів світу, до того, як вони живуть і борються за своє краще майбутнє. Саме тому радянські читачі знаходитимуть на сторінках журналу відповідь на питання, які постають перед ними із загальної історії, міжнародних відносин, революційно-визвольної боротьби народів світу. Публікуючи такі матеріали, журнал прагнутиме до зміцнення міжнародної солідарності трудящих, виховання в них почуття пролетарського інтернаціоналізму.

^{2*} В.І.Ленін, Твори, т.19, стор.444.

Марксизм-ленінізм осуджує нігілістичне ставлення до історичної спадщини, він вчить, що до неї треба і підходити критично, використовувати надбання попередніх поколінь та належно їх оцінювати. Але слід відзначити, що досі ще дуже мало зроблено в справі вивчення історіографії України. Часті випадки, коли лише мимохідь згадуються імена тих чи інших істориків або їх окремі праці, але не показується їх місце в українській історіографії. Схематизм, відсутність конкретного підходу в оцінці багатьох явищ в українській історіографії є однією з причин її відставання. Зовсім нічого не зроблено в справі вивчення глибоких за своїм змістом процесів, які відбувалися в радянській марксистсько-ленінській історіографії. Значне відставання є в справі вивчення історії суспільно-політичної думки на Україні. Слід відзначити, що в цьому відношенні далеко більше, ніж історики, роблять літературознавці та філософи. Журнал ставить перед собою завдання всіляко сприяти розробці згаданих питань.

Необхідно відверто визнати, що до цього часу в запущеному стані перебуває розробка допоміжних історичних дисциплін, без яких не можна вести ґрунтового вивчення історії, користуватися першоджерелами. Мова йде про джерелознавство, історичну географію, палеографію, дипломатику, архівістику, топоніміку, хронологію, метрологію та інші дисципліни. Журнал робитиме все можливе, щоб добитися зрушення в цій справі, щоб викликати інтерес істориків до розробки і цих галузей історичної науки.

Партія постійно звертає увагу на необхідність підвищення ідейно-теоретичного рівня праць з історії, закликає до творчого розв'язання багатьох проблем, націлює істориків на боротьбу проти ворожих концепцій, вказує шляхи до подолання різних помилок та недоліків. XX з'їзд КПРС завдав нищівного удару догматизмові та косності. Не можна сказати, що в історичній літературі все гаразд, що вже все зроблено в цьому відношенні. Багато теоретичних питань ще не поставлено і не розв'язано, хоч цього вимагають життя і розвиток науки. Одним з найважливіших завдань журналу є розробка теоретичних питань історичної науки.

Догматизм, начотництво, схематизм, неглибоке знання і розуміння марксизму-ленінізму є причиною того, що часто історики в своїх працях не ставлять нових проблем, не розв'язують їх у дусі творчого марксизму. В таких працях начебто все на місці, все вірно, але в них переживується старе, відоме, не збуджується думка читача. Історикам має бути добре відомо, що життя багатогранне, що воно не може бути втиснутим в одну чи кілька схем. Необхідно глибше вивчати конкретні факти, явища історії, а не підміняти їх абстрактними визначеннями, схемами. Рішуча боротьба проти закостенілості, проти всього того, що стоїть на шляху розвитку історичної науки, є одним з бойових завдань журналу.

Виходячи з того, що справжня наука може з успіхом розвиватися лише при наявності боротьби думок, журнал всіляко сприятиме розгортанню творчих дискусій, глибокої наукової критики.

Одним з головних завдань журналу є войовнича, партійна і непримиренна боротьба за чистоту принципів марксизму-ленінізму, проти будь-яких

спроб ревізувати це велике вчення, проти всіляких проявів ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, проти реакційної буржуазної історіографії.

Живий зв'язок науки з практикою, її служіння інтересам народу є тією рисою, що докорінно відрізняє становище науки в нашій країні від того, яке вона займає в капіталістичному світі. В зв'язку з цим перед журналом стоять завдання узагальнювати кращий досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах, публікувати кращі лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вищих учбових закладів, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах. Журнал має боротися за тісний зв'язок історичної науки з життям, з практикою комуністичного будівництва, сприяти координації наукової діяльності істориків на Україні.

В журналі будуть публікуватися статті і наукові повідомлення, важливі історичні документи і матеріали, а також спогади. Постійно в журналі будуть вміщуватися огляди літератури, рецензії, а також хроніка наукового життя.

Такі основні завдання «Українського історичного журналу». Виконання цих завдань можливе при тій умові, якщо в роботі журналу візьмуть найактивнішу участь історики республіки, коли редакційна колегія буде прислухатися до голосу читачів. Журнал є кровною справою тих, хто працює над розробкою питань історії, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни і прагне використати його для виховання трудящих мас в дусі комунізму, для переможного будівництва комуністичного суспільства.

In the program article of 1957 by the first editor-in-chief of the "Ukrainian Historical Journal" F. Shevchenko (1914–1995), highlights the main directions of the editorial policy of the newly-founded journal. In the light of the ideological dogmas and party instructions of Khrushchev liberalization, author analyzed the condition of historical science in Soviet Ukraine. In particular, author described a number of "neglected" spheres and areas, numerous miscalculations and gaps that need to be eliminated, urgently developed and worked out.

Keywords: "Ukrainian Historical Journal", editorial policy, F. Shevchenko, Khrushchev's liberalization, Ukrainian Soviet historiography.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1:94(477)«Ф.Шевченко»

Ф.П.ШЕВЧЕНКО

ПРО СУД ІСТОРІЇ (До 60-річчя заснування «Українського історичного журналу» та 50-ліття першої публікації статті Ф.Шевченка)

***

У статті першого головного редактора «Українського історичного журналу» Ф.Шевченка висунуто своєрідну візію про призначення та фах історика, пов'язану з реконцептуалізацією старої ідеї про «суд історії». Обстоюється теза про моральний і фаховий обов'язок історика дотримуватися у висвітленні її репрезентації минувшини професійних канонів, зокрема об'єктивності, неупередженості та фактографічної достовірності. Висловлюється думка про імовірнісний і навіть парадоксальний характер історичного знання, котрі не обов'язково корелюються із «законами історичного розвитку», окресленими канонами «історичного матеріалізму».

Ключові слова: пізньопросвітницький раціоналізм, українська радянська історіографія, республіканський наратив, історична традиція, народ, новий «народницький» дискурс, суд історії, М.Грушевський, Ф.Шевченко.

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту модерну. Її було виплекано в річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Приміром, знаменитий афоризм німецького поета Фрідріха фон Шиллера: «Історія і є всесвітній суд» (1784 р.)¹ був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована ідея вищого або Божого суду, котру модифікували в дусі пізньопросвітницького раціоналізму. Із легкої руки Г.В.Ф.Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом – до європейської соціогуманітаристики. Недаремно Ф.В.Ніцше обстоював думку про призначення «критичної історії» віддавати минувшину до «суду історії»².

¹ Шиллер Ф. Отречение // *Его же. Собрание сочинений в 7 т.* – Т.1: Стихотворения. Драмы в прозе. – Москва, 1955. – С.148.

² Ніцше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // *Его же. Сочинения: В 2 т.* / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К.А.Свасьяна. – Т.1. – Москва, 1990. – С.178.

Відтоді цією ідеєю послуговувалося чимало інтелектуалів, у тому числі й українських істориків, хоч і в найрізноманітніших контекстах та вкладаючи відмінні смисли. Скажімо, П.Куліш спершу апелював до «суду історії» в пошуках більш життєвого «начала» чи «сили»³, а пізніше прагнув віднайти «історичну правду» на «суді культури»⁴. Морально-етичними й релігійними розумуваннями сповнені щоденникові нотатки М.Грушевського про «історичний суд» та обов'язок ученого, наприклад, його запис від 21 квітня 1891 р. (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.): «Думав тільки, що іноді судити не гріх – *судити з обов'язку, що історична праця є теж обов'язок для суду, що тра (треба – О.Я.) тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину*»⁵. У пізніших працях М.Грушевського віднаходимо розлогі розмірковування про традицію, культ предків та «суд історії» (хоч і в лапках!). Виглядає, що історик розглядав і тлумачив цю ідею в контексті морально-виховного призначення історії:

«З другого боку – вона (традиція – О.Я.) являється неустанною оцінкою, “судом історії”, про котрий так багато говорить, і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляється – а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. “Історичний суд” таким чином має обопільний характер, так само як має його почуте обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками»⁶.

Отож для М.Грушевського «суд історії» нерозривно пов'язаний з історичною традицією та її побутуванням, себто з тими сенсами, котрі вона продукує щодо минувшини, сучасності та майбуття.

Зауважимо, що будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванням історика правничого підтексту, хоч і в метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав'язує конфлікт між відмінними уявленнями або образами минувшини, що, кінець-кінцем, продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних

³ Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т.1: От начала колонизации опустошённой татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – Санкт-Петербург, 1874. – С.3.

⁴ Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. – Л., 1882. – С.8.

⁵ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до друку, передне слово, упор., ком. і післямова Л.Зашкільняка. – К., 1997. – С.108.

⁶ Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С.59–60.

вимог, у даному випадку – настанов радянського канону зразка 1960-х рр.? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Такі конотації безперечно нав'язують порівняння з низкою думок Ф.Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Імовірно, що саме роздуми М.Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби реконцептуалізації та представлення ідеї «суду історії» в межах республіканського наративу. Тим паче, що згадану розвідку Ф.Шевченка було видрукувано в «Українському історичному журналі» (№2 за 1967 р.) за кілька місяців після того, як він опублікував іншу резонансну статтю, де намагався частково реабілітувати автора «Історії України-Руси» на полі української радянської історіографії⁷. Певна річ, осмислюючи постать і спадщину М.Грушевського революційної та післяреволюційної доби Ф.Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій репрезентовано цитований вище фрагмент про «історичний суд».

Попервах стаття Ф.Шевченка, подана до «Українського історичного журналу», мала назву «Суд історії». В особовому архіві історика збереглася первісна машинописна версія цієї розвідки⁸. Достеменно невідомо, що саме спонукало автора змінити заголовок цієї розвідки. Імовірно, він гадав, що порушив лише деякі аспекти масштабної проблематики. Та, можливо, мали місце й банальні резони, котрі зазвичай призводять до корекції більшості матеріалів, поданих до редакторського портфеля практично будь-якого наукового часопису. За редакційними відмітками, зробленими червоним олівцем на робочій версії машинопису, перший неправлений варіант тексту надійшов до «УІЖ» 21 грудня 1966 р.⁹

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф.Шевченка з нового боку як ученого, схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого, заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше республіканського, сегмента часів запізнілої «відлиги», то стає очевидним досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Архітектоніка статті Ф.Шевченка побудована навколо з'ясування різноманітних аспектів і контекстів уживання поняття «суд історії», зокрема стосовно того змісту та смислів, які постають і переховуються у процесі такої циркуляції. Показово, що автор розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії». Причому його означення доволі розмаїті – «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі», «самий процес суспільного розвитку й висновки з нього», навіть метафоричне порівняння з «колесом історії». Остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М.Грушевського про «колесо еволюції».

⁷ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

⁸ Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки [машинопис і чорновий автограф; м. Київ, 21 грудня 1966 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.349. – Спр.166. – 23 арк.

⁹ Там само. – Арк.1.

Звісно, Ф.Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та неблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім його розумування продукують відмінні, а то й зовсім інші конотації. Зокрема він зазначає: *«Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу»*.

Із такої перспективи «суд історії» в потрактуванні Ф.Шевченка постає як позачасове мірило вартості. Більше того, той сенс, який продукують авторські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам», народу. Ця теза знову нав'язує порівняння з розумуваннями М.Грушевського, позаяк у його наративі саме народ/нація є не тільки провідним героєм, а в певному розумінні «вічною» категорією національної історії.

Вочевидь Ф.Шевченко керувався іншими мотивами й міркуваннями, ніж М.Грушевський, хоч у його тексті народ також розглядається та подається як «справжній творець» і «герой історії». Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу, котрий був зорієнтований на розширення меж представлення історії України в республіканському наративі. На цьому ґрунті постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі спонукають до певних порівнянь пасажів Ф.Шевченка з думками М.Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», котрі продукують позачасовий сенс.

«Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого», – зауважував Ф.Шевченко. В іншому місці історик відзначав, що народ виступає не тільки як суддя, а й часто-густо як виконавець ухваленого вироку.

Проте Ф.Шевченко послуговувався ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження та розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковував про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних і дослідницьких практик. Отож у його викладі порушувалося питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі» – слідчий, обвинувач, оборонець та експерт.

Ці розмірковування Ф.Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як публічне проголошення свого кредо, адресоване до колеґ по історичному цеху. Передусім автор наголошував на безсторонності, об'єктивності історика як «слідчого». На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об'єктивізму в дослідницьких і громадсько-культурних практиках. Однак Ф.Шевченко не забуває і про інші ролі історика – обвинувача та оборонця. Функцію першого він убачав у з'ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Згадував і про історика-оборонця, хоч не забував і про захисників, які керуються власними симпатіями/антипатіями, а то й банально відпрацьовують великі гонорари. У такому світлі призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу.

Недаремно за візією автора участь історика як експерта у «судовому процесі» є звичайною та найпоширенішою роллю, котра допомагає з'ясувати істину. Ф.Шевченко висував цілу низку фахових вимог до «історика-експерта»: зберігати безсторонність, не впадати у примітивізм, точніше не обмежуватися звичайною фіксацією подій, намагатися не осучаснювати чи модернізувати минувшину, «не перевищувати повноваження», себто рахуватися з думками та підходами інших колеґ по цеху, але разом посідати становище самостійного й оригінального дослідника. Він навіть обстоював думку, що історикові *«потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі»*.

Проте роль «експерта» не безпечує історика від підсудності, себто від відповідальності перед «судом історії». *«Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається»*, – відзначав Ф.Шевченко.

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії». Ця думка автора набуває значення самобутнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до радянських учених-гуманітаріїв (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого, та ще й перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги та потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Ф.Шевченко повсякчас акцентував увагу на складності й багатоманітності ролей історика, зокрема застерігав від ретушування, «стерилізації» минувшини. *«Роль істориків у ньому (суді історії – О.Я.) не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми»*, – підкреслював автор. Ця теза сприймається як критика ґвалтотної модернізації чи осучаснення минувшини, котра набула величезних масштабів із появою сумнозвісних «переяславських тез» 1954 р., канонізованих ЦК КПРС.

Зрештою Ф.Шевченко представляв ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк акцентував увагу на тотальній підсудності всіх дійових осіб – героїв, учасників і свідків певних подій, зокрема переможців та переможених. Такі міркування сприймаються як завуальовані закиди щодо тодішніх партійних можновладців, хоч звичайно не мають виразної адресної спрямованості.

В іншому місці історик зауважував, що *«суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього»*. Таким чином, автор постулював ідею суцільної рівності перед «судом історії», для якого немає ані привілейованих, ані дискримінованих, ані невідсудних.

На думку Ф.Шевченка, «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце та значення всіх подій і явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція», – стверджував історик.

Однак Ф.Шевченко обстоював думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджувала проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначав, що *«кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох»*.

Таку релятивність «кодексу» автор відносив на карб формаційної теорії, позаяк кожна «суспільно-економічна формація» розвивається за «своїми законами». Проте історик уважав, що суд історії *«виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»*. У світлі такого трактування «норми кодексу», себто «законів», стають ще більш релятивними, позаяк їх дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами.

Власне, Ф.Шевченко убачав призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він писав, що «навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. *Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»*. Таким чином, автор наголошував на ймовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби.

Згадаємо, приміром, міркування Ф.Шевченка про «парадокси» як відхилення/виключення з «закономірного» ланцюга подій. Не випадково він обстоював думку, що «парадокси не стільки перешкоди, скільки сигнали про явища, ще мало, а точніше зовсім невивчені, нерозвинені» (підкреслення Ф.Шевченка – О.Я.). Їх дослідження може привести до нових наукових відкриттів. Парадокси примушують історика пильніше придивлятися до явищ, подій, фактів»¹⁰.

Ці розумування Ф.Шевченка суперечили одному з ідеологічних догматів про вирішальну роль «об'єктивних законів» суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, «невпинного поступу» та «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість автор не тільки тримався думки про їх релятивність, а й ще розмірковував про можливості застосування «законів» відповідно до специфіки певного історичного часу. Одна з кінцевих зауваг статті сприймається майже як закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: *«Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть»*.

Отож автор резюмував наведені думки закликом до читача – зважати на рішення й вирок «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала інше, майже символічне закінчення: «Всі суцї – “Встаньте, суд історії йде”. *Слухайте, зважайте на його рішення, вирок, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників»*¹¹. Очевидно, така кінцівка продукувала більш гострі полемічні конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила цінності. У цьому випадку редакторська корекція, точніше вилучення даного пасажу, виглядає як уповні зрозуміла й умотивована.

Зрештою, історичне знання сприймалося Ф.Шевченком у вигляді низки можливостей та ймовірностей, які не обов'язково реалізуються на авансцені

¹⁰ Шевченко Ф.П. Парадокс. Лекція та робочі матеріали [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку Ф.П. (арк.97) // Там само. – Спр.580. – Арк.2.

¹¹ Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк.21.

минувшини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до історичних студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Та Ф.Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об'єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих із «перших рук».

Показовими для ідеалу науковості Ф.Шевченка були його думки про професійний обов'язок історика, котрі нав'язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує інші смисли.

Звісно, самобутній ідеал науковості Ф.Шевченка не варто виносити поза межі радянського історієписання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» наративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського історика, котрий прагнув конструювати більш-менш розмаїту республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським канонем, намагався представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину, і заразом – зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної та класової репрезентації, але бажав будь-що урізноманітнити, збагатити її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу.

Публікація Ф.Шевченка про «суд історії» спричинила складні й різноманітні оцінки та реакції. Деякі з них занотував сам автор статті на кількох невеликих аркушах, долучених до робочого машинописного варіанту: «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. *Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співроб[ітник] заявив: “Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те, чого в ній й немає”*»¹². Цей коментар одного з колеґ-істориків був доволі показовим, оскільки нюансував складнощі тогочасної рецепції, коли читач повсякчас прагнув віднайти в тексті інший, прихований, сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М.Рубач. «*М.А.Рубач* (підкреслення Ф.Шевченка – *О.Я.*). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця, з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК (інститут підвищення кваліфікації – *О.Я.*) про досвід історії і багато ваших думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення»¹³.

О.Апанович із перспективи багатьох років оцінювала цю статтю як історіософське есе, в якому автор «*по суті приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці*, а також подає критерії негативної або позитивної

¹² Шевченко Ф.П. Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк.22.

¹³ Там само.

оцінки історичних діячів»¹⁴. Про значний резонанс цієї розвідки Ф.Шевченка згадував Я.Дзира¹⁵, а Ю.Сливка зараховував її до знакових публікацій тієї доби¹⁶.

Утім роздуми Ф.Шевченка про «суд історії» не залишилися поза увагою ані його опонентів, ані дописувачів поза межами «залізної завіси»¹⁷, ані партійного керівництва. Не випадково про цю публікацію «згадали» 1972 р. в розпал кампанії, спрямованої на усунення Ф.Шевченка з керівних посад, що мало кінцевою метою унеможливити його балотування на дійсного члена АН УРСР. «В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. Деяким друкованим виступам, мається на увазі, зокрема, стаття в Українському історичному журналі «Про суд історії» (№2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру», – зазначалося в доповідній записці партійного функціонера І.Грушецького¹⁸.

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час важкого і драматичного періоду біографії Ф.Шевченка. Ця розвідка декілька разів згадувалася в його щоденникових записах, зокрема коли вченому запропонували, точніше наполегливо порекомендували зняти свою кандидатуру на обрання дійсним членом АН УРСР¹⁹, намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації²⁰, а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х рр.²¹ Такі закиди промовисто свідчать про те, якими болісними, травматичними були спроби більш-менш широкої, хоч і поміркованої інтерпретації ідеологічних догматів за радянської доби.

***

Стаття Ф.Шевченка друкується за першою публікацією 1967 р.²² До розвідки долучено зауваги історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання Ф.Шевченка позначено астериском (*).

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁴ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.64.

¹⁵ Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // Там само. – С.153.

¹⁶ Сливка Ю. Ф.П.Шевченко у моїх споминах // Там само. – С.233.

¹⁷ Див., напр.: Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // Сучасність. – 1984. – №9. – С.68.

¹⁸ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І.С.Грушецького Першому секретарю ЦК КП України В.В.Щербильському про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.445.

¹⁹ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. – С.596.

²⁰ Там само. – С.633.

²¹ Там само. – С.638–639.

²² Шевченко Ф.П. Про суд історії // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.45–54. Передруки: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1: Джерела. – С.696–707; Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Гол. редкол. В.Смолій; упор. і ком. С.Батуріна, С.Блашук, І.Корчемна, О.Ясь. – К., 2014. – С.579–589.

***

Існує багато літератури, в якій з різних точок зору висвітлюється питання про значення історії в розвитку суспільства. Немає можливості зупинитися в даній статті на цьому питанні. Зазначимо лише, що без коріння нічого не росте й не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням виходить з минулого, зумовлене ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспектив на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачати й майбутнє.

До історії ніхто не байдужий. Адже нема людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно. Нема такої здравомислячої людини або колективу, що, взявшись за якусь справу, не враховували б досвіду минулого в будь-якій галузі людського життя й діяльності. Без цього суспільство не розвивалося б, не рухалось би вперед.

Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати її хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносить усьому свій об'єктивний вирок.

В.І.Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно^{1*}. Це одне із свідчень того, що світ не складається з готових і закінчених предметів і явищ. Вони перебувають у постійному русі та зміні. Суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Вони існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. Наявність суперечностей є одним із законів розвитку суспільства. В ньому весь час відбувається боротьба між новим і старим, передовим і відсталим, що проймає всю історію. Розв'язання тих чи інших суперечностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають²³.

Часто можна зустріти вирази: «суд історії», «вирок історії», «урок історії» тощо. В кожному окремому випадку необхідно придивитися до того, який зміст у них вкладається, та до причин їх вживання. Деякі з цих понять мають певне смислове навантаження. На це слід зважати історикам.

Як говорив Ф.Енгельс, дефініції (визначення) «мають з наукового погляду незначну цінність. Щоб дістати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчої до найвищої.

^{1*} Див.: Ленін В.І. Твори. – Т.13. – С.8.

²³ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію, полемічність, розробку теоретичних питань) [чорновий автограф; 1960-ті – поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.791. – 138 арк.

Проте для щоденного вжитку такі дефініції дуже зручні, а іноді без них важко обійтися; пошкодити ж вони не можуть, поки ми не забуваємо про їхні неминучі хиби»^{2*}. Це стосується і таких понять, як «суд історії», «вирок історії», «урок історії». Вони відображають певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі.

Суд історії – це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед.

Хоч історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію²⁴. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Комуністична партія вчить, що тільки глибоке знання складних процесів дійсності, вміння бачити життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси й мінуси кожного явища дасть можливість уникнути таких вад, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілі, поспішні, відірвані від життя висновки й рішення, ігнорування практичного досвіду мас. За всі ці помилки немилосердно судить історія. Справжня людина не може керуватися правилом «після мене хоч потоп», бо те, що роблять сучасники – добре й погане, – все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих.

Як уже згадувалося, історія йде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давноминулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалось трагічно для тих, хто намагався це зробити. «Історія – матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», – говорив В.І.Ленін^{3*}. Вона рішуче відкидала з свого шляху, стирала на порох, викидала на свій смітник усе, що стояло на її шляху. Ніколи не любила історія й тих, що пленталися за нею в хвості. Вона вимагала, щоб з нею йшли в ногу і цим самим допомагали її рухові вперед, розуміли його напрям. Це виявилось під силу прогресивним класам і революційним партіям, що можна добре бачити на прикладі діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Тих же, хто не був на це здатний, історія пустила в непам'ять.

Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він не мав би ніякого значення, коли б його рішення й вирок не мали публічного характеру, а були закритими.

^{2*} Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т.20. – К., 1965. – С.79.

²⁴ Див.: Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. – К., 1965. – 47 с.

^{3*} Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. – Т.1. – Москва, 1956. – С.187.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно.

Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу. Щоправда, М.Горький висловлював жаль з приводу того, що він часто запізнювався. Але при цьому додавав: «Запізнюється, але завжди приходить суд народу, суд історії... Безсторонній і недоступний дзенькоту золота...»^{4*}.

Суд історії – це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, якщо можна так висловитися, колегіальний. З наведеного висловлювання М.Горького видно, що він ототожнює суд історії з судом народу. І це відповідає дійсності. Народ є творцем історії, його дії підлягають закономірностям розвитку суспільства. Роль народу в суді історії дуже важлива. Народні маси можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників. Вони мають величезні повноваження й авторитет, бо їх досвід – це досвід історії.

Народ є справжнім творцем і героєм історії. Як творець матеріальних і духовних цінностей, він є тією силою, яка практично здійснює всі докорінні зміни в суспільстві. Народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що тільки волею «історичних осіб» приводиться в рух, як про це твердять ідеологи експлуататорських класів. Він – суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій^{5*}. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Основу народу завжди становлять трудящі маси. Мова йде про тих, кого Ф.Енгельс називав величезною виробляючою народною масою^{5*}. В класовому суспільстві не панівна експлуататорська верхівка, а десятки мільйонів трудящих «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»^{6*}. Інтереси експлуататорської верхівки протилежні народним. Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства²⁶.

Через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, не втрачали віру в прогрес. Відомий український історик О.Я.Єфименко писала, що «народ сам і тільки він один зможе вирішити, що буде жити,

^{4*} Шкапа И. Семь лет с Горьким. Воспоминания. – Москва, 1964. – С.101.

²⁵ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Т.9. – К., 1957. – С.3–26; Його ж. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – Вип.2. – К., 1973. – С.44–55.

^{5*} Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані твори в двох томах. – К., 1955. – Т.11. – С.90.

^{6*} Ленін В.І. Твори. – Т.10. – С.30.

²⁶ Це означення перегукється з тезою Ф.Шевченка про спілку «прогресивних станів, яку він обстоював у гострій полеміці навколо його монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Київ, 1959 р.) (див.: Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машиннопис] // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.1. – Спр.968. – Арк.23).

а що вже назавжди і безповоротно поховано в безкраїх напластуваннях минулого»^{7*}.

Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого.

В історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії.

Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі люді знаходять у народі різке засудження.

Народ – активний учасник суду історії – бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду.

У кожному суді, крім суддів, у вирішенні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання – допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб в'яснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з «добрих» намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань. При цьому він не може обійти жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з'ясувати причини, які його породили, – основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам'ятати про історичний підхід до з'ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

^{7*} Єфименко А. Южная Русь. – Т. II. – Петербург, 1905. – С. 267.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця – не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують справу так, що судові історії довго доводиться її з'ясувати й не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв'язку. Експерт мусить бути об'єктивним і обґрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історикові можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок²⁷.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуте або

²⁷ Докл. див.: Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті – поч. 1970-х років] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.777. – 79 арк.

штучно відкинута. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, котрі готують для нього матеріали.

У пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді в очі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чийсь прикажчиком, який діє за принципом «чого zvolите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і по-справжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки щодо тих, які творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), котрі вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судові історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке. З часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навічно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів, розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, – чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане – все судить історія. Її суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку.

Він засуджує або виправдує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди бувало, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, котрі намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти свого сумління, але й ціною зради інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, які шукали виходу із скрутного, тяжкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузько групові інтереси. Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою, їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали у своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз перемога оцінювалась судом історії дуже суворо. Однак нерідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Після цього ніхто, наприклад, не може заперечити епохального значення для всієї історії людства Великої Жовтневої соціалістичної революції. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу²⁸.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вирокі і в яких випадках це може статися. В ньому можуть бути прийняті часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжкого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожний суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. У своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відомо, що ці закони відкриті марксизмом-ленінізмом. Відмінити

²⁸ Див.: Шевченко Ф.П. Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 березня 1970 р.] // ІР НБУВ. – Ф.349. – Спр.173. – 5 арк.

їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати – це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волюнтаристське їх трактування закінчувалось сумно для тих, які намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна формація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає і виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалося якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вироки, що виносилися на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм.

Від суду історії нічого не сховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець-кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії. Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвиткові суспільства. Справи, які розглядаються в суді історії, завжди актуальні. Серед них є справи давно-минулих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеке, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, зтягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтної напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, зтягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для ширшої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносно. Головне – не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати своїх висновків на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем й у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти – важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами. «Факти, – писав В.І.Ленін, – коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки “уперта”, але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»^{8*}. Суд історії сміливо розкриває об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовах відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т. п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що залишилося «поза законом»,

^{8*} Ленін В.І. Твори. – Т.23. – С.252.

суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» – явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підгананням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважуються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії. Дехто вважає, що про мертвих треба або мовчати, або говорити добре. А насправді, як писав В.І.Ленін, «потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»^{9*}. Правильність цього зауваження переконливо довів досвід історії. Про В.І.Леніна зокрема говорять, що завдяки своїм ідеям й ділам він живіший від усіх живих.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затягує остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапляли під невблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець-кінцем не піддається голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т. п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. У нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить для цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів, оборонців, експертів. Усе це

^{9*} Ленін В.І. Твори. – Т.16. – С.280.

робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирокі суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія наука неточна, остільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками та рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виносить відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирокі, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє.

In the article of the first editor-in-chief of the "Ukrainian Historical Journal" F. Shevchenko was covered a unique vision of the appointment and specialty of a historian associated with the reconceptualization of the old idea of a "court of history". Author advocated the thesis of the moral and professional duty of the historian to observe in the coverage and representations of the past of professional canons. In particular objectivity, impartiality and factual reliability. The article expressed an opinion about the probabilistic and even paradoxical nature of historical knowledge, which does not necessarily correlate with the "laws of historical development", outlined by the canons of "historical materialism".

Keywords: Late Enlightenment rationalism, Ukrainian Soviet historiography, republican narrative, historical tradition, people, new "narodniks" discourse, court of history, M. Hrushevs'kyi, F. Shevchenko.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- У Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 13–16 вересня 2017 р.: Тези доповідей.** – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 88 с.
- Андрущенко В.**
Наш університет. – К.: Київська книжково-журнальна фабрика, 2010. – 328 с.
- Берестейський собор 1596 року в історичній долі українства: Українське релігієзнавство / Гол. ред. А.Колодний.** – К.: Ін-т філософії НАН України, 2017. – 294 с.
- Бондар Н.П.**
Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Дослідження. Попримірниковий опис. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського НАН України, 2012. – 311 с.
- Буглай Н.М.**
«Епоха Квасневського» в зовнішній політиці Республіки Польща (1995–2005 рр.) / Наук. ред. С.В.Віднянський. – Миколаїв: Іллон, 2017. – 432 с.
- Великий Скит у Карпатах: У 3 т. – Т.3: Кугутяк М.В. Великий Скит у Марковій пустині: український духовний і культурно-історичний феномен.** – 576 с.
- Величенко С.**
Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). – Л.: Вид-во УКУ, 2017. – 376 с.
- Вернадский В.И.**
Дневники 1917–1921: Январь 1920 – март 1921 / Сост.: С.Н.Киржаев, А.В.Мамедов, В.С.Неаполитанская, М.Ю.Сорокина. – К.: Наук. думка, 1997. – 328 с.
- Восень 1939 года у гісторичнай традиції і вуснай гісторії / Пад рэд. А.Смаленчука.** – Мінск: Зміцер Колас, 2015. – 288 с.
- Воспоминаниям угаснуть не дано / Авт. идеи Н.О.Дулатбеков.** – Караганды: Болашак-Баспа, 2014. – 266 с.
- Гаврилів Б., Миронюк І., Сигидин М.**
Козацтво і Західна Україна: історія, культурна спадщина: Наук. іст.-краєзн. вид. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. – 128 с.
- Галичина в етнополітичному вимірі / Гол. редкол. О.О.Рафальський.** – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 840 с.
- Горелов М., Моця О., Рафальський О.**
Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 256 с.
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань; упор.: М.Капраль, А.Фелонюк, В.Шульга. – Т.9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – Л.: Світ, 2009. – 592 с.
- Дашкевич Я.**
Україна і Схід / Упор.: Г.Сварник, А.Фелонюк. – Л.: Коло, 2016. – 960 с.
- Довгович Л.**
Хроніка життя політичного в'язня № 2А 424. – Ужгород: Карпати, 2016. – 520 с.
- Encyclopedia: Львівський національний університет імені Івана Франка: У 2 т. / Гол. видавн. ради І.О.Вакарчук.** – Т.ІІ: Л–Я. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2014. – 764 с.
- Завальнюк О.М.**
Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 496 с.
- Зінченко А.**
Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.: традиція, епоха, творці. – К., 2011. – 112 с.
- Історія: вступ до спеціальності: Навч. посіб. для студентів вищів спеціальності «Історія».** – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 236 с.
- Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Гол. ред. М.М.Капраль.** – Вип.27: Ч.1. – Л.: Логос, 2017. – 716 с.
- Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Гол. ред. М.М.Капраль.** – Вип.27: Ч.2. – К.: Логос, 2017. – 564 с.
- Ільина И.**
Мой век: воспоминания, дневники, рассказы = Меніц гасьрым: естеліктер, кунделіктер, энгімелер. – Караганды: Болашак-Баспа, 2016. – 396 с.
- Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.**
Ментальний вимір української цивілізації. – К.: Генеза, 2017. – 560 с.

Кардиналовська Т.

Невідступне минуле: 3 продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталюю. Від темряви до світла / Ред.-упор.: А.Гумецька, М.Пилипенко. – К.: Київ – Париж – Дакар, 2017. – 384 с.

Книга Ісуса Навина: Давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI ст. / Упор. Т.Вілкул. – Л.: Вид-во УКУ, 2017. – 288 с. (серія «Київське християнство», т.9)

Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р.) / Гол. редкол. А.Г.Філінюк. – Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю.В., 2017. – 280 с.

Кобудь – Старий Костянтинів: Історичний нарис про Старокостянтинівський край / Авт. тексту Т.Скрижевська. – Вид. 2-ге, змін., доп. – Тернопіль: Чарівниця, 2008. – 72 с. (серія «Хмельниччина – наш отчий край»)

Ковчег: Наук. зб. із церковної історії / Відп. ред. О.Турій. – Ч.4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Л.: Вид-во УКУ, 2003. – 352 с.

Козельський І.

Під небом Пиляви. – Стара Синява: Поділля, 2004. – 152 с.

Колодний А.

Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. – К.: Інтерсервіс, 2017. – 740 с.

Кудінов Д.В.

Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 роках: Історіографія проблеми. – Суми: Папірус, 2014. – 352 с.

Кучерепа М.

Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки). – Ч.1. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л.Українки, 2011. – 304 с.

Кучерепа М., Цецик Я.

Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): Документи і матеріали. – Ч.2. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л.Українки, 2011. – 292 с.

Ложкін Б.

Четверта республіка: Чому Європі потрібна Україна, а Україні – Європа. – Х.: Фоліо, 2016. – 251 с.

Лозовий В.

Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.

Мамочкино моласы. Мамочкино

кладбище. Mamochkino cemetery / Авт. идеи Н.О.Дулатбеков. – Караганды: Полиграфкомбинат, 2015. – 104 с.

Марчук Є.

На шляху до НАТО. – К.: Київ – Париж – Дакар, 2016. – 608 с.

Микола Горбович – громадянин, гуманіст, просвітник / Упор., авт. вст. ст. А.Л.Зінченко. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 464 с.

Микулинський І.М.

Під проводом Української Центральної Ради. – Чернівці: Прут, 2013. – 704 с.

Мялсоо Л.

Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г.: Исследование конфликта между нормативностью и силой в международном праве / Пер. А.Крашевский. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 2005. – 399 с.

Наукові школи Національного

педагогічного університету імені М.П.Драгоманова: До 175-річчя Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Гол. редкол. В.П.Андрущенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – 320 с. (серія «Вчені НПУ ім. М.П.Драгоманова»)

Образы историографии: Сб. ст. / Ред.

О.Н.Панкова. – Москва: РГТУ, 2001. – 352 с.

Орлик В.

Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відп. ред. О.П.Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

Павленко С.

Військо Карла XII на півночі України / Відп. ред. С.І.Силко. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2017. – 512 с.

Пашенко Є.

Українсько-сербські зв'язки доби бароко XVII–XVIII ст.: Пам'яті Властимира Ерчича. – К.: Освіта України, 2017. – 308 с.

Перша світова війна і революції: вектори

соціокультурних трансформацій / Наук. ред. С.С.Троян. – К.: Кондор, 2017. – 280 с.

Піскун В.

Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). – К.; Нью-Йорк: Леся, 2006. – 672 с. (серія «Історичні монографії», т.5)

Політологія: енциклопедичний словник /

За ред. В.Мельника. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2014. – 406 с.

Попов Ю.Г.

Познание Сарыарки: через путешествия, ссылки, лагеря / Авт. идеи Н.О. Дулатбеков. – Караганды: Болашак-Баспа, 2013. – 210 с.

Права і вольності українського народу. – Дніпро: Середняк Т.К., 2017. – 92 с.

Принади і пастки сусідської пам'яті: рецепція історичного простору «Україна – Білорусь» / Кер. авт. кол. та ред. В.В. Масненко. – Вип. 4. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2016. – 306 с. (серія «Історіографічні студії»)

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.С. Степанков. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2016. – 276 с.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.С. Степанков. – Вип. 6: На пошану проф. Л.А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. – 344 с.

Професори Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 1944–2009: Біобібліографічний довідник до 175-річного ювілею / Гол. ред. ради В.П. Андрущенко. – 2-ге вид. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 408 с. (серія «Вчені НПУ ім. М.П. Драгоманова»)

Релігійна свобода: релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань / Гол. ред. А. Колодій. – Вип. 20. – К.: Інтерсервіс, 2017. – 194 с.

Русско-украинский исторический разговорник: Опыт общей истории / Сост.: А. Голубовский, Н. Соколов. – Москва: Новое изд-во, 2017. – 182 с.

Сергійчук В.

Депортації українців до Казахстану. – Вишгород: Сергійчук М.І., 2017. – 288 с.

Сиренко В.

Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект): Сб. ст.: Война. Язык. Сепаратизм. Декоммунизация. Собственность. Бедность. Суды. Пенсия. – К.: Прогресс, 2017. – 152 с.

Солдатенко В.Ф.

Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга пам'яті України, 2002. – 352 с.

Студьонова Л.

Ось де, люди, наша слава (бесіди про чернігівське козацтво) / Ред. А.П. Курданов. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. – 172 с.

Ткаченко В.

Україна: quo vadis – куди йдемо? / Відп. ред. В.О. Коваленко. – К.: Логос Україна, 2017. – 422 с.

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. М. Литвин; упор. Ф. Стеблій. – Вип. 28: Іван Крип'якевич у родинній традиції, нації, суспільстві. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. – 716 с.

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Гол. редкол. І. Патер. – Вип. 29. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. – 618 с.

Українська Голгота: Караганда: Свідчення спецпоселенців. – Л.: Колесо, 2017. – 208 с.

Федорук Я.

На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище: Спогади. – К.: Критика, 2017. – 232 с.

Франко О.

Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – 379 с.

Хамітов Н.В.

Самотність у людському бутті: Досвід метаантропології. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: КНТ, 2017. – 370 с.

Чухліб Т.

Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. – Вид. 2-ге. – К.: Олег Філюк, 2017. – 117 с.

Шайкан В.О., Шайкан В.О.

Соціально-політичні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – 151 с.

Шлях до себе – шлях до людей: Привітання, спогади, враження від співпраці та зустрічей: До 70-річчя В.Г. Кременя / Гол. ред. В.І. Кущерець; відп. упор. С.О. Сисоева. – К.: Знання України, 2017. – 392 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В.А. Савченко. – Вип. 23. – Одесса: Печатный дом, 2017. – 256 с.

Arbeitskräfte als Kriegsbeute: Der Fall Ost- und Südosteuropa 1939–1945 / Hrsg.: K. Linne, F. Dierl. – Berlin: Metropol, 2011. – 320 s.

Bilyi O.

The Will to Identity: State Building and the Strategies of Legitimation = Воля до ідентичності: Розбудова держави і стратегії легітимації. – К.: Akadempriodyka, 2017. – 214 с.

Epsztein T.

Wielka własność ziemiska w guberni podolskiej w pierwszej połowie XIX wieku. – Warszawa: In-t Historii PAN, 2017. – 511 s.

Gajdoš M., Konečný S.

Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945–1953). – T.1. – Prešov: Universum-EU, 2013. – 266 s.

Gajdoš M., Konečný S.

Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945–1953). – T.2. – Prešov: Universum-EU, 2014. – 264 s.

Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche

Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hg.: A. von Plato, A. Leh, C. Thonfeld. – Wien; Köln; Weimar: Bohlau, 2008. – 498 s.

K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov:

teoretické a metodologické otázky / Eds.: M. Gajdoš, S. Konečný, M. Lukáč. – Košice: Technická univerzita v Košiciach, 2016. – 150 s.

Od cerkwi katedralnej króla Daniela

Romanowicza do bazyliki PW narodzenia NMP w Chełmie: Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. – Chełm: Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, 2016. – 324 s.

Polák F.

Sedm let v Gulagu: Vzpomínky pražského advokáta na sovětské pracovní tábory / Eds. A. Hradilek, Z. Vališ. – Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015. – 431 s.

Polianskii F.I.

Lemkovyna: A History of the Lemko Region of the Carpathian Mountains in Central Europe. – Connecticut: Carpathian Institute, The Lemko Association Higganum, 2012. – 574 p.

Polskie dziesiętnastowieczne pamiętniki

i listy z Ziem Zabrzanych: rola i miejsce w badaniach historycznych. – Warszawa: DiG, 2017. – 538 s.

Testamenty mieszkańców miast Wołynia

od końca XVI – do początku XVIII wieku: Katalog / Oprac. N. Bilous. – T.2. – Warszawa: Semper, 2017. – 134 s. («Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku»)

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2017 р.

До 60-річчя «Українського історичного журналу»

***

Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України *В.А.Смоля* з нагоди 60-річчя видання 6

***

Бацак Н.І., Реєнт О.П. Проблеми й напрями досліджень історії України XIX – початку XX ст. в історіографічній практиці «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.) 6

Верстюк В.Ф. Революція 1917–1921 рр. у різних форматах (горгаючи числа «Українського історичного журналу») 6

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами «Українського історичного журналу») 6

Кульчицький С.В. Міжвоєнна та повоєнна історія радянської України на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2017 рр.) 6

Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття 6

Матях В.М. Медієвістично-ранньоновістичний конструкт «Українського історичного журналу»: проблемно-видова структура та евристичні ракурси 6

Удод О.А. Питання історичної дидактики на сторінках «Українського історичного журналу» 6

Сторінки документальної історії «Українського історичного журналу»

Звернення головного редактора до читачів першого числа «Українського історичного журналу»: програмна стаття Ф.Шевченка 1957 р. (*вступна стаття й публікація О.В.Яся*) 6

Першопочатки «УІЖ» за документами ЦДАГО України (*вступна стаття й публікація О.Г.Бажана*) 6

«Український історичний журнал» у дзеркалі діаспорних часописів: дайджест 1958–1992 рр. (*вступна стаття й публікація О.В.Яся*) 6

Історичні студії

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Верстюк В.Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми 3

Виступ академіка *В.А.Смоля* на Міжнародній науковій конференції «Революція, державність,

нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1 червня 2017 р.) 3

Ковальчук М.А. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях 3

Пиріг Р.Я. Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень – липень 1918 р.) 3

***

Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини 4

Білоусова Л.Г. (*Одеса*). Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. 2

Вергун С.І. Транспортна жандармерія залізниць України у системі окремого корпусу жандармів Російської імперії: етапи розвитку та організаційно-правові засади діяльності ... 3

Воловина О. (*Чапел-Гілл, США*), Плохій С.М. (*Кембридж, США*), Левчук Н.М. (*Київ, Україна*), Рудницький О.П. (*Київ, Україна*), Ковбасюк А.Б. (*Київ, Україна*), Шевчук П.Є. (*Київ, Україна*). Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні 2

Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Шандра В.С. Режими воєнного та надзвичайного стану на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.: ретроспективний аналіз російського імперського законодавства ... 5

Гончар О.Т. Образ українського інтелектуала XIX ст. (Микола Костомаров) 4

Горбач Т.С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II 2

Горобець В.М. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманщині: шляхетство, маєтності, соболі 4

Гулевич В.П. Загадковий правитель Кримського ханства Джанібек Султан (1476–1477 рр.) 1

Корновенко С.В. (*Черкаси*). Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. 4

Котляр М.Ф. До історії давньоруської провінції 4

Куліков В.О. (*Вашингтон / Харків*). Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля 1

Кульчицький С.В. Народження радянського комуносоціалізму в Російській революції 1917 р. (десять коротких тез) 1

Лильо О.М. (*Львів*). Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини XVIII ст. 2

Любчик І.Д. (Івано-Франківськ). Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби: суспільно-політичний і науковий аспекти проблеми 2

Марочко В.І. О.М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. 4

Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст.	3
Ніколайчук Д.О. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)	5
Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М.І.Туґана-Барановського.....	1
Панич О.І. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960–1980-ті рр.)	5
Русина О.В. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст.	5
Савченко В.А. (Одеса). Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.)	1
Скржинська М.В. Дипломати в античних державах Північного Причорномор'я	2
Скрипник А.Ю. (Кам'янець-Подільський). Ганебна поразка чи «піррова перемога»? (До історії російсько-турецької війни 1828–1829 рр.)	4
Слісаренко О.М. (Дніпро). Волоські полки армії Карла XII та Петра I в кампаніях 1708–1709 рр.	1
Старченко Н.П. «В обороні честі дому шляхетського»: справа про страту слуг князем Самуелем Каролем Корецьким на Волині 1645 р.	1
Стронський Г.Й. (Ольштин, Польща). Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр.	4
Федьков О.М. (Кам'янець-Подільський). Становище осередків Української соціал-демократичної спілки на початку століпінської реакції	5
Якименко М.А. (Полтава). Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст.	2

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Бездрабко В.В. Архівна освіта в Україні: традиції й тенденції	3
Верменич Я.В. Кризи українських регіональних самоідентифікацій: рефлексії та рецепції в координатах 1917–2017 рр.	3
Гошко Т.Д. (Львів). «Саксонське зерцало»: символи й метафори	2
Киридон А.М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення	4
Палієнко М.Г., Гирич І.Б. Археографічні студії професора Я.Калакури	4
Папакін Г.В. Майстерня М.Грушевського джерелознавця	1
Таїрова-Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького	5
Федорук Я.О. Англійські газети про Україну на початку московсько-польської війни в 1654 р.	5
Федотова О.О., Шаповал Ю.І. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури в радянській Україні	2

Яременко В.І. (Хмельницький). Княжа доба української історії й Тарас Шевченко: спроба історіософського прочитання	1
---	---

Дискусії

Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс	5
--	---

Публікації

До біографії Інокентія Гізеля (вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика)	4
Із листування духівництва 1660-х рр. (вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика)	3
Листи Альфреда Енсена до Михайла Грушевського (вступна стаття й публікація В.В.Тельвака та І.Б.Гирича)	5
Фрагмент «Денних записок генерального підскарбія Якова Марковича» за копією В.Модзалевського (вступна стаття й публікація Н.Ю.Матяи)	3
«Це не роман, але історичний документ, який, може, допоможе нашим нащадкам краще зрозуміти цю добу великих змін» (Зі спогадів Людмили Красковської про батька) (вступна стаття й публікація І.Б.Матяи)	4

На допомогу викладачеві історії

Гула Р.В. (Полтава), Передерій І.Г. (Полтава). Політичні ідеї консерватизму в контексті розвитку історичного процесу в Україні 1900–1917 рр.	5
Гула Р.В. (Полтава), Передерій І.Г. (Полтава). Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації	2
Ткаченко В.М. Україна: «час війни й час миру»	1

Історіографічна класика

Антонович В.Б. Три національні типи народні (вступна стаття О.В.Яся)	3
Костомаров Н.И. Скотської бунт. Письмо малоросійського помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотського бунта») (вступна стаття О.В.Яся)	1
Максимович М.А. О малоросійских народных песнях (вступна стаття О.В.Яся)	5
Чижевський Д.І. Культурно-історичні епохи (вступна стаття О.В.Яся)	2
Шевченко Ф.П. Про суд історії (До 60-річчя заснування «Українського історичного журналу» та 50-ліття першої публікації статті Ф.Шевченка) (вступна стаття О.В.Яся) ...	6

Лист до редакції

Плагіат не має терміну давності (Василенко М. «Іван Франко: поступ ідеї») (Н.В.Кобрин, Львів; Б.С.Тихолоз, Львів; Б.З.Якимович, Львів) ...	1
--	---

Рецензії й огляди

Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів: Історія України XIX століття (О.П.Решет, О.А.Удод)	2
--	---

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) (<i>Л.В.Войтович, Львів; А.Є.Стасюк, Галич</i>)	5
В'ячеслав Липинський та його доба (<i>Я.С.Калакура</i>)	3
Грич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації (<i>Т.П.Демченко, Чернігів; С.Г.Іваницька, Запоріжжя</i>)	1
Дашкевич Я. Україна і Схід (<i>О.В.Ясь</i>)	5
Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти (<i>О.В.Стяжкіна</i>)	4
Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів (<i>А.Л.Зінченко, О.О.Газізова</i>)	1
Листування гетьманів Лівобережної України з Москвою та Санкт-Петербургом 1654–1764 рр. – Т.І: Гетьманство Богдана Хмельницького 1654–1657 рр. (<i>Ю.А.Мицик</i>)	5
Маньковська Р. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть (<i>О.О.Ковалевська</i>)	3
Овсіюк О. Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. (<i>А.Л.Зінченко</i>)	4
Онобль Е. Революція 1917 року: французький погляд: 100 років тлумачень і репрезентацій (<i>С.В.Кульчицький</i>)	2
Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: Матеріали круглого столу (<i>О.В.Ясь</i>)	2
Сайпанова А. Історик-болгарист С.І.Сидельников: наукова і педагогічна діяльність (<i>Н.І.Самойленко, Полтава</i>)	3
Срощ Т. Між війною й модернізацією: Дослідження з історії південно-східних окраїн Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. (<i>С.Г.Сінкевич, Миколаїв</i>) ...	2
Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. – Т.2: Матеріали до бібліографії (<i>О.О.Ковалевська</i>)	2
Таїрова-Яковлева Т. Повсякденне життя, дозволяй й традиції козацької еліти Українського гетьманства (<i>Ю.А.Мицик</i>)	1
Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (<i>О.В.Ясь</i>)	1
Ткаченко В. Росія: безпуття агресора (<i>О.В.Сушій</i>)	4
Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) (<i>О.І.Галенко</i>)	1
Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності (<i>В.С.Шандра</i>)	4
Чорнобиль: Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988) (<i>Н.П.Барановська</i>)	5
Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи (<i>С.В.Кульчицький</i>) ...	5
«Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: Листи Григорія Галагана до дружини (<i>О.Л.Іванюк</i>)	4

Хроніка

Басара-Тилішак Г.Б., Скальський В.В. Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)»	3
Блануца А.В. Міжнародна науково-практична конференція «Україна–Польща: стратегічне партнерство у системі геополітичних координат»	1

Блануца А.В. Міжнародна наукова конференція «Colloquia Russica, Series II: Середньовічна Русь: проблеми термінології»	4
Блащук С.М. Науковий семінар з історії Української революції 1917–1921 рр.	1
Ващук Д.П. (<i>Київ</i>), Юга О.А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»	5
Верменич Я.В., Добко Т.В. Круглий стіл «Дослідження Півдня і Сходу України: здобутки академічної науки (2014–2017)»	3
Гончар О.Т. Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна»	3
Литвин М.Р. (<i>Львів</i>), Хахула Л.І. (<i>Львів</i>). VII наукові читання імені академіка Я.Д.Псаєвича ...	2
Патриляк І.К. V Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (до 75-річчя створення Української повстанської армії) ...	5
Пастушенко Т.В. Круглий стіл «Декомунізаційні процеси у країнах Євроregionу Нижній Дунай: засоби, досвід, наслідки»	3
Ставицька В.В. X Міжнародний науково-теоретичний семінар «Термінологія документознавства та суміжних галузей знань»	3
Черкас Б.В. VII Міжнародна наукова конференція в рамках проекту «Colloquia Russica» «Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)»	5
Юсов С.Л., Булгакова О.В. Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр. в Україні: нові погляди та джерела (до 70-річчя трагедії)»	3
Ясь О.В. IX методологічний семінар «Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики»	5

Увілеї

Боряк Г.В. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.Г.Водотики	1
Іваненко В.В. (<i>Дніпро</i>). До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.І.Світленка ...	4
Матях В.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.С.Степанкова	5
Реєнт О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.А.Удола	3
Реєнт О.П. До 80-річчя доктора історичних наук, професора Г.І.Гончарука	4
Реєнт О.П. До 80-річчя доктора історичних наук, професора Я.С.Калакура	5
Юркова О.В. До 80-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького	1

In Memoriam

Любомир Винар	2
Машкін Олександр Миколайович	3
Шевченко Леся Антонівна	3

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	1–3, 5–6
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2016 р.	4
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2017 р.	6

CONTENTS

COMMEMORATING THE 60TH ANNIVERSARY, OF THE "UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL"

***

Interview with the Scientific Chief-Editor of the "Ukrainian Historical Journal" Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine **V.A.Smolii** to the 60th Anniversary of the Periodical.....4

***

MATIACH V.M. Medieval and Early-Medieval Construct of the "Ukrainian Historical Journal" : Problem-Type Structure and Heuristic Aspects 19

BATSAK N.I., REIENT O.P. Problems and Branches of the History of Ukraine 19 – Early 20 Century Investigations in the Historiographical Practice of the "Ukrainian Historical Journal" (1957–2017) 61

VERSTIUK V.F. Revolution of 1917–1921 in Different Formats (Through the Issues of "Ukrainian Historical Journal").....105

KUL'CHYTS'KYI S.V. Interwar and Post-War History of Soviet Ukraine on the Pages of the "Ukrainian Historical Journal" (1957–2017) 123

LYSENKO O.YE., PASTUSHENKO T.V. Modern Discourse of the World War II Through the Prism of the Publications of the "Ukrainian Historical Journal" of the Last Decade 140

VIDNIANS'KYI S.V., MARTYNOV A.YU. Studies of the World History Problems as an Important Factor in the Development of National Historical Science (Based on the Materials of the "Ukrainian Historical Journal").....163

UDOD O.A. Issues of Historical Didactics on the Pages of the "Ukrainian Historical Journal" 176

THE DOCUMENTARY HISTORY PAGES OF THE "UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL"

"UHJ" Origins from the CSAPOU Documents (*introductory article and publication by O.H.Bazhan*) 190

"Ukrainian Historical Journal" in the Reflection of the Diaspora Periodical: Digest of 1958–1992 (*introductory article and publication by O.V.Yas'*) 207

Appeal of the Editor-in-Chief to Readers of the First Issue of the "Ukrainian Historical Journal": Program Article by F.Shevchenko in 1957 (*introductory article and publication by O.V.Yas'*) 251

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

SHEVCHENKO F.P. About the Court of History (To the 60th Anniversary of the Foundation of the "Ukrainian Historical Journal" and the 50th Anniversary of the First Publication of the F.Shevchenko Article) (*introductory article by O.V.Yas'*) 266

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 285

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2017 289